

Edmund Burke
Töprengések a francia
forradalomról

Atlantisz
Medvetánc

A

EDMUND BURKE

Töprengések
a francia
forradalomról

ATLANTISZ
MEDVETÁNC
1990

*Edmund Burke: Reflections on the Revolution in France
London, 1790.*

Fordította, a Bevezetést, a Jegyzeteket és a Mutatót írta: Kontler László

A fordítást szakmailag ellenőrizte: Horkay Hörcher Ferenc

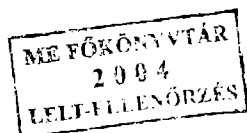
*A kötet megjelenéséhez hozzájárult a Közép-Európai Befektetési Rt.
/CEIC/, az MTA-Soros Alapítvány, a Művelődési és Közoktatási
Minisztérium, és a Central and East European Publishing Project.*

ISBN 963 02 8668 8

ISSN 0866-0336

© Hungarian translation: Kontler László 1990.

4h 7. 423

*Atlantisz Kiadó
(Medvetánc)
Budapest, 1990*

TARTALOM

BEVEZETÉS

9

TÖPRENGÉSEK A FRANCIA FORRADALOMRÓL ÉS BIZONYOS LONDONI TÁRSASÁGOK EZEN ESEMÉNNYEL KAPCSOLATOS TEVÉKENYSÉGÉRŐL

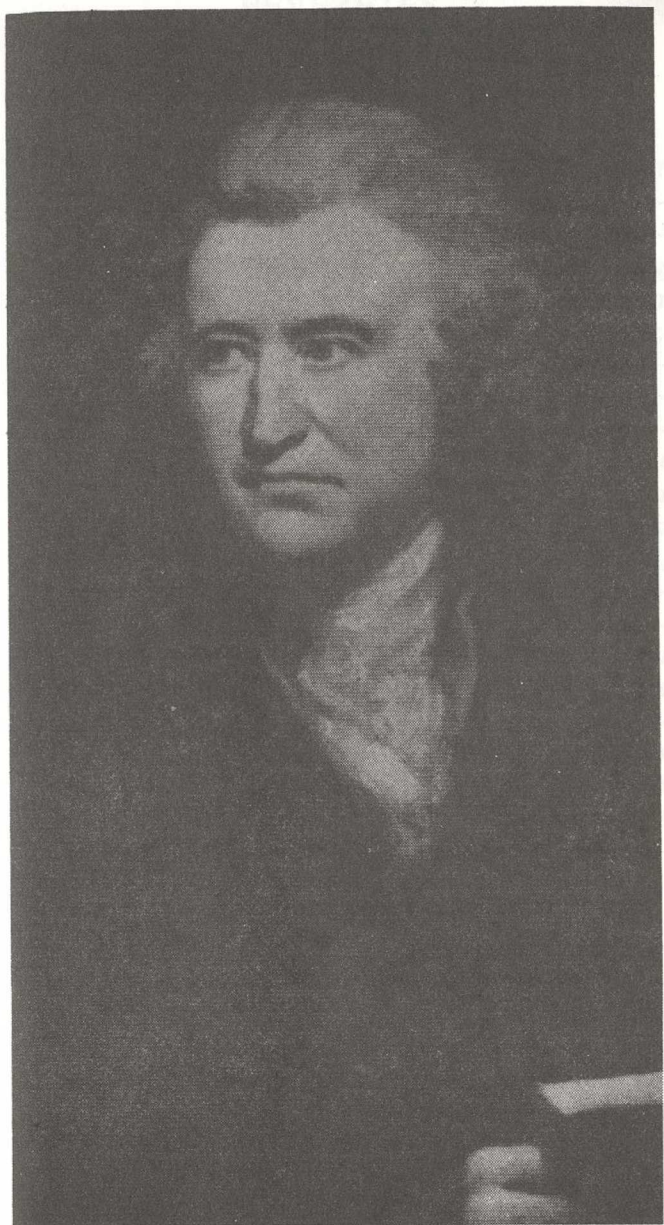
81

JEGYZETEK

361

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

391

Edmund Burke (John Opie, 1792)

BEVEZETÉS

„Mi pedig azon ifjabb gyógyászokat illeti, kik – a mit oly természetesnek tartok – be nem bírják várni a nemzeti test tökéletes helyreállítását, de ezt rögtönözni buzognak, többszer vala szerencsém őket, habár tán csak ideig óráig is, míg t.i. el nem ragadá őket ismét a vér vagy a taps, illykép némi sikerrel lecsillapítani: Drága collega úr, ha látta volna, milyen lelketlen test vala 10, 15 évvel ezelőtt e hazai test, ha hidegült tetemeit saját kezeivel tapingatná, mint én láttam, mint én tapintám, midőn kegyed nem volt ember vagy nem volt férfit még jóllehet most már tán sokkal több értelme és élesebb felfogása van, mint nekem, de annyi tapasztalása még sem lehet: higye el, mostani bágyadtságán, s erőtlen vonaglásán, mikép minden rossz elemeket magából ki nem vethet, noha azon törekedik, bizony nem ijedne meg. Hiszen napról napra javul, s ha voltak s vannak még most is néha rémítő gyuladások, mellyeket ki most lát legelőször, s vissza nem tekint a multra, a nemzeti test vég vonaglatainak fog hinni, azért egészben előre megy, s tökéletes visszaeséstől – feltéve, ha rendes s mind rendesebb munkálódásaiban nem zavartatik – félni ezentúl többé nem kell. Félre azért Istenért érvágásokkal, ingerlő tapaszokkal és a keserűkkel sat.”

„... mi van a teendők során? Nemde, vagy legalább az én logikám szerint, éppen nem a régi építménynek tulságos gáncsolása többé, mert annak hibás részeivel a benne levő minden jó is az egy tulságból a másikba menő sokaságnak anathemája alatt fekszik, hanem valami jobb ujnak okszerinti kimutatása, és a réginek mindaddigi megtartása, míg a kész ujat és valósággal jobbat helybe is lehessen állítani ...”

(Széchenyi István: *A Kelet Népe*, Pozsony, 1841, 48–9, 290. o.)

„... ha civilisatiókat veszélyek fenyegetik, nem túlzó érzékenység, hanem inkább a kétszer kettőnek túl vitt bálványozása okozandja e veszélyeket; s hogy nem az ész, hanem csak azon felebaráti szeretet, melyre vallásunk tanít, csak azon nem számoló, de törpe önösségen túl emelt érzelem, mely vallásunk alapja, s idegen szenvedések előtt magunkról megtanít felejtkezni, menthetik meg a világot.”

„A nemességnek tisztelete régi földrészünkben annyira a nép szokásaiba felvett, annyira benső organismusával egybe font eszme, hogy mostani viszonyainkban hatalmát tagadni képtelenség. – Csak egy van, mi e részben az újabb s régebbi idők között különbséget teszen, az: hogy a nemesség egykor nem csak minden politikai kitüntetés feltétele, de egyszersmind biztos eszköze is vala; s hogy most a legszebb név s cím a kitüntetés után vágyódónak segédet adhat, de valamint nem egyedüli, ugy magában nem biztos eszköz ennek elnyerésére.”

(Eötvös József: *Kelet Népe és Pesti Hírlap*, Pest, 1841, 60–1, 87. o.)

Ezeket a gondolatokat fél évszázaddal azután vetették papírra – egymással vitázó szövetségesként – a magyar reformkor nagyjai, hogy az olvasó kezében tartott mű napvilágot látott. Semmi okunk feltételezni, hogy akár Széchenyi, akár Eötvös ügyet vetett volna Edmund Burke eszméire, amikor a fentieket megfogalmazta. A veretes mondatok persze nem is túlságosan eredetiek, kútfők után nyomozni mégis céltalan: az európai közéleti gondolkodás közhelye volt, hogy átalakítás és megtartás elengedhetetlen feltételci egymásnak; hogy kizárólag racionális számítás alapján, érzelemmentesen és valláserkölcs elveket megkerülve nem lehet felelősséggel politizálni; hogy a születési arisztokrácia az európai kultúra kiszakít-

hatatlan része, de természetes vezető szerepéhez méltóságteljes magatartással, küldetéstudattal kell felnőnie. Ezeket a nézeteket nem Burke fogalmazta meg elsőként, de igen maradandó nyomot hagyott azon, ahogy a későbbiekben gondolkodtak felőlük. Széchenyi retorikája, hasonlatai – minden valószínűség szerint nem tudatosan – is Burke-öt idézik, akinek jellegzetes írói eszköze volt a gyengélkedő testet óvatosan kezelő orvos, vagy az itt-ott renoválásra szoruló patinás épület metaforája.

Kivételes mű a *Töprengések a francia forradalomról*. Tipikus *oeuvre de circonstance*, mely számtalan körülmény egyidejű fennállásának köszönheti nem csak végső formáját, de talán megszületését is. Az ilyen munkák ritkán bizonyulnak időtállóknak, Burke-ét azonban máig a brit konzervativizmus klasszikusának tekintik. „Brit konzervativizmus” – az összetétel mindkét tagja némi magyarázatot követel. Burke nem filozófus, de gondolkodása a konzervativizmus „filozófiainak” nevezett áramába illeszkedik, mely legalábbis a XVI. századi Richard Hooker óta következetesen érvelt azzal, hogy az embernek erkölcsi és főleg szellemi tökéletlensége miatt hagyományok, szokások és intézmények által átszőtt, bonyolult szabályozott társadalom részének kell lennie, melyben politikai ismeretei csupán korlátozottak, gyakorlatiak és társadalmilag determináltak, ezért a mindenkori változásoknak a folytonosságra tekintettel, fokozatosan kell végbemenniük. Politikai szkepticizmus, organicizmus és tradicionalizmus a sarokkövei annak a túlnyomórészt védekező fegyvertárnak, melyet Burke a XVIII. századi Egyesült Királyság monarchia és a whig arisztokrácia általi kormányzásának háborítatlansága érdekében bevett.

Edmund Burke (1729–97) az 1760-as évek közepétől három évtizeden keresztül a parlamenti whig frakció egyik meghatározó személyisége, ideológiai kútforrása, vezérszónoka volt, pedig háttere aligha tehetne volna alkalmatlannabbá e szerep eljátszására. Nem csupán középosztálybeli származású volt, aki csak negyvenes éveiben vásárolt némi földbirtokot; egyszersmind író volt, akinek dublini ügyvéd apja csak néhány évvel Burke születése előtt – valószínűleg éppen a praxis kedvéért – tért anglikán hitre¹, anyja viszont, akárcsak felesége, haláláig megmaradt a katolikus vallásban. Burke-nek első iskoláiban több katolikus tanára volt, s bár ő maga az anglikán államegyház elszánt védelmezője lett, egyúttal támogatta a katolikusok emancipációs törekvéseit is, ami családi hátterével együtt széles támadási felületet kínált politikai ellenfeleinek.

A politikai rendszer, melyet Burke meggyőződése szerint egy életen át lelkesen szolgált, egyik fő jellemzője, hogy whig volt: az 1688-as Dicsőséges Forradalom óta elképzelhetetlennek tűnt, hogy őfelsége kormányát ne azok utódai alakítsák, akik akkor véget vetettek I. Jakab önkényuralmi törekvéseinek a hatalmi ágak – törvényhozás és végrehajtás – és maga a törvényhozás ágai – a „*king-in-parliament*” monarchikus, arisztokratikus és demokratikus elemei – egyensúlyának elve alapján. A XVIII. századi whig rezsim legjellemzőbb vonása arisztokratizmusa volt. Nem csak csúcsai voltak – elvileg nem, de gyakorlatilag – zárva a címzetes nemesség körén kívülről érkezők előtt; a törvényhozás demokratikus ágának tekintett alsóházban is szép számban foglaltak helyet hercegek és grófok ifjabb fiai, gerincét a szélesebb értelemben vett arisztokráciának tekinthető birtokos gentry alkotta, s csak törpe kisebbségét a Burke-hez hasonló self-made manek. A közvetlen politikai döntéshozók szűk, s „friss vér” beszi-

¹ A XVIII. századi Angliában csak anglikánok tölthettek be bizonyos hivatalokat, közfunkciókat. Vö. *Töprengések*, 4. sz. jegyzet.

várgásával szemben meglehetősen zárt volt, de ezernyi szál fűzte a kereskedelmi elithez, s újabban a pénzoligarchiához. A rendszer arisztokratikus volt, de nem feudális. Az államadósság intézménye, melynek révén az állampolgár beruházásaival befolyásolhatta a fenti csoport által irányított kormánypolitikát, az 1688 utáni korszak újítása volt, de a „pártfogás” (*patronage*) – protekcionizmus, illetve a mindenkori ellenzék szerint korrupció – rendszerre, melynek segítségével az arisztokrácia a neki kijáró tiszteletért cserébe kegyeket, érdekeket saját befolyásának szeleiteit továbbította a társadalmi ranglétrán lefelé, a középkor óta az ország kereskedelmi sikereire támaszkodva fokozatosan terebélyesedő állami adminisztráció kereteit vette igénybe. A whig Anglia meggyőződésével hitt önnön modernségében, progresszivitásában, de abban is, hogy ennek alapvető feltétele a tulajdon különböző formái közötti természetes harmónia; hogy a szerves európai fejlődés csúcsát képező modern kereskedelmi gazdaság stabilitásának és dinamizmusának kulcsa az erre a szerepre hagyományai által predesztinált földbirtokos arisztokrácia által gyakorolt ellenőrzés.² A whig berendezkedést támadó politikai tényezők közül egyre lanyhult – s az 1745-ös jakobita felkelés után megtört – a Stuartok restaurációját óhajtó, abszolút monarchista toryk ereje; némileg zajosabbak voltak azok a társaik, akik az 1688-as rendezés elégtelenségét és a fennálló rezsim oligarchikusságát hangsúlyozó „régí whigekhez” ill. „republikánusokhoz” csatlakozva bírálták a szerintük velejéig korrupt pártfogási rendszert. III. György trónralépése (1760) után azonban hamarosan komoly súlyt képviselő „belső ellenzék” jött létre a whigek a karizmatikus Rockingham márki (1739–82) vezette csoportjából, akik úgy vélték, a király és miniszterei a pártfogási rendszert régi

² A whig „ancien régime” arisztokratizmusára ld. John Cannon: *Aristocratic Century. The Peerage of Eighteenth Century Britain*. Cambridge University Press, 1984; J. C. D. Clark: *English Society 1688–1832*. Cambridge University Press, 1985. küll. 2. fejezet: Az új pénzügyi rendszer mint a rend támasza; John Brewer: *The Sinews of Power: War, Money and the English State 1688–1783*. Oxford University Press, 1989.

típusú „udvari rendszer” kialakítására próbálják felhasználni, azaz valóban korrump módon a brit politikai élet súlypontjának a végrehajtás javára történő eltolására törekcsenek.

A Rockingham-whigek oldalán kezdte meg politikai szereplését Burke, aki 1749-ben, miután a dublini Trinity College-ban végzett, Londonba utazott jogot tanulni, de nem szerzett diplomát. Jobban vonzotta a kritikusok, színeszek, művészek – Samuel Johnson, David Garrick – körül csoportosuló Irodalmi Klub, s a közírói pálya. Ezen a téren nagy hasznát látta széles klasszikus és modern irodalmi műveltségének, s rövid időn belül komoly megbecsülésre tett szert vallásról és társadalomról, esztétikáról, történelemről szóló írásaival. A *Vindication of Natural Society* (A természetes társadalom védelmezése, 1756) gúnyirat Bolingbroke gróf, a jeles tory politikus deizmusa, a „természetes vallás” ellen. Burke a gróf műveinek *reductio ad absurdum*a segítségével igyekszik bemutatni, hogy a politikai intézmények nélküli „természetes társadalom” állítólagos előnyei csak a képzeletben léteznek, s hogy a „társadalom alapjaival” kapcsolatos racionális vizsgálódás az embert tévutakra vezérli: „olyan szellemmel, melyet nem zaboláz saját gyengeségének, a Teremtésben elfoglalt alacsony rangjának és azon veszélynek a tudata, mely a képzelet bizonyos tárgyakra való rászabadításából fakad, igen könnyen megeshet, hogy a legnagyobb s legtisztéletreméltóbb dolgok ellen támad.”³ A *Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (Filozófiai vizsgálódás a magasztosról és a szépről alkotott eszméink eredetéről, 1756) az egyik legnagyobb – Anglia határain messze túlnyúló – hatású korabeli esztétikai munka, melynek kategóriáit Burke gondolkodásának egységről tanúskodva félreismerhetetlenül felidézük a *Töprengések* egyes témái is. Az *Abridgement of the English History* (Anglia rövid története, 1757) Montesquieu – „felvilágosult korunk legna-

³ A *Vindication of Natural Society*. szerk. F. N. Pagano, Indianapolis, Liberty Classics, 1982. 8. o.

gyobb g3niusza" – m3dszereire 3s a XVII. sz3zadi angol t3rt3n3szek feudalizmus-elemz3seire t3maszkodva a primitív szabads3g kezdeteit3l a szerves alkotm3nyos reformokon kereszt3l dics3s3ges jelen 3s j3v3 fel3 mut3t3 folyamatos evol3ci3k3nt v3zolja az angol t3rt3n3elmet. Ugyanezekben az 3vekben Burke a kor egyik legnagyobb preszt3zsnek 3rvend3 foly3irata, az *Annual Register* szerkeszt3je 3s rendszeres szerz3je volt politikai t3rgy3 ír3sokkal, k3nyvismertet3sekkel. A kiv3teles t3j3kozotts3g 3s polemikus k3pessegek, melyeket Burke ír3i tevékenys3ge sor3n el3rult, kiv3l3an alkalmass3 tett3k politikai tan3csad3i feladatok ell3t3s3ra. Ezt egy ideig az ír korm3nyz3 titk3r3nak oldal3n folytatta, 1765-ben azonban a frissen korm3nyra került Lord Rockingham k3rte fel, hogy mag3ntitk3rak3nt m3k3dj3n, a k3vetkez3 3vben pedig a p3rt k3pvisel3jek3nt a parlamentbe is beker3lt. Burke találkoz3sa Rockingham k3r3vel p3ly3ja d3nt3 fordulata volt. V3letlenszer3en k3vetkezett be, de Burke hamarosan otthon 3rezte mag3t a whig nagyurak politikai – ha nem is t3rsadalmi – mili3j3ben. Nem egyszer 3rintette 3rz3kenyen, hogy nem rendelkezik az als3h3zban (saj3t maga 3ltal is) tal3n legmagasabbra 3rt3kelt tulajdons3ggal, a f3ldbirtok 3ltal garant3lt f3ggetlens3ggel, s ez felett3bb 3ntudatoss3, szinte d3lyf3ss3 tette saj3t sz3rmas3s3val, felemelked3s3vel kapcsolatban. A p3rt politik3j3ban azonban olyan 3gyet fedezett fel, amellyel k3pes volt a legodaad3bban azonosulni: 3gy t3nt sz3m3ra, a korabeli p3rtok val3j3ban egyt3l egyig a zsarnoki sz3nd3kokat d3delget3 udvar sz3m3ra tetsz3s szerint megv3s3rolhat3 p3rtoskod3 3rdekcsoportok, melyek k3z3tt val3ss3ggal az er3ny o3zist3 k3pviselik a szil3rd elvekkel rendelkez3, nem csak a sz3ks3ges int3zked3seket, hanem a v3grehajt3k erk3lcs3t is szem el3tt tart3 Rockingham-whigek. Ez a k3p persze j3csk3n idealiz3lt, b3r t3rt3nelmi vissz3p3llant3sban is 3gy t3nik, Rockingham 3s p3rtja szem3ben szinte a korm3nyra ker3l3ssel szemben is priorit3st 3lvezett saj3t politikai tisztas3guk demonstr3l3sa. 1766-os kudarcuk ut3n ugyan 1782-ben r3vid id3re ism3t Rockingham alak3thatott korm3nyt, de Burke vallom3sa arr3l,

hogy afféle „természetadta kisebbségi politikusnak” érzí magát, többé-kevésbé az egész csoport attitűdjére jellemző.⁴

A Rockingham táborában gyülekező lordokban Burke a lehetséges eszményi arisztokráciát ismerte fel. Az arisztokráciáról, társadalmi szerepéről, illetve a középosztályról és a kettő egymáshoz való viszonyáról vallott nézeteire két levele vet igen érdekes fényt. Az első 1772 novemberében született magánlevél, melynek címzettje Richmond hercege, Rockingham környezetének tiszteletben álló tagja, akiről azonban Burke úgy vélhette, nem árt emlékeztetni a státusával járó kötelességeire. (Nem tévedett, de nem is járt sikerrel: a herceg a későbbiekben egyre nyíltabban szimpatizált a radikálisokkal.) A levélben Burke a arisztokrátiát az ország felett elterebélyesedő árnyas tölgyhöz hasonlítja, amelynek tekintélye, megbecsültsége magasan a földön csúszó egyéb növények felett áll, s csak a saját magára nehezedő felelősség terhével áll arányban.⁵ Burke általában megőrizte ezt az alázatos, tiszteletteljes hangvételt, s bár ez természetesen tökéletesen megfelel annak a körülménynek, hogy pályafutása során szinte mindvégig anyagi függésben állott a párt vezetőitől, nincs okunk kételkedni abban, hogy ezt meggyőződése diktálta. Ennek az az oka, hogy bizonyos alkalmakkor hevesen kiállt a *homo novus*ok érdemei mellett, büszkén hivatkozva saját példájára, ilyenkor azonban a negatív ellenpéldák mindig társadalmi állásukat tekintve „természetellenesen” viselkedő arisztokraták. Burke pályafutása során nem egy ilyenre zúdította haragját. Közéjük tartozott a második, ezúttal nyílt levél címzettje, a whigek radikális szárnyához tartozó Bedford herceg, aki 1795 végén a parlamentben szót emelt a Burke-nek a kormány által folyósított szerény évjáradék ellen, arra is célozva, hogy a kedvezményezett az udvar bértollnokává vált. Bur-

⁴ Burke az Irodalmi Klub egy találkozásán nyilatkozott így. Ld. James Boswell: *Life of Johnson*. szerk. G. B. Hill, L. F. Powell, Oxford, Calderon Press, 1934–64. III. köt. 235. o.

⁵ *The Correspondence of Edmund Burke*. ed. Thomas W. Copeland, 10. köt., Cambridge University Press, 1958–71. II. köt. 377. o.

ke válaszában megdöbbenésének ad hangot, hogy a parazita herceg, akinek ősei ugyancsak a korona, pontosabban VIII. Henrik és a kolostori földek elkobzása jóvoltából jutottak hatalmas birtokaikhoz, veszi a bátorságot az ő személyes érdemeivel, az államnak évtizedek alatt tett szolgálataival szerzett méltó jutalmának kritizálásához.⁶ Nem Burke „burzsoá énje” tör a felszínre hosszas „elfojtás” után⁷; ellentámadása csak látszólag irányul az örökletes címek, vagyon és politikai privilégium ellen, s a herceg valódi „bűne” sem ezek birtoklása, hanem politikai pártállása. A „lét nagy láncolatában” kijelölt helyet bármilyen irányban elhagyni a gondviselés elleni lázadás. Egy herceg számára a radikális politikával kacérkodni éppen olyan természetellenes, mint közrendű sorból felemelkedve azonmód magas státusunkkal kérkedni. Burke-nek nem volt kifogása az öröklött előnyök ellen mindaddig, amíg ezeket birtokosuk annak a rendszernek a megőrzésére és felvirágoztatására fordítja, melynek köszönheti őket. Ebbe természetesen beleértendő a tehetséges feltörekvők felkarolása és a rendszer támogatására való ösztönzése, nem csak azért, mert ez önmagában hasznos, hanem mert máskülönben ezek válhatnak annak legveszedelmesebb ellenfeleivé.⁸ Mindez együttesen az egész társadalom prosperitásának egyedüli záloga. Burke – mai ismereteink szerint nem is alaptalanul – úgy vélte, a korabeli Anglia általában is, de más európai országokhoz képest mindenképpen páratlanul közel áll a feltételek

⁶ *Letter to a Noble Lord* (1700). In: *The Works of the Right Honourable Edmund Burke*. 8. köt. London, Bohn's British Classics, 1854–89. V. köt. 130. o.

⁷ Burke politikai és írói munkásságát pszichoanalitikus eszközökkel próbálja elemezni Issac Kramnick: *The Rage of Edmund Burke. Portrait of an Ambivalent Conservative*. New York, Basic Books, 1977. A kísérlet érdekes betekintést nyújt Burke egyébként valóban labilis idegzetének közéleti magatartására gyakorolt hatásába, de a szerző következtetéseit – Burke „örjögő” kirohanásait a forradalmi radikalizmus ellen és az arisztokrácia ezzel egyidejű korholását szociális és szexuális identitás zavarái, komplexusai magyarázzák – kontextusukból gyakran alaposan kiszakított forrásokra alapozza.

⁸ Burke szerint éppen ezt a hibát követték el Franciaországban, amikor az akadémiaiakat kivonták a kormányzat ellenőrzése alól.

teljesüléséhez, s egész politikai és írói munkásságát annak szentelte, hogy ez az állapot állandósuljon.

Két évtized politikai tapasztalata

Pártja számára Burke legnagyobb értékét szónoki és pamfletírói erényei képviselték. Állásánál fogva a párt politikai irányvonalának meghatározásában alig volt része, ám a már megfogalmazott ügyet odaadón és rendszerint igen hatásosan képviselte. A XVIII. század a parlamenti szónoklás virágkora volt, s Burke a viták egyik meghatározó egyénisége lett, mihelyt betette lábát az alsóházba. Feljegyzések szerint 1766 és 1784 között több mint hatszáz beszédet mondott jellegzetes, a *Töprengések* stílusát is meghatározó retorikai stratégiával: helyenként fellengzős, de mindig tiszteletteljes előadásmódban, magasröptű általánosításait gazdag és színes illusztrációs anyaggal alátámasztva.

Burke első jelentős politikai röpirata a *Thoughts on the Causes of the Present Discontents* (Gondolatok a mostani elégedetlenség okairól, 1770) az ún. Wilkes-ügy kapcsán született. John Wilkes alsóházi képviselőt még 1763-ban, mentelmi joga ellenére letartóztatták a *North Briton* c. folyóiratában megjelent, a királyt sértő írásáért. Wilkes a személyi szabadság szimbólumává vált, az ellene indított eljárást fel is függesztették, ám az ezen még inkább felbőszült udvar minden befolyását latba vetette, hogy lehetetlenné tegye Wilkest, aki végül több évre külföldre távozott. Amikor hazatérése után, 1768-ban ismét képviselővé választották, de a parlament a korona nyomására kizárta soraiból, nagyszabású radikális agitáció bontakozott ki, melyet egy bizonyos pontig a Rockingham-whigek is támogattak. Burke persze nem osztotta a radikálisok nézetét, miszerint a parlament korruptségára az orvosság a képviseleti rendszernek a választójog kiterjesztése általi reformja, s lenézően nyilatkozott azokról,

akik bíznak az ilyenfajta szabályozás tévedhetetlenségében és megvalósíthatónak képzelik a kormányzás elvont, tökéletes harmóniáját. Burke pamfletje a pártok útján való kormányzás első komoly elméleti feldolgozása a nyugati politikai tradícióban.⁹ A „mostani elégedetlenkedés” gyökerét abban látja, hogy a parlamentet a „favoritizmus rendszere”, személyes kapcsolatok és érdekek, a „király barátai” uralják. Ehelyett arra lenne szükség, hogy a politikai vetélkedés közösen vallott szilárd nézetek általi összefűzött csoportok, pártok között folyjék, melyekben az emberek „valami olyan elv alapján, melyben mindannyian egyetértenek, egyesülnek a nemzeti érdek közös erőfeszítéseik általi előmozdítására.”¹⁰ Burke-nek a rendszer reformjával kapcsolatos hozzáállása is körvonalazódott tehát a *Present Discontents*-ben. Saját reformtervet, melyet 1780-ban nyújtott be az alsóházban, s melyet – sikertelenül – az 1782-es Rockingham kormány idején próbált a gyakorlatba ültetni, a korona számára a korrumpálás eszközeként kínálgató szinekúrák eltörlésével egyúttal olcsóbb, gördülékenyebb, jobban a pártok általi kormányzás szükségleteihez idomított adminisztráció megvalósítását célozta. A választójogi reformtól azonban, eszményeivel összhangban, mindig is mereven elzárkózott.

Hogy a Rockingham-whigek számára az elvi szilárdság nem volt összeegyeztethetetlen a pragmatikus hajlammal, azt az amerikai kolóniákkal kapcsolatos politikájuk mutatja. Kormányon és ellenzékben egyaránt a kompromisszumra való hajlandóság jellemezte őket. Nem egynek közülük – például magának Burke-nek – a tudatában szorosan összefonódhatott az amerikai szabadságára a parlament általi önkényes adóztatás jelentette fenyegetés a brit alkotmányra az udvari rendszer részéről leselkedő veszélyekkel.¹¹ Szerencsés egybeesés volt, hogy ez az er-

⁹ Burke mint a „pártok filozófusa”, ld. Frank O’Gorman: *Edmund Burke. His Political Philosophy*. London, Allen & Unwin, 1973. 2. fejr.

¹⁰ *Works*, II. köt. 337, 367, 375. o.

¹¹ F. O’Gorman: *Edmund Burke*. id. kiad. 79. o.

kölcsi alapállás alátámasztotta azt a gyakorlati meggyőződésüket, melyről szintén beszédes források tanúskodnak, nevezetesen, hogy a kolóniákat akár az adóíkról való lemondás árán is meg kell tartani a Brit Birodalom kebelében. Burke kiállását az amerikai gyarmatosok mellett a kortársak közül sokan úgy értelmezték, hogy támogatta a függetlenségi háború – angolszász szóhasználatban forradalom – ügyét; s később pálfordulással vádolták, amikor a francia forradalommal kapcsolatos vitában szembe került pl. Thomas Paine-nel vagy Richard Price-szal, akikkel a tizenhárom gyarmat kérdésében a legtágabb értelemben valóban azonos oldalon foglalt állást. Míg azonban az utóbbiak már akkor is az ember természetes szabadságára, az önrendelkezés – ez esetben az anyaországtól való elszakadás – jogára hivatkoztak¹², Burke természetesen hallani sem akart ezekről. Két körülmény érdemel figyelmet Burke amerikai tárgyú írása kapcsán. Egyrészt a kritikus év, 1776 előtti időből származnak, s így nem érintik, nem is érinthetik a Függetlenségi Nyilatkozattal vagy az alkotmány kidolgozásával kapcsolatos kérdéseket. Azokra az időkre emlékeztetve, amikor a békés, főleg kereskedelmi kapcsolatok révén „több hasznunk volt a gyarmatokból, mint amennyit a zsarnokság tehetetlen erőszaka valaha is képes volna kicsikarni tőlük”¹³, Lord North kormányát próbálta eltéríteni olyan lépésektől, amelyek az amerikaiakat lázadásba hajszolhatják. Nem függetlenségük mellett emelt szót, hanem azért, hogy ne kényszerüljenek a függetlenné válás eszközéhez nyúlni jogaik védelmében. Burke – s ez a második szempont az amerikai krízisre vonatkozó nézeteinek értelmezésében – fenn is hirdette, hogy az amerikaiak igen fontos jogokkal rendelkeznek, de a „természetes jogok” számára mindig is értelmetlen fikciót jelentettek. Az amerikai gyarmatosokat a Brit Birodalom hagyományos, intéz-

¹² Thomas Paine: *Common Sense* (Józan ész, 1776); Richard Price: *Observations on the Nature of Civil Liberty* (Észrevételek a polgári szabadság természetéről, 1777).

¹³ *Speech on American Taxation* (Beszéd az amerikaiak megadóztatásáról, 1774). in: *Works*, II. köt. 490–1. o.

ményesült privilégiumokkal rendelkező polgárainak tekintette, akiket ezektől most az angol kormányzat önkényesen meg akar fosztani. Éppen a kormányzat vétkes újtásban, s mikor Burke-öt vádolták ezzel, amiért a kolóniákat pártfogolta, a *Töprengések* nyelvezetét előrevetítve jellemezte saját javaslatát az amerikaiakkal való békés viszony alapjairól: „Országunk ősi, egyszerű, férfias, bennszülött szellemének hamisztatlan terméke. Egyetlen darabkáját sem merem levakarni a tisztelnivaló rozsdának, mely inkább ékesíti és megőrzi, semmint pusztítja a fémeket. ... Nem sérteném meg holmi újmódi fényesítővel ezen igaz alkotmányos anyagok eredeti, nemes csiszolatlanságát. Mindenekfelett pedig elszántam magam, hogy nem esem a kontárkodás vétkébe: a nyughatatlan, ingatag elmék utálatos bűnébe. Az ősapáink nyitotta csapáson járok, hol nem kalandozhatom el, s nem is botolhatok meg.”¹⁴

Rockingham halála néhány hónappal azután, hogy 1782-ben ismét kormányt alakított, gyökeres fordulatot hozott pártja, s benne Burke helyzetében. Baráti viszony fűzte ugyan a párt új vezetőihez: Portland herceghez, Fitzwilliam grófhoz, vagy Charles James Foxhoz, akit éppenséggel saját „neveltjének” tekintett, de politikai elveik tekintetében ez a viszony korántsem volt olyan egyértelmű, mint korábbi patrónusa esetében. A rockinghamisták által évtizedek óta ostorozott III. György megragadta az alkalmat, s a márki halálát és a rövid életű Fox-North koalíciót követően előbb Lansdowne márkot – Burke egyik arisztokrata „fekete bárányát” –, majd az ifjabb William Pittet nevezte ki a kabinet élére, akinek együttműködésére Foxéknál sokkal inkább számíthatott. Burke keserűsége nem ismert határokat, amikor az alsóház többségének bizalmát addig nem élvező Pittet az 1784-es választások megerősítették hivatalában; ez fokozta a „tömegek” politikai ítéletével kapcsolatos bizalmatlanságát. A francia forradalmat megelőző évtized kezdetén Burke a brit köz-

¹⁴ *Speech on Conciliation with the Colonies* (Beszéd a gyarmatokkal való megbékélésről, 1775). in: *Works*, II. köt. 490-1. o.

élet meghatározó alakja volt mint a whig ideológia első számú alakítója és parlamenti szószólója, akinek pártján belüli és kívüli presztízséhez csak igen keveseké volt fogható. A forradalom küszöbére ez a státusa minden tekintetben megingott: a politikai pályája mélypontjára érkezett Burke olyan, az ő szemében életbevágó problémákon rágódott, amelyeket legközelebbi munkatársai elhanyagoltak vagy nemlétezőnek tekintettek. Saját karrierje szempontjából a *Töprengések* olyan szellemi erőfeszítésnek tekinthető, melynek célja a whig ügy „helyes” pályára való visszatérítése és Burke benne elfoglalt helyének viszszerzése volt.

Burke véleménye több kérdésben lényegesen eltért a párt más kiválóságaitól. Először is – velük ellentétben – revidálta a III. György trónralépése óta vehemesen hangzottatott nézeteit a brit alkotmány egyensúlyára leselkedő veszélyekről. Mindaddig úgy vélte, az elsőszámú fenyegetés a monarchikus önkény belopakodása, most azonban a radikális és nonkonformista klubok és társaságok tevékenységének megélénkülése nyomán súlyponteltolódást vélt felfedezni, s a fő veszélyt a demokratikus szélsőségben jelölte meg. Ebben az 1784-es választási csalódás is megerősítette. Fox ezen a téren kifejezetten ellenvéleményen volt, s bár a másik két pártvezér hajlamosabb volt osztani Burke nézetét, vonakodtak a szilárd állásfoglalástól, nehogy az általuk másodlagosnak tekintett kérdésben pártszakadást idézzenek elő.¹⁵ Burke-ben mindez komoly aggodalmat ébresztett a párt jövőjével kapcsolatban: annak múltbeli dicsősége azon alapult, hogy egyszerre őrizte függetlenségét az udvari beavatkozástól és a népi „felforgatástól”, most azonban úgy látta, Fox nemtörődömsége, majd az egyenlősítő elvekkel való kokettálása a whigeket a radikálisok oldalvizébe sodorhatja. Burke a foxistáktól való eltávolodásának harmadik oka az volt, hogy a pártpolitika természetét illető koncepciójuk gyökeresen eltért egymástól. Az 1784-es választási

¹⁵ Leslie Mitchell: *Charles James Fox and the Disintegration of the Whig Party 1782–1794*. Oxford University Press, 1971. 3. fej.

vereség után ismételten megpróbált hatni Foxra, hogy egyes időben elszigetelt, s egymáshoz egyébként is csak lazán kapcsolódó kampányok helyett alakítsa koherensebben a whig politikát. Burke számára ez természetesen saját felfogása szerinti szilárd erkölcsi álláspont kialakítását és diadalra vitelét jelentette volna. Amikor azonban az 1780-as évek végére a whig párt gépezete odáig fejlődött, hogy hatékony és következetes politizálás háttéréül szolgálhatott, Burke elégedetlenül tapasztalta, hogy Fox számára ennek legfőbb értéke a közvetlen stratégiai sikerek megkönnyítése, s az erkölcsi szempontból fontos ügyet nem habozik feladni, mihelyt ezt a célt többé nem szolgálja.

1782 előtt olykor előfordult, hogy a hivatalos whig ellenzék vállalta az együttműködést a parlamenten kívüli agitátorokkal. 1769-ben a Wilkes middlesex-i választóit ért sérelmek orvoslásának céljával szövetkeztek, s egymásra találtak az amerikai kolóniák mozgalmának pártolásában is. Láttuk azonban, hogy indítékaik mindkét esetben különböztek, s az együttműködésnek vége szakadt, mihelyt az érdekközösség megszűnt – véglegesen Rockingham kormányfői megbízatásával. A radikálisokat nem elégítette ki a tulajdonosi jogok feletti örökös vagy Burke mérsékelt, csupán az adminisztráció belső köreit érintő reformterve. A Wilkes-ügy nyomán kibontakozott tiltakozó mozgalom megmutatta, hogy a szervezett közvélemény a XVIII. század utolsó harmadára igazi politikai tényezővé vált Angliában, s a középosztály egy része eljutott az anyagi és szellemi fejlődés olyan szintjére, hogy akár whig kritériumok szerint is jogosan kérdőjelezhetette meg a „gentleman” kizárólagos pozícióit a politikában.¹⁶ Az amerikai példától vezérelve John Horne Tooke, John Cartwright, John Jebb és mások a whigek által szentnek és sérthetetlennek tartott brit alkotmány átírását, elsősorban a választójog minden felnőtt férfi lakosra való kiterjesztését követelték. Az 1781-ben alakított Alkotmányos

¹⁶ H. T. Dickinson: *Liberty and Property. Political Ideology in Eighteenth Century Britain*. London. Weidenfeld & Nicolson, 1977. 6. fejr.

Tájékoztató Társaságához (Society for Constitutional Information) hasonló szervezetek, megyei és városi bizottságok révén tevékenységüket nemzeti szinten is sikerült valamelyest koordinálni, bár az 1780-as évek nagy agitációs kampányai rendre kudarcba fulladtak. A radikálisok pozícióit erősítette, hogy a nonkonformisták v. szakadárak („*dissenterek*”: az anglikán államegyházon kívül álló protestáns vallások hívei – unitáriusok, metodisták, kongregacionalisták stb.) új nemzedéke elvetette elődeinek az alsóbbrendű polgári státusukkal kapcsolatos megadott magatartását. A lakosság mindössze 7%-át kitevő, de az ország üzleti életében – és sikereiben – ennél jóval nagyobb mértékben részes szakadárak a törvények értelmében gyakorolhatták ugyan vallásukat, de a fontosabb üzleti és hivatali állások zárva maradtak előttük. Ezek elnyerése, voltaképpen a „*carrière ouverte au talent*” érdekében intéztek most kihívást a whig arisztokrata rend ellen. A szakadárak oroszlánrészt vállaltak a Dicsőséges Forradalom emlékének ápolására hivatott, a század közepén elhalt Londoni Forradalmi Társaság (London Revolution Society) felélesztésében. 1688 centenáriuma – egy esztendővel Richard Price ominózus prédikációja előtt, melynek hatása alatt Burke hozzálatott a *Töprengések* megírásához (ld. alább) – a természetes jogok szellemében fogant, három pontból álló nyilatkozatot bocsátottak ki, mely kísértetiesen emlékeztet a Burke haragját kiváltó későbbi price-i megfogalmazásokra.¹⁷ A Rockingham-tábor valaha támogatta a szakadárak emancipációs törekvéseit; Burke azonban öt hónappal e deklaráció megjelenése után elutasítólag írt egy nonkonformista barátjának, aki arra kérte, vesse fel ügyüket a parlamentben.¹⁸ Eltávolodása azonban nem hirtelen következett be, s nem is egyetlen ok miatt: Burke nem felejtette el,

¹⁷ Az 1780-as évek radikális és szakadár mozgalmaira ld. Albert Goodwin: *The Friends of Liberty. The English Democratic Movement in the Age of the French Revolution*. London, Hutchinson, 1979. 2–3. fejj.; Ian Christie: *Stress and Stability in Late Eighteenth Century Britain*. Oxford, Clarendon Press, 1984. 2. fejj.

¹⁸ *Correspondence*, id. kiad. V. köt. 471. o.

hogy 1784-ben a szakadár szavazók is hűtlennek bizonyultak pártja iránt, mivel a kormányon lévő Pitt-től remélték helyzetük megoldását.

A párt egyébként nem roppant össze az 1784-es megáláztatás súlya alatt; ellenkezőleg, szavazóbázisa szilárd – sőt lassacskán ismét gyarapodó – volt, s ami még fontosabb, hatékony szervezeti hátteret sikerült kialakítania. William Adam módszeres aprómunkával konszolidálta a párt pénzügyeit; Fox irányítása alatt az 1780-ban átmeneti választási célokra alakult Westminsteri Választási Klub a pártvéleményt megformáló vitafórummá, „Whig Klubbá” fejlődött; A *Morning Chronicle* és a *Morning Post* pedig gondoskodott arról, hogy ez a vélemény a köz előtt is széles körben ismertté váljon.¹⁹ Visszatekintve Burke mégis azt állította, hogy ezekben az években vette kezdetét a whig vezetőkből való kiábrándulása. Saját energiáit ekkoriban az indiai angol uralom kérdései kötötték le. Az 1780-a évek kezdetétől fogva elmélyülten foglalkozott a szubkontinens történetének, kutúrájának minden aspektusával, s alighavolt olyan honfitársa, aki élesebben ítélte volna el az indiai brit adminisztráció működését és annak összes következményét. A whig elvek, eszmények és párttevékenység összehangolására tett kísérlet jegyében indítványozta 1785-ben, hogy a parlament visszaélések vádjával indítson eljárást Warren Hastings ellen, aki a Kelet-Indiai Társaság bengáli, majd indiai főkormányzójaként mérhetetlen károkat okozott az országnak. Burke kampányából nem hiányzott a humanitárius elem, az indiai nép kizsákmányolása feletti felháborodás, ez azonban csak a drámai hátteret szolgáltatta Hastings bűneinek lajstromához. A kormányzó legfőbb vétké az, hogy a hagyományos indiai uralkodó osztályt kiforgatta vagyonából és pozícióból, s ezeket „uzsorások és vérszívók”, „homályos eredetű ifjoncok” kezére játszotta, akik „darabokra szaggatták ... minden idők és nemzetek legelismertebb jogait és leg-

¹⁹ Frank O’Gorman: *The Whig Party and the French Revolution*. London, MacMillan, 1967. 1.ii. feje.

ősibb, legnagyobb tiszteletben álló intézményeit”²⁰. Akár később képzeletének eszményített Franciaországa, az indiai társadalom Burke nem egy ideálját testesítette meg: hierarchikus volt, vallásos és konzervatív, történelmi gyökerei a világ minden más népénél erősebbek. A kik ezeket elszakították, az angol kalandorok és a helyi banian (kereskedő) kasztból származó társaik, Hastings jóvoltából a természet rendjét felborítva kijelölt helyüknél jóval magasabb rangra emelkedtek; ennek betöltésére azonban nem lehetnek alkalmasak, s az eredmény pusztítás, anarchia. Burke szemében Hastings és tevékenysége sok tekintetben a legfőbb Gonosz, a jakobinus princípium megnyilvánulása. „Az indianizmus [Burke az iméntiek leírására alkalmazott fogalma] és a jakobinizmus korunk két nagy baja”, írta Fitzwilliamnek 1794 nyarán, amikor Hastings felmentése már küszöbön állott.²¹

Burke tehát az eljárást abban a reményben kezdeményezte, hogy jogerős (és persze erkölcsi) ítéletet sikerül kimondatnia a korrupt főkormányzó felett; Fox – akit a parlament Burke és más prominens whigek mellet az ügy „intézőjéül” kért fel – ezzel szemben közvetlen politikai célokra próbálta azt felhasználni. Már az eljárás megkezdése előtt többször célozgatott Pitt és a Kelet-Indiai Társaság kétes kapcsolataira, remélve, hogy így kikezddheti a kormány reputációját. Pitt azonban némi habozás után az eljárás támogatójaként lépett fel, s ezzel elhárította a kihívást, ami viszont Fox számára nagy mértékben csökkentette az abból kovácsolható politikai tőkét. A csalódott Burke hiába igyekezett egyre türelmetlenebbül rábírní társait, hogy tanúsítsanak szívósabb magatartást a Hastings-ügyben. Mire elérkezett a Bastille lerombolása, Burke a hagyományos whig – és angol – értékek magányos bajnoka szerepében látta magát, akinek küldetése, hogy ezeket az értékeket szilárd formába öntse, s pártját visszatérítse hozzájuk. Sürgető szükségét érezte, hogy

²⁰ *Speech on Mr. Fox's East-India Bill* (Beszéd Fox úr Kelet-Indiára vonatkozó törvényjavaslatáról, 1783). in: *Works*, II. köt. 222. o.

²¹ *Correspondence*, id. kiad. VII. köt. 553. o.

visszaautasítsa a prespektív, történelmi jogokon alapuló, vallás által szentesített, hierarchikus brit civilizációt alááso nézeteket. A francia forradalom olyan történelmi pillanat volt amelyről úgy látta: erre alkalmat szolgáltat, s egyben szilárd állásfoglalásra készítheti Foxot és társait, kirostálhatja a pártból az érdemteleneket, neki magának pedig segítségére lehet abban, hogy kitörjön immár nyomasztó elszigeteltségéből.

Társadalom, politika, történelem: szellemi légkör Angliában az 1770–80-as években

Mielőtt rátérnék a *Töprengések* taglalására, célszerűnek látszik rövid vargabetűvel áttekinteni azt a szellemi környezetet, amelyben Burke gondolkodása formálódott. Angliában – akárcsak máshol – a felvilágosodás két nagy iskolát hozott létre a társadalom és a kormányzás felőli gondolkodásban. Újrafogalmazták a természetes jogok és a társadalmi szerződés hagyományos koncepcióit, miközben a szkepticizmus, a realista antropológia és a létezőnek az elvont lehetőséggel szembeni preferálása szálait az emberi társadalom empirista-evolucionista elméletévé szőtték egybe. Angliában – nem úgy, mint máshol – olyan eszmékből, amelyek közül nem egy az előbbiek valamelyikének is szerves része volt, a XVIII. század közepén kialakult az utilitarizmus doktrínája, mely a következő század java részében is uralta a brit filozófiát. A brit gondolkodás további sajátossága volt, hogy rendelkezett a szerződéselmélet egy olyan változatával, mely nem pusztán közömbös volt a vallással szemben vagy megbékélt vele, hanem – mivel mélyen gyökerezett a „racionális szakadárok” (*rational dissenters*) teológiájában – megerősítést nyert belőle. Tág és rugalmas határok között, de az ezen áramlatok valamelyike melletti elkötelezettség meghatározta az egyes gondolkodóknak a fennálló politikai-társadalmi renddel kapcsolatos attitűdjét; a politikai

spektrumban való elhelyezkedésük pedig arra ösztönözte őket, hogy állást foglaljanak a „régiek” és „modernek” meg-megtűlő vitájában az egyetemes kultúra kérdéseiben, s válasszanak az angol múlttal kapcsolatos egymással versengő értelmezések között is.

Az 1730-as években megkezdődött „evangéliumi újjáledésnek” csak egyik, ám korántsem az egyetlen jelensége volt a metodisták megjelenése, amely a személyes megtérés élményét, az egyéni lelkiismeret integritását hangsúlyozták, de a megváltás jelentőségét a földi boldogulásnál előbbre tartották, s úgy vélték, amennyiben az ember élvezi a szabad istentisztelet jogát, valamint a lét- és vagyonbiztonságot, nincs megfosztva semmilyen alapvető jogától. Ugyanebben az időben a hagyományos presbiterianizmus liberális áramlatai is új erőre kaptak. A szakadár „akadémiákon” – a nonkonformistákat az anglikán hegemonia alatt álló egyetemekre sem engedték be, ezért kialakították saját oktatási hálózatukat – minden területen heterodox nézetek szüremkedtek be a tananyagba, s a művelt presbiteriánus lelkészek a kálvinizmussal szakítva egyre nagyobb számban tértek arminiánus, majd unitárius hitre.²² Ezeken az akadémiákon tanult az a két gondolkodó is, akik a francia forradalom előtti évtizedekben a legnagyobb súllyal képviselték a természetes jogok eszméjét Angliában, s akiknek munkái az Alkotmányos Társaság radikálisai számára az elméleti megerősítés fő forrásául szolgáltak. Richard Price (1723–91) és Joseph Priestley (1733–1804), mindketten kálvinista szülők gyermekei, egyaránt unitáriusként végeztek, utóbbi a materializmusról is úgy vélte, hogy nem összeegyeztethetetlen vallásos meggyőződésével. Az is figyelemreméltó, hogy kettejük közül a keresztény teológiával elmélyültebben foglalkozó Price vont le a szerződéselméletből egyértelműen a demokratikus radikalizmus felé mutató következtetéseket. Soha nem fogadta el Priestley nézetét, miszerint a gondolkodás anyagi folyamatok-

²² Michael R. Watts: *The Dissenters*. Oxford, Clarendon Press, 1978. 394. skk. és 464. skk. o.

nak, az „idegek vibrációjának” a függvénye, s nem nyugtatta meg, hogy társa szerint az ebből fakadó determinizmus csak még inkább megerősíti a Gondviselésbe vetett hitet. Price hangsúlyozta, hogy az érzékszervek által valóban csak érzékelt külsődleges dolgokat egyedül az értelem – a jó és rossz közötti választás képességével felruházott független szféra – tudja feldolgozni, s lehetetlen volna erkölcsi minőségek létezéséről beszélni anélkül, hogy az önrendelkezés e hatalmát feltételeznénk. *Observation on the Nature of Civil Liberty* (Észrevételek a polgári szabadság természetéről, 1776) című munkája elején kifejti, hogy a szabadság négy válfajának (fizikai, erkölcsi, vallási és politikai) egyike sem képzelhető el önrendelkezés – és persze a hozzá kapcsolódó egész iménti gondolatmenet elfogadása – nélkül. Szabadság híján az ember puszta gépezet, alantas vágyak könnyű zsákmánya, állati-as lény. „A szabadságot tehát túlságosan tökéletlenül határozzuk meg, ha azt mondjuk róla, TÖRVÉNYEK, nem EMBEREK általi kormányzás. Ha egy állam törvényeit egyetlen ember alkotja, vagy emberek egy klikkje, nem pedig KÖZÖS MEGEGYEZÉS, a törvények általi kormányzás nem más, mint rabszolgaság.” A kormányzat „a nép teremtménye”, s „nincs semmi egyéb célja, mint annak boldogsága”. Bár legtökéletesebb formája, mindenki egyenlő részvétele a döntéshozatalban, csak a legparányibb államokban valósítható meg, Price szerint a képvisleti demokrácia erősen megközelíti ezt az eszményt. Szabad kormányforma, „s annál inkább vagy annál kevésbé az, amilyen méltányosan és elégséges mértékben képviseli a népet. Ha a személyek, akiket a kormányzással megbíznak, rövid ideig bírják állásukat; ha az állam többségének elfogulatlan ítélete által választatnak meg, s alá vannak vetve utasításainak; a Szabadság élvezete a legnagyobb mértékű lesz.”²³ Ilyen kormányformában mindenki saját törvényhozója, a törvények a kölcsönös és együttes biztonság és védelem biztosítékai, az előljárók pedig csupán a törvények végrehajtásával megbízott küldöttek, aki-

²³ R. Price: *Observations*, id. kiad. 7 – 10. o.

ket „kötelességeik elhanyagolása esetén el lehet bocsátani” – ahogy Price néhány évvel később, Burke replikáját kiváltva fogalmazott.

Priestley gondolkodása pragmatikusabb. Igaz, *An Essay on the First Principles of Government* (Tanulmány a kormányzás eredeti elveiről, 1768) című munkájában hangsúlyozza az emberek egyenlőségét, valamint azt, hogy „Senkiről sem képzelhetjük, hogy lemondana természetes szabadságáról másként, mint *feltételekkel*. Ezek a feltételek, akár kimondottak, akár nem, mindenkor megsértetnek, valahányszor a kormányzás világos és kézenfekvő céljai nincsenek kielégítve; s a delegált hatalom, ha eltorzítja a szándékot, melynek érdekében átruházták, természetes módon elpárolog. Azok az előjárók tehát, akik nem a köz javára törekszenek, s hatalmukat a nép elnyomására használják fel, terhesek a köz számára, s hatalmuk *ipso facto* megszűnik.”²⁴ Priestley-nél azonban a kormányzat jogcímével kapcsolatos érvelés súlya eltolódik annak eredetétől céljai felé. Soha nem használja explicit módon a szerződés fogalmát, sőt elismeri: ésszerű ellenvetés vele szemben, hogy egyetlen tényleges kormányzatról sem bizonyítható ilyen típusú eredete. Priestley számára a célszerűség a kormányzat legitimitásának legfőbb kritériuma, s valószínűleg érezte, amit röviddel később Jeremy Bentham fogalmazott meg világosan *A Fragment on Government* (Töredék a kormányzatról, 1776) című művében: amennyiben a szerződés megsértése káros a nép boldogulására nézve – márpedig a szerződéselmélet hívei nyilván így gondolják –, az érvelés valójában haszonelvű, s teljesen feleslegessé teszi a szerződés történetietlen fogalmát.²⁵ Priestley szavai eléggé pontosan idézik az utilitaristák „a legnagyobb szám legnagyobb boldogsága” formuláját: „minden ember azért él társadalomban, hogy kölcsönös előnyökhöz jusson; tehát a tagok,

²⁴ Joseph Priestley: *An Essay on the First Principles of Government*. London. 1768, 44. o.

²⁵ John Plamenatz: *The English Utilitarians*. 2. kiad. Oxford, Blackwell, 1958. 67. o.

azaz bármely államban a tagok többségének a legnagyobb boldogsága a fő mérce, amellyel mindent, ami az állammal kapcsolatos, végsősoron meg kell határozni.” Ez az egyetlen elv világossá teszi nem csak a politika, hanem az erkölcs, sőt a teológia egész rendszerét is. „Az erény és a helyes magatartás azokban a vonzalmakban és cselekedetekben rejlik, amelyek a közös jóhoz vezetnek; az igazságosságban és az egyenességben például nincsen semmi, ami önmagában, az emberiség boldogságához való viszonyuktól különválasztva jó ...” Ebből a szempontból semmi jelentősége annak, hogy az emberek pontosan milyen kormányformában élnek. Priestley a költő Alexander Pope-ot idézi: „*azok a kormányok a legjobbak, amelyeket a legjobban igazgatnak* ... feltéve, hogy a kormány hatalma mérsékelt, s az egyes embernek meghagyja magánjogainak legértékesebbjeit; feltéve, hogy a törvények mindenki előtt pontosan ismertek, s egységesen hajtják végre őket, egyáltalán nem érdekes, hogy milyen sok, vagy milyen kevés személyt alkalmaznak az igazgatásban ...”²⁶

Az utilitarizmus korai nagy képviselői ugyanakkor igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a történetiségnek, s ebben a formájában az elméletnek volt egy olyan aspektusa, amelyet Priestley kifejezetten elutasított. David Hume és William Paley (1743–1805) igen magasra értékelte a szokásokat, az előítéleteket és a preskripciót (az előbbieket útmutató erejét), mivel úgy látták, az emberiség kollektív tapasztalata szerint hasznos, jótékony dolgokat testesít meg, ezért rendkívül veszélyes könnyedén lemondani róluk. A tulajdonviszonyokat és a kormányformákat tekintették a legfontosabbnak e konvenciók között, melyeket a szokás és a „vélemény” – gyakran irracionális és indokolatlan, de az emberek tudatában mélyen gyökerező, ezért tiszteletben tartásra érdemes meggyőződés – hoz létre; ezek olykor kellemetlenségekkel járnak, de az orvoslást magát is jobb a lassan, de folytonosan átalakuló szokásra hagyni, mint az erőszakos beavatkozás eszközhöz nyúlni.

²⁶ J. Priestley: *An Essay*. id. kiad. 13–4, 51. o.

Priestley ezzel szemben azzal érvelt, hogy „a precedensek és általános szabályok tekintélyének értelme törvények és kormányzás dolgában egyedül az, hogy mindenki tudhassa, mik a törvények; ami nem lenne lehetséges, ha azok vérehajtása nem lenne egységes, s hasonló esetekben mindig azonos. De ha maguk a precedensek és általános szabályok nagyobb sérelmet jelentenek, mint megszegésük és jobb precedensek, jobb általános szabályok alkotása, mi lesz akkor az erejükből?”²⁷ Ebből az eszmefuttatásból kiindulva Priestley, akárcsak Price, élesen kritizálta a brit politikai rendszer általa sérelmesnek talált oldalait: az egyenlőtlen képviseleti rendszert, a ritka – hétévenkénti – választások rendszerét, az anglikán hegemoniát, a büntetőjog szélsőségeit.

Ezeket a nézeteit egyáltalán nem osztotta Paley, aki *The Principles of Moral and Political Philosophy* (Az erkölcs- és politikai filozófia elvei, 1785) című – igen sikeres, néhány éven belül egyetemi tankönyv státusára emelkedett – művében úgy vélekedett, hogy „a boldogság meglehetősen egyenlően van elosztva a társadalom különböző rendjei között”²⁸. Persze létezik valamiféle mérték, amellyel a fennálló rendet meg lehet ítélni, s ezt Paley a hasznosságban találta meg: „A cselekedeteket aszerint kell megítélni, hogy mennyiben segítik elő a boldogulást. – Ami célszerű, a helyes. – Minden erkölcsi szabály kötelező ereje egyes egyedül hasznosságából származik.” A létező valóságban még egy olyan látszólag ellentmondásos és igazságtalan jelenség, mint a vagyoni egyenlőtlenség is a közjót táplálja. „A vagyoni egyenlőtlenség olyan mértékben, ahogyan Európa legtöbb országában fennáll, elvontan szemlélve rossz; de olyan rossz, mely a tulajdon megszerzésére és a felette való rendelkezésre vonatkozó szabályokból fakad, amelyek az embereket szorgalmasságra ösztökélik, s szorgalmuk gyümölcsseit

²⁷ Ibid. 26. o.

²⁸ William Paley: *The Principles of Moral and Political Philosophy*. London, 1785. 34. o.

biztosítják és értékesé teszik.”²⁹ A tulajdon intézménye „gyarapítja és megőrzi a föld termését”, s fejleszti az élet kényelmét, ezért a legszegényebb vidék is azok közül, ahol fennáll, nagyobb bőségben él, mint azok bármelyike, ahol nem ismerik. A tökéletes jó csak elvonatkoztatásban létezik, a valóságban semmilyen szabály, semmilyen intézmény nem felelhet meg egyformán mindenki számára. Mérlegre kell helyezni az előnyöket és a hátrányokat, s végül „*a társadalom egészének érdeke kötelező érvényű minden egyes részére*”. Semmiféle ennél szűkebb szabály nem gondoskodhat a polgári kormányzat stabilitásáról, vagy a társadalmi élet békéjéről és biztonságáról.”³⁰ Bizonyos esetekben persze ez az elv is a változtatás mellett szól: „Semmilyen szokásnak, törvénynek vagy tekintélynek nem lehet olyan ereje, hogy szükséges vagy kötelező lenne érvényben hagyni, ha megváltoztatása a közösség számára előnyös.” Általában azonban az elviselhető létező prioritást élvez a kétséges lehetőséggel szemben. „Mindaddig, amíg a fennálló kormányzattal nem lehet szembeszállni, vagy nem lehet megváltoztatni a közre származó kellemetlenségek nélkül, Isten úgy akarja (s ez az *akarat* egyetemes érvénnyel meghatározza a mi kötelességünket), hogy engedelmeskedjünk a fennálló kormányzatnak – s nem tovább. Ha ezt az elvet elfogadjuk, az ellenállás minden egyes esetének igazságosságánál azt kell figyelembe venni, hogy mekkora a veszély és a sérelem az egyik oldalon, s mekkora elhárításának illetve orvoslásának valószínűsége és ára a másikon.”³¹ Nem létezik a kormányzattal szembeni ellenállásra egyetemesen alkalmazható kritériumok – a nemlétező társadalmi szerződés megszegése kiváltképp nem lehet az. Egészében véve igen kevésbé tanácsos, de nem is túl valószínű, hogy az emberek hosszú ideje működő és megszokott intézmények megdöntésére vállalkozzanak. Az ember hagyomány-kötötte lény, ami meghatározza, hogy milyen

²⁹ Ibid. 61, 95. o.

³⁰ Ibid. 429. o.

³¹ Ibid. 424. o.

módon gyakorolja erőnyeit, s hoz erkölcsi döntéseket. „Az emberiség inkább megszokás, semmint gondolkodás alapján cselekszik. Csak kevés, s nagy alkalmkor esik meg, hogy fontolgtatnak; még ritkábban, hogy bárminemű módszeres vizsgálatot folytatnak az általuk megtenni szándékozott dolgok erkölcsi helyességét vagy helytelenségét illetően; vagy hogy kívárlják ennek eredményét. – Jobbára azonnal irányt szab nekünk egy lökés, az előzetesen fennálló szokások hatása és energiája.”³²

A reform hirdetésével talán semmilyen más esetben nem kell olyan csínján bánni, vélte Paley, mint a brit alkotmány esetében. Hajlandó volt elismerni, hogy vannak árnyoldalai, mint például az illetéktelen vadászatot brutálisan büntető törvények, s a képviselőt némi kiterjesztését is kívánatosnak tartotta – nem azért, mert természetes jog, hanem mert esetleg fejlesztené a lakosság jellemét, s nagyobb respektust teremtené az alacsonyabb osztályokkal szemben. Ezeket azonban apró hiányosságoknak tartotta, amelyek mind kiigazíthatók a szokás útján való alkalmazkodás természetes folyamatában. A valamennyi jelentős érdek megfelelő képviselőtét, a parlament útján való adómegajánlást, az esküdszék általi tárgyalást, a habeas corpus elvét, a hatalmak egyensúlyát kombináló rendszer teljes szövetének szétszaggatását követelni Paley szemében határos volt az anarchia hirdetésével. A képviselői rendszernek a radikálisok által kárhoztatott egyenlőtlensége mellett ugyancsak a haszonelvűség alapján érvelt. „Hogy az embereknek van-e elvont joguk arra, hogy képviseljék őket, vagy sem, az mellékes annak a gyakorlati kérdésnek a szempontjából, hogy milyen legyen a képviselő szerkezete: csak annyiban tekintjük egyáltalán jognak, amennyiben a köz hasznát szolgálja; azaz amennyiben hozzájárul jó törvények alkotásához, vagy biztosítja az emberek számára e törvények igazságos végrehajtását. Ezek az eredmények a nemzeti tanácsos politikai magatartásától, az pedig annak jellemétől és képességeitől függ. Ebből az következik, hogy ha olyan emberek kerül-

³² Ibid. 37. o.

nek a kormányzatba, akik képességeiknél fogva a legnagyobb valószínűséggel ismerik és támogatják a közérdeket, csekély a jelentősége annak, hogy ki juttatja őket oda.”³³ Paley – ezekután cseppet sem meglepő módon – legnagyobb meglepődésére konstataulta, hogy az Angliában fennálló rendszer megfelel e kritériumoknak.

Paley ezt a rendszert organikus fejlődés eredményének tartotta, s elutasította „a legtöbb szerző” nézetét, miszerint őseik tudatos és formális aktus keretében alkották volna meg, így „eredeti elvei” megismerhetők, „eredeti tisztasága pedig helyreállítható lenne. Paley azt állította, ez tévedés, hiszen „soha nem volt olyan időpont történetünkben, amikor Anglia kormányzatát újonnan alkották, s amikor egy személyre, vagy gyűlésre, vagy bizottságra bízta volna, hogy adjon valami chartát az ország jövőbeli kormányzata alapjául ... Anglia kormányzata, akár a legtöbb európai országé, alkalmából és szükségszerűségből nőtt ki; a különböző korok változó politikájából, a közösség különféle rendjeinek és pártjainak küzdelmeiből, sikereiből, érdekeiből és lehetőségeiből.”³⁴

A szerzők, akiket Paley ebben a szakaszban cáfolni igyekszik, az angol alkotmány történetének ún. „szász” elméletét vallották, melyet az előző században a levellelrek alkottak meg, majd az 1730-as években Robert Walpole ellenzékének ideológusai, később pedig Price és Priestley nemzedékének radikálisai elevenítették fel. Utóbbiak különös előszeretettel forgatták Obadiah Hulme *An Historical Essay on the English Constitution* (Történelmi tanulmány az angol alkotmányról, 1771) című munkáját, mely a következő népszerű mítoszt bocsátotta rendelkezésükre. Az angolszászok i.sz. 450 körül csodálatraméltó rendszert hoztak létre, mely „szabad intézményeken” – választott király, demokratikus képviselői gyűlés (witana gemot), „polgárórság” stb. – alapult, de ezt a XI. században a normann hódítás megdöntötte. Az ezt követő feudális zsarnokságnak, melyre a középkori szabadságleve-

³³ Ibid. 457–8. o.

³⁴ Ibid. 465. o.

lek sem hoztak gyógyírt, a XVII. század alkotmányáért folytatott küzdelmei véget vethettek volna, ám ezt meg-
hiúsította az 1688-ban kötött szégyenletes arisztokrata
kompromisszum. Az igazi szabadság visszanyerése tehát
egyedül a szász alkotmány szellemének teljes helyreállítá-
sával lehetséges.³⁵ Tágabb történelmi összefüggésben a
szász intézmények iránti lelkesedés a klasszikus és rene-
szánsz republikanizmus „antik erény” fogalmához kap-
csolódott. A „gót” (tkp. germán) szabad birtokos, akár-
csak az ókori római köztársasági polgár szilárd anyagi
háttérüknek függetlenségüket köszönhatték, mely képes-
sé tette őket a felelős politikai részvételre, s mivel saját
maguk katonáskodtak, ezt a vívmányt meg is tudták vé-
delmezni. A modern időkben azonban a kereskedelem, a
új vagyonformák fejlődése az anyagi jólét olyan csábító
lehetőségeit kínálja az embereknek, hogy zavartalan haj-
szolásuk érdekében lemondanak a legfőbb erkölcsi tőké-
jüket jelentő erényekről, a közvetlen politizálásról és a
katonáskodásról. A „szász elmélet” hívei szerint az em-
beriséget csakis ezek újjáélesztésével lehet megmenteni a
teljes elzülléstől.³⁶

Ezekkel a nézetekkel szemben már Walpole publicis-
tái úgy érveltek, hogy a „szász alkotmány” fikció, az igazi
szabadság valójában modern jelenség, a gondviselés aján-
déka, mely az 1688-as forradalom nyomán emelkedett ki
végre a feudális felfordulásból. Ez a gondolatmenet a
XVIII. század második felében jócskán letisztult, miután
megerősítést nyert a brit felvilágosodás legnagyobb alak-
jai által képviselt „evolúciós szociológiából”. A skót

³⁵ A. Goodwin: *The Friends of Liberty*. 50–1. o.; R. J. Smith: *The Gothic Bequest. Medieval Institutions in British Thought 1688–1863*. Cambridge University Press, 1987. 4. feje.

³⁶ J. G. A. Pocock: „Machiavelli, Harrington and English Political Ideologies in the Eighteenth Century” In: *Politics, Language and Time. Essays on Political Thought and History*. New York, Athenaeum 1971; J. G. A. Pocock: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton University Press, 1975. Pocock úttörő munkái óta számtalan tanulmány folytatta a klasszikus republikanizmus és a XVII–XVIII. századi brit történeti koncepciók kapcsolatainak feltárását.

Hume, John Millar, William Robertson és Adam Smith, az angol Edward Gibbon és Josiah Tucker az európai társadalmi fejlődésről kialakított koncepciójukban szilárdan hitet tettek a kereskedelmi társadalom mellett. Úgy vélték, bármilyen erényessé tette is a római polgárt és a germán szabad birtokost a fegyverviselés, saját földjének művelése és a politikai vitában való részvétel, erényük militáns fajtából való volt, az emberiség primitív gazdasági körülményeinek felelt meg, melyek őt magát is a barbárság szintjén tartották meg. A piaczgazdaság korában ilyen erényre többé semmi szükség. Oktalanság tehát azon keseregni, hogy a kereskedelem, s vele az egyetemes civilizáció fejlődése az otromba antik erény hanyatlását idézte elő, annál is inkább, mivel a termelés és a fogyasztás növekedése, a cserekapcsolatok kiszélesedése új etikai rendszer alapjait teremti meg, melynek sarokkövei szorosabb emberi kapcsolatok, kölcsönös együttérzés, szimpátia, s kifinomult szokások.³⁷

1789-ben elérkezett az esemény, melyet Burke „a szokások forradalmának” (*revolution in manners*)³⁸ nevezett. A természetes jogokkal a természet rendjét és törvényeit – illetve ezekről vallott saját felfogását – szembehelyezve, a „történeti utilitarizmus” kifinomult változatára támaszkodva, a forradalom visszautasításában Burke eredeti választ alkotott a korabeli Anglia domináns szellemi áramlataira.

³⁷ Fontos tanulmányokat tartalmaz István Hont – Michael Ignatieff (szerk): *Wealth and Virtue. The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge University Press, 1983; J. G. A. Pocock: *Virtue, Commerce, and History*. Cambridge University Press, 1985.

³⁸ Az angol „manners” szokást, modort, magatartásformát jelent, Burke számára a régi Európa civilizációs vívmányainak összességét.

Amikor a *Töprengések* 1790. november 1-én a könyvtáru-sokhoz került, a francia forradalommal ma asszociált ese-mények java része még a jövő titka volt, s akkori perspek-tívában a forradalom befejezettnek tűnt. Burke barátja, William Windham már 1789 szeptemberében így gondol-ta; valamivel később az ifjú Depont, akinek Burke a *Töp-rengések*-et címezte³⁹, majd 1790 januárjában Thomas Paine is ilyen szellemben írt Burke-nek.⁴⁰ A legdrámaibb események mintha már 1789-ben lepereregtek volna; 1790 a nagy adminisztratív intézkedések – pl. a papság polgári alkotmánya bevezetésének – éve volt, melyek inkább a forradalomhoz fűzött utóirat, mint a koalíciós háborúk és a jakobinus terror előszavának benyomását keltették. 1790 végén a forradalom addigi mérlegével az angol köz-velemény nagyobbik része rokonszenvezni tudott, ami el-sősorban annak az – egészen XVI. Lajos 1791. júniusi si-kertelen szökési kísérletéig és elfogásáig élő – várankozá-suknak tudható be, hogy Franciaország az angol típusú alkotmányos monarchia útjára fog-lépni. Ezt az attitűdöt évszázados beidegződés határozta meg: angol szemszög-ből, kiváltképp a XIV. Lajos ellen viselt háborúk óta, a minden nemzetközi diplomáciai konfliktusban Angliával ellentétes oldalon álló Franciaország a legfőbb nemzeti ellenséget testesítette meg, melynek a pápizmust és az önkényuralmat kombináló berendezkedése a szabad an-gol eszmények valóságos tagadását képviseli.⁴¹ A forrada-lom korai eseményeit Angliában sokan az ellenség meg-alázásaként és egy elnyomó kormányzati rendszer szétzú-zásaként üdvözölték.

³⁹ Ld. a *Töprengések* bevezető sorait és a hozzájuk fűzött 1. sz. jegy-zetet.

⁴⁰ *Correspondence*, id. kiad. VII. köt. 20–2, 59, 68. o.

⁴¹ Angolok és franciák a forradalom előtti évtizedekben egymásról al-kotott képére ld. Derek Jarrett: *The Begetters of Revolution. England's Involvement with France 1759–1789*. London, Longman, 1973.

Burke nézetei ezen a téren meglehetősen atipikusak voltak. Igaz, 1769-ben intő jeleket vélt felfedezni Franciaország növekvő pénzügyi nehézségeiben: „azt hiszem, bárki, aki néminemű figyelemmel van és tájékozottsággal bír ügyeikkel kapcsolatban, óránként csak az egész rendszer valami példátlan megrázkódtatására számít, melynek hatását Franciaországra, sőt egész Európára nehéz megjósolni.”⁴² Az ancien régime utolsó éveiben azonban biztatónak ítélte az ország fejlődését. 1780-ban a parlamentben nagy elismeréssel beszélt Necker közelmúltban bevezetett kincstári reformjairól, XVI. Lajost pedig „patrióta királyként” jellemezte.⁴³ Megfelelőnek, bár továbbfejlesztésre érdemesnek tartotta a francia intézményeket, melyek általában véve megfelelték arisztokratikus, hierarchikus, korporatív társadalmi eszményének. Legtöbb kortársánál elnézőbb volt a sokat bírált francia egyházzal szemben: úgy vélte, a nemzeti egyháznak tükröznie kell a társadalmi hierarchiát, ezért nem volt kifogása a főpapok gazdagsága ellen. Úgy látta, a parlamentek megfelelő eszközzé alakíthatók a végrehajtás esetleges zsarnoki törekvéseinek megfékezésére. Nem kétséges, hogy ezek az előítéletek ugyanúgy befolyásolták a forradalom megítélésében, mint vitapartnereit a sajátjaik, de az a vád, hogy véleménye fogvatkos ismereteken nyugszik, nem egészen megalapozott. Anglia bel- és külpolitikája egyaránt olyan mértékben fonódott össze legközelebbi szomszédjának ügyeivel, hogy egyetlen aktív politikus sem engedhetett meg magának ezekkel kapcsolatban tájékoztatlan-ságot. A meglehetősen jól informált brit sajtó önmagában is támpontul szolgált az ítélkezéshez, Burke azonban, aki más esetekben is lelkiismeretesen végzett „kutatómunka” alapján nyilatkozott, a *Töprengések* hivatkozásainak tanúsága szerint ezúttal is igyekezett minél többre tájékozottságot szerezni.

⁴² *Observations on a Late Publication Intituled The Present Sate of the Nation* (Íszrevételek „A nemzet jelenlegi állapota” című kiadványról 1769). in: *Works*, I. köt. 59–62. o.

⁴³ *Speech on Economical Reform* (Beszéd a megfontolt reformról 1780). in: *Works*, II. köt. 59–62. o.

Az ancien régime értékeinek korábbi, semleges hangú elismerése azonban önmagában nem indokolja a *Töprengések* kétségbeesett kiáltását. Burke álláspontja a forradalom kérdésében fokozatosan vált egyre inkább intranzigenssé, s ez a folyamat nem ért véget a *Töprengések* megfogalmazásával, hanem a benne foglalt komor jóslatok beteljesülése nyomán odáig fajult, hogy barátok és ellenfelek olykor egyaránt Burke elméjének elborulására gyanakodtak.⁴⁴ 1789 augusztusában – esztétikájában a „magasztos” kategóriájára alkalmazott kifejezésekkel – a párizsi eseményekkel kapcsolatban saját „döbbenetéről” számol be a „csodálatos látványosság” felett, melyben van valami „ellentmondásos és titokzatos”, s melynek „szellemét lehetetlen nem csodálni, de megrázó a régi párizsi vadság újonnan elszabadulása”.⁴⁵ A vegyes benyomások az ősz folyamán francia levelezőpartnereinek a „nagy félelem” időszakáról küldött tudósításai, a Nemzetgyűlés nemesi privilégiumokkal és az egyházi vagyon elkobzásával kapcsolatos határozatainak hatása alatt egyértelmű elutasításba hajlottak. A Depont érdeklődésére válaszul írt első levélben (1789. november) már kitapintható a *Töprengések* gerince, egyetlen lényeges elem sokatmondó hiánya mellett. A levél hangvétele leereszkedő, hűvös, távolságtartó; nyoma sincs benne a *Töprengések* magasra korbácsolt szenvedélyeinek.⁴⁶ Burke még december közepén is úgy vélekedett, hogy bármilyen fájdalmas is az Európa szívében fekvő nagy kultúrnemzet rohanása az anarchia felé, a „francia bolondéria” nem jelent közvetlen fenyegetést Angliára és a kontinens többi részére.⁴⁷ 1790 januárjában szerzett tapasztalatai azonban ennek az ellenkezőjéről győzték meg.

⁴⁴ Leslie Mitchell: „Introduction”, In: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*. VIII. köt.: *The French Revolution 1790–1794*. szerk. Leslie Mitchell, Oxford, Clarendon Press, 1989. 26–7. o.

⁴⁵ *Correspondence*, id. kiad. VI. köt. 10. o.

⁴⁶ *Ibid.* 39–50. o.

⁴⁷ *Ibid.* 55. o.

1789. november 4-i találkozásán a Forradalmi Társaság üdvözlő levelet fogalmazott meg a francia Nemzetgyűlés részére, melyben az aláírók kifejezésre juttatták afeletti örömüket, hogy a franciák követik az angolok 1688-as példáját, s legnagyobb csodálatukról biztosították őket. Ezt megelőzően hangzott el Richard Price nevezetes prédikációja, mely röviddel később *Discourse on the Love of Our Country* (Értekezés hazánk szeretetéről) címmel nyomtatásban is megjelent. Price meglehetősen nyersen fogalmazott okfejtésének lényege, hogy a hazájukat helyesen szerető polgárok mindig örvendeznek más nemzetek sikeres szabadságküzdelsei felett, ezért valóssággal hazafias kötelesség támogatni a franciákat, akik az angol 1688 eszméinek örökösei. A természetes jogok szellemében véghezvitt Dicsőséges Forradalom vívmányain azóta Angliában számos csorba esett, s ezeknek a kiköszörülésére feltétlenül törekedni kell – ebben immár a franciák példáját követve, akik valóban szabad kormányzat felállításának küszöbén állnak. A prédikáció valóságos forradalmi eufóriába torkollik: „Lelkesüljetek, szabadság barátai, s írók, akik védelmében alkottok! Az idők kedvezőek. Iparkodástok nem volt hiábavaló. ... Lásátok, hogy a fény, amit gyújtottatok, AMERIKA megszabadítása után FRANCIAORSZÁGRA tükröződött, s ott olyan lánggá lobbant, mely hamuvá porlasztja a zsarnokságot, s felmelegíti és bevilágítja EURÓPÁT! Reszkessetek, ti világ elnyomói! ... Nem tarthatjátok immár sötétségben a világot. Ne hadakozzatok többé a növekvő fény és szabadság ellen. Helyezzétek vissza jogaiba az emberiséget; s nyugodjatok bele a visszaélések kiigazításába, mielőtt velük együtt kell pusztulnotok.”⁴⁸

A pamflet csak 1790. január közepén került Burke kezébe, amikor a parlament ülésszakára Londonba érkezett. Ha elolvasása még mindig nem lett volna elegendő a korábbinál jóval kozmikusabb veszedelem képzetének megérleléséhez, ugyanezekben a napokban levelet kapott

⁴⁸ Richard Price: *Discourse on the Love of Our Country*. London, 1789. 50 – 1. o.

a hónapok óta Párizsban tartózkodó Thomas Paine-től. Paine, aki Burke-nek az amerikai háborúval kapcsolatos állásfoglalása alapján ismét annak szimpátiájára számított, gyanútlanul írta: „A francia forradalom minden bizonnyal további európai forradalmak előfutára. Politikai szempontból újfajta szövetségi rendszer lesz ez, pozitív értelemben az országok között, negative az udvarokkal szemben. Nincs egyetlen külföldi udvar, még a porosz sem, amelyik szívesen megtámadná Franciaországot; félnek, hogy hadseregeik és alattvalóik elkapják a ragályt.”⁴⁹ Burke régi aggodalmát látta valósággá válni: a forradalom nem csupán a francia, hanem az egész európai, benne az angol ancien régime-et bukással fenyegeti; e folyamat kibontakozása ráadásul nem is spontán, hanem egész összeskövés támogatja, melynek csápjai immár Angliát is kezdik behálózni. Ezekután a parlamentben lezajlott látványos jelenet keretében sietve szakított a forradalommal egyre inkább szimpatizáló Fox-szal, s február közepén a londoni könyvpiacon már tudták, hogy dolgozik a munkán, melynek teljes címe „Töprengések a francia forradalomról és bizonyos londoni társaságok ezen eseménnyel kapcsolatos tevékenységéről” lesz.

A *Töprengések* ilyen fogantatása választ ad a mű szerkezetével, gondolatmenetével kapcsolatos több kérdésre, s a lehetséges kritikai észrevételek némelyikére is. Burke munkája nem elsősorban a forradalom eredetét, okait boncolgató elemző értekezés, mely racionálisan megfogalmazott kérdések racionális megválaszolására törekszik, hanem egy tragikus színben felfogott eseménysorozat előre látható következményeit számbavevő, nemegyszer – megdöbbenően pontosnak bizonyult – jóslásokba bocsátkozó mű, mely legalább annyira érzelmi, mint intellektuális reakciót igyekszik kiváltani. Ezt a célt, az olvasóval való bensőséges kapcsolat kialakítását szolgálja a száraz filozófiai okfejtés helyett tudatosan választott történeti módszer, csakúgy, mint a valósággal parttalan témában nagy mozgásszabadságot biztosító, az érvek sza-

⁴⁹ *Correspondence*, id. kiad. VI. köt. 71. o.

bad megválasztását és egyes kérdések megkerülését lehetővé tevő levélforma és megannyi egyéb retorikai fogás.

A „szerkezet nélküliség”, amit utóbb pl. Paine hányt Burke szemére, tehát írói célokat szolgáló eszköz, emellett a kifogás nem is egészen megalapozott. A *Töprengések* szerkezete igen laza, de pontosan tükrözi Burke szándékait. Felismerte, többször hangoztatta is, hogy a forradalom európai jelentőségű kataklizma, műve azonban elsősorban brit közönségének szánt figyelmeztetés a radikális társaságok tevékenységének apropójából. Ennek megfelelően a *Töprengések* első kb. egyharmadában Price-ékkel, az 1688-as forradalom és az angol alkotmány egymással versengő értelmezéseivel foglalkozik, s ez a rész több olyan eszmefuttatást tartalmaz, amelyekből összeállítható Burke „politikai filozófiája”. Ez az indítás Burke számára taktikai szempontból is hasznos volt, hiszen e kérdésekről minden kétségen felül autoritással beszélhetett, s számíthatott közönsége nagy részének előítéleteire, nemzeti büszkeségére. A mű következő csúcspontja, egyben – igen rövid, de annál lényegesebb – szerkezeti egysége a francia királyi családot 1789. október 5–6-án ért megaláztatás kapcsán közölt kultúrhistoriai fejtegetés, Burke szenvedélyes hitvallása az európai fejlődés által létrehozott értékekről. A harmadik, a *Töprengések* túlnyomó részét kitevő egység valóban a francia forradalom 1790 augusztusáig bekövetkezett eseményeiből, a hozott intézkedésekből válogat, ezt is végigkísérik azonban az első két rész szempontjai. Az a gondolat vezti be, s uralja mindvégig, hogy az egyházra mért – Burke szerint brutális – csapással a forradalom általános támadást indított az európai rend egésze ellen. Burke jellemzése a forradalom menetéről azt hivatott illusztrálni, hogy a két eredeti kérdésre – vajon a francia forradalmárok Anglia 1688-as példáját követték-e, s Angliának van-e tanulnivalója tőlük – adott válasz nem lehet más, csak nemleges.

Price nézete, miszerint a Dicsőséges Forradalom idején megvoltak a feltételei egy természetes jogokon alapuló kormányzati rendszer létrehozásának, ám a bátortalan kísérlet elvetélt, s most a franciák abban a helyzetben

vannak, hogy túlszárnyalhatják sikereit, korántsem volt eredeti. Már 1688-ban körvonalazódott a szélsőséges kisebbség véleménye, mely jóval radikálisabb rendezést óhajtott volna, azon az alapon, hogy II. Jakab elmenekülésével a kormányzat felbomlott, s visszaszállt a népre, lehetőséget nyújtva számára az önrendelkezésre – legalábbis így kellett volna történnie. John Locke abban a reményben publikálta 1689 elején a évekkel korábban született és egy ilyen aktust elméletileg megalapozó *Két értekezés a polgári kormányzatról* c. munkát, hogy az akkor üléselő konvenció alkotmányozó gyűléssé nyilvánítja magát, nem pedig pusztá parlamentté, amivel korlátozná saját szuverenitását és érintetlenül hagyná a fennálló kormányzati struktúrát.⁵⁰ A gyűlés azonban egyszerű parlamentként folytatta munkáját, ezzel kinyilvánítva, hogy a történelem – az „ősi” alkotmány formájában – még mindig szuverén Angliában: mi sem lehetett volna forradalmiatlanabb száz év múltán a harmadik rend számára. Az 1688 utáni években a toryktól indult ki az az értelmezés, melyet állandó kormányzópárti státusra emelkedve a whigek is magukévá tettek, nevezetesen, hogy a forradalom fájdalmas szükségszerűség volt, mely éppen elég messzire ment; újításról szó sem volt, csupán a fennálló alkotmány II. Jakab túlkapásaival szembeni megvédelmezéséről.

Burke értelmezése 1688-ról – melyet az akkori események, a források valóban jóval nagyobb mértékben alátámasztanak, mint riválisáét – nem reakciós volt, hanem orthodox, hozzátartozott a XVIII. századi whig rezsim öngazolásához. Price esete egyben azt mutatja, hogy bármilyen konceptuális választ követelő politikai kérdésnél, mint amilyen a francia forradalom volt, 1688 olyan kifejezésrendszer keretétől szolgált, melynek nyelvére a rezsim ellenfeleinek is célszerű volt lefordítani alap-

⁵⁰ Locke egy levelében zsörtölődött is, hogy a gyűlés úgy folytatja tevékenységét, „mintha csak formális parlamentről lenne szó, nem valami más természetű dologról, s nem lennének nagyobb jelentőségű és érdemű teendői.” *The Correspondence of John Locke*. szerk. Esmond S. de Beer, II. köt. Oxford, Clarendon Press, 1978. no. 1102.

jában véve egyáltalán nem történeti fogantatású érveiket. Burke volt az, aki ezt a nyelvet anyanyelvi szinten beszélte, 1688 pedig olyan forrás volt számára, mely ékesen bizonyította a történelem elsődlegességét; azt a tényt, hogy minden egyes cselekedet eleve adott körülmények és normák kontextusában megy végbe, melyek felett végrehajtója nem rendelkezik abszolút – ha úgy tetszik: forradalmi – hatalommal. A francia forradalom elleni polémiaja azzal kezdődik, hogy igyekszik szétmorzsolni Price kísérletét az angol forradalmat mint újrakezdést beállító mítosz újjáalkotására. A történelemben nincsenek tökéletes újrakezdések, állítja Burke, legalábbis valahányszor az ember, képességeit túlbecsülve, erre vállalkozik, az katasztrofális kudarcba torkollik, s a történelem – a normálisnál jóval több szenvedés árán – rövidesen visszatér abba a mederbe, ahonnan kitérítették. 1688 negatív ellenpéldája az 1642–49-es polgárháború, amikor a puritán fanatizmus, valamint a felkapaszkodottak és az „áruló arisztokraták” féktelen ambíciói – csupa olyan tényező, melynek jelenlétét Burke nagyon is érzékelte saját korában – előbb felforgatták a dolgok történelmi rendjét, majd visszaadták helyüket a Stuartok önkényének.⁵¹

Ebből persze nem következik hogy minden egyes aktus szükségszerűen valamilyen jogi, vagy szokásban gyökerező precedens folyamánya lenne. Ellenkezőleg, Burke hangsúlyozza, hogy a forradalom kivételes alkalom volt, végveszélyben, vonakodva választott, példa nélküli eszköz, melyet azonban nem elvont természetes jogok indokoltak, hanem a szükség. A bölcs whig lordok nem azért folyamodtak hozzá, hogy alkotmányt szerezzenek, hanem hogy a meglévőt megőrizték; legitimációjának feltételeit nem önmaga teremtetten meg, hanem az előzetesen, tőle függetlenül végbement évszázados jogi és alkotmányos fejlődés. Burke számára életbevágóan fontos volt az „ősi alkotmány” elmélete, melyet a XVI–XVII. század folyamán dolgoztak ki az angol jogászok. Abból a feltevésből kiindulva, hogy a jogrendszerben, mint általában az intéz-

⁵¹ Ld. alább, 93, 95, 133. o.

ményekben megtestesülő bölcsesség alapja nem a reflexív gondolkodás, hanem a múlt homályába vesző egyszeri döntési helyzetek nyomán felhalmozódó tapasztalat, generációk sora által kialakított „mesterséges értelem”, úgy vélték, hasztalan próbálkozás a törvényeket elvont logikai szabályokra visszavezetni. A törvények ésszerűek, de racionalitásuk az őket létrehozó körülményekhez hasonlóan – minden látszat ellenére – oly bonyolult, hogy megértésük meghaladja bármely kutató elme képességeit. Ebben az értelemben azonban nem is szükséges, hogy a törvények „érthetőek” legyenek: indoklásukhoz és tiszteletben tartásukhoz elegendő annak a belátása, hogy ha eredeti megalkotásuk után meggyökeresedtek, s változó korok változó kihívásainak megfeleltek, akkor a jelen számára is útmutató, „preskriptív” erővel bírnak. Ugyanez persze nem csak a törvények kényszerítő hatalmára vonatkozik, hanem az állampolgárok által élvezett jogokra, szabadságokra is. Ezeket sem az elvont értelem által levezetett szabályok garantálják, hanem egy-egy ország – ebben az esetben Anglia – pozitív törvényeinek kikötései, melyeket generációk hagynak örökölni egymásnak.⁵²

Burke megállapította, hogy saját tradicionalizmusa az egész korabeli Angliát jellemző gondolkodásmód, melynek olyan mélyek a gyökerei, hogy szinte maga is tradicionálisnak mondható, de a jogi hagyomány érveit hozzáigazította saját szükségleteihez. A közjogi paradigmában némi feszültség forrása volt, hogy a törvények tekintélyét olykor „emlékezet előtti idők” óta való változatlan fennállásuknak tulajdonították, olykor pedig annak, hogy képesek rugalmasan alkalmazkodni minden váratlanul előálló új helyzethez. Burke, aki osztotta Montesquieu és a skót iskola nézeteit a civilizáció fokozatos, szerves fejlődéséről,

⁵² Burke az angol jogról, alkotmányról és preskriptív erejéről ld. alább 115. skk. o. A XVI–XVII. századi angol közjogi gondolkodás és az „ősi alkotmány” elméletének klasszikus feldolgozása J. G. A. Pocock: *The Ancient Constitution and the Feudal Law*. (1957). 2. jav. kiad. Cambridge University Press, 1987. Burke viszonyára a koncepcióhoz ld. Pocock: „Burke and the Ancient Constitution: A Problem in the History of Ideas” In: *Politics, Language and Time*. id. kiad. 202–32. o.

déséről, úgy vélte, éppen a hirtelen, erőszakos átalakulás elkerülése érdekében szükséges, hogy egy intézményrendszer rendelkezzen önmaga megújításának képességével, s ismételten hitet tett az „organikus reform” üdvössége mellett. (Ezt persze nem határozta meg egzakt módon, de 1688-ban ennek a kiemelkedően sikeres példáját látta.) Igyekezett emellett megerősíteni az egész érvrendszer haszonelvűsége nyugvó elemeit. A társadalom nem működhetne az öröklött bölcsesség tiszteletben tartása nélkül, ez teszi ugyanis lehetővé az ésszerű tervezést: bizonyos mennyiségű előítélet feltétlenül hasznos, amennyiben kiszámíthatóvá teszi az egyes cselekedetek következményeit. Másrészt, mivel a civilizáció maga is a történelem produktuma, ha van is bizonyos elveknek tényleges társadalmi haszna, ez csakis az idő múlásával mutatkozhat meg. Burke ezzel a történelmi utilitarizmussal közelítette meg az angol berendezkedést, melyet mindent mérlegre téve kielégítőnek – sőt az összes létező alternatívával összehasonlítva a legjobbnak – talált, ezért oktalannak tartotta eredetének, megalapozásának firtatását. Nem így utóbb az új francia választójogi rendszer elleni támadásában, ahol tipikusan benthami stílusban kérte számon annak közvetlen célszerűségét, illetve a forradalmárok önmagukhoz való következetességét. Burke az utilitarista okfejtést akkor és úgy használja, ahogy céljait a legjobban szolgálja. Kétségtől hitt az utilitaristák azon elvében, hogy a kormányzásnak a kormányzottak javát kell szolgálnia, feltéve, hogy nem a „legnagyobb szám” határozza meg saját „legnagyobb boldogságának” feltételeit.⁵³

Ez a gondolatmenet azt sugallja, hogy cselekedeteinknek a fennálló állapotok szelleméhez igazítása nem csak szükségszerű, hanem egyben kívánatos is, s általában elnyeri jutalmát. 1688-ban a bölcs angol vezetők a precedenseket tartották szem előtt, s jutalmuk tartós és hasz-

⁵³ Burke utilitarizmusára ld. J. R. Dinwiddy: „Utility and Natural Law in Burke's Thought: A Reconsideration”. In: *Studies in Burke and His Time*. 1974 – 75. 105 – 28. o.

nos berendezkedés kialakulása volt. E rendszer szabad, már amennyire ez gyakorlati – Burke számára az egyetlen reális – értelemben lehetséges.⁵⁴ A való világban a szabadságot jobban védelmezik konkrét, kodifikált törvények, mentességek, mint a „természetes emberi jogok” elvont fogalmára, az állítólag visszavonható társadalmi szerződés fikciójára való hivatkozások. Burke persze nem egyszer szintén apellál a maga módján értelmezett természetes jogokra és a szerződés koncepciójára, olyannyira, hogy néhány évtizede egész iskola tűzte céljául Burke mint a természetjogi elméletek tradíciójában elhelyezhető politikai filozófus képének megteremtését.⁵⁵ Ez a fel fogás abból indul ki, amit a *Töprengések* számtalanszor idézett, „Bizonyos hogy a társadalom szerződés ...” kezdetű szakasza⁵⁶ sugall: hogy Burke osztotta Arisztotelész, Cicero, Aquinói Tamás, Richard Hooker világnézetét, mely szerint az embert isteni eredetű „szerződés” láncolja a világ örökkévaló rendjéhez, amelynek, mint az emberi természet tökéletesítésének eszköze, része a polgári társadalom, az állam is. Ez valóban így van, de ki kell egészíteni egy megjegyzéssel és egy következtetéssel. Először is, Burke a természetjog érveit az utilitarizmuséhoz hasonlóan akkor és úgy használja, amikor és ahogyan éppen ez szolgálja retorikai céljait, de értéküket nagyban csökkenti számára, hogy ellenfeleinek legalább annyira rendelkezésükre állnak, mint neki magának; emellett habitusához a fentiek ellenére is kétségtelenül jóval közelebb áll Montesquieu vagy a Jogok Nyilatkozata, mint Arisztotelész vagy Aquinói Tamás. Másodszor, éppen azért, mert valóban axiómaként kezelte „az ember társas

⁵⁴ Ld. alább, 99. skk. o.

⁵⁵ Az „antitotalitarista természetjogi gondolkodó” Burke az 1950-es évek amerikai konzervatív elemzéseinek terméke. A legfontosabb munkák Russel Kirk: *The Conservative Mind from Burke to Santayana*. Chicago, Regnery, 1953; Peter J. Stanlis: *Edmund Burke and the Natural Law*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1958; Francis Canavan: *The Political Reason of Edmund Burke*. Durham, North Carolina, 1960.

⁵⁶ Ld. alább, 189. o.

lény” megállapítást, a szerződés, következésképp a természetes jogok eszméje, ha jelen is van gondolkodásában, minőségileg döntően különbözik attól a formájától, ami a természetjogi elméletekben immár másfél évszázada megszokott volt. A természetjog modern, akár hobbesi, akár locke-i változatában a természeti állapot megelőzi a társadalmat, s a kettő közé beékelődő szerződés az emberek akaratos aktusa, melynek során az előbbiben élvezett természetes jogaik további sorsáról döntenek. Mi sem hangozhatott ennél abszurdabbnak Burke számára, aki a társadalmat az univerzum Isten alkotta természetes rendje szerves részének, az ember természetes állapotának tartotta.⁵⁷ Burke és a radikálisok között a vita nem a természetes jogok létéről vagy nemlétéről, hanem mibenlétéről folyt, amit szerinte az a tény határoz meg – és szorít elég szűk korlátok közé –, hogy mind az elmélet, mind a gyakorlat működésének erkölcsi és gyakorlati feltételeit a társadalmi rend szabja meg. Emberi mivoltunk nem lehet teljes a cselekedetek kontextusául szolgáló társadalom és kultúra nélkül. A természetes szabadság ezért a társadalomban annak törvényei szerinti zavartalan élet szabadsága; az emberek természetes joga, hogy élvezzék a polgári társadalom áldásait, például az igazságosságot és a tulajdont; joguk van arra, hogy részesüljenek a társadalom által nyújtott védelemből, de nem, legalábbis nem feltétlenül annak irányításából. Az állam legyen igazságos és méltányos minden tagjával szemben, az igazságosság és a méltányosság mércéje azonban nem egyetemes – például nem írja elő, hogy a szegényeknek bármi része legyen annak meghatározásában, hogy mi a méltányos a gazdagok és saját maguk viszonyában. Burke önkényesnek minősítette a radikálisok elvonatkoztatás útján előállított természetes jogait, helyettük a társadalom természetes, történelmileg kialakult rendjében gyökerező jogok, privilégiumok és jogegyenlőtlenségek autoritását ajánlva, s valószínűleg felháborodot-

⁵⁷ Ld. alább, 118, 146 – 7. o.

tan utasította volna vissza, ha bárki az ő választását minősíti önkényesnek.

Burke tehát többszörösen is igyekezett körülszárni a társadalmi rend Angliában fennálló formáját, melyet az európai társadalmi típus legsikeresebb megvalósulásának tartott. Először is, a rend tradicionális: azon alapul, hogy az irányításáért felelős személyek legfőbb támaszukul a szokásokat, precedenseket, nemzeti örökségüket választják, s a közjogot és az ősi alkotmányt ezek szem előtt tartásával, fokozatosan igazítják a folytonosan változó körülményekhez. Másodszor, a társadalmi berendezkedés szent, hiszen általa létesül az embert Istenhez láncoló örök kötelék. Harmadszor, a rend természetes, mivel egyik előírása az Isten által az emberi szellemen és a dolgok alkatában egyaránt elültetett egyetemes törvénynek, s a szellem nem lázadhat ellene anélkül, hogy ne váljalna önnön lerombolásának és újjáalkotásának ódiúmat. Végül, a fennálló társadalmi rendet történelmi múltja igazolja: az a tény, hogy folyamatos, szerves fejlődés produktuma, lehetetlenné teszi egyes, régebbi eredetű elemeinek kiszakítását anélkül, hogy az újakat is megingatnánk.

A radikális társaságok elleni polémia után a *Töprengések* következő markánsan kiemelkedő része az a néhány oldalnyi eszmefuttatás, mely az egész európai ancien régime civilizációjáról, kialakulásának történelmileg legfontosabb mozzanatairól szól.⁵⁸ A szakaszt az 1789. október 5–6-i események erősen dramatizált leírása vezeti be. Burke-öt mélyen megrázta a forradalom menetét egyre tehetetlenebbül szemlélő XVI. Lajos megaláztatása, de kivált a Marie Antoinette-tel szembeni bánásmód, s érzelmeinek szabad folyást engedve kesergett a „lovagiaság korának” elmúltá felett. Az érzelmek retorikája – melyet korabeli ellenfelei Burke kigúnyolására, újabb kommentárok pszichológiai alkatának feltárására igyekeztek felhasználni – mögött azonban a forradalomról

⁵⁸ Ld. alább, 160. skk. o.

alkotott felfogásának kulcsfontosságú történelmi dimenziója húzódik meg.

A „lovagiasság”, ahogyan ebben a szakaszban előfordul, nem csupán érzelmi reagálás kiváltását célzó nosztalgikus kifejezés, hanem egy komplex történeti jelenség Burke által erősen átpolitizált elnevezése. Tipikus „csúsztatással” megállapítja: a „vélemény és az érzelem” modern rendszere „a régi lovagiasságtól vette eredetét”. Ez a mondat akkor válik érthetővé, ha meggondoljuk: a „vélemény és az érzelem” rendszere nem más, mint a brit felvilágosodás Addison óta domináns, gyakorlatias áramlata, mely az egyének és kis közösségek „csiszoltságának”, „ízlésének”, „kifinomultságának” a „társalgás” és „érintkezés” útján való aprólékos javítgatásától várta a társadalom előmenetelét.⁵⁹ Burke szempontjából telitalálat, hogy ezt a kora számos igen progresszív szellemű alakja által felkarolt eszményt a lovagság középkori intézményével hozza kapcsolatba, mely persze maga is az európai hagyomány leginkább tiszteletben tartott elemei közé tartozott. Az angol gentleman büszke volt rá, hogy lovagok leszármazottja; a lovagság hierarchikus, a kereszténységgel szorosan összefonódó képződmény, melyben elegendő komolyság volt, hogy meggyőző, s elegendő költészet, hogy inspiráló legyen rá hivatkozni. Amikor Burke a modern „szokások”⁶⁰ alapjául teszi meg a lovagiasságot, a preskripcióról és az alkalmazkodásról vallott saját felfogását vezeti be gondolatmenetébe. A generációk hosszú sora alatt bekövetkező lassú átalakulási folyamat olyan rendszert eredményez, mely igen finoman különbözik az eredetitől, de megvan a folytonosság, s a régi elvek a modern adaptációban is tovább élnek. Újabb ékes bizonyíték arra, hogy az arisztokratikus elv korántsem összeegyeztethetetlen a haladással, a modernséggel.

⁵⁹ Ld. Roy Porter – Mikulás Teich (szerk): *The Enlightenment in National Context*. Cambridge University Press, 1981. Porter tanulmánya Angliáról és Nicholas Phillipsoné Skóciáról.

⁶⁰ Ld. 38. sz. jegyzet.

Burke ebben a gondolatmenetben kora elismert autoritásaira támaszkodhatott. A felvilágosodás nagy történései a társadalmi formák – nem csak az elosztás és politikai hatalomgyakorlás, hanem ugyanígy az emberek közötti érintkezés formái – tipologizálását célzó kísérletük során Marxot megelőzve igen nagy hatású elméletet alkottak arról, hogy ezeket elsősorban a „létfenntartás módja” (gyűjtögetés-vadászat, pásztorkodás, földművelés, kereskedelem) határozza meg, négy szakaszra bontva az emberiség fejlődését.⁶¹ Ebben a modellben az egyik központi kérdés az volt, hogy hogyan zajlott le az átmenet a klasszikus görög-római kultúrát felváltó barbárság koráról a virágzó kereskedelem, a tudomány és a civilizált szokások korára. Burke Hume-mal, Smith-szel és a skót felvilágosodás többi nagy alakjával egyetértésben úgy vélte, hogy ezek a vívmányok feltétlenül magasabbrendű civilizációt jellemeznek, mint az antik polgár erényei. Nem állt egyedül azzal a meggyőződésével sem, hogy nem lehet őket egyoldalúan a modern „felvilágosultságnak” tulajdonítani, éppen ellenkezőleg: a társadalom természetes fejlődése során, lassan, áldozatok árán alakultak ki. John Millar és William Robertson, Burke skót kortársai arra a következtetésre jutottak, hogy az átmenetben döntő szerepet játszott a lovagi éthosz kialakulása: a lovagi osztályt harcias bátorságon kívül immár kifinomult etikett és mások – kivált a nők – iránti felelősségtudat jellemezte. A nemek közötti érintkezés lovagkorban kialakult normái maradandó nyomot hagytak a társadalmi harmóniát biztosító szabályok egész rendszerén. „Midőn a körülmények megváltozása, s nem csupán Cervantes utánozhatatlan gúnyának hatására elérkezett a régi lovagregények végorája, komolyabb regények váltották fel őket, melyek még ma is a franciák és az angolok legkedvesebb szórakozását jelentik, s melyek mérsékeltebb fokon ábrázolják a katonai dicsőséggel kapcsolatos érzéseket, csakúgy mint

⁶¹ Ronald L. Meek: *Social Science and the Ignoble Savage*, Cambridge University Press, 1976; I. Hont – M. Ignatieff: *Wealth and Virtue* egyes tanulmányai. A „négy szakasz” elméletére kitér az 1970–80-as évek szinte egész Adam Smith- és skót felvilágosodás-irodalma.

a szerelmet és az udvariasságot, amelyek az előbbi kor írásaiban döntő szerepet játszottak ... [a nők iránti tisztelt] némi csiszoltságot vezetett be a nemek közötti érintkezésbe, ami hozzájárul a társadalom finom kedvteléseinek fokozásához, ezért a gót intézmények és szokások szertelenségéből származó értékes fejleménynek lehet tekinteni.”⁶²

A lovagság azonban egy egész kultúrtörténeti kort jelöl, melynek csak egyik támpillére az arisztokratikus elem. A virágzó középkor eseménye volt a városok és a kereskedelem megújult virágzása, ami a lovagi eszményekhez hasonló következményekkel járt. „A kereskedelem hatására elenyésznek azok az előítéletek, amelyek a nemzetek közötti nézeteltérések és ellenségeskedés okai. Meglágyítja és csiszolja az emberek modorát. A kötelékek egyik legerősebbike, szükségleteik kölcsönös kielégítésének óhaja által egyesíti őket. Békére ösztönzi őket azáltal, hogy minden államban létrehozza a polgárok egy rendjét, mely érdekeinél fogva szükségszerűen a köznyugalom őre. Amint a kereskedelmi szellem erőre kap, s fontos szerephez jut bármely társadalomban, új szellemet fedezhetünk fel annak politikájában, szövetségeiben, háborúiban és tárgyalásaiban.”⁶³ Robertson úgy látta, a kereskedelem e civilizáló hatása a keresztesháborúk, az itáliai városállamok és a Hanza-szövetség felemelkedése nyomán a XI–XIII. században kezdett érvényesülni, párhuzamosan az irodalom, a skolasztikus és jogi tudományok feltámadásával, melynek letéteményese viszont a középkori papság volt. Ugyanez a kombináció köszön vissza Burke beszámolójából, ideologizált formában. Finom hierarchiába szervezett, az egész társadalom lassú,

⁶² John Millar: *The Origin of the Distinction of Ranks* (A rangok közötti megkülönböztetés eredete). 3. kiad. London, 1779. 104–5. o.

⁶³ William Robertson: *The History of the Reign of the Emperor Charles V. With a View of the Progress of Society in Europe from the Subversion of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century* (V. Károly császár uralkodásának története, és az európai társadalom fejlődésének áttekintése a Római Birodalom megdöntésétől a XVI. század elejéig, 1769). London, Richardson, 1822. I. köt. 97. o.

de biztos fejlődése felett örökdő, szabad szellemű, nagylelkű, kifinomult modorú arisztokrácia, tudós és tiszteletreméltó egyház, művelt és szorgos városi polgárság: íme, Burke szentháromsága, a modern európai ancien régime bonyolultan rétegzett társadalmának középkori eredetű tartóoszlopai. E kultúrtörténeti koncepció világítja meg a párizsi csőcselék viselkedésével kapcsolatos sorok igazi értelmét. A vad amerikai bennszülöttek hasonlata nem egyszerű becsmélés: Burke és a hasonló gondolkodásúak szemében teljesen plauzibilis, hogy ez a magatartásforma az emberi törzsejlődés egy, a modern európai civilizációnál alacsonyabb fokára jellemző.⁶⁴

Burke a *Töprengések* fennmaradó – terjedelmesebb – részében a forradalmat mint az e három csoport és az általuk képviselt, az európai történelem évszázadai során kialakult eszmények, magatartásformák szétrombolására tett kísérletet jellemzi. Az első csapást az egyházra mérte vagyonának elkobzásával, a másodikat az arisztokráciára címeinek, az iránta való tisztelet alapjainak megvonásával, a lovagiasság eszméjének szétzúzásával, s több szakasz tanúsága szerint Burke-nek nem voltak kétségei afelől, hogy sor fog kerülni a harmadik – bár itt lényeges, hogy *csak* a harmadik – támasz, a kereskedelem megínzására is.

Nem véletlen, hogy a *Töprengések*-en szinte vörös fonalként húzódik végig a forradalomnak az egyházzal, vagyonával és általában a vallással kapcsolatos álláspontja, illetve ahogyan Burke látta azt. Burke – híven Montesquieu iránti csodálatához – a kulturális relativizmus híve volt, s úgy vélte, szükségszerű, hogy a különféle társadalmak sajátos, egymástól alaposan eltérő intézményekkel rendelkezzenek, de – a természet rendjéről vallott nézeteinek megfelelően – meg volt győződve arról, hogy bizonyos alapvető jellemzőkben feltétlenül osztozniuk kell. Ezek egyike a vallás: az ember nem csak társas, hanem vallásos lény is. Isten az embert tökéletlennek teremtette, tolerálni kell tehát az erkölcsi gyengeséget, melynek meg-

⁶⁴ Ld. alább, 156. o.

felelő korrekciója a vallásos remény, lemondás, felelősségérzet, nem pedig a bűn gépies üldözése. Akik túlságosan gyűlölik a bűnt, azok nem szeretik eléggé az embereket, akik természettől fogva bűnösök. A kiemelkedően erényes emberek, ha türelmetlenek, veszélyesek: túlzó intézkedésekkel kísérrelhetik meg átlagos társaikat az erény útjára terelni. Az erkölcsi puritanizmusban a politikai autoritarizmus magja rejlik. Burke azt javasolja, válasszuk inkább a hagyományos vallás receptjét, melynek társadalmi hasznosságát az idő kétségen felül bizonyította. A vallás, akár Marxnál, szinte a nép ópiuma, persze ellentétes előjellel: a szegényekben a keresztényi lemondás, a gazdagokban a keresztényi felelősség szellemét ébreszti, ezzel gondoskodva a társadalom stabilitásának és elégedettségének fenntartásáról a javak szükségszerűen egyenlőtlen elosztásának körülményei között. Burke természetes rendjének a vagyoni egyenlőtlenség éppen olyan axiómája volt, mint a képességek vagy a politikai jogok vele szorosan összefonódó egyenlőtlensége. Úgy vélte, noha pontosan tisztában volt a korabeli Angliában végbemenő gazdasági fejlődés jelentőségével, hogy a társadalom anyagi állapota nem teszi lehetővé az egyenlőtlenség felett érzett sérelmeknek a tulajdon újraelosztása útján való orvoslását. A tulajdon elaprózva nem képes sem a jólét feltételeit megteremteni, sem a politikai függetlenség hátteréül szolgálni, az eredmény így csupán nyomorgó, szolgasorba taszított társadalom lenne.⁶⁵ A tulajdon koncentrációja ezzel szemben képes olyan vagyonokat felhalmozni, amelyeket birtokosai a belőlük származó gazdasági és politikai előnyöket paternalista gondoskodással a társadalom többi részére is kiterjeszthetik, ha azok belenyugvással viselik sorsukat.

A vallás szerepéről alkotott felfogását tekintve érthető, hogy Burke életbevágóan fontosnak tartotta, hogy az államban – legalább annyira társadalompolitikai célból, mint a vallási igazság hirdetése céljából – szilárd vallási intézmények álljanak fenn. Ezek ténylegesen fennálló

⁶⁵ Ld. alább, 137–8. o.

formája tulajdonképpen közömbös, feltéve, hogy összhangban áll az adott társadalom hagyományaival és hierarchiájával: Burke úgy vélte, a tradicionális indiai vallásokat éppen úgy tiszteletben kell tartani, mint az írek esetében a katolicizmust, vagy a genfiak esetében a kálvinizmust. Különböző társadalmak között az egymás vallásával és egyházával szembeni teljes toleranciát hirdette. Ugyanilyen szilárd meggyőződése volt azonban, hogy egy-egy társadalmon belül a békesség és a közrend fenntartása megköveteli egy privilegizált helyzetű államvallás létezését, melynek pappai hivatalos doktrínát hirdetnek.⁶⁶ A vallásgyakorlat tekintetében persze az összes többi felekezet híveinek is teljes szabadságot kell élvezniük, kivéve egyes, magára a vallásra és társadalmi céljainak megvalósítására nézve veszélyes csoportokat. Burke ebbe a kategóriába hosszú ideig csak az ateistákat sorolta, s csak a francia forradalom kibontakozásának kontextusában vonta bele az unitáriusokat is, akiket azzal vádolt, hogy szélesebb körű tolerancia óhajának álarca alatt valójában az angol államegyház aláásására, állam és egyház – a maga számára elfogadhatatlan – szétválasztására törekcszenek.

Burke a *Töprengések*-ben nem hagy kétséget afelől, hogy a forradalom döntő mozzanatának „az egyházi birtokoknak a társadalom rendelkezésére bocsátását” (az eljárásra javaslatot tevő Mirabeau kifejezése), az „egyház kifosztását” (Burke saját kifejezése) tartja, s ennek kapcsán alkotja meg a forradalom és végrehajtói „természetrajzát” is. A Bastille lerombolása, de még a királyi család Párizsba hurcolása is jobbra szimbolikus értelmű esemény; az 1789. augusztus 4-i határozat a nemesi címek és a feudális járadékok eltörlésétől még mindig nem létalapjában fenyegeti az arisztokráciát; az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata az absztrakt elméletalkotás veszedelmes zagvyvasága, de csak eszköz, nem következmény. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1789. november 2-i határozata, majd a papság polgári alkotmányának kibocsátása 1790-ben ezzel szemben, legalábbis Burke felfogása sze-

⁶⁶ Ld. alább, 184 – 5. o.

rint, egyrészt nem egyszerűen elválasztotta az egyházat az államtól, hanem gyakorlatilag megsemmisítette azt, másrészt a vallás és a tulajdon, az egyetemes civilizáció kettős fundamentuma ellen indított háborút. Az egyházi rend intézményeinek, éppen úgy, mint a polgáriénak, saját független tulajdonuk biztonságán kell nyugodniuk. Ez a biztonság többé nem garantálható, ha a papság már nem egyéb, mint az állam fizetett hivatalnoka. Apostoli szegénységre kárhoztatott és az államtól való függésbe taszított egyház nem lehet képes a keresztény vallás hirdetésének ellátására; a vagyona ellen intézett támadás pedig precedenst teremt általában a tulajdon szentségének megsértésére. A forradalmat tehát Burke végsősoron mint az egyházzal szembeni eljárása által meghatározott eseményt közelíti meg, s ebben az összefüggésben kerít sort a francia társadalom szerkezeti válsága és a forradalom közötti kapcsolat vizsgálatára.

Burke három társadalmi csoportot tesz felelőssé a francia forradalom kirobbantásáért és folytatásáért. Az elsőt az elégedetlenkedő arisztokraták alkotják, de sokan közülük „átmeneti típust” képviselnek, amennyiben besorolhatók a második, sokkal lényegesebb csoportba: a francia állam hitelezői közé. Burke az ancien régime válságát elsősorban az ország mérhetetlen adósságállománya által előidézett kincstári válságnak látta, amit az udvar fizetéseképtelenségétől megriadt hitelezők az állam saját ellenőrzésük alá vonásával próbálnak megoldani; első intézkedésük az államcsőd szanálása, azaz a hitelezők – saját maguk – kielégítése az egyházi vagyon elkobzásának alapján kibocsátott kötvények, az assignaták segítségével. Burke elbeszéli, hogyan alakult ki az adósságok felhalmozódásával párhuzamosan hatalmas „pénzérdekelt-ség”, mely már hosszabb ideje neheztelt a földbirtokosság privilégiumaiból való kizáratása miatt, s most az egyházon és a monarchián keresztül csapott le a nemességre is. Úgy tűnik, Burke a forradalmi burzsoázia portréját tárja eléünk, ez a benyomás azonban csalóka. Az csupán terminológiai érdekesség, hogy Burke soha nem használja a franciás *bourgeois* elnevezést, helyette mindig a hol-

land eredetű *burgher* megjelöléssel illeti a városi kereskedelmi és ipari vállalkozói tőke birtokosait. Lényegesebb, hogy a „pénzérdekeltséget” nem ezek alkotják. A terminust a toryk vezették be a XVIII. század elején a brit politikai viták nyelvébe, s a tőkésüket az 1688 után a forradalom stabilizálása és a spanyol örökösödési háborúban való részvétel finanszírozása céljából létesített hitelszervezetbe fektető személyek csoportját jelölte. Bár a kereskedelmi vagy ipari vállalkozás helyett az államügyekbe investálók jelentős része kereskedő vagy iparos volt, a „pénz-érdekeltséget” éppen olyan élesen megkülönböztették a „kereskedelmi érdekeltségtől”, mint a „földérdekeltségtől”. Burke is ilyen értelemben használja a kifejezést: az állam hitelezőit, az államadósság „részvényeseit” határozza meg vele. Az ezzel kapcsolatos aggodalmakat korábban az határozta meg, hogy a lassan túlburjánzó hitellelvelvagyonok értéke a rezsim iránti bizalommal együtt ingadozik, s összeomlásuk az egész gazdaságot magával ránthatja. Jobbról a toryk, balról a „republikánusok” támadták „papírpénzellenes” retorikával a whig rendszert, melynek az állami hitelszervezet az egyik sarokköve, Burke pedig az egyik fő védelmezője volt – ebből a szempontból mindenesetre meglepő hévvel bírálta a franciák új „papírpénz-despotizmusát”. A lehetséges kritikáknak Burke azzal siet elébe, hogy az 1696-ban felállított Angol Bank pénzjegyei mögött a parlament autoritása és átfogó pénzreform állt, melyet végérvényesen garantált a brit kereskedelem, nemzeti jövedelem és az állami bevételek növekedése. Az assignaták hátterét azonban egyes-egyedül az istenkáromló elkobzási aktus áll.⁶⁷ S végül, kik alkotják a forradalmi „polgárságot”? Spekulánsok, uzsorások, kalandorok, s a hozzájuk csapódó kishivatolnokok, jogászok és egyéb haszonlesők – kétségkívül „polgári”, de inkább lumpen, sőt bűnöző elemek, nem vállalkozók. Burke-nek a *laissez faire* ellen nem volt kifogása: a gazdaságban éppen úgy, mint a élet más területein, természetes rend érvényesülését tartotta kívánatosnak. De pl. Hume-

⁶⁷ Ld. alább, 341. o.

hoz – sőt, Smith-hez – hasonlóan meg volt győződve arról, hogy a hitel intézménye tönkretelheti a vállalkozást, ha az államot nem az uralkodó érdekek arisztokráciát is magában foglaló koalíciója ellenőrzi. A forradalom egyik legfontosabb okát nem a tőkés viszonyok franciaországi fejlődésében, hanem vakvágányra terelődésében látta.⁶⁸

Burke későbbi munkáiban is fenntartotta azt a nézetét, hogy a francia forradalom olyan összeesküvésként robbant ki, melynek célja az államhatalom megszerzése és az assignatáknak a gazdaság minden ágára való ráerőltetése volt. A „pénzérdekeltség” ebben a műveletben olyan cinikusokra talált, akik évtizedek óta módszeresen munkálkodtak a kereszténység aláaknázásán.⁶⁹ Az „ármánykodó filozófusokat” – akik a forradalom derékhadának harmadik csoportját alkotják – Burke úgy állítja történelmi perspektívába, hogy párhuzamot von közöttük és a szerzetesség ellen a XVI. században kereszteshadjáratot hirdető protestánsok között. Közös vonásuk a minden nagy történelmi kataklizma okai között szereplő fanatikus lelkesedés, intellektuális kalandorság. A gondolkodók képességeit Franciaországban XIV. Lajos idején az akadémiák keretében igen bölcsen az állam és a társadalom szolgálatába állították, azóta azonban ezek a kötelek megglazultak, s a filozófusok immár önálló, szervezett, kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező mozgalomként tevékenykednek. Ebből a szemszögből nézve a francia ancien régime bukásához hozzájárult, hogy önmaga dédelgetett, mobilizált olyan erőket, melyeket utóbb elmulasztott szilárd ellenőrzése alatt tartani. Burke egyik legsúlyosabb aggodalmát látta valóra válni: világéletében úgy vélte, hogy ha az ember energiáit – különösen szellemi energiáit – a polgári és vallási rend struktúrái nem képesek többé fegyelmezni, gigászivá, önpusztítóvá válnak. Ennek nem mond ellent, hogy a „filozófus” és a forradalmár szellemét általában középszerűnek tartotta: túlságosan

⁶⁸ J. G. A. Pocock: *The Political Economy of Burke's Analysis of the French Revolution*. The Historical Journal, 1982.

⁶⁹ Ld. alább, 205. skk. o.

okosnak ahhoz, hogy fenntartás nélkül belenyugodjon a létezőbe, mint az együgyűek, de túlságosan korlátoznak ahhoz, hogy igazi komplexitását, értékeit megértse, mint a bölcsek. Ez a középszerű, zavaros elméletektől megfertőzött forradalmi értelmiség nagyon is alkalmas arra, hogy tovább terjessze a ragályt; hogy mereven elutasítsa az ancien régime megreformálhatóságának a gondolatát is; s hogy totalitarista demagógiával torkoljon le bárkit, aki a „szép új világ” vívmányait kétségbe merésznélne vonni.⁷⁰

Egyes elemzések szerint a jakobinus terror magvai elhintettek már a felvilágosodás – jelesül Rousseau – politikaelméletében, mérsékeltabb megközelítések is már a rendi gyűlést domináló küldöttek szóhasználatában ráismernek ugyanerre;⁷¹ amikor azonban a *Töprengések* született, a forradalom egész problémájának ez az oldala még inkább prófétai képességeket, de legalábbis a politikai kérdések Burke által erősen ajánlott érzelmi feldolgozását követelte meg, semmint tényleges helyzetelemzést. A jóslatok egy része azonban valósággá vált, ami kortársai és az utókor szemében is némi csodálatot ébresztett Burke-vel szemben, őt magát pedig, úgy tűnik, arra ösztönözte, hogy a „pénzérdekeltséget” némileg a háttérbe szorítva a forradalom elméleti kihívására koncentrálja támadásait. „Olyan rendszer ellen harcolunk, amely természeténél fogva ellensége az összes többi kormányzatnak, s aszerint köt velük békét vagy háborúzik ellenük, hogy melyik segíti elő jobban megdöntésüket. Felfegyverzett doktrína ellen viselünk hadat” – írta 1796-ban.⁷² Ekkor Anglia már három éve hadban állt a forradalmi Franciaországgal, aminek megindításáért, majd a végsőig való

⁷⁰ Ld. alább, 219. o.

⁷¹ J. L. Talmon: *The Origins of Totalitarian Democracy*. London, Secker and Warburg, 1952; François Furet: *Interpreting the French Revolution*. Cambridge University Press, 1981; Norman Hampson: *Prelude to Terror. The Constituent Assembly and the Failure of Consensus 1789–1791*. Oxford, Blackwell, 1988.

⁷² *First Letter on the Regicide Peace* (Első levél a királygyilkos békéről). in: *Works*, VII. köt. 98. o.

folytatásért Burke úgy érezte, legfőbb erkölcsi kötelessége minden követ megozgatnia. Mit sem számított, hogy thermidor formálisan véget vetett a jakobinus diktatúrának. Az általa képviselt szellem, az ördögi bürokratikus-technokrata hatalom szelleme elszabadult, s csak gyökeres kiirtása juttathatja ismét nyugvópontra az egész európai társadalmat. A direktórium hiába prédikálja a rendet, a nyugalmat, hatalma nem szilárdulhat meg: a monarchia és a legitimáció hagyományos forrásainak bukásával az engedelmesség alapjául csak az önérdék, a spekuláció és – főleg – a félelem szolgálhat. A felforgatást anarchia, azt pedig elkerülhetetlenül újra erőszak követi. Egy instabil kormányzat Európa szívében pedig halálos fenyegetés a környező államokra.

A *Töprengések* értékeit azonban roppant felületesen mérnénk fel, ha csupán annyit állapítanánk meg, hogy Burke felfedezte és próféciává emelte a totalitarizmus valamiféle elméletét, ami a *Töprengések*-ben és főleg további munkáiban kétségkívül kitapintható. Igaz, hogy a forradalom elemzéseként a mű nem állja meg a helyét: Burke-öt ezen a téren erősen gátolták tudatosan vállalt és vallott előítéletei, melyek az új rend mindenestül való elutasítására ösztönözték. Bár felismerte az ancien régime fogytékosságait, eltúlozta megreformálhatóságának esélyeit, s alábecsülte a társadalmi-politikai változások érdekében rá nehezedő nyomást. Burke igen komoly erénye azonban – amellyel a modern kutatás sem minden esetben dicsekedhet –, hogy szigorúan egységes szempontok szerint tárgyalja a forradalom okait, lefolyását, következményeit. Ez nem egy tekintetben olyan kérdésfelvetésekkel és eredményekkel járt, amelyeket a forradalmi korszak kutatói azóta sem kerülhetnek meg. Burke-kel a tradíció tisztelete minden kortársánál mélyebben megértette a forradalom egyedülálló történelmi jelentőségét, azt a tényt, hogy az első modernizációs forradalom játszódik le szemei előtt. Azáltal pedig, hogy a természetes és történelmi rendet a fejlődés alapjaként és keretként fogta fel, lehetővé vált számára, hogy felmérje a rend ellen intézett

radikális kihívás következményeit és ezeknek az egyetemmes haladáshoz való viszonyát.

A Töprengések fogadtatása

Burke munkája azonnali jelentős üzleti sikert aratott. Viszonylag magas ára ellenére, két hónapon belül mintegy 17.500 példány kelt el belőle, amit később messze magamögé utasított a leghíresebb válasz, Paine *Rights of Man*-jének (Az emberi jogok, 1791) százezres nagyságrendjű keletje, de a kor mércéjével mérve a *Töprengések* iránti érdeklődés is szokatlan volt, s a különbséget részben a kiadás minősége is indokolja: Paine könyve olcsó, kifejezetten tömegfogyasztásra szánt termék volt. Burke karrierjén a siker ismét fordított: a saját pártja által is leírt politikus ismét a brit, sőt az európai közvélemény alakítójává lépett elő. A *Töprengések* „szétkapkodását” – 1790 végére a tizedik utánnyomást érte meg – részben az magyarázza, hogy a közönség régóta várta valamelyik ismert közéleti személyiség megnyilatkozását a forradalom kérdésében, s Burke ilyen irányú szándékai hónapok óta ismertek voltak. A már megjelent könyvet pedig igen vonzóvá tette, hogy elolvasása nem követel meg módszeres koncentrációt: főbb érveit viszonylag felületes beleolvasgatással meg lehetett érteni, inkább társalgó, mint értekező stílusa az olvasót is bekapcsolódásra invitálta.⁷³ Az első elismeréseket – főleg magánlevelekben és a sajtóban – éppen ezek a formai aspektusok váltották ki; a tartalmi vonatkozások közül a kommentárok egyelőre csak a brit alkotmány védelmezését helyezték, a többi legalábbis vita tárgyát képezte. A megjelenését követő hónapokban – minaddig, amíg a forradalom menetében nem vált fel-

⁷³ F. P. Lock: *Burke's Reflections on the Revolution in France*. London, Allen & Unwin, 1985. 132–3. o.

ismerhetővé a Burke által előrejelzett irány – az elemzésekben a radikális kritika hangja dominált.

Thomas Paine zsurnalisztikus, forradalmi eufóriájától James Mackintosh módszeres elemzésén keresztül Mary Wollstonecraft erkölcsi felháborodásáig, egy kivételével a *Töprengések* valamennyi lényeges megállapítását igen mélyre hatoló bíráló érte a megjelenéstől számított fél éven belül. Burke ellenfelei támadást intéztek az emberi társadalomról alkotott felfogása egésze ellen, megkérdőjelezve a Dicsőséges Forradalomról és a brit alkotmányról vallott nézeteit; igyekeztek megcáfolni a forradalmárok túlkapásait és a francia alkotmány fogyatékoságait illető vádjait; diadalmasan mutattak rá korábbi nézeteihez való következetlenségére, s szemére hányták, hogy előítéletek és a francia állapotok elégtelen ismerete alapján alkotja ítéletét. Egyikük sem tartotta azonban érdemesnek, hogy súlyának megfelelően foglalkozzon Burke-nek a forradalom okaival – a renegát arisztokraták, a „pénz-érdekeltség” és az „ármánykodó filozófusok” összeesküvésével – kapcsolatos elméletével. A mintegy ötven Burke-cáfolat túlnyomó többsége – beleértve James Mackintosh (1765–1832) *Vindicae Gallicae* című munkáját, mely a leglényegtelőbb és legátgondoltabb volt közöttük – hamarosan feledésbe merült. Az egyetlen kivétel Paine *Rights of Man*-je, mely a *Töprengések* valóságos tükörképéként kivételes helyet foglal el a politikai gondolkodás történetében: egyazon vita keretében született pamflet mind a kettő, s túlélve az aktualitást, melynek születését köszönhetik, a mai napig a konzervatív ill. a radikális álláspont klasszikus megfogalmazásaként forgatják őket.

A *Töprengések*-re írt fontosabb válaszok mindegyike bővelkedik olyan szakaszokban, melyek a természetes jogokat előnyben részesítik a preskriptív jogokkal szemben, s Price-ot védelmükbe véve azt fejtegetik, hogy az 1688-as forradalom valóban a természetes jogok érvényre juttatása volt, nem pedig régóta fennálló történelmi jogok megerősítése és az utókor számára örökre kötelező szabályok lefektetése. „Ismételten hangsúlyozni kell, hogy léteznek jogok, melyeket az emberek születésükkor örökölnek ... s

mivel ezeket nem ősapáiktól, hanem Istentől kapják, a preskripció soha nem aknázhatja alá a természetes jogokat.” „A szabadságot nem azért kell követelnünk, mert eddig is szabadok voltunk, hanem mert jogunk van szabadnak lenni.”⁷⁴ Valamennyi bíráló szerzője feltételezte: még Burke is egyetért azzal, hogy a kormányzat célja a nép java, ebből pedig az ő számukra az következett, hogy a kormányzat formájának megválasztása bárhol és bármikor minden emberi közösség természetes joga. „Minden nemzedék az előző nemzedékkel azonos jogokkal rendelkezik, ugyanazon szabály szerint, mely azt mondja, minden egyén kortársaival azonos jogokkal születik.”⁷⁵ Következésképpen egy-egy nép kormányzattal szembeni kötelezettségeire nézve semmi jelentősége nincs annak, hogy milyen formáját örökölték őseiktől, s ha nem szolgálja többé eredeti céljait, a népnek szabadságában áll tetszése szerinti új formát választani. „A nép természetesen megteheti, mint ahogy meg is tette, hogy az örökletes, nem pedig a választott monarchiát választja. Kiválaszthat egy családot ahelyett, hogy egy egyént választana. A választás joga ezen esetekben egyformán csorbitatlan marad.” „Ha kormányzatuk formáját rossznak találják, akár eredetileg is az volt, akár visszaélések vagy véletlen folytán vált azzá, helyesen teszik, ha kicserélik egy jobbra.”⁷⁶ Paine erre vonatkozó nézeteit Burke „a holtak, az élők és a még megszületendők” „természetes társadalmáról” alkotott elképzelésének bírálataként fogalmazta meg: „Akik már eltávoztak a világból, s akik még meg sem érkeztek bele, oly távol állnak egymástól, amennyire csak a halandó képzelet a legnagyobb megerőltetéssel felfogni

⁷⁴ Mary Wollstonecraft: *Vindication of the Rights of Men* (Az emberi jogok védelmezése). London, 1790, 22. o.; James Mackintosh: *Vindiciae Gallicae. Defence of the French Revolution and its English Admirers...* (A francia forradalom és angol tisztelői védelmezése). Dublin, 1791. 144. o.

⁷⁵ Thomas Paine: *The Rights of Man. Part I.* In: *Political Writings*. szerk. Bernard Kuklick, Cambridge University Press, 1989. 77. o.

⁷⁶ J. Mackintosh: *Vindiciae*, id. kiad. 159. o.; Joseph Priestley: *Letters to the Right Honourable Edmund Burke* (Levelek a tiszteletreméltó Edmund Burke-nek). London, 1791. 3. o.

képes. Akkor hát miféle kötelezettség létezhet közöttük; miféle szabály vagy elv fektetheti le, melynek értelmében két semmi közül, melyek közül az egyik már, a másik még nem létezik, s akik ebben a világban soha nem találkozhatnak össze, az egyiknek az idők végezetéig ellenőrzése alatt kell tartania a másikat?”⁷⁷ A megértés gátjai aligha lehetnének áthághatatlanabbak: Paine hagyomány iránti érzéketlenségének mértéke vetekszik Burke történelem iránti elfogultságával.

Noha ezen indokok alapján Burke valamennyi bírálója megkérdőjelezte az 1688-as forradalomról és a brit politikai rendszer erényeiről vallott nézeteit, a következtetések az egyes szerzők radikalizmusa mértékének függvényében erősen eltérőek voltak. Hangot adtak kétségeiknek a forradalom által az ország problémáira kínált megoldás értékével kapcsolatban, de egyesek készek voltak elismerni, hogy a rendezés által megtestesített elvek valóban méltók a tiszteletre; emellett azt állították, a konzervatív Burke valójában csupán azért csodálja azt, mert *nem* érti valódi jelentőségét. Mackintosh szerint ez abban áll, hogy a forradalom eredményeként Anglia „a világ tanítómestere lett a filozófia és a szabadság terén”, bölcsek hazája, akik „csendes *erkölcsi* forradalmat hajtottak végre”, sokkal inkább, semmint mélyebb hatást gyakoroltak volna az ország kormányzatára. Ez utóbbi tekintetben az 1688-as whigek részmegoldást kínáltak: „Megbüntették a trónbitorlót anélkül, hogy megjavították volna a kormányzatot, s törvénytelennek nyilvánították a bitorlást anélkül, hogy okait kiirtották volna ... A forradalom igazi csodálói csak azért bocsátják meg, hogy megkímélte a korrump intézményeket, mert tisztelik a magasztos elvek leszögezéséért. Burke úr azonban más eset; ő a fogyatékosságait isteníteni, s elveit becsméri ...”⁷⁸ Catherine Macaulay is visszhangozta azt a radikális meggyőződést, hogy 1688 valóban a Price által megállapított jogokat juttatta érvényre, még ha nem is egyértelmű módon – ez azonban érthető, hiszen a

⁷⁷ Th. Paine: *Rights of Man*, id. kiad. 56. o.

⁷⁸ J. Mackintosh: *Vindiciae*, id. kiad. 156–7. o.

megdöntött kormányzat fertőző hatását nem gyűrhatték le azon nyomban. „A nép egésze jókorát kortyolt az egyházi politika mérgéből; így a passzív engedelmesség elve oly teljes mértékben kiszorította az emberi jogok elvont eszméjét, mely I. Károly idején uralkodott az ellenzékben; s a győztes párt oly erősen meg akarta akadályozni az újjáledését ennek az elvnek, mely érzékenyen érintette érdekeiket, hogy gondosan ügyeltek arra, hogy magatartásuk egyetlen jogos indokát a lehető legjobban beburkolják a szavak és szövegek ködébe.”⁷⁹ Mackintosh és Macaulay tökéletesen egyetértettek abban, hogy ha az angol forradalom a tudomány és a filozófia XVIII. századi hatalmas eredményeire támaszkodhatott volna, nagyon is másképpen – éppenséggel a franciához hasonló módon – zajlott volna le.⁸⁰

A radikálisok úgy gondolták, legfőbb ideje, hogy komoly felülvizsgálatnak vessék alá a Burke által ünnepeelt „vegyes kormányzat” értékeit. Mackintosh kritikája jobbra közvetett volt, s a képviseleti rendszer ellen irányult – a Burke által dicséret egyenlőtlen képviseletet önmagának ellentmondó elvnek tartotta –, de Mary Wollstonecraft hosszasan boncolgatta a hatalmas, s az ország törvényes rendje által alátámasztott vagyoni egyenlőtlenségek-ből származó társadalmi gondokat, a városi és a falusi szegénység nyomorát is.⁸¹ Burke szemére hányva, hogy csak a gazdagok vagyonának, kivált az örökletes nemesi birtokoknak a biztonsága érdekli, kifejtette, hogy „a vagyonbiztonság egyetlen formája, melyet a természet jóváhagy s az értelem szentesít, az embernek az a joga, hogy élvezze tehetsége és szorgalma gyümölcseit”. Azt is rossz néven vette Burke-től, hogy bár bőséges alkalma volt ta-

⁷⁹ Catherine Macaulay: *Observations on the Reflections of the Right Hon. Edmund Burke on the Revolution in France* (Észrevételek a tiszteletreméltó Edmund Burke-nek a francia forradalomról való töprengéseiről). London, 1790. 12. o.

⁸⁰ J. Mackintosh: *Vindiciae*, id. kiad. 165. o.; C. Macaulay: *Observations*, id. kiad. 13. o.

⁸¹ J. Mackintosh: *Vindiciae*, id. kiad. 159. o.; M. Wollstonecraft: *Vindication*, id. kiad. 32, 148–51. o.

pasztalatokat gyűjteni a brit képviseleti rendszer árnyoldalairól, nem hajlandó tudomást venni ezekről, pl. hogy „lealjasítja mind a nép, mind a képviselőjelöltek erkölcsét azzal, hogy a képviselőt nem teszi igazán felelőssé választóival szemben”.⁸² A leglesújtóbb ítéletet azonban Paine mondta ki a brit alkotmány felett, azt is kétségbe vonva, hogy egyáltalán rászolgál az „alkotmány” elnevezésre. Szerinte Burke még azzal sincs tisztában, hogy az alkotmányt eszik-e vagy isszák. „Az alkotmány a kormányzat előtt létező dolog, s a kormányzat csak az alkotmány teremtménye. Egy ország alkotmánya nem kormányának törvénye, hanem a kormányzatot is alkotó nép műve.” Mivel az angol alkotmány nem efféle népi aktusból veszi eredetét, hanem – minden átalakulás ellenére – a (normann) hódításból, Angliának valójában nincs is alkotmánya. Ezen az állapoton nem változtatott az 1688-as forradalom sem, annál az egyszerű oknál fogva, hogy nem is volt forradalom: „Azokban a forradalmakban, amelyek mostanáig a világban lezajlottak, nem volt semmi, ami az emberiség tömegeit érintette volna. Csak bizonyos személyek és intézkedések, de nem elvek kicseréléséből álltak, s a pillanat hétköznapi eseményei között jöttek s mentek.” Ezzel szemben „Franciaország esetében olyan forradalomnak vagyunk a tanúi, amely az emberi jogok racionális felfogásában gyökerezik, s kezdettől fogva különbséget tesz személyek és elvek között”, ezért a Nemzetgyűlés, melynek tagjai „eredeti jellegében képviselik a nemzetet”, olyan helyzetben vannak, hogy alkotmányt adhatnak neki.⁸³

Paine szélsőséges nézeteit mások nem osztották – mindenesetre nem adtak hangot ilyeneknek –, azzal azonban egyetértettek, hogy Franciaország helyzetén aligha segített volna a teljes újjáalakításnál szűkebb körű reform. Kivált Mackintosh – aki a legvilágosabban ismerte fel, hogy Burke kisebb tévedéseinek leleplezése nem dönti romjaiba okfejtését, ezért fegyelmezetten kon-

⁸² Ibid. 42 – 3, 57, 155. o.

⁸³ Th. Paine: *Rights of Man*, id. kiad. 62, 81 – 2, (*Part II.*) 154. o.

centrált a fő kérdésekre – fordított nagy figyelmet annak illusztrálására, hogy a forradalom általános okok elkerülhetetlen következménye volt. A *Töprengések* bírálói élesen bizonygatták, hogy a régi francia alkotmány felújítása, illetve brit modell alapján való átalakítása nem hozta volna meg a kívánt eredményt, s védelmükbe vették a Nemzetgyűlés mindazon intézkedéseit, melyeket Burke elítélt.

Burke a Nemzetgyűlés jogcímével kapcsolatos kifogásaira Priestley azzal a jellegzetes locke-i érveléssel válaszolt, hogy „a nép belenyugvása adja meg bármelyik kormányforma szentesítését, s törvényesíti azt”. Az a tény, hogy a Nemzetgyűlés működése a nép részéről „háborítatlan”, azt mutatja, hogy „hallgatólagos beleegyezését” élvezi. Mackintosh az ügy kivételességét emlegette, ami megkövetelte „a nemzet hangja általi szentesítést”, s hangsúlyozza, hogy a rendenkénti szavazásnak a harmadik rendet megbénító rendszerétől hiábavaló lett volna jelentős reformot várni. Macaulay arra hívta fel a figyelmet, hogy a régi alkotmány felelevenítése semmiképpen sem elégítette volna ki a harmadik rendet, s az esetleges polgárháború még súlyos veszteségeket is okozott volna.⁸⁴

A *Töprengések* vég nélküli kesergése az arisztokrácia és az egyház sorsa felett megjegyzések egész áradatát váltotta ki Burke bírálói részéről. A viszonylag mérsékelt Mackintosh úgy vélekedett, hogy a francia nemességet szerkezete elkerülhetetlenül a koronától tette függővé, s hogy a hivatalok örökletességének eltörlésével egyébként is megszűnt a címzetes arisztokrácia *raison d'être*-je. Burke-nek arra a nézetére, hogy a nemesség megkülönböztetése az állam eszköze az erény és dicsőség iránti érzék táplálására, azzal válaszolt, hogy „e kitüntetések birtoklása olyanok tömegei által, akik csak örökölték, de nem maguk szerezték őket, lealacsonyítja, leértékeli az erénynek ezeket az ösztönzőit és jutalmait”.⁸⁵ Paine és Wolls-

⁸⁴ J. Priestley: *Letters*, id. kiad. 6. o.; J. Mackintosh: *Vindiciae*, id. kiad. 15. o.; C. Macaulay: *Observations*, id. kiad. 36. o.

⁸⁵ J. Mackintosh: *Vindiciae*, id. kiad. 32–4, 120–1. o.

tonecraft kíméletlenül támadták általában az arisztokráciát. Az ő szemükben az örökletes nemesség a feudális múlt – Burke számára „a dicsőséges lovagiasság”, Macaulay szerint „a módszeres, érzelgős barbárság kora” – torzszülötte volt, ezért nem bánkódni, hanem örvendezni kell, hogy „a francia patrióták végre felismerték, hogy a társadalomban a rangot és a méltóságot új alapokra kell helyezni”.⁸⁶ Ami az államegyház problémáját illeti, nem véletlen, hogy a szakadár Priestley fogalmazott a legsommásabban: „[létrejött] annak a következménye, hogy az európai feudális államok olyan korban vették fel a kereszténységet, amelyben a néven kívül nem sok keresztényi dolgot találunk”. Wollstonecraft ugyancsak szigorúan bírálta Burke-öt az államegyház intézményéért való lelkesedése miatt; ő maga a zsarnokság és az intolerancia szellemének letéteményesét látta benne, akárcsak Paine és Macaulay, akik azonban arra is rámutattak, hogy a francia egyház átszervezése következtében csupán a dúsgazdag püspökök és apátok estek el bevételeik tetemes részétől, míg az alsópapság jövedelme a korábbinál magasabb lesz.⁸⁷ Úgy tűnik azonban, egyedül Mackintosh értette meg – vagy akarta megérteni – és igyekezett megnyugtatóan megválaszolni Burke-nek az elkobzás aktusa által kiváltott aggodalmat általában a tulajdon jövőjével kapcsolatban. Mackintosh azzal érvelt, hogy más testületektől eltérően „a papság az ország által javadalmazott testület, s más emberek javának szolgálatára rendeltetett. Ezért sem a tagoknak nincsen *külön*, sem a testületnek *kollektív* tulajdonjoga. Csak az *igazgatását* bízták rájuk azoknak a földeknek, amelyekből járandóságukat fizetik.” Ezért az eljárás Mackintosh szerint nem érinti általában a tulajdonosi jogok kérdését. Később, másokkal egyetértve, hozzáteszi: „szükséghelyzetekben a civilizált államok legenyhébb, legméltányosabb és legmegszokottabb eszkö-

⁸⁶ C. Macaulay: *Observations*, id. kiad. 33. o.; Th. Paine: *Rights of Man*, id. kiad. 90. o.

⁸⁷ J. Priestley: *Letters*, id. kiad. 81. o.; M. Wollstonecraft: *Vindication*, id. kiad. 85–90. o.; Th. Paine: *Rights of Man*, id. kiad. 93–5. o.; C. Macaulay: *Observations*, id. kiad. 62. o.

ze szolgálí fizetésének csökkentése és a felesleges állások felszámolása. Csupán ennyi, semmi több nem történt a francia egyház esetében.”⁸⁸

Mivel 1790–91-ben a franciaországi események egy-két kivételtől eltekintve még nemigen indokolták a Burke által a forradalmi erőszak elszabadulásáról festett sötét képet, ezen a területen eléggé sebezhető volt, amire a bírálók mohón csaptak le. Úgy vélték, itt végképp rábizonyítható Burke-re, hogy nézeteit a forrásai – emigránsok és a forradalom egyéb áldozatainak beszámolóí – egyoldalúsága és ebből következő előítéletei alapján alkotja, sőt szándékosan mellőzi az ezeknek ellentmondó információkat. A francia király iránti szimpátiájára utalva Wollstonecraft felhívta a figyelmet arra, hogy nem sokkal előbb Burke maga sem átalotta III. Györgyöt gúnyolni, sőt, a trónról való letaszításán munkálkodott⁸⁹, ami arra vall, hogy becstelen és következetlen – ez a *Töprengések* radikális kritikáinak egy újabb jellemző motívuma. Paine – aki igencsak meglepődött, amikor lelkes januári levelére Burke a forradalom elleni kirohanásokkal válaszolt – még tovább ment: azzal gyanúsította Burke-öt, hogy titokban udvari járadék elnyerésére áhítozik, s ez indokolja palfordulását.⁹⁰

Bár a *Töprengések* brit szemszögét tükrözi, hogy a bírálók nagy gondot fordítottak Burke 1688-ra és a brit alkotmányra vonatkozó nézeteinek megcáfolására, úgy tűnik, a mű okfejtésének egyik leglényegesebb része elkerülte figyelmüket. Burke elemzése a forradalom okairól és a felelősökről egyben azt is megjelöli, miben látta az Angliára leselkedő legfőbb veszélyt. Olvasóit azért ejtette zavarba Burke rögeszmésnek tűnő félelme a francia forradalom angliai begyűrűzésétől, mert nem ismerték fel: elsősorban nem az emberi jogok elvont eszméje aggaszt-

⁸⁸ J. Mackintosh: *Vindiciae*, id. kiad. 38, 42. o.

⁸⁹ 1788–89 fordulóján a király elmeállapotának hanyatlása felvetette leváltásának lehetőségét, s a whigek erősen szorgalmazták a walesi herceg régenssé emelését, de III. György néhány hónapon belül felépült.

⁹⁰ M. Wollstonecraft: *Vindication*, id. kiad. 66. o.; Th. Paine: *The Rights of Man*, id. kiad. 53. o.

ja, hanem a nagyon is konkrét erők sajátos összefonódása, mely a francia monarchiát a mélybe rántotta, s amelynek csíráit Angliában is működni látta. Bár az állam hitelképessége a francia udvarénál jóval nagyobb volt, adósságai is tetemesek, a hitelezők pedig részben maguk a „renegát arisztokraták” – a foxista whigek –, részben az általuk felkarolt szakadár pénzemberek, spekulánsok. Ezek együttesen támogatják a radikális reformmozgalmat és az eszméit gyártó „szabadgondolkodókat”. Ez utóbbi kapcsolatra a Lansdowne márkí udvarházáról elnevezett „bowoodi kör” szolgáltatta volna a bizonyítékot: az 1780-as években – könyvtárosként, gazdasági tanácsadóként, háziitanítóként – olyan „filozófusok” tevékenykedtek a márkí környezetében, mint Priestley, Bentham, vagy Price; gyakran látogattak Bowoodba az emigráns genfi demokráták, de vendégként megfordult itt a francia liberálisok több vezető személyisége – Mirabeau, Brissot, Linguet – is.⁹¹ Mackintosh tesz néhány felületes megjegyzést a „konspiráció elméletéről”, de csupán azért, hogy védelmébe vegye a pénzemberek és a kereskedők érényeit, s hogy emlékeztessen a pénz-érdekeltség és a whigek, az angol szabadság bajnokai között több évtizede fennálló jó kapcsolatokra.⁹² Burke a forradalomról alkotott elméletének alapvető fontosságú részét a radikális bírálók nem méltatták figyelmükre.

Burke lényegében válasz nélkül hagyta a radikális támadásokat, hacsak az *Appeal from the New to the Old Whigs* (Fellebbezés az új whigektől a régiekhez, 1791) nem tekinthető annak, melyben „whig elvei” feladásának vádját igyekezett cáfolni. William Cusac Smith, egy addig teljesen ismeretlen fiatalember azonban 1791 novemberében Paine *Rights of Man*-jére reagálva, igen tömör, módszeres és hatásos érveléssel vette védelmébe Burke néhány központi gondolatát. Ezek egyike a közösség organikus eszméje, a generációk összefonódása volt: Smith szerint a megfelelő metafora nem is az egymásba kapcsos-

⁹¹ A. Goodwin: *The Friends of Liberty*, id. kiad. 101–2. o.

⁹² J. Mackintosh: *Vindiciae*, id. kiad. 62–3. o.

lódó láncszemeké, hanem a folyadék cseppjeinek mozgásáé, mely nem képzelhető el másként, mint egymással harmóniában. Smith emellett nyomós érvekkel támasztotta alá a természetes jogok és a polgári jogok különbségét, amit Burke inkább csak dogmaként ismételgetett.⁹³ A forradalom alakulása 1791 nyara után aztán konkrétabb kérdésekben is sokakat hajlított egyre inkább Burke álláspontja felé – olyanokat is, akik kezdetben elutasították azt. Közéjük tartozott a korabeli francia viszonyok egyik legjobb brit ismerője, a közönség előtt elsősorban éppen franciaországi útleírásaiból ismert agrárszakember, Arthur Young, aki a *Töprengések* megjelenése idején még semmi okot nem látott aggodalomra, három évvel később azonban így hasonlította össze a csatorna két partján uralkodó állapotokat: „Ha a korrupció és a befolyás évszázados boldogsággal ajándékozta meg e királyságot, s a tisztaság és a hazafiasság négy éven belül ily tökéletesen tönkretelhet egy birodalmat, a magam részéről könyörgök, hadd kormányoztassam Anglia *bűnei*, semmi esetre se Franciaország *erényei* által. A mi kormányzatunk bűneinek nyomában gazdagság, kényelem és virágzás jár; az ő egyenlő képviselet, kétévenkénti választások és megvesztegethetetlen többség révén működő kormányzatuk vérontást, anarchiát és pusztulást hozott.” Franciaország kincstári hiánya és államadóssága az 1789. évinek a sokszorosa, toborzás helyett kényszerrel fogdosák az „önkénteseket”, s míg a Bastille-ből annak idején maroknyi foglyot szabadítottak ki, a politikai elítéltek száma már ezrekre rúg.⁹⁴ A legmeglepőbb fordulat azonban Mackintosh nézeteiben ment végbe, amit persze a radikálisok Burke állítólagos átállásához hasonlóan kommentáltak. 1796-ban kedvező kritikákat írt a *Monthly Review*-

⁹³ William Cusac Smith: *Rights of Citizens... An Examination of Mr. Paine's Principles Touching Government* (A polgári jogok. Paine úr kormányzattal kapcsolatos elveinek vizsgálata). London, 1791. 21–5, 41–4, 75, 95. o.

⁹⁴ Arthur Young: *The Example of France, a Warning to Britain* (Franciaország példája figyelmeztetés Anglia számára). London, 1793. 70, 96–7. o.

ban Burke későbbi – a *Töprengések*-nél jóval ádázabb – munkáiról, 1799-ben pedig így beszélt londoni joghallgatói előtt: „... gyűlölöm, megtagadom, s örökre elutasítom a francia forradalmat, egész véres történetével, förtelmes elveivel és mindörökké átkozott vezetőivel. Remélem, képes leszek lemosni azt a gyalázatot, hogy valaha csapdába estem, s helyeseltam ezt az Isten és ember elleni összeesküvést, a világra mért legsúlyosabb csapást, s az emberi történelem legnagyobb szégyenfoltját.”⁹⁵

Ugyanilyen szemléletváltás határozta meg az ifjabb generáció, így a romantikus költők: Coleridge, Southey, Wordsworth viszonyát Burke-höz és a *Töprengések*-hez.⁹⁶ A forradalom korai szakaszát nagy lelkesedéssel üdvözölték, későbbi alakulása azonban előbb fenntartásokra, majd elutasításra készítette őket. Különösen a filozófiai problémák iránt igen érzékeny Coleridge-et foglalkoztatták mélyen a forradalom által felvetett politikai és erkölcsi kérdések; ezek kapcsán Burke-öt „tudós politikusnak”, sőt „látnoknak” tartotta⁹⁷, *The Constitution of the Church and State according to the Idea of Each* (Az egyház és az állam alkotmánya, a kettő eszméje alapján, 1830) című munkája pedig a korai konzervativizmus államfelfogásának érett, burke-i szellemű megfogalmazása. Az 1832-es reformtörvény nemzedéke ezzel szemben inkább a szerves, fokozatos fejlődés melletti elkötelezettséget vette alapul Burke és gondolkodása értékelésében – olyanmódon, hogy Henry Thomas Buckle például az életművel inkonzisztens – s kizárólag a szerző lelki egyensúlyának meg bomlásával magyarázható – „kitérőnek” tartotta

⁹⁵ *Memoirs of the Life of the Right Honourable Sir James Mackintosh.* szerk. R. J. Mackintosh, London, 1935. I. köt. 125. o.

⁹⁶ Ld. pl. Seamus Deane: *The French Revolution and Enlightenment in England: 1789–1832.* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1988. több fejezete.

⁹⁷ Samuel Taylor Coleridge: *Biographia Literaria* (1817). In: *Collected Works*, VII/1. köt., szerk. James Engell, W. Jackson Bate, London, Routledge & Kegan Paul, 1983. 191–2. o.

antiforradalmi konzervativizmusát.⁹⁸ A „pozitivistá szobatudós” Buckle-nál árnyaltabb módon, de az „utilitarista liberális” átfogó kategóriájába sorolták Burke-öt a viktoriánus kor azon elemzői is, akiknek a pályafutásában hozzá hasonlóan keveredtek a politikus, a közíró és a gondolkodó elemei: Lord Macaulay, John Morley, Lord Acton, William Hartpole Lecky.⁹⁹

A XX. század annyiban hozott jelentős változást Burke és a *Töprengések* megítélésében, hogy elsősorban nem inspirációt kereső közéleti személyiségek, hanem kutatói célokat követő történészek, filozófusok vettek és vesznek benne részt. Ennek első érdekes következménye a Lewis Namier névével fémjelzett iskola tevékenysége nyomán Burke munkásságának leértékelődése volt. Namier máig érvényesen rehabilitálta III. Györgyöt az „udvari rendszer” felelevenítésének Burke *Present Discontents*-ében igen hatásosan megfogalmazott vádjá alól; ennél azonban sokkal lényegesebb, hogy a XVIII. századi brit politikatörténet egész megközelítésében sommásan elvetette az ideológiatörténet szempontjait, melyekről úgy vélte, eltörpülnek a protekcionizmus, a karrierizmus, a tényleges érdekek jelentősége mellett. Burke ebben a perspektívában a valósággal minden kapcsolatát elvesztett politikai álmodozónak tűnt, vagy olyan politikusnak, akinek valódi indítékait írásainak „szépséges homlokzata” a megérthe-

⁹⁸ Henry Thomas Buckle: *History of Civilization in England*. I. köt. London, 1757. 401. o.

⁹⁹ Macaulay tervezett Burke-esszéje soha nem készült el, de történelemszemlélete – kivált 1848 tapasztalata után – rokon annak a katalizmaszerű átalakulástól és a spekulatív tervezéstől való viszolygásával. Morley hívta fel a figyelmet arra, hogy Burke liberális gondolkodását egyre inkább színezi, majd kiszorítja a „historizáló konzervativizmus”; a francia forradalomról alkotott képével Acton értett a legkevésbé, Lecky a leginkább egyet. Ld. Thomas Babington Macaulay: *History of England from the Accession of James II* (1848–61); John Morley: *Edmund Burke: A Historical Study* (1867), *Burke* (1879); Lord Acton: *Lectures on the French Revolution* (1882); William Harpole Lecky: *A History of England in the Eighteenth Century* (1878–90), *Democracy and Liberty* (1896).

tetlenség homályába burkolja.¹⁰⁰ Namier támadásával egyidőben azonban kibontakozott az az irányzat is, melynek eredményeként megszilárdult Burke, mint a konzervativizmus tiszteletben álló „alapító atyja” státusa is. Alfred Cobban alkotta meg Burke, a forradalomról kimondott ítéletében a felvilágosodás elvont, sok tekintetben leegyszerűsítő és intoleráns racionalizmusa elleni organicista, érzelmeiktől fűtött lázadó képét, melyre támaszkodva két évtized múltán a hidegháborútól ihletett amerikai szerzők – némiképp a namieri ló túlsó oldalára esve – valósággal az „antitotalitarizmus prófétájaként” üdvözltek Burke-öt.¹⁰¹ Napjaink analitikusabb megközelítéssel – pl. a namieri figyelmeztetésre reflektálva Burke gondolkodását jobban a korabeli politikai konfliktusok összefüggésébe ágyazva, vagy gazdasági nézeteire is koncentrálván stb. – dolgozó kutatásaiból a politikus és a teoretikus jóval kiegyensúlyozottabb portréja tárul elénk.¹⁰²

E tanulmány végére feltétlenül kívánczik egy rövid áttekintés arról: milyen fogadtatásban részesült a *Töprengések* az európai kontinensen, s mivel kell számolnia a burke-i típusú konzervativizmus közép-európai kutatójának. Burke-öt joggal nevezhetjük „a konzervativizmus első és egyetlen európai hatású gondolkodójának”¹⁰³, ez a hatás azonban természetesen igen egyenetlenül és ellentmondásosan érvényesült. A *Töprengések* francia fordítása – Burke barátja, Gaétan-Pierre Dupont munkája – már 1791 legelején megjelent, s az év végéig öt kiadásban elkelt tízezer példány mutatva az általa kiváltott érdeklő-

¹⁰⁰ Namier legfontosabb munkái: *The Structure of Politics at the Accession of George III* (1929). 2. kiad. London, MacMillan, 1957; *England in the Age of the American Revolution* (1930). 2. kiad. London, MacMillan, 1961.

¹⁰¹ Alfred Cobban: *Edmund Burke and the Revolt against the Eighteenth Century*. New York, 1929. Ld. még 55. jegyzet.

¹⁰² Az eddig idézett munkákon kívül ld. Frederick A. Dreyer: *Burke's Politics: A Study in Whig Orthodoxy*. Waterloo, Ontario, Wilfred Laurier University Press, 1979; Michael Freeman: *Edmund Burke and the Critique of Political Radicalism*. Oxford, Blackwell, 1980.

¹⁰³ Klaus Epstein: *The Genesis of German Conservatism*. New Jersey 1966. 12. o.

dést, ami azonban inkább kuriózumszerűségnek, semmint a benne foglaltak iránti affinitásnak tulajdonítható. Felületesen szemlélve Burke gondolkodásának számos eleme visszaköszön úgy a francia monarchisták (Jean-Joseph Mounier, Antoine de Rivarol, Sénac de Meilhan), mint a teokrácia hívei (Louis de Bonald, Joseph de Maistre) vagy a liberálisok (Benjamin Constant, Madame de Staël) forradalom-kritikáiban; de nem foglalkoztak vele érdemben az 1850-es évekig, amikor Charles de Rémusat ennek okaira is rámutatott: „Minálunk az ellenforradalom elsőrangú szerzői a racionalizmust racionalizmussal cáfolták”. Ezt ugyan a teokratákra értette, de általában véve is igaz, hogy Franciaországban a forradalmi korszak *minden* politikai-filozófiai irányzata többé-kevésbé a felvilágosodás rendszeralkotó racionalizmusának valamilyen felfogásából indult ki, ezzel marginálisra csökkentve Burke befogadásának esélyeit.¹⁰⁴ Ahol ez csak komoly fenntartásokkal érvényes, mint az alkotmányos monarchisták esetében, ott megfontolásra érdemes, hogy látszólag burke-i ihletésű gondolataik hazai forrásául szolgálhatott mind Montesquieu állam- és társadalomelmélete, mind Alexandre de Calonne, Jean Maury, Barruel abbé és mások konkrét érvei a forradalommal kapcsolatban az 1789-es publicisztikában és a nemzetgyűlési vitákban.

Franciaország valóságos ellenpéldájául szolgálnak a német területek, ahol a *Töprengések* mély és termékeny hatást váltott ki. Ehhez a talajt nem csak az készítette elő, hogy Burke, németre átültetett esztétikai és történeti írásai révén ismert és elismert szerző volt a német államokban, hanem a felvilágosodás racionalista áramlatainak erőteljes német kritikája is a forradalom előtti években: Hamann és Jacobi kétségei az értelem gyakorlati értékével és a történeti megismerésben játszott szerepével kapcsolatban, Justus Möser és Herder támadása a spekulatív

¹⁰⁴ Charles de Rémusat: *L'Angleterre au XVIIIe siècle*. Paris, 1856. 393. o. – Id. Franciszek Drausz: „Burke et les français”, In: François Furet – Mona Ozouf (szerk): *The Transformation of Political Culture, (The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture. III. köt.)*. Oxford, Pergamon Press, 1989. 79–99. o.

filozófia és a társadalmi szerződés eszméje ellen. Ugyanakkor az *Aufklärung*-ban igen erőteljesen érvényesült a modern civilizációs vívmányok történelmileg szerves kialakulásával és a társadalomban való fokozatos elterjesztésével kapcsolatos érdeklődés ill. törekvés, amely – mint láttuk – a brit felvilágosodás Burke által is vállalt, sőt ápolt hagyományai közé tartozott.¹⁰⁵ A Burke-recepcióhoz kézzelfogható kapcsolatot jelent, hogy ez utóbbinak egyik fellelvára az Angliával perszónálunióban lévő Hannover területén fekvő göttingeni egyetem volt, s ennek környezetéből kerültek ki a *Töprengések*-re elsőként reagáló német szerzők. Az egyetem professzora, Ludwig Timotheus Spittler terjedelmes, elismert kritikát írt a műről, amely azonban még jobban inspirálta a fiatalabb nemzedéket. Ernst Brandes (1758–1810), az egyetem egykori rektorának fia 1784-ben Angliában személyes ismeretséget kötött Burke-vel, akinek később a németországi politikai viszonyokkal kapcsolatos fő informátora lett. A forradalomról már 1790 nyarán elutasítólag nyilatkozott egy addigi menetét tárgyaló munkájában, a következő évben megjelent *Politische Betrachtungen über die französischen Revolution* (Politikai szemlélődés a francia forradalomról) pedig a forradalom elkerülhetetlenségével kapcsolatos apróbb nézetkülönbségek dacára a *Töprengések* egyértelmű hatását viseli magán. Brandes barátja, August Wilhelm Rehberg (1756–1836) az 1780-as évek eleje óta intenzíven tanulmányozta az angol alkotmányt, később Möser környezetében dolgozott. 1793-ban publikálta a Brandesénál jóval eredetibb *Untersuchungen über die französischen Revolution* (Vizsgálódás a francia forradalomról) című munkáját, mely elsősorban a természetes jogokról és a nemzetgyűlési döntések politikai-társadalmi következményeiről mondott bírálatában halad Burke nyomdokain. Burke legnagyobb hatású német követője azonban a porosz Friedrich Gentz (1764–1832) volt, aki

¹⁰⁵ Philippe Raynaud: „Burke et les allemands”. In: F. Furet–M. Ozouf: *Transformation*, id. kiad. 59–78. o.; Peter Hanns Reill: *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*. University of California Press, 1975.

éppen a *Töprengések* olvastán adta fel végleg a felvilágosodás racionalizmusa iránti szimpátiáját. Gentz a *Töprengések* két meglehetősen alacsony színvonalú, Bécsben megjelent német fordítása után 1793-ban adta ki saját változatát, mely máig a mű egyik legkiválóbb átültetése bármely nyelven. A fordító által csatolt négy emlékirat eredeti hozzájárulás a forradalom konzervatív kritikájához, s első jele Gentz önálló politikai írói nagyságának.¹⁰⁶

Hazai kutatásainknak nem csak azért lenne indokolt nagyobb figyelemben részesíteni Burke gondolkodását, mert Gentz a kiegyensúlyozott alkotmány és politikai test burke-i ihletésű eszményéből kiindulva vált az európai hatalmi egyensúly egyik első jelentős teoretikusává, s a porosz adminisztráció után Metternich mellett működött, aki ennek első mesteri alkalmazója volt. Tanácsosnak tűnik Göttingenhez visszakanyarodni. Az 1780-as évektől kezdve a magyar közélet több jeles, az északnémet kultúrkörrel kapcsolatban álló személyiségének gondolkodásában érhető tetten Burke szellemiségével rokon vonások. Spittler – nemkülönben, mint a francia forradalomról később hozzá hasonló szellemben nyilatkozó August Ludwig Schlözer – az 1780-as évek közepén kedvelt tanára volt a fiatal Podmaniczky Sándornak és Berzeviczy Gergelynek. Utóbbi azonban 1787-es angliai útján találkozott is Burke-vel, a *Töprengések*-et is ismerte (valószínűleg a bécsi kiadások egyikéből), s a forradalommal kapcsolatos kezdetben is vegyes érzelmei a benne foglaltakkal azonos irányban fejlődtek.¹⁰⁷ Ebben természetesen szerepet játszott az angol típusú fejlődés és politikai berendezkedés iránti csodálata, melyben osztozott a korabeli reformpárti magyar nemesség zömével. Ezek egyi-

¹⁰⁶ Burke német követőire ld. Frieda Braune: *Edmund Burke in Deutschland*. Heidelberg, 1917; Stephan Skalweit: „Edmund Burke, Ernst Brandes und Hannover”. In: *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte*. 1956. 15–72. o.; Ursula Vogel: *Konservative Kritik und bürgerliche Revolution* (Rehberggräf). Neuwiedt, 1972; Jacques Godechot: *The Counter-Revolution. Doctrine and Action 1789–1804* (1961). Routledge & Kegan Paul, 1972. 7. fejt.

¹⁰⁷ H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 92–102, 230, 346–55. o.

ke, Széchenyi Ferenc jellegzetesen burke-i módon reagált a forradalom jelenségére, mégpedig fél évvel a *Töprengések* megjelenése előtt. Az 1790-es országgyűlésre készülődő magyar nemességet a francia példa alapján óva intette attól, hogy a filozófiai elvek csábításának engedve, a korlátlan szabadság szellemétől áthatva néhány hetes neki-buzdulástól reméljék az ország állapotának rendezését.¹⁰⁸

Mindezek természetesen csak továbbgondolásra érdemes támpontok a magyarországi Burke-recepció felgöngyölítéséhez. Kétségtelen egyrészt, hogy e hatás vizsgálata felveti az egész brit felvilágosodás, legalábbis a Burke számára forrásul szolgáló aspektusok beszűremkedésének tanulmányozását, továbbá hogy mindezek csak erősen torzult formában érvényesülhettek: az eltérő társadalmi közeg, a helyi gondolkodás hagyományai éppen olyan prizmát képeztek, mint a német példa esetében. Másrészt világos, hogy bár a reformkorban egyedül Lipthay Sándor középserű, (akkori magyar, nem pedig burke-i értelemben) konzervatív publicisztikájában ragadható meg a *Töprengések* közvetlen hatása¹⁰⁹, ugyanez árnyaltabban – nem tudatos átvétel, hanem a gondolkodói reflexek azonossága, az elméleti közegben való osztozás cszmétörténetileg legalább ilyen fontos formájában – sokkal inkább érvényesül a magyar liberálisok, centralisták, mint a Dessewffyek, Szécsen Antal, Apponyi György környezetében. Az e tanulmány mottójául választott idézetek tanúsága szerint akár Széchenyire vagy Eötvösre gondolhatott volna Lecky, amikor azt írta: „Politikusaink már régóta nem olvassák Burke-öt, de nem lesz idő, amikor ne forgathatnák haszonnal.”

¹⁰⁸ Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1907. I. köt. 83. skk. o.

¹⁰⁹ Dénes Iván Zoltán: *Közüggé emelt kiváltságőrzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 71. 103. o.

A fordítás alapjául szolgáló szöveg (szerk. Conor Cruise O'Brien, Harmondsworth, Penguin, 1968) az 1790-es hetedik kiadást követi. A jegyzetek készítésénél figyelembe vettem két újabb angol (szerk. J. G. A. Pocock, Indianapolis, Hackett Publishing Company, 1987; *The Writings and Speeches of Edmund Burke* VIII. köt.: *The French Revolution 1790–1794*, szerk. Leslie Mitchell, Oxford, Clarendon Press, 1989) és egy francia kiadást (bev. Philippe Raynaud, jegyz. Alfred Fierro és Georges Liébert, Paris, Hachette, 1989). Burke portréja a *Correspondence* VI. kötetéből, a többi illusztráció a British Museum gyűjteményéből származik.

Kontler László

**TÖPRENGÉSEK
A FRANCIA FORRADALOMRÓL
ÉS
BIZONYOS LONDONI TÁRSASÁGOK
EZEN ESEMÉNNYEL
KAPCSOLATOS
TEVÉKENYSÉGÉRŐL**

Talán nem szükségtelen tudtára adni az Olvasónak, hogy az alábbi Törpengések eredete egy levélváltás,¹ amelyet a Szerző egy igen ifjú párizsi úriemberrel folytatott. Ez utóbbi azzal tisztelte meg, hogy véleményét firtatta ama fontos eseményekkel kapcsolatban, amelyek azóta is olyanpíra magukra vonják az emberek figyelmét. Az első válasz valamikor 1789 október havában született, de a Szerző óvatosságból visszatartotta. Erre a levélre utalunk a következő lapok elején. Azóta már eljutott a címzett-hez, egy másik rövid levél kíséretében, amely a késedelem okait tudatta az úriemberrel. Ő ezek után ismét sürgősen kérlelte a Szerzőt, hogy fejtse ki nézeteit.

A Szerző hozzálátott, hogy újra, ezúttal kimerítőbben taglalja a kérdést. Úgy gondolta, hogy ezt a munkát kora tavasszal közrebocsáthatja, de a feladat túl nagyra bizonyult, s ráeszmélt, hogy amit vállalt, nemcsak hogy messze meghaladja egy levél méreteit, de jelentőségénél fogva is jóval alaposabb vizsgálatot követel meg annál, amit akkoriban elfoglaltságai mellett szentelhetett neki. Miután azonban első gondolatait levél formájában vetette papírra, tehát amikor tollat ragadott, mondandóját magánlevélnek szánta, nehéz lett volna megváltoztatnia a közlés módját, midőn érzelmei felkorbácsolódtak, s egyúttal irányt is váltottak. Tisztában is van azzal, hogy valami más forma jobban kedvezett volna az anyag megfelelő tagolásának és csoportosításának.

„Az arisztokrata kereszteshadjárata, avagy Don Quijote de St. Omer és Sancho barátja feléleszti a lovagiasságot.”

A sokféle szörny hátán lovagló, jezsuita főveget és lovagi páncélt viselő Burke – aki egy ízben ellátogatott a franciaországi st. omeri jezsuita iskolába – a kiváltságosokat képviselő menet élén halad, s a Töprengések-ből vett átkokat szór a királyi párt Párizsba kísérő, zászlóikon forradalmi jelszavakat hordozó tömegre.

Isaac Cruikshank karikatúrája, 1791. január 31.

Ön ismét úgy döntött, mégpedig komoly szándékkal, hogy megkérdi véleményem a legutóbbi franciaországi eseményekről. Nem akarom azt a látszatot kelteni, mintha úgy gondolnám: nézeteim olyan értékesek, hogy én magam óhajtom, bárcsak mások érdeklődnének irántuk. Túl csekély a jelentőségük ahhoz, hogy akár buzgón hirdessem, akár véka alá rejtsem őket. Az Ön, és csakis Ön iránti figyelem késztetett arra, hogy habozzak, amikor első ízben kívánta megismerni véleményemet. Az első levélben, melyet volt szerencsém Önnek írni, s amelyet teljes terjedelmében megküldök, nem valamely csoportosulás támogatására vagy megbízásából beszéltem, s ebben sem így fogok tenni. Tévedéseim, ha vannak, a sajátjaim, s egyedül az én jóhíremet csorbíthatják.

Uram, a hosszú levélből, melyet eljuttattam önhöz, láthatja, szívből kívánom Franciaországnak, hogy az ésszerű szabadság szelleme igazgassa, s hogy úgy gondolom, Önök kötelesek becsületes politikával kialakítani egy olyan állandó testet, melyben e szellem lakozhat, s egy olyan hatékony szervet, amely működteti; balszerencsémre azonban súlyos kételyeket ébreszt bennem az Önöknél nemrégiben lejátszódott események több lényeges mozzanata.

Mikor Ön utoljára írt, úgy gondolta, én is azok közé tartozom, akik helyeselnék bizonyos Franciaországban végrehajtott cselekedeteket, miután e tettek a nyilvános szentesítés fennkölt pecsétjét nyerték el londoni urak két klubjától, az Alkotmányos Társaságtól és a Forradalmi Társaságtól.²

Valóban van szerencsém nem egy olyan klub tagjai közé tartozni, amelyben királyságunk alkotmányát és a Dicsőséges Forradalom elveit nagy tisztelettel veszik körül: s azok közé sorolom magam, akik a legnagyobb odaadással munkálkodnak azon, hogy ez az alkotmány és ezek az elvek a maguk tisztaságában és erejük teljében maradjak.

nak fenn. Éppen azért, mert így van, tartom szükségesnek, hogy ne essék félreértés. Akik ápolják forradalmunk emlékét és akik ragaszkodnak a királyság alkotmányához, gondosan ügyelnek arra, hogy milyen mértékben kerüljenek kapcsolatba olyan emberekkel, akik a Forradalom és az Alkotmány iránti buzgalom ürügyén túlságosan is gyakran kalandoznak el ezek valódi eszméitől; s akik minden adandó alkalommal készek eltávolodni attól a szilárd, de óvatos és megfontolt szellemtől, amely az előbbit sikerre vitte, az utóbbit pedig kormányozza. Mielőtt rátérnék levele lényegesebb kérdéseinek megválaszolására, hadd adjam át Önnek mindazon ismereteimet, amelyeket módomban állt megszerezni ama két klubról, amely helyénvalónak találta, hogy testületileg avatkozzon be Franciaország ügyeibe; legelőször azonban hadd biztosítsam afelől, hogy nem vagyok, soha nem is voltam tagja e társaságok egyikének sem.

Az egyik, mely Alkotmányos Társaságnak, vagy Alkotmányos Ismeretek Társaságának, vagy valami hasonlónak nevezi magát, úgy hiszem, hét vagy nyolc éve áll fenn. A társaság jótékony, s ennyiben dícséretes céllal alapított: arra szánták, hogy a tagok költségén számos olyan könyvet terjesszen, amelyek megvásárlását csak kevesen engedhetik meg maguknak; s amelyek csak megmaradnának a könyvkereskedő kezén, kiváló férfiúk egész seregének nagy veszteségére. Hogy az ily jó szándékkal terjesztett könyveket valaha is ugyanilyen jó szándékkal olvasták-e, arról nincs tudomásom. Lehetséges, hogy többet közülük kivittek Franciaországba, s miután itt nem volt rájuk kereslet, Önöknél találtak piacra. Sokat hallottam arról, hogy micsoda bölcsességeket lehet tanulni a tőlünk átküldött könyvekből. Hogy útközben milyen fejlődésen mentek keresztül (mint mondják, bizonyos szeszeket feljavít a tengeri átkelés), annak nem én vagyok a megmondhatója: de soha nem hallottam, hogy józan ítélőképességű, vagy a legkevésbé is tájékozott személy egy szóval is dícsérte volna a társaság által terjesztett kiadványok nagyobbik részét; gyűléseikről sem nyilatkozta még senki

– kivéve a társaság némely tagjait –, hogy komolyabb jelentőségük lett volna.

Az Önök Nemzetgyűlése a jelek szerint hozzám hasonlóan vélekedik e szájalmas jótékony klubról. Mint nemzet, Önök minden ékesszóló elismerésüket a Forradalmi Társaság számára tartották fenn; holott az Alkotmányos Társaságban gyülekező társaik a méltányosság alapján megérdemelnének némi részesedést. Mivel Önök a Forradalmi Társaságot nemzeti szintű hálálkodásuk és magasztalásuk tárgyául választották, bizonyára megbo csátja nekem, ha vizsgálódásaimban kitérek újabbani működésére. Franciaország Nemzetgyűlése tette fontossá ezeket az urakat azért, hogy felkarolta őket; ők pedig azzal viszonozzák a szívességet, hogy a Nemzetgyűlés eszméinek angliai elterjesztésére felállított bizottság gyanánt ténykednek. Mostantól afféle kiváltságos személyeknek, a diplomáciai testület tekintélyes tagjainak kell tekintenünk őket. Olyan forradalom ez, amely ragyogással övezi a jelentéktelenséget, s kitüntetéssel jutalmaz fel nem ismert érdemeket.³ Egészen a legutóbbi időkig nem emlékszem, hogy hallottam volna erről a klubról. Bizonyos, hogy nem nagyon foglalkoztatta gondolataimat, s úgy hiszem, saját fajtájukon kívül senki más gondolatait sem. Némi tájékozódás után megtudtam, hogy a szakadárok⁴ – nem tudom, melyik felekezetükhöz tartozók – egy klubja az 1688. évi forradalom évfordulóján hosszabb ideje rendszeresen összeül egyik templomukban, hogy meghallgasson egy prédikációt, a nap további részét pedig más klubokhoz hasonlóan kocsmai vigadozással tölti. Soha nem hallottam azonban, hogy bármilyen hatósági rendelkezés, politikai rendszer, még kevésbé, hogy valamely idegen nemzet alkotmányának érdemei formális ülés tárgyát képezték volna ünnepeiken; mígnem kimondhatatlan meglepetésemre azt kellett tapasztalnom, hogy e társaság afféle hivatalos minőségben gratulációjával szentesíti a francia Nemzetgyűlés működését.

A klubok régebbi elveiben és tevékenységében, már amennyire mindez a nyilvánosság elé került, semmi kifogásolhatót nem találok. Nagyon is valószínűnek tartom,

hogy valamilyen céllal új tagok léptek soraik közé, s hogy bizonyos igaz keresztény politikusok, akik előszeretettel osztanak alamizsnát, de gondosan elfedik a jótékony kezeket, jámbor terveik eszközévé tették őket. Bármit is van jó okom gyanítani ügyeik nyilvánosságtól elzárt részével kapcsolatban, csak arról fogok mint bizonyosságról beszélni, ami nyilvánosságra került.

Először is nem szeretném, ha azt gondolnák rólam, hogy közvetlen vagy közvetett módon közöm van tevékenységükhöz. Mindenki máshoz hasonlóan egyéni és magánemberi minőségemben természetesen kiveszem a részem az akár az antik akár a mai világban, akár a római, akár a párizsi köztársaságban a közéletben történt illetve történő dolgok feletti elmélkedésből: mivel azonban nem rendelkezem általános apostoli küldetéssel, s egy bizonyos állam polgára vagyok, amelynek közakarata jelentős kötöttségeket ró rám, legalábbis helytelennek és rendellenesnek tartanám, hogy hivatalos és nyilvános levelezésbe bocsátkozzam egy idegen nemzet hatalmon lévő kormányával annak a kormánynak a kifejezett felhatalmazása nélkül, amely alatt élek.

Még ennél is inkább óvakodnék attól, hogy támogatсам e ködösen fogalmazott levelet, mivel ez a kezdeményezést, amelyhez csatlakoztam, sokak számára, akik nem otthonosak a mi szokásainkban, olyan színben tüntetné fel, mintha hivatalos, királyságunk törvényei által elismert, s valamely része véleményének tolmácsolására illetékes személyek cselekedete volna. Az alsóház nem pusztán formaságból, hanem a hozzájárulása nélkül megfogalmazott általánosságok homályossága és bizonytalansága, s a nevükben végrehajtható csalások miatt utasítaná vissza ama igen alattomos, s felette haszontalan célt kitűző, hozzá ilyen módon aláírt folyamodványt, amely előtt az Önök képviselőháza szélesre tárta az ajtót, s bebocsátást nyert a Nemzetgyűlésükbe, mégpedig olyan ünnepélyes pompával, olyan tapsvihar közepette, mintha az angol nemzet teljes képviseleti felsége látogatott volna el Önökhöz. Ha az, amit a társaság helyénvalónak látott közzétenni, valamilyen érvelés lenne, kevésbé számítana,

hogy kinek az érvelése. Nem válna sem többé, sem kevésbé meggyőzővé attól függően, hogy mely párttól származik. Ez azonban csupán egy megszavazott határozat. Kizárólag autoritáson alapul; az autoritás azonban ebben az esetben csupán olyan egyéneké, akik közül kevesen fedik fel magukat. Véleményem szerint az okmányhoz csatolni kellett volna aláírásukat. A világnak akkor módjában állt volna megtudni, hogy hányan vannak; hogy kicsodák ők; s hogy személyes képességeik, tudásuk, tapasztalatuk, államunkban betöltött vezető szerepük és tekintélyük alapján milyen értéket képviselhetnek nézeteik. Számomra, ki csak egyszerű ember vagyok, ez az eljárás kissé túlságosan rafinálnak, túl leleményesnek tűnik; túlságosan is a politikai cselszövés levegője lengi körül, mintha csak azért választották volna, hogy hangzatos elnevezés alatt olyan jelentőséggel ruházzák fel a társaság nyilatkozatait, amelyet az, ha a dolgot jobban megvizsgáljuk, valójában nem teljesen szolgált meg. Olyan politikai számítás ez, amelynek az arculata nagyon is hasonlít a csalárdságéra.

Azzal hízelgek magamnak, hogy éppen úgy kedvelem a férfihöz illő, erkölcsös, szabályozott szabadságot, mint akármelyik úr abban a társaságban, legyen az bárki; s talán megfelelő bizonyosságát is adtam az ügy iránti buzgalmamnak közéleti szereplésem folyamán. Azt hiszem, éppen olyan kevésbé irigylem a szabadságot más nemzetektől, mint ők. De nem állhatok elő, hogy akár dicsérjek, akár kárhoztassak bármilyen emberi cselekedetekkel vagy érdekekkel kapcsolatos dolgot az ügy felületes szemlélete alapján, mintha, mintegy elszakítva mindennemű kapcsolódástól, a metafizikai elvonatkoztatás teljes mezítelenségében és elszigeteltségében állana. Valójában a körülmények (amelyek egyes urak szemében mit sem számítanak) adják meg minden politikai elv sajátos színezetét, megkülönböztető jegyét. A körülmények alakítanak minden polgári és politikai rendszert az emberiség számára hasznossá avagy kártékonnyá. Elvont értelemben a kormányzat, csakúgy, mint a szabadság, jó; mégis, vajon a józan ész szerint gratulálhattam-e Franciaországnak tíz évvel ezelőtt abból az alkalomból, hogy élvezzi a kormány-

zat áldásait (hiszen akkor volt kormányja), anélkül, hogy megvizsgáltam volna, miféle kormányzata van, s hogyan működik? Kívánhatok-e most szerencsét ugyanezen nemzetnek szabadságához? Vajon pusztán azért, mert a szabadság elvontan szemlélve az emberiség áldásai közé tartozik, jókívánságaimat kell-e kifejeznem az őrütnök, aki megszabadult cellája védelmező rácsaitól és biztonságos sötétjéből, amiért visszanyerte a fény és a szabadság élvezetét? Gratuláljak a börtönéből megszökött útonállónak vagy gyilkosnak, hogy visszanyerte természetes jogait? Ezzel csupán a gályarabságra ítélt gonosztevők és megmentőjük, a metafizikus Búsképű Lovag jelenetét állítanám újra színpadra.⁵

Midőn cselekedni látom a szabadság szellemét, egy erőteljes eszmét látok működni, s egy bizonyos idő elmúltáig ez minden, amit tudhatok róla. A szertelen gáz, a szénsav kétségkívül kiszabadult: de ítéletünkkel várnunk kell, amíg az első pezsgés kissé elcsendesül, amíg a folyadék kitisztul, s míg mélyebbre nem látunk a zavaros, tájékozódó felszínnél. Mielőtt arra vállalkoznánk, hogy nyilvánosan gratuláljak valakinek a szerencséjéhez, meglehetősen bizonyosnak kell lennem abban, hogy az illetőt valóban szerencse érte. A hízelkedés megrontja azt is, akitől származik, s azt is, akihez szól; a tömjénezés a népnek sem szolgálja jobban a javát, mint a királyoknak. Ezért még halogatom szerencsekívánataimat Franciaország frissen kivívott szabadságához, míg tudomást nem szerzek arról, hogy e szabadság párosul-e kormányzással, közhatalommal, a hadseregek fegyelmezettségével és engedelmisségével, a jövedelmek hatékony begyűjtésével és helyes elosztásával, erkölccsel és vallással, a tulajdon szilárdságával, békével és renddel, illendő társadalmi szokásokkal. A maguk módján ezek szintén jó dolgok; nélkülük a szabadság sem üdvös, ameddig tart, s valószínűleg nem is tart sokáig. A szabadság értéke az emberek számára az, hogy tetszésük szerint cselekedhetnek. Látnunk kell, hogy mit tetszik cselekedniük, mielőtt olyan jókívánságokra vállalkoznánk, amelyek hamarosan panasszá fordulhatnak. Ezt diktálja a bölcs belátás különálló, elszigetelt magánsze-

mélyek esetében; ha azonban az emberek testületként cselekszenek, a szabadság *hatalom*. Megfontolt emberek, mielőtt állást foglalnak, mérlegelik, hogy mi módon használják fel a *hatalmat*; kíváltképp olyankor, amikor *új* hatalmat ruháznak *új* személyekre, akiknek eszméit, jellemét és képességeit illetően alig van, vagy egyáltalán nincs tapasztalatuk, s olyan helyzetekben, amelyekben valószínűleg nem azok a valódi irányítók, akik a színen a legizgágabbnak tűnnek.⁶

A Forradalmi Társaság páratlan méltóságához azonban ezek a megfontolások nem érnek fel. Amíg vidéken tartózkodtam, ahonnan volt szerencsém írni Önnek, csupán tökéletlen elképzelésem volt üzelveikről. Mikor a városba érkeztem, megrendeltem az üléseikről szóló beszámolót, amelyet az ő jóváhagyásukkal adtak ki, s tartalmazza Price doktor egy prédikációját, Rochefoucault herceg és az aix-i érsek levelével és egyéb csatolt dokumentumokkal együtt.⁷ E kiadvány kimondott célja, hogy kapcsolatot teremtsen a franciaországi és az angliai ügyek között, hogy rábírjon bennünket a Nemzetgyűlés ténykedésének utánzására, s ez meglehetősen nyugtalanító érzéseket keltett bennem. Napról napra világosabbá vált, hogy e ténykedés milyen hatással van Franciaország hatalmára, becsületére, jólétére és nyugalma. Egyre inkább tisztázódott az is, hogy milyen alkotmányt dolgoznak majd ki jövőbeni államuk számára. Most abban a helyzetben vagyunk, hogy tűrhető pontossággal megállapíthatjuk a lemásolásra szánt tárgy valódi természetét. Ha egyes esetekben a tartózkodás bölcsessége és az illendőség hallgatásra int is, máskor egy magasabb rendű bölcsesség indokoltá teheti véleményünk kinyilvánítását. Nálunk, Angliában a felfordulás egyelőre a gyenge kezdeteknél tart; Önöknél azonban azt láttuk, hogy egy ennél is törékenyebb kisded apránként olyan erőt gyűjt össze, mely hegyeket halmoz egymásra, s maguk a mennyek ellen visel hadat. Amikor a szomszéd háza ég, nem lehetetlen, hogy egy kissé a sajátunk is megperzselődik. Jobb, ha megvetnek túlzott aggodalmaskodásunkért, mint biztonságunkban túlságosan bízva rohanni a pusztulásba.

Főként saját hazám békéjén fáradozva, de az Önöké iránt sem érzéketlenül, szélesebb körben is közzé óhajtom tenni azt, amit eredetileg csak az Ön egyéni érdeklődésének kielégítésére szántam. Továbbra is figyelemmel kísérem az Önök ügyét, s szavaimat Önhöz intézem. Élve a levél útján való érintkezés kínálta szabadsággal, hadd engedjek szabad folyást gondolataimnak, s adjak kifejezést érzelmeimnek úgy, ahogyan eszembe ötlenek, igen kevésbé ügyelve a formaságokra. A Forradalmi Társaság tevékenységével fogom kezdeni, de nem szorítkozom csupán erre. Lehetséges, hogy ezt kellene tennem? Úgy tűnik számomra, nem csupán Franciaország, hanem egész Európa, s talán nem is csak Európa helyzetéből, hogy igen válságos korban élek. Mindent mérlegre téve, a francia forradalom a legelképesztőbb esemény, amely a világon valaha történt. Sok esetben a legnagyobb dolgokat valósítják meg a legképtelenebb és legneveltségesebb módon, a legneveltségesebb alakban, s úgy tűnik, a leghitványabb eszközökkel. A jelek szerint minden kifordult természetéből a könnyelműség és a kegyetlenség e különös káoszában, s a bűnök különféle fajtáit zagyválják össze mindenféle ostobasággal. Eme irtózatossággal tragikomikus színjáték láttán a legellentétesebb szenvedélyek váltják egymást, s olykor keverednek egymással elménkben; megvetés következik felháborodásra, mosoly a könnyekre, gúny az iszonyra.

Mégsem tagadható, hogy egyesek szemében ez a különös dráma egészen más színben tűnik fel. Ezekben nem keltett más érzelmeket, mint ujjongást és elragadtatást. Semmi egyebet nem láttak abban, ami Franciaországban végbement, mint a szabadság határozott és meggondolt érvényre juttatását, amely olyannyira összeegyeztethető az erkölccsel és a jámborsággal, hogy rászolgál nem csak a gátlástalan machiavellista politikusok világi tetszésnyilvánítására, hanem megfelelő tárgyaúl szolgál a szent áhítat ékesszóló áradatának is.

Az elmúlt év november 4-én délelőtt Richard Price doktor, a neves nonkonformista⁸ lelkész igen különös és vegyes tartalmú szentbeszédet mondott el klubja avagy

társasága előtt az Old Jewry⁹ szakadár imaházában, amelyben helyes erkölcsű, vallásos érzelmek, nem is rossz előadásban találva, keverednek különböző politikai nézetek és gondolatok afféle kásájába; a fő alapanyag a fazékban mégiscsak a franciaországi forradalom. Úgy vélem, a Forradalmi Társaság Stanhope grófja¹⁰ révén a Nemzetgyűléshez intézett üzenete e prédikáció eszméiben gyökereszik, s azokat egészíti ki. Ezen értekezés előadója inspirálta, s azokat alkották meg akik teljesen e szentbeszéd hatása alá kerültek, bármilyen kimondott vagy kimondatlan kifogás vagy fenntartás nélkül. Ha azonban az érintett urak között lennének olyanok, akik szét óhajtanák választani a prédikációt és a határozatot, nekik kell tudniuk, hogyan fogadják el az egyiket és tagadják meg a másikat. Ők talán megteszik; én bizony nem tehetem.

A magam részéről úgy látom, a prédikáció egy olyan ember nyilvános hitvallása, aki szoros összekötetésben áll az irodalmi élet cselszövőivel és ármánykodó filozófusokkal¹¹, politizáló teológusokkal és politikus-teológusokkal mind idehaza, mind idegenben. Tudom, hogy ezek mindannyian a bölcsesség kútfőjének tartják, mivel a világon a legjobb szándékkal, magától értetődő természetességgel zengi filippikáit, s terveikkel teljes összhangban dalolja prófétai énekét.

E prédikáció olyan húrokat penget, amelyeket hitem szerint nem szólaltattak meg királyságunk egyetlen megtúrt vagy támogatott szószékén sem az 1648. esztendő óta, amikor Price doktor egy elődje, Hugh Peters¹² tiszteletes, aki a Szent Jakab templomban a király saját kápolnájának bolthajtásait tette viszhangossá azon szentek tiszteletétől és magasztalásától, akiknek „Isten-dicsőítés legyen torkukban, kétélű fegyver kezeikben; Hogy bosszút álljanak a pogányokon, és megfenyítsék a *nemzeteket*! Hogy láncra fűzzék *királyaikat, főembereiket* pedig vasbincsekbe.”* Az Önök franciaországi ligájának nagyjait, vagy a mi angliai ünnepélyes ligánk és Szövetségünk¹³ idejét leszámítva kevés szónoklat hangzott el a pulpituso-

* 149. zsoltár, 6-8.

kon, amely ennél az Old Jewry-ban hallott előadásnál jobban nélkülözötte volna a mérséklet szellemét. De ha valamiféle mérséklet érzékelhető lett volna e politikai szentbeszédben, a politikának és a szószéknek akkor is kevés köze van egymáshoz. A templomban nem lenne helye más hangnak, mint a keresztényi felebarátság csillapító szózatának. A szerepek efféle összezavarása éppoly kevéssé használ a polgári szabadságnak és a polgári kormányzat ügyének, mint a vallásénak. Akik feladják tulajdon szerepüket, hogy olyat válasszanak, amely nem az övék, azok többnyire nem ismerik sem a levetett, sem a felvett szerepet. Mit sem tudnak a világról, amelynek dolgaiba oly előszeretettel avatkoznak bele; járatlanok a világ ügyeiben, amelyekről oly magabiztosan nyilatkoznak, s a politikához csak az általuk gerjesztett szenvedélyek révén van valami közük. A templom mindenképpen olyan hely, ahol meg kellene tartani Isten békéjét az emberek viszáljai és ellenségeskedései közepette.

Ez a stílus, mely a szószéken hosszas hallgatás után szólalt meg ismét, számomra újdonságként hat, mégpedig nem is veszélytelen újdonságként. Nem állítom, hogy az értekezés minden része egyformán veszedelmes. A célzás egy nemes és tiszteletreméltó világi teológusra, aki állítólag magas hivatalt visel egyik egyetemünkön,* s egyéb „magas állású és nagy olvasottságú” laikus hittudósokra¹⁴ helyénvaló és időszerű lehet, bár kissé szokatlan. Ha a nemes *Seekerek*¹⁵ nem találhatnak a nemzeti egyház régi készleteiben, vagy a szakadár gyülekezetek bő választékú raktárában semmit, ami kielégíthetné jámbor fantáziájukat, Price doktor azt tanácsolja nekik, hogy fejlesszék tovább a nonkonformizmust, s mindannyian állítsanak fel saját eszméiknek megfelelő külön imaházat.** Felette ér-

* Dr. Richard Price: *Discourse on the Love of our Country*. 1789 november 4. kiadás, 17-18.o.

** „Akik nem kedvelik a vallásgyakorlatnak a közhatóság által előírt módját, s nem találhatnak az egyházban nekik tetsző vallásgyakorlatot, léteítsenek maguknak önálló vallásgyakorlatot; s ezáltal, példát mutattva az ésszerű és emberhez méltó vallásgyakorlatból, a befolyásos szemé-

dekes, hogy e tiszteletreméltó hittudós mennyire buzgókodik új egyházak létesítésén, miközben teljesen közömbös az általuk hirdetett doktrínák iránt. Ügybuzgalmának természete igen különös. Nem saját nézeteinek hirdetését pártolja, hanem bármilyen nézetét. Nem az igazság terjesztésének a híve, hanem a széthúzás elmélyítésének. Szakadjanak csak el a jó igehirdetők, nem számít, hogy kitől, mitől. Ha ez a nagy cél egyszer megvalósul, bizonyosra vehető, hogy vallásuk ésszerű lesz és emberhez méltó. Kétlem, hogy a vallás learathatná mindazokat a gyümölcsöket, amelyeket ez a számító lelkiatya a „nagy igehirdetők nagy társaságától” vár. Persze értékes adalék lenne ez a nem meghatározott elemek sorához azon már ismert osztályok, nemek és fajok bőséges gyűjteményében, melyek ma a szakadárság *hortus siccus*át¹⁶ ékesítik. Egy nemes herceg, márkí, gróf vagy báró szájából származó prédikáció nyilván gyarapítaná és változatosabbá tenné az attrakciókat városunkban, mely lassacskán megcsömörlik az üres kicsapongások egyhangúságától. Csak azt kötném ki, hogy e koronás-palástos *János mesterek*¹⁷ valamilyen gyeplőt kössenek demokratikus és egyenlősítő elveikre, amelyeket címeres pulpitusaikról várnak. Állítom, hogy az új evangélisták nem fognak megfelelni a belőlük vetett reményeknek. Nem lesz belőlük sem szó szerint, sem képletesen szólva polemizáló hittudós, s nem is lesznek képesek úgy fegyelmezni gyülekezeteiket, hogy, mint egykor, áldott időkben, dragonyosezredeknek, gyalogos- vagy tűzéralakulatoknak hirdethetnék doktrínáikat.¹⁸ Az efféle tettek, ha mégoly kedvezőek is a kötelező erejű polgári és vallási szabadság ügyére nézve, már nem ennyire hasznosak a nemzet nyugalmanak szempontjából. Remélem, e néhány megszorítás nem tűnik túlzott türelmetlenségnek, a zsarnokság heves megnyilvánulásának.

Azt is mondhatnám prédikátorukról: „*unitam nugis tota illa dedisset tempora saevitiae*”.¹⁹ – E mennydörgő átoklevegélben semmi sem ilyen ártalmatlan. Esméi al-

lyek rangjuk és műveltségük alapján a legnagyobb szolgálatot tehetik a társadalomnak és a világnak.” Price doktor szentbeszéde, 18. o.

kormányunk létfontosságú szerveit kezdik ki. E politikai szentbeszédben azt mondta a Forradalmi Társaságnak, hogy őfelsége „majdhogynem az *egyetlen* törvényes király a világon, mivel ő az *egyetlen*, aki koronáját *népe választásának* köszönheti.”²⁰ Ami a világ királyait illeti, akiket az *emberi jogok* e főpapja a tizenkettedik századi csúcán delelő legfelsőbb pápai trónfosztó hatalommal, még annál is merészebben, egyetlen átfogó határozatban helyez – egyikük kivételével – tilalom és átok alá, s bélyegez bitorlónak a földgolyó minden szélességi és hosszúsági körén, rájuk tartozik, hogy mérlegeljék: beeresztik-e országukba ezeket az apostoli küldötteket, akik azt fogják mondani alattvalóiknak, hogy királyuk nem törvényes király. Ez az ő dolguk. Az viszont, mint fontos belső érdekünk, a mi feladatunk, hogy komolyan megvizsgáljuk a szilárdságát annak az *egyetlen* elvnek, amelynek alapján ezek az urak elismerik Nagy-Britannia királyának hűségünkre való jogosultságát.

Ez a doktrína, amennyiben az angol trón jelenlegi birtokosára alkalmazzák, vagy badarság, s így se nem igaz, se nem hamis, vagy pedig teljes mértékben alaptalan, s felette veszedelmes, törvény- és alkotmányellenes álláspont. A politika e spirituális tudora szerint őfelsége, ha nem a nép választásának köszönheti koronáját, nem *törvényes* uralkodó. Mármost mi sem lehet igaztalanabb állítás, mint hogy őfelsége ezen a joron birtokolja a koronát. Ezt a szabályt követve tehát Nagy-Britannia királya, aki semmi esetre sem a népi választás valamely formájának köszönheti magas hivatalát, e tekintetben nem jobb, mint a bitorlók bandájának többi tagja, akik e nyomorúságos világnak minden szegletében uralkodnak, vagy inkább fosztogatnak, anélkül, hogy bármilyen jogcímmel rendelkeznének népük hűségére.²¹ Ily módon meghatározva elég világossá válik a politikai szándék, amely ebben az általános doktrínában rejlik. E politikai evangélium hirdetői abban reménykednek, hogy elvont eszméjük (az, hogy a népi választás szükséges a szuverén előljárók létezéséhez) mindaddig elkerüli az emberek figyelmét, amíg nem érinti Nagy-Britannia királyát. Időközben gyülekeze-

tük hallása fokozatosan hozzászokik majd, mintha vitán felül elfogadott alapelv volna. Egyelőre csupán elméletként működik, amely a szószéki ékesszólás levében pácolódik, s jövőbeli felhasználásra félretették. *Condo et compono quae mox depromere possim.*²² Ezzel a politikával, miközben kormányunkat egy olyan, javára szóló feltétellel nyugtatgatják, amelyre nincs jogos igénye, elenyészik az a biztonság – már amennyire az általános nézet biztonságot ad –, amelyben minden más kormányval osztozik.

Így jutnak előre e politikusok mindaddig, amíg doktrínáik jobbára észrevétlenek maradnak; mikor azonban megvizsgáljuk szavaik pusztá jelentését és elveik valódi tartalmát, akkor kertelésre és homályos megfogalmazásokra bukkanunk. Amikor azt mondják, hogy a király népi választásnak köszönheti koronáját, s ezért a világ egyetlen törvényes uralkodója, talán nem akarnak többet állítani, mint hogy a király elődei közül némelyeket valamiféle választással hívtak meg a trónra, s ezért a nép választásának köszönheti azt. Tételüket ezzel a siralmas kibúvóval remélik biztos alapra helyezhetni, miközben éppenséggel megsemmisítik. Ha ugyanis elfogadjuk ezt az értelmezést, mennyiben különbözik az ő eszméjük a választásról az általunk az örökletességről alkotott elképzeléstől? S hogyan lehet az, hogy az, hogy a korona az I. Jakabtól származó hannoveri ágra szállt, törvényesebbé teszi a mi monarchiánkat a környező országok bármelyikénél. Valaha persze minden dinasztia alapítóját megválasztották azok, akik felkérték az uralkodásra. Eléggé megalapozott feltételezés, hogy a távoli múltban Európa minden királysága választott monarchia volt, amelyekben a kiválasztottra több vagy kevesebb korlát nehezedett; de bármik is voltak a királyok ezer éve akár itt, akár másutt, és bárhogyan is kezdték pályafutásukat Anglia vagy Franciaország uralkodóházai, Nagy-Britannia királyát ma az ország törvényeiben rögzített öröklési szabályok teszik királlyá; s amíg a szuverenitás szerződésének jogi feltételeit teljesíti (mint ahogy teljesíti is), addig a Forradalmi Társaság választását semmibe véve regnál.

Nem rendelkeznek ők semmiféle szavazati joggal, hogy királyt válasszanak, sem egyénileg, sem kollektíve; bár nem kétkem, azonnal átalakulnának elektori testületté, ha a helyzet megérné követeléseik valóra váltására. A maga idejében és helyén őfelsége minden utóda és örököse éppen olyan közömbösséggel fog trónjára lépni a társaság választásra vonatkozó gondolata iránt, ahogyan őfelsége tette.

Bármilyen jól sikerüljön is kibújniuk ama durva ténybeli tévedés magyarázata alól, miszerint őfelsége (noha népe óhajával összhangban bírja koronáját) egyszersmind a nép választásának is köszönheti azt, sehogyan sem kerülhetjük meg azt a teljesen nyílt megállapításukat, hogy az emberek rendelkeznek a választás jogával, amelynek eszméjét nyíltan hangoztatják és makacsul védelmezik. Ezen a tételen alapulnak, s ezzel hozhatók összefüggésbe a választással kapcsolatos összes homályos célozgatások. A politikus hittudós, nehogy a király kizárólagos jogcímének megalapozása arcátlan talpnyalásnak tűnjék, ellentmondást nem tűrően azt állítja*, hogy Anglia népe, hála a forradalom eszméinek, három alapvető jogot nyert el, amelyek szerinte egységes rendszert alkotnak és egyetlen rövid mondatba sűrítethetők össze, nevezetesen, hogy jogot szereztünk arra,

1. „Hogy megválasszuk saját kormányzóinkat.”

2. „Hogy kötelességük elhanyagolása esetén elbocsásuk őket.”

3. „Hogy magunk alkossuk meg kormányzatunkat.”²³

Ez az új és máig soha nem hallott jogok törvénye, noha az egész nép nevében alkották, csupán ezeknek az uraknak és klikkjüknek a műve. Az angol nemzet, mint egész, nem osztja, sőt kereken elutasítja. Életüket és vagyonukat fogják áldozni, hogy megghiúsítsák gyakorlati megvalósítását. Erre ösztönzik őket országuk törvényei, melyeket éppen ama Forradalom idején alkottak, melyre a nevével visszaélő társaság a kitalált jogok védelmében hivatkozik.

* Dr. Price: *Discourse on the Love of our Country*, 34. o.

Az 1688-as forradalomról való elmélkedéseik során az Old Jewry úriembereinek szemét annyira elhomályosítja, s szívét is teljesen betölti az Angliában negyven évvel korábban lezajlott forradalom, illetve a legutóbbi francia forradalom, hogy folyton összekeverik a hármat. Feletébb szükséges, hogy szétválasszuk azt, amit ők összezavarnak. Tévelygő képzeletükbe kell idéznünk az általuk is tisztelt forradalom *törvényeit*, hogy megismerhessék valódi *elveit*. Ha bárhol nyomára bukkanhatunk az 1688-as forradalom *elveinek*, úgy ez a *Jogok Nyilatkozata*²⁴ nevű rendelkezésben lesz. Ebben az igen bölcs, józan és megfontolt nyilatkozatban, amelyet nagy jogászok és nagy államférfiuk fogalmaztak meg, nem pedig forrófejű és tapasztalatlan rajongók, egyetlen szó sem esik arról, egyetlen célzás sem történik arra, hogy általános jogunk lenne „megválasztani saját *kormányzóinkat*; köteletségük elhanyagolása esetén elbocsátani őket; és kormányzatot *alkotni önmagunk számára*.”

A Jogok Nyilatkozata (Vilmos és Mária I. parlamentje, 2. ülésszak, 2. cikkely) alkotmányunk sarokköve, mely megerősítettett, megmagyarázatott, tökéletesítettett és alapelveiben örökre lefektetett.²⁵ Úgy nevezik, „törvény az alattvalók jogainak kinyilvánítására és a korona öröklésének meghatározására.” Megfigyelhetjük, hogy a jogok és az öröklés egyetlen testben nyer meghatározást, s elválaszthatatlanul összefonódik.

Néhány évvel ezen időszak után újabb alkalom adódott a királyválasztási jog érvényre juttatására. Miután látható volt, hogy Vilmos király és Anna hercegnő, majd királynő nem hagy maga után utódokat, a korona öröklésének és a népi szabadságjogok biztosítékainak az ügye ismét a törvényhozás elé került.²⁶ Tettek-e e második alkalommal bármilyen intézkedést, hogy az Old Jewry hamis forradalmi elvei alapján alkossanak a koronával kapcsolatos törvényeket? Nem. Azokat az elveket követték, amelyek a Jogok Nyilatkozatát uralták, miközben nagyobb pontossággal jelölték meg azokat a személyeket, akik a protestáns ágon öröklésre következnek. Ez a törvény, ugyanezen politika jegyében, szintén egyazon jog-

szabályban foglalta össze szabadságainkat és a trón örökletességét. Kormányzóink megválasztásának joga helyett azt jelentették ki, hogy ezen ág (az I. Jakabtól származó protestáns ág) *öröklése* különlegesen fontos „a birodalom békéje, nyugalma és biztonsága szempontjából”, s ugyanennyire fontos, hogy „fenntartsuk ezen ág biztonságos *örökletességét*, hogy az alattvalók bizvást számíthassanak megvédelmezésükre.” Mindkét törvény, melyben a forradalmi politika csalhatatlan és biztos ítéletű bölcsei szólanak meg, „a kormányzóválasztási jog” légből kapott, hazug eszméjének felkarolása helyett azt bizonyítja, mennyire ellentétes volt a nemzet szelleme azzal, hogy egy kényszerhelyzetet jogszabállyá változtasson.

Nem lehet kétségbe vonni, hogy a forradalom idején, Vilmos király személyében, kis mértékben és ideiglenesen eltértünk a szabályos örökletesség szigorú rendjétől; a jogtudomány minden igaz elve ellene szól azonban annak, hogy tételt gyártunk egy különleges esetben hozott, s egy bizonyos személyre vonatkozó törvényből. *Privilegium non transit in exemplum*.²⁷ Ha valaha volt olyan idő, mely kedvezett azon elv bevezetésének, hogy csak a nép által választott király törvényes, akkor a forradalom kora kétségkívül az volt. Hogy akkor nem történt meg, az annak a bizonyítéka, hogy a nemzet véleménye szerint soha nem szabad megtörténnie. Nincs, aki oly teljességgel járatlán lenne történelmünkben, hogy ne tudná: a parlamentben mindkét párt többsége oly kevésbé rokonszenvezett bármivel, ami csak emlékeztet is erre az elvre, hogy az elárvult koronát először nem is az orániai herceg fejére szándékozták helyezni, hanem felesége, Mária, Jakab király leánya fejére, aki e király legidősebb olyan gyermeke volt, akit kétséget kizáróan annak ismertek el.²⁸ Unalomig koptatott történetet ismételnenk, ha felidéznenk mindama körülményeket, amelyek azt mutatják, hogy Vilmos király elfogadása részükről nem tényleges *választás* volt; hanem mindazok számára, akik nem kívánták Jakab király visszatérését, sem azt, hogy az országot vérzőn árassza el, vallásuk, törvényeik és szabadságuk pedig ugyanazon veszedelemnek legyenek kitéve, amelyből ép-

pen csak megmenekültek, *szükséges* cselekedet volt, mégpedig a szükségszerűség legszorosabban vett erkölcsi értelmében.

Érdemes megfigyelni, hogy éppen abban a törvényben, amelyben a parlament egy időre, s egyetlen esetben eltávolodott az örökletesség szigorú rendjétől, egy olyan uralkodó javára, aki nem közvetlenül következett az örökletes ágon, bár ehhez igen közel állt, milyen álláspontot foglalt el e kényes kérdésben Lord Somers²⁹, aki a Jogok Nyilatkozata nevű törvényjavaslatot kidolgozta. Érdemes megfigyelni, hogy ez a nagy férfiú és az őt követő törvényhozók milyen szóvirágokkal kendőzik el a folytonosság ideiglenes megszakadását; közben pedig hangsúlyozzák, dédelgetik és a lehető legjobban kihasználják mindazt, ami ebben a kényszerűségből meghozott törvényben alátámasztja az örökletesség elvét. Felhagyván a parlamenti törvények száraz felszólító módjával, a lordok és a közrendűek jámbor törvényhozói fohászba fognak, s kijelentik, hogy „csodás gondviselésnek, s Isten e nemzettel szembeni kegyes jóindulatának [tulajdonítják], hogy megőrizte az említett felségek *királyi* személyét, hogy szereucsével uralkodjának felettünk *őseik trónján*, amiért szívük mélyéről fakadó legalázatosabb hálájuknak és dícséretüknek adnak kifejezést.”³⁰ – A törvényhozók szeme előtt nyilván Erzsébet királynő első parlamentjének 3. cikkelye és I. Jakab első parlamentjének 1. cikkelye lebegett, amelyek egyaránt szilárdan kiállnak a korona örökletes jellege mellett; sok helyen pedig csaknem szó szerinti pontossággal követik a hálaadás azon kifejezési formáját is, amely ezekben a régi megerősítő törvényekben található.

Vilmos király törvényében a két kamara nem hálálkodik Istennek a kedvező alkalomért, hogy élhetnek a kormányzók megválasztására vonatkozó jogukkal, még kevésbé, hogy a választást a koronázás *egyetlen jogcímévé* tehetik. Gondviselésszerű menekülésnek tekintették, hogy olyan helyzetben vannak: amennyire lehetséges, ennek még a látszatát is elkerülheti. Körültekintő politikából szőtt finommívű fátyollal lepleztek minden olyan körülményt, amely aláássa azokat a jogokat, amelyeket az

öröklés kiigazított rendjében meg szándékoztak tartani, illetve amely a jövőben precedenssel szolgálna ahhoz, hogy az akkor általuk örökre lefektetett elvektől eltérjenek. Ennek megfelelően, hogy ne ernyesszék el királyságuk izmait, s hogy megőrizték a szoros ragaszkodást őseik szokásaihoz, amint azok Mária királynő* és Erzsébet királynő jogszabályaiban megjelennek, a következő cikkelyben őfelségeikre ruházzák a koronához tartozó összes felségjogokat, kijelentve, hogy „azok a *legteljesebb mértékben*, jogosan és *tökéletesen* rájuk ruháztattak, bennük testesülnek meg, egyesülnek és hozzájuk tartoznak.” A következő cikkelyben a koronára támasztott bármilyen hamis jogcímből származható kérdés megelőzésére kijelentik (itt is tiszteletben tartva a nemzet hagyományos nyelvezetét, valamint hagyományos politikáját, s akárha valami szertartáskönyvből szajkóznák Erzsébet és Jakab korábbi törvényeinek szövegét), hogy „Isten színe előtt, a nemzet egysége, békéje és nyugalma teljes mértékben az **ÖRÖKLÉS bizonyosságának** megőrzésén múlik.

Tudták, hogy ha kételyeket hagynak az öröklés jogcíme felől, az túlságosan is a választás látszatát keltené; s hogy a választás végzetes lenne a nemzet „egységére, békéjére és nyugalma” nézve, melyeket nem utolsó szempontként kezeltek. Hogy e célokról gondoskodjanak, s hogy örökre kizárják a „kormányzóink megválasztására vonatkozó jog” Old Jewry – doktrínáját, egy olyan cikkely következik, amely az Erzsébet királynő korábbi törvényéből átvett igen fennkölt fogadalmat tartalmazza, a legfennköltebb fogadalmat, amelyet valaha tettek vagy tehetnek a vér szerinti örökletesség mellett, s a lehető legfennköltebb visszautasítását azoknak az elveknek, amelyeket e társaság nekik tulajdonít. „Az egyházi és világi főrendek és a közrendűek valamennyi fent említett személy nevében alázatosan és hűségesen örökre *alávetik önmagukat, örököseiket és leszármazottaikat*; s híven megígérik, hogy legjobb képességeik szerint fogják a nevezett

* Mária I. parlamentje, 3. ülésesszak, 1. cikkely.

felségeket és a korona itt lefektetett *korlátozását* támogatni, védelmezni, s mellette kitartani”, stb. stb.

Olyan távol áll az igazságtól, hogy a Forradalom által jogot szereztünk királyaink megválasztására, hogy ha korábban birtokoltunk is volna ilyen jogot, akkor az angol nemzet ez alkalommal ünnepélyesen örökre lemondott róla és megtagadta saját maga és utódai nevében. Ezek az urak büszkélkedhetnek saját whig³¹ eszméikkel, ahogy nekik tetszik; én soha nem kívántam hogy jobb whignek tartsanak Lord Somersnél; vagy hogy jobban értem a Forradalom elveit azoknál, akik végrehajtották; vagy hogy a Jogok Nyilatkozatából olyan rejtelmeket olvassak ki, amelyek ismeretlenek voltak azok előtt, akiknek magával ragadó stílusa belevéste rendeleteinkbe és szívünkbe is e halhatatlan törvény szavait s szellemét.

Igaz, hogy az erőből és az alkalmából merített hatalom segítségével a nemzet abban az időben bizonyos értelemben szabadon választhatta meg, milyen módon tölti be a trónt; de csak annyira állott szabadságában így tenni, amennyire akár teljesen eltörölhetnék volna a monarchiát, s alkotmányunk minden egyéb részét is. Érezték azonban, hogy effajta merész változtatásokra nem terjed ki megbízatásuk. Valóban nehéz, talán lehetetlen pontosan körülhatárolni a parlament által akkor gyakorolt legfőbb hatalom *elvont* értelemben vett hatáskörét; teljesen érthetőek azonban, s teljes mértékben kötelezőek az államban bármilyen néven és jogcímen gyakorolt autoritás birtokosaira nézve azon *erkölcsi* hatáskör korlátai, amely még a vitathatatlanabbul szuverén hatalmak esetében is aláveti a pillanatnyi akaratot az állandó értelemnek, a hit, az igazságosság és a megfontoltság szilárd alapelveinek. A lordok házának például nincs erkölcsi felhatalmazása arra, hogy feloszlassa az alsóházat; sőt még arra sincs, hogy önmagát feloszlassa, vagy ha kedve tartja, lemondjon a királyság törvényhozásában való részéről. Noha a király lemondhat a saját maga nevében, nem mondhat le a monarchia nevében. Ugyanilyen erős, vagy még erősebb indokok alapján az alsóház sem utasíthatja vissza a hatalomból kivett részét. A társadalom megállapodása és

egyezsége, amely általában az alkotmány nevet viseli, tiltja az ilyen jogsértést és jogfeladást. Az állam alkotórészei kötelesek megtartani nyilvánosan adott szavukat egymással, s mindazokkal szemben, akiknek komolyabb érdeke fűződik egyezményükhöz, mint ahogy az egész államnak is meg kell tartania szavát az egyes közösségekkel szemben. Máskülönbén hamar összekeverik a hatáskört a hatalommal, s nem marad egyéb törvény, mint a fölényben lévő akarata. Ezen elv alapján a trón mindig is úgy öröklődött, ahogyan ma, tehát törvényes vér szerinti örökletesség útján: a törvény a régi rendben a közjog volt, az újbán pedig az írott jog, mely maga is a közjog elvei szerint működik: a lényegen nem változtat, csak a módot szabályozza és a személyeket jelöli ki. A jog e két formája azonos erővel bír, s egyenlő tekintélyből származik, amely az állam közös megegyezéséből, eredeti szerződéséből, *communi sponsione reipublicae*³² fakad, s mint ilyen, egyformán kötelező erejű a királyra és a népre, mindaddig, amíg a feltételeket betartják és egyazon államban élnek.

Ha nem hagyjuk magunkat belebonyolódni a metafizikai okoskodás útvesztőibe, távolról sem lehetetlen összeegyeztetni a lefektetett szabályt az alkalmankénti eltéréssel; kormányzatunkban a leszármazás szerinti örökletesség elvének szentségét az alkalmazásában végszükség esetén való változtatás szabadságával. De még ilyen szélsőséges esetben is (amennyiben jogaink mércéjéül a Forradalom idején való gyakorlásukat tesszük meg) a változtatásnak a hibás részre kell korlátozódnia, arra a részre, mely a szükséges eltérést előidézte; s ezt is anélkül kell végrehajtani, hogy miközben a társadalom alapelemeiből építkezve új polgári rend létrehozásán fáradozunk, felbomlasztanánk a teljes polgári és politikai testet.

A néminemű változtatás eszközeit nélkülöző állam nem rendelkezik önmaga megtartásának eszközeivel. Ilyen eszközök híján még azt is kockáztatja, hogy elveszíti alkotmányának azt a részét, amelynek megőrzésére pedig a legbuzgóbban törekedett. A megtartás és a kiigazítás elve erőteljesen hatott a restauráció és a forradalom változatos időszakában, amikor Anglia király nélkül találta

magát. A nemzet mindkét alkalommal elveszítette a kötelekeket, amelyek az ősi épületet összetartották, mégsem omlott össze az egész szerkezet. Ellenkezőleg: mindkét esetben új életet leheltek a régi alkotmány fogyatékos részébe azokon az elemeken keresztül, amelyek nem szenvedtek károsodást. Megtartották ezeket a régi alkotórészeket pontosan olyanak, amilyenek azelőtt voltak, hogy a helyreállított részt hozzájuk igazíthassák. Az ősi szervezett rendeken keresztül cselekedtek, megtartván régi szervezeti formájukat, nem pedig a szétszórt nép szerves molekulái által. A szuverén törvényhozás talán soha máskor nem tanúsított olyan gyengéd figyelmet a brit alkotmánypolitika eme alapelve iránt, mint a forradalom idején, amikor eltért a vér szerinti örökletesség egyenes ágától. A korona némiképp elkerült arról az ágról, amelyen eddig öröklődött; de az új ág ugyanabból a familiából származik. Továbbra is az örökletes leszármazás ága volt, ugyanazon vér örökletes leszármazása, de a protestantizmus kikötésével megtoldva. Amikor a törvényhozás megváltoztatta az irányt, de megőrizte az elvet, jelét adta annak, hogy az elvet sérthetetlennek tartja.

Az öröklési törvények már a régi időkben, sokkal a forradalom kora előtt megengedték, hogy ezt az elvet bizonyos mértékig módosítsák. Valamivel a hódítás után nagy kérdések merültek fel az örökletes leszármazás jogelveivel kapcsolatban. Kétséggé vált, vajon a *per capita* örökös vagy a *per stirpes* örökös következék³³ de akár a *per capita* örökös engedett, amikor az öröklés *per stirpes* módon következett be, akár a katolikus örökös állt félre, midőn a protestáns örökös részesült előnyben, az örökletesség elve e lélekvándorlások során mindvégig halhatatlan maradt - *multosque per annos stat fortuna domus et avi numerantur avorum*.³⁴ Ez a szelleme alkotmányunknak, nemcsak rendes pályáján, hanem minden forradalma idején is. Bárki jött, bárhogyan is jött, akár törvényesen, akár erőszakkal szerezte meg a trónt, a vér szerinti örökletességet vagy fenntartották, vagy újra bevezették.

Az urak a Forradalmak Társaságában semmi egyebet nem látnak meg az 1688. évi forradalomból, mint az al-

kotmánytól való elhajlást; összetévesztik az elvtől való eltávolodást az elvvel. Keveset törődnek doktrínájuk nyilvánvaló következményeivel, pedig be kell látniuk, hogy az az ország fennálló intézményei közül kevésnek a kezében hagy meg tényleges hatalmat. Ha egyszer elfogadunk egy ilyen igazolhatatlan elvet, mármint hogy a választott uralkodó kivételével egyetlenegy sem törvényes, akkor a képzetbeli választás kora előtti fejedelmek egyetlen törvénye sem lehet érvényes. Vajon az a szándéka ezeknek az elméletgyártóknak, hogy utánozzák elődeiket, akik kivonszolták régi uralkodóink tetemét sírboltjuk békéjéből? Az a céljuk, hogy visszamenőleg bemocskolják és alkalmatlanná nyilvánítsák mindazokat a királyokat, akik a forradalom előtt uralkodtak, s így a folyamatos bitorlás szégyenfoltjával szennyezzék be Anglia trónját? Arra készülnek, hogy hatálytalanítsák, megsemmisítsék vagy kétségbe vonják királyaink hosszú sorának jogcímével együtt az írott jognak azt a hatalmas corpusát, amelyet azok idején alkottak, akiket most trónbitorlóként kezelnek? Hogy semmissé teszik a törvényeket, amelyek szabadságjogainkra nézve felbecsülhetetlenül értékesek – legalább annyira, mint azok, amelyeket a forradalom kora óta szavaztak meg? Ha a királyoknak, akik nem népük választásának köszönheték koronájukat, nem állt jogában törvényeket alkotni, mivé lesz a *de tallagio non concendendo* törvény? – a *Jogok Kérvénye*? – a *habeas corpus* törvény?³⁵ Azt akarják az emberi jogok új tudorai állítani, hogy II. Jakab király, aki mint vér szerint következő személy lépett a trónra, az öröklés akkoriban megszorítás nélküli szabályainak megfelelően, nem volt minden tekintetben törvényes királya Angliának, mielőtt elkövette azokat a tetteket, amelyeket jogosan értelmeztek a koronáról való lemondásként? Ha nem volt az, bizony sok fáradságot megtakaríthattak volna a parlamentben abban az időben, amelynek emlékét az urak most ünneplik. Jakab király azonban megfelelő jogcímmel rendelkező rossz király volt, nem pedig trónbitorló. Azok az uralkodók, akik annak a parlamenti törvénynek az értelmében léptek trónra, amely a protestáns Zsófia választófejedelem

asszonyra³⁶ és utódaira ruházta a koronát, ezt éppúgy az örökletesség jogán tették, mint Jakab király. A trónralépésekor érvényes törvényeknek megfelelően örökölte a koronát; s a braunschweigi házból való hercegek sem választás útján jutottak hozzá, hanem azoknak a törvényeknek az értelmében, amelyek a protestáns örökletesség szerint való trónralépésük idején érvényben voltak – mint, remélem kielégítően bemutattam.

A törvényt, amely a királyi családot az öröklésre kijelölte, Vilmos király XII. és XIII. parlamentje hozta.³⁷ E törvény előírásai összekötnek „bennünket, *utódainkat és leszármazottainkat* velük, *utódaikkal és leszármazottaikkal*,” a protestáns házzal az idők végezetéig, ugyanazokkal a szavakkal, amelyekkel a Jogok Nyilatkozata Vilmos király és Mária királynő örököseivel kötötte össze sorsunkat. Így a törvény egyaránt biztosítja a korona és az állampolgári hűség örökletességét. Milyen alapon utasíthatta volna vissza finnyásan a törvényhozás azt a kitűnő és bőséges választékot, melyet a saját országunk kínált, s kutathatott volna idegen földön idegen fejedelemszöszny után, kinek méhéből nyerte jogcímét jövőbeli uralkodóink sora emberek millióinak hosszú időn keresztül való kormányzására, ha nem egy olyan rendszer létrehozását célzó alkotmánypolitika alapján, mely biztosítja a népi választást örökre kizáró örökletességet?

A Vilmos király XII. és XIII. parlamentje által az öröklésről hozott törvény Zsófia hercegnőt jelölte ki, hogy királyaink *örökösödésének forrása* és gyökere legyen, s nem egy olyan hatalom átmeneti kezelőjeként szerzett érdemeiért, amelyet ő maga nemigen gyakorolhatott, s tényleg nem is gyakorolt. Egy, s csakis egy okból esett reá a választás, azért, mert mint a törvényben áll, „őméltósága Zsófia hercegnő, Hannover választófejedelme és hercegnője *leánya* a nagy méltóságú Erzsébet hercegnőnek,³⁸ Csehország néhai királynéjának, a mi boldog emlékü I. Jakab királyunk, *szuverén urunk leányának*, s ezennel kikiáltatik soron következőnek a protestáns ágon” stb. stb.; „s a korona az ő testének protestáns *örököseire* fog szállni.” A parlament határozata szerint Zsófia hercegnő ré-

naturyi hajlandóság jegyében az Önök országában már elhatalmasodott, s a miénkben is elhatalmasodhat az ősi intézményekkel szemben; mindezék a megfontolások véleményem szerint tanácsossá teszik, hogy ismét felhívjam a figyelmet a mi itthoni törvényeink igaz elveire: hogy Önök, francia barátom, megismerhessék, mi pedig továbbra is becsben tartjuk őket. A csatorna egyik oldalán sem szabad eltűnnünk, hogy hamisított árukat erőltessenek ránk, amelyeket, noha földünkkel teljesen idegenek, egyesek keletös csalással mint minálunk előállított nyers termékeket szállításnak Önökhez titkos hajófenékeken, hogy aztán a feljavított szabadság legújabb párizsi divátja szerint kidolgozva csempésszék őket vissza országunkba.

Anglia népe nem fog sem kipróbálatlan divatokat majmolni, sem visszatérni olyanokhoz, amelyek kipróbálatlanok és ártalmasnak találattak. A korona törvényes öröklésséget előnyként, nem hátrányként, áldásként, nem pedig sérelemként, s mint szabadságunk biztosítékát, nem mint a szabadság jelképét tartjuk számon. Államunk szerkezetét *fenálló formában* felbecsülhetetlen értékűnek tartjuk, s a korona zavaratlan örökletességét alkotmányunk többi tagjának stabilitása és folytonossága zálogként fogjuk fel.

Mielőtt folytatnám, engedtessek meg nekem, hogy rámutassak ama hitvány mesterkedések némelyikére, amelyek a választás, mint a koronához való egyetlen törvényes jogalap partolói nem állannak alkalmazni, hogy alkotmányunk igaz elveinek védelmezését nem illegeten feladatit tegyék. E bölcselkedők, valahányszor védelmére kelünk a korona örökletes természetének, egy képzeletbeli ügyről és annak kitálalt vezéralkajairól beszélnek, akiknek állítólag elköteleztük magunkat. Altaban úgy vitáznak, mintha a szabadság ama letűnt fanatikusaival állnának szemben, akik valaha azt vallották, amitől nem hiszem, hogy ma bárki is hasonlóan velekedne, tehát „hogy a korona virtoklásának alapja az isteni örökletes-ség elvéülhetetlen joga”⁴⁰ – Az egyéni önkényuralom e néhai fanatikusai határozottan állították, hogy az örökletes királyság az egyetlen törvényes kormányforma a föl-

vén nemcsak a jövőben létesül folytatódó örökletes ág-
hancm (amit igen lenyegesenek tartottak) ez álltala egy-
ben az örökletesség I. Jakab király által képviselt régi
ágával is összekötöttségben áll; hogy a monarchia örök-
időkre megöröklendőse töretlen egységgel, s fennmaradás-
son (vallásunkra nézve is biztonságos módon)³⁹ a leszá-
mazás ősi, elfogadott keretei között, amelyekben szabad-
ságunk, ha vesztély fenyegette is őket, a fellelőjogok és a
privilegiáriumok minden viharos küzdelme idején is meg-
maradtak. Nincs semmiféle olyan tapasztalatunk, mely
azt tanítaná, hogy szabadságainkat bármilyen más tön-
módon fenntarthatnánk és megöröklhetnénk szent, örökle-
tes jogokként, mint a *korona örökletességével*. Szükség le-
het egy rendellenes, felforgató mozgalomra ahhoz, hogy
kigyógyuljunk egy rendellenes, felforgató körből. Az
örökletesség azonban egészen egyszerűen a brit al-
kotmánynak. Vajon akkor, amikor a törvényhozók az I.
Jakabtól leányágon leszármazott hánoveri házra korlá-
tozták a trónöröklést, fogalmuk sem volt azokról a kelle-
metlenségekről, amelyeket két, három, esetleg több ide-
gennek az angol trónra emelése okozhat? Nem! – a
szükségessé! is jobban tisztában voltak azzal, hogy
menyit rossz származhat az ilyen idegen uralomból. De
annál döntőbb bizonyítékot aligha lehetne találni arra,
hogy a brit nemzet szilárd meggyőződése szerint a forra-
dalom elvei nem jogositották fel királyainak tetszés sze-
rinti, kormányzatunk ősi alapelveit mellőző megválasztá-
sára, mint azt, hogy továbbra is elfogadták a régi ágon va-
ló protestáns örökös rendjét, miközben szemük előtt le-
begett, és lelkükre igen erős hatást gyakorolt ezen ág ide-
gen művelésének minden veszedelme és kellemetlensége.

Néhány évvel ezelőtt még röstellnem kellett volna,
hogy akkoriban még szükségtelen érvekkel terheltek túl
egy olyan kérdést, amely annyira önmagáért beszél, most
azonban ezt a lázító doktrínát nyilvánosan tanítják, hirt-
ik és terjesztik. Az ellenszenv, melyet a szöszékről oly
yakran ösztönzött forradalmakkal szemben tápláltak; a
állótatás szabadon dühöngő szellem; a teljes megve-
s, mely a pillanatnyi hasznosság felismerése és a pillá-

dön, csakúgy, ahogy a népi önkényuralom új fanatikusainak vélekedése szerint a hatalom egyetlen jogos forrása a népi választás. A felségjogok egykori rajongóitól valóban balgaság, s tán még istentelenség is volt úgy képzelni, hogy a monarchia inkább élvezi az isteni szentesítést, mint bármely másik kormányforma, s hogy az örökleteség szerinti kormányzás joga, ha szigorúan vesszük, *megátadhatatlan* minden személy esetében, aki a trónt örökösként elfoglalja, s minden körülmények között. Egyetlen polgári vagy politikai jog sem lehet ilyen. A király koronához való örökletes jogával kapcsolatos képtelen nézetek azonban nem árthatnak senkinek, aki ésszerűen, s a jog és a politika szilárd elveinek alapján gondolkodik. Ha a jogászok és a teológusok minden abszurd elmélete tönkretenné a tudományokat, amelyeket művelnek, akkor nem lenne többé se jog, se vallás a földön. De egy képtelen elgondolás a kérdés egyik oldalán nem ad alapot arra, hogy a másikon meghamisítsuk a tényeket vagy kártékony elveket hirdessünk.

A Forradalmi Társaság második állítása arra a jogra vonatkozik, hogy „kötelességmulasztás esetén elbocsássuk kormányzóinkat”. Talán éppen ők emiatt az aggodalma, nehogy precedenst szolgáltatassanak a „hanyagság esetén való elbocsátáshoz”, volt az oka annak, hogy ha bármi fogyatékosága van is a Jakab király lemondásáról szóló törvénynek, akkor az annak túlságosan is óvatos és körülményes mivolta.* De mindez az óvatosság, a körülmények gondos felsorolása arra szolgál, hogy bizonyosságát adja az elővigyázatosság szellemének, amely a nemzet tanácsaiban uralkodott, olyan helyzetben, amikor pedig az elnyomás által felingerelt, s a felette aratott diadal által fellelkesített emberek hajlamosak erőszakos és szélsőséges utakon járni: tanúsítja ama nagy férfiak gondosságát, akik e nagy esemény ügyeinek intézésére befolyással vol-

* „Hogy II. Jakab király azáltal, hogy a királyság *alkormányának felfogatására* törekedett, a király és a nép közötti eredeti szerződés megszegésével, valamint a jezsuiták és más gonosz személyek tanácsára megsértette az *alapvető törvényeket*, végül *elmenekült a királyságból, lemondott a kormányzásról*, s így a trón *megüresedett*.”⁴¹

tak, hogy a forradalmat a rend szülőatyjává, ne pedig a jövőbeli forradalmak bölcsőjévé tegyék.

Egyetlen kormányzat sem állhatna meg egy pillanatig sem, ha elsöpörhetné egy olyasféle zavaros és meghatározhatatlan dolog, amilyen a „*hanyagságról*” alkotott ítélet.⁴² Akik a forradalmat vezették, nem ilyen erőtlen és bizonytalan alapra építették Jakab király tulajdonképpeni lemondatását. Nem kevesebbel vádolták, mint hogy a *protestáns egyház és állam*, valamint *alapvető*, kétségbevonhatatlan törvényeik és szabadságaik felforgatására törekedett, amit számtalan nyíltan törvénybe ütköző cselekedete bizonyít: *azzal vádolták, hogy megszegte a király és a nép eredeti szerződését. Több volt ez hanyagságnál.* Súlyos és sorsdöntő szükség készítette őket arra a lépésre, amelyet megtettek, mégpedig végtelenül vonakodva, s minden törvények legszigorúbbikának szellemében. Az alkotmány jövőbeli fennmaradását illetően bizalmukat nem további forradalmakba helyezték. A nagy vezérelvek minden rendszabályukban azt célozták, hogy jövőendő szuverén uraik számára szinte lehetetlenné váljék ismét ama erőszakos ellenszerek alkalmazására készíteni a királyság rendjeit. Meghagyták a koronát olyanak, amilyen a törvények értelmében mindig is volt, azaz minden felelősség nélkülinek. Hogy még inkább könnyítsenek helyzetén, fokozták a miniszeri felelősséget. Vilmos király I. parlamentjének 2. ülősszaka az „*alattvalók jogairól és szabadságairól, valamint a korona öröklésének rendjéről szóló törvényben*”⁴³ kikötötte, hogy a minisztereknek e nyilatkozat feltételei szerint kell a koronát szolgálniuk. Röviddel ezután biztosították a *parlament gyakori összeülését*, aminek következtében az egész kormányzat a köz képviselői és a királyság nagyurai állandó felügyelete és tevékeny ellenőrzése alá került. A Vilmos király XII. és XIII. parlamentje által hozott újabb nagy alkotmányos törvényben a korona további korlátozása és az alattvaló szabadságainak *jobb* biztosítása érdekében kikötötték, hogy „Anglia nagypecsétjének oltalma nem adhat felmentést a parlament alsóháza által emelt vád alól.”⁴⁴ Úgy gondolták, a kormányzásnak a Jogok Nyilatkozatában lefektetett sza-

bályai, a parlament folytonos felügyelete és a vádemelés gyakorlati kérdésének szabályozása összehasonlíthatatlanul jobb garanciát jelentenek nemcsak alkotmányos szabadságukra, hanem a kormányzat bűneivel szemben is, mint a „kormányzók elbocsátásának” oly nehezen érvényesíthető, oly bizonytalan kimenetelű és gyakran oly káros következményekkel járó jogának biztosítása.

Price doktor prédikációjában, igen helyesen, kárhoztatja a királyoknak való ömlengő hízkelkedést.*⁴⁵ Azt javasolja, hogy az efféle mézesmázosság helyett őfelségének érdemei méltatásakor azt kellene mondani, „helyénvalóbb, ha népe szolgálójának, semmint urának tekinti önmagát.” Ez az újfajta megszólítás bizony nem túlságosan hízkelgő. Akik névleg, s ténylegesen is szolgálak, azok nem kedvelik, ha emlékeztetik őket helyzetükre, feladataikra, kötelességeikre. A régi darabban így szól urához a rab-szolga: „*Haec commemoratio est quasi exprobatio*”.⁴⁶ Bóknak nem kellemes; utasításnak pedig nem üdvös. Végső soron akkor sem tudom elképzelni, hogy akár a királynak, akár minékünk nagy épülésünkre szolgálna, ha hajlandó volna e megszólítást visszhangozni, s bevett kifejezésként alkalmazni, királyi címévé tenni a Nép Szolgája elnevezést. Felette dölyfös leveleket láttam már, melyeknek végén ez állt: „Leghívebb alázatos szolgája” A legkevélyebb hatalom, melyet a földön valaha megtűrtek, még annál is alázatosabb címet vett fel, mint amit most a Szabadság Apostola javall az uralkodóknak. Királyokat és népeket tiport el annak a lába, aki magát a „Szolgák Szolgájának” nevezte; s uralkodók letaszítására vonatkozó felhatalmazásokra ütötték rá a „Halász” pecsétjét.⁴⁷

Az egész nem tartottam volna többnek, mint rátarti fecsegésnek, amelyben, mint valami orrfacsaró füstben, sokaknak kell szenvedniük a szabadság szellemének kipárolgásaitól, ha nem lett volna oly nyilvánvalóan pillére és része a „kormányzók hanyagságért való elbocsátása” érdekében folytatott ármánykodásnak. Ebből a szempontból megérdemel némi figyelmet.

* Price, 22., 23., 24. o.

A királyok bizonyos értelemben kétségkívül a nép szolgálói, hiszen hatalmuknak nincs semmi egyéb értelmes célja, mint a közjó; nem igaz azonban, hogy (legalábbis alkotmányunk szerint) akár csak emlékeztetnének is a köznapi értelemben vett szolgákra; akiknek a helyzetében az a lényeg, hogy valaki más parancsainak engedelmeskednek, s tetszés szerint meg lehet válni tőlük. Nagy-Britannia királyának azonban semmilyen más személynek nem kell engedelmeskednie; ezzel szemben minden más személy egyénileg és közösségleg is őalatta áll, s törvényes engedelmisséggel tartozik neki. A jog, mely nem ismeri sem a hízkelkedést, sem a sértegetést, e magasrangú tisztségviselőt nem szolgánknak nevezi, mint e jámbor egyházfi, hanem úgy, hogy „szuverén urunk és királyunk”; mi a magunk részéről pedig csak a törvény egyszerű nyelvezetét értjük, a babiloni pulpitusok zavaros handabandáját nem.

Mínthogy nem öneki kell nekünk engedelmeskednie, hanem minékünk kell benne tisztelnünk a törvényt, alkotmányunk semmiféle módon nem gondoskodott arról, hogy bármilyen mérvű felelősséggel tartozó szolgává tegye. Alkotmányunk nem ismer semmilyen, az aragóniai *Justiciához*⁴⁸ hasonló hatóságot; sem olyan, a törvény által kijelölt bíróságot, vagy jogilag meghatározott eljárást, amely a királyt a minden szolgát terhelő felelősségnek alávesse. Ebben nem különbözik a lordok házatól és a képviselőháztól, melyeknek tagjait egyetlen nyilvános funkciójukban sem lehet soha felelősségre vonni magatartásuk miatt; noha a Forradalmi Társaság azt állítja, mégpedig szöges ellentétben alkotmányunk egyik legbölcsőbb s legszebb részével, hogy „a király nem több, mint a köz első szolgája, amely életre hívja, s *amelynek felelősséggel tartozik*”.

Aligha szolgáltak volna rá a Forradalom korabeli őseink a bölcsességükért élvezett hírnevükre, ha nem találtak volna szabadságukra biztosítékot másban, mint kormányuk működésének erőtlenségében, s mandátumának visszavonhatóságában; ha nem lettek volna képesek a polgári rend felforgatásánál jobb ellenszert kieszelni az

önkényuralomra. Jelöljék meg az urak azt a *reprezentatív* közvéleményt, amelynek állításuk szerint a király szolgaként felelős. Akkor majd eljön az ideje, hogy megmutassam nekik ama pozitív törvényeket, amelyek szerint nem az.

A királyok menesztésének szertartását, amelyről ezek az urak oly fesztelenül csevegnek, ritkán, ha egyáltalán valaha lehetséges erőszakmentesen véghezvinni. Ebben az esetben többé nem alkotmányos kérdésről, hanem háborúról van szó. A fegyverek zajában a törvények neve hallgass; a bírói székek a porba hullanak a békével együtt, melyet többé nem képesek fenntartani. Az 1688-as Forradalom igazságos háborúval jutott diadalra, olyan helyzetben, amilyenben egyedül lehet háború, kiváltképp polgárháború igazságos. „*Justa bella quibus necessaria.*”⁴⁹ A király trónfosztásának, vagy ha az uraknak így jobban tetszik, „elbocsátásának” kérdése mindig rendkívüli államügy, teljes mértékben törvényen kívüli állapot volt és lesz; (egyéb államügyekhez hasonlóan) sokkal inkább szándékok, eszközök és valószínű következmények kérdése, mint pozitív jogoké. Minthogy nem mindennapos visszaélésekre találták ki, nem is helyénvaló, hogy közönséges szellemek firtassák. Az elméleti választóvonal, amelynél az engedelmisségnek véget kell érnie, s az ellenállásnak meg kell kezdődnie, igen halovány, elmosódott, s egyáltalán nem könnyű meghúzni. Nem egyetlen cselekedet vagy egyetlen esemény határozza meg. A hatalommal való súlyos visszaélésre, a kormányzat szétziláltságára van szükség, hogy csak gondolni is lehessen rá; s a jövő kilátásai ugyanolyan sötétek kell, hogy legyenek, mint a múlt tapasztalatai. Mikor a dolgok állapota ily siralmasra fordult, a kór természetének kell megjelölnie a gyógyírt azok számára, akiket a természet kiválasztott arra, hogy a szorult helyzetben beadják e veszedelmes, kétes hatású, keserű orvosságot a betegeskedő államnak. Az egyes alkalmak, a kihívások mindenkor a maguk leckéjét tanítják. A bölcsek az eset súlyossága alapján ítélnek; az ingerlékenyek az elnyomással szembeni érzékenység alapján; a nemes lelkűek a hatalomra méltatlanok visszaélései feletti

megvetésük és felháborodásuk alapján; a bátrak és merészek a nemes ügy védelmében vállalt veszélyek iránti vonzalmuk alapján; de akár jogos, akár nem, a forradalom a jók és a megfontoltak számára a legeslegutolsó mentsvár.

A harmadik jogot, amelyről az Old Jewry szószerkén prédikálnak, vagyis „a kormányzat saját magunk számára való megválasztásának jogát” legalább olyan kevésbé támasztja alá bármi, ami a Forradalom idején történt, akár precedens, akár elv formájában, mint az előző két állításukat. A Forradalmat azért hajtották végre, hogy megőrizzék *ősi*, elvitathatatlan törvényeinket és szabadságainkat, s a kormányzat *ősi* alkotmányát, mely számunkra a jog és a szabadság egyetlen biztosítója. Ha Ön arra áhítozik, hogy megismerje alkotmányunk szellemét és azt a politikát, amelyet az alkotmányt mind a mai napig biztosító dicső korban folytattak, könyörgök: ne az Old Jewry prédikációiban, s ne a Forradalmi Társaság vacsora utáni pohárköszöntőiben⁵⁰ kutassa őket, hanem krónikáinkban, feljegyzéseinkben, parlamenti törvényeinkben és naplóinkban. – Ezekben más eszmékkel, más nyelvezettel találkozhat. Az említett állítások éppen annyira összeférhetetlenek alkotunkkal és vágyainkkal, amennyire az autoritásnak még a látszata sem támogatja őket. Az új kormányzat fabrikálásának pusztá gondolata is elegendő, hogy undorral és borzadással töltsön el bennünket. A Forradalom idején azt óhajtottuk, s azt óhajtjuk most is, hogy *ősapáinktól származó örökségünk*ként birtokoljuk mindenünket, amink van. Ügyeltünk arra, hogy az örökség e testébe ne oltsunk olyan csírákat, amely az eredeti növény természetétől idegen. Valamennyi megújítás, amit ezideig végrehajtottunk, a múlt iránti tisztelet elvén alapult; s remélem, sőt meggyőződésemmel, hogy mindazokat, amelyek a jövőben bekövetkezhetnek, gondosan a hasonló precedensre, az autoritásra és a történelmi példára fogják alapozni.

Legrégibb megújításunk a Magna Charta. Tudjuk, hogy Sir Edward Coke,⁵¹ jogtudományunk e nagy alakja, s mindazok a kiválóságok, akik követték, egészen Black-

stone-ig*⁵² azon buzgólkodtak, hogy bizonyítsák szabadságaink ősi eredetét. Arra törekedtek, hogy kimutassák: az ősi szabadságlevél, János király Magna Chartája egy korábbi, I. Henriktől származó chartához kapcsolódik,⁵³ s hogy egyik sem volt más, mint a királyság még ősi jogrendjének megerősítése. Az az igazság, hogy úgy tűnik, a szerzőknek nagyjából igazuk van; talán nem minden esetben, de ha a jogászok tévednek is néhány részletben, ez csupán még inkább alátámasztja álláspontomat: mivel megmutatja a múlt iránti erős elfogultságot, amely mindig is betöltötte jogászaink szellemét, s velük mindazokét, akiket befolyásolni kívántak; s azt mutatja, hogy e királyság állandó politikájához tartozott legszentebb jogaink és szabadságainknak örökség gyanánt való felfogása.

I. Károly III. parlamentjének híres törvényében, a *Jogok Kérvényében*⁵⁴ a parlament így szól a királyhoz: „alattvalóid örökölték ezt a szabadságot”, szabadságainkat tehát nem elvont eszmék, az „emberi jogok” alapján, hanem az angolok jogaiként, őseiktől származó privilégiumként követelték. Selden⁵⁵ és a többi igen tanult férfiú, akik ezt a kérvényt megalkották, legalább olyan jól ismerték az „emberi jogokkal” kapcsolatos valamennyi általános elméletet, mint akár a mi pulpitusaink, akár az Önök szónoki emelvényeinek ígahirdetői közül bármelyik; legalább annyira, mint Price doktor vagy Seyes [sic!] abbé⁵⁶. De olyan indokok alapján, melyek méltóak elméleti tudományukat is meghaladó gyakorlati bölcsességükhöz, előnyben részesítették e pozitív, feljegyzett, örökletes jogcímet mindarra, ami ember s polgár számára drága lehet, ama homályos, spekulatív joggal szemben, amely biztos örökségüket kiszolgáltatta volna minden vad, izgága szellem tülekedésének, marakodásának.

Ugyanez a politikus szándék hatja át valamennyi törvényt, amelyet azóta szabadságaink megőrzésére alkottak. Vilmos és Mária első parlamentjének a Jogok Nyilatkozata nevet viselő híres törvényében a két ház egyetlen szótágot sem ejt ki „a kormányzat saját magunk számára

* Lásd Blackstone Magna Chartáját, Oxford, 1759.

való megalkotásának jogáról.” Látnivaló, hogy egyetlen törekvésük annak a vallásnak, azoknak a törvényeknek és szabadságoknak a biztosítása volt, amelyeket hosszú ideje birtokoltak, s amelyek röviddel azelőtt veszélybe kerültek. „A legkomolyabban fontolóra véve, hogy melyek a *legjobb* eszközök olyan rendszer megalkotására, amelyben nem állhat elő ismét vallásuk, törvényeik és szabadságaik felforgatásának veszélye”, azt ígérik, meghatározván e legjobb eszközök némelyikét, hogy üléseiken „*mindenekelőtt* [úgy fognak eljárni,] *amint hasonló esetekben általában elődeik tettek*; – majd kérlelik a királyt és a királynét, hogy deklaráltassék és foglaltassék törvénybe, hogy a *nyilvánosságra* hozott jogok és szabadságok együtt és külön-külön királyságunk népének igazi *ősi* és elvitathatatlan jogai és szabadságai.”*

Láthatjuk, hogy a Magna Chartától a Jogok Nyilatkozatáig alkotmányunk egységes vezérelve volt, hogy szabadságainkat mint őseinktől ránk hagyományozott, s mint általunk az utókor felé közvetítendő *elidegeníthetetlen örökséget* tüntesse fel s nyilatkoztassa ki; olyan birtokként, mely kifejezetten e királyság népéhez tartozik, tekintet nélkül bármilyen általánosabb vagy előzetes jogra. Ennek az eszköznek a segítségével őrzi egységességét alkotmányunk, egyes részeinek oly nagy sokfélesége mellett is. Örökletes a trónunk; örökletes a nemességünk; alsóházunk és népünk pedig ősök hosszú sorától örökölte jogait, kiváltságait és szabadságait.

Úgy tűnik számomra, e politika bölcs megfontolás eredménye; vagy még inkább szerencsés következménye a természet követésének, amely fontolgatástól mentes, sőt afelett álló bölcsesség. Az újítás szelleme általában önzésből és szűklátókörűségből fakad. Nem törődnek utódaikkal azok, akik soha nem tekintenek vissza őseikre. Emellett Anglia népe jól tudja, hogy az örökség eszméje egyúttal a megtartás és az áthagyományozás biztos elvi alapjául szolgál; anélkül, hogy kizárná a fejlődés eszméjét. Meghagyja a szerzés szabadságát, de biztosítja, amit

* Vilmos és Mária, I.

már megszerzett. Bármilyen előnyhöz jusson egy ilyen elvek szerint működő állam, az oly szilárd alapokon áll, mintha családi megállapodás szabályozná; holtkézként⁵⁷ köttetett le örökre. A természet példájára működő alkotmányos politika útján nyerjük el, tartjuk meg, s hagyjuk örökül kormányzatunkat és privilégiumainkat, ugyanolyan módon, ahogyan tulajdonunkat s életünket élvezzük és tovább hagyományozzuk. Ugyanilyen úton, ilyen rend szerint származnak ránk, s tőlünk tovább a politikai intézmények, az anyagi javak, a Gondviselés ajándékai. Politikai rendszerünk pontosan megfelel a világ berendezkedésének, szimmetriában áll vele, s a létnek azzal a módjával, amely múlékony részecskékből összetett állandó testek számára rendeltetett; amelyben valami határtalan bölcsesség, mely az emberi nem hatalmas misztikus elegyét megformázta, úgy rendelte, hogy az egész egy adott időpontban nem idős, középkorú, vagy ifjú, hanem a változatlan állandóság állapotában mozog a folytonos hanyatlás, bukás, megújulás és fejlődés sok fokozatú skáláján. Így azáltal, hogy államunk igazgatásában ragaszkodunk a természetes módszerekhez, ahol továbblépünk, ott soha nem hozunk teljesen újat; s ahol megtartunk, ott soha nem vagyunk teljesen elavultak. Amikor eképpen, s a fenti elvek alapján atyáink nyomdokain járunk, nem a régiségbúvárok babonái vezérelnek bennünket, hanem a filozófiai analógia szelleme. Az örökletesség gondolatának kiválasztásával állami kereteinket a vérségi kapcsolatok képére formáltuk; országunk alkotmányát összekapcsoltuk legdrágább otthoni kötelékeinkkel: az alapvető törvényeket befogadtuk családi vonzalmaink tárgyai közé; megtartottuk szétválaszthatatlannak, s együttes és egymásban tükröződő jótékony hatásaikhoz méltón ápoltuk államunkat, családi tűzhelyeinket, síremlékeinket és oltárainkat.

Ugyanezen módszerrel, a mesterséges intézményekben a természethez való alkalmazkodással, s azáltal, hogy segítségül hívjuk csalhatatlan és hatalmas ösztöneit értelmünk esendő, gyengécske szüleményeinek megerősítésére, jutottunk további nem csekély előnyökhöz, melyek

szabadságaink örökségként való szemléletéből származnak. Mivel mindig úgy cselekszünk, mintha szent ősapáink jelenlétében tennénk, a szabadság szellemét, mely önmagában fejtelenséget és szélsőségeket nevel, józanság mérsékli. A szabad származásnak ez az eszméje egyfajta belénk ivódott, velünk született méltóságérzettel tölt el, mely gátat vet annak az öntelt arcátlanságnak, mely szinte elkerülhetetlenül jellemzi és szégyent hoz azokra, akik első ízben tesznek szert valamilyen méltóságra. Szabadságunk így nemes szabadsággá válik. Lenyűgöző és fenséges színezete van; nemes családfája és hírneves ősei vannak; címere és jelvényei; arcképcsarnoka, sírfeliratai, forrásai, dokumentumai, címei. Ugyanazon az elven illeti tisztelet polgári intézményeinket, amelynek alapján a természet tanítása szerint az egyént tiszteljük: tekintettel korukra, s azokra, akikről származnak. Az Önök összes elméncé együttvéve sem lenne képes olyat alkotni, ami alkalmasabb az ésszerű, emberhez méltó szabadság megőrzésére, mint az az út, amelyet mi követtünk, midőn spekulációink helyett természetünket, találgatásaink helyett érzelmeinket választottuk jogaink és privilégiumaink megőrzésére és megvédelmezésére.

Példánk, ha akarják, Önöknek is hasznukra lehetett volna, s újonnan visszaszerzett szabadságuknak hasonló méltóságot kölcsönözhetett volna. Kiváltságaik, ha folytonosságuk megszakadt is, nem veszték el az emlékezet számára. Jóllehet, alkotmányuk, amíg nélkülözniük kellett, pusztulásnak, sorvadásnak indult, a nemes és tiszteletet parancsoló vár alapjai egészben, s falai is részben megmaradtak az Önök kezén.⁵⁸ Kijavíthatták volna a falakat, s építhettek volna a régi alapokra. Alkotmányukat felfüggesztették, mielőtt tökéletessé válhatott volna; de Önök mégis rendelkeztek egy olyan alkotmány alapelemeivel, amely kis híján olyan kiváló volt, amennyire csak kívánni lehet. Az Önök egykori rendi gyűlésében megvoltak azok a különféle részek, melyek megfelelték a közöséget alkotó különféle rendeknek; megvolt az érdekeknek az az összefonódása és ellentéte, megvoltak azok a hatások és ellenhatások is, melyek a természetes és a politikai

világban a szemben álló erők egymás elleni küzdelme során megteremtik a világegyetem harmóniáját. Ezek az elmentés és egymással harcban álló érdekek, melyeket mind az Önök régi, mind a mi jelenlegi alkotmányunk oly súlyos fogyatékosságának tekintenek, üdvös korlátokat emelnek minden elhamarkodott döntés elé; az alapos megfontolást nem választás dolgává, hanem szükségszerűséggé teszik; minden átalakítás feltételül szabják a *megegyezést*, ami természetesen mérséketlet szül; a szenvedélyek *lecsillapodását* eredményezik, ami kiküszöböli a durva, kíméletlen, korlátlan újítások fájdalmas rontását; s örökre megghiúsítják úgy a kevesek, mint a sokak korlátlan önkényuralmának bevezetését. A tagok és érdekek eme sokféleségének köszönhetően az általános szabadságnak annyi biztosítéka volt, amennyi a különféle rendek körében vallott megannyi eltérő nézet; miközben az egészre egy igazi monarchia súlya nehezedett, megakadályozva a különböző részeket az eltévelyedésben, kijelölt helyük elhagyásában.

Ősi rendi gyűlésükben rendelkeztek mindezekkel az előnyökkel; mégis azt választották, hogy úgy tesznek, mintha soha nem egyesültek volna polgári társadalomban, s mindent újonnan kellene kezdeniük. Rosszul fogtak hozzá, mivel azzal kezdték, hogy megvetéssel illették mindent, ami az Önöké volt. Tőke nélkül fogtak vállalkozásba. Ha nemzetük legutóbbi generációinak teljesítményét nem látták túlságosan fényesnek, túlléphettek volna rajtuk, s törekvéseiket korábbi ősöktől származtathatták volna. Ha elődeiket áhítatosan tisztelnék, képzeletük felismerte volna bennük az erénynek és a bölcsességnek a pillanatok közönséges gyakorlatán felülemelkedő mércéjét; s a példa, melyet követni óhajtottak, Önöket is felemelte volna. Őseik tisztelete megtanította volna Önöket önmaguk tiszteletére. Nem döntöttek volna úgy, hogy a franciákat a felszabadító 1789-es év elérkeztéig a tegnapi nemzetének, alacsony származású, nyomorult szolgáknak tekintik. Nem szívesen ábrázolták volna önmagukat, pusztán azért, hogy akár becsületük árán is mentséget gyártsanak gáztetteikre apológiáik számára, szökevény

rabszolgák bandájának, akik túl hirtelen szabadultak ki a rabságból, s ezért bocsánat illeti őket, hogy visszaéltek a szabadsággal, melyet nem szoktak meg, s melyre nem voltak alkalmasak. Vajon nem lett volna bölcsőbb, derék barátom, ha úgy gondolnak önmagukra, ahogyan például én mindig is tettem: mint nemeslelkű, hősies nemzetre, amelyet balszerencséjére hosszú ideig félrevezettek a hűségről, a becsületről, a lojalitásról alkotott magasröptű, romantikus eszméi; úgy vélem, az események mostohán bántak Önökkel, de nem szolgálai, alacsonyrendű alkatuk következtében váltak leigázottá; hogy legodaadóbb behódolásukban is közösségi szellem hatotta át Önöket, s hogy királyuk személyén keresztül országuknak adóztak imádattal. Ha értésül adták volna, hogy ebben a rokonszenves önámításban messzebb mentek, mint bölcs őseik; hogy elszánták magukat ősi privilégiumaik visszaszerzésére, miközben megőrizték régi és újabb keletű hűségüket és becsületüket; vagy ha nem bíztak önmagukban, s nem értették világosan őseik csaknem homályba vesztett alkotmányát, emelték volna tekintetüket a mi országunkban élő szomszédaikra, akik ébren tartották a régi európai közjog ősi elveit és mintáit, sőt megjavították és jelenlegi állapotukhoz igazították azokat – akkor bölcs példákat követve újabb bölcs példákkal ajándékozhatták volna meg a világot. Tiszteletreméltóvá tették volna a szabadság ügyét valamennyi nemzet összes kiváló elméje számára. Szégyenében kitakarodott volna a világból a zsarnokság, ha Önök megmutatják, hogy a szabadság nemcsak összeegyeztethető a joggal, de ha elég fegyelmezt, akkor annak fegyvertársa is. Bőséges, de a népet nem megnyomorító adóbevételeik lennének. Ezeket virágzó kereskedelem táplálná. Lenne szabad alkotmányuk; erős királyuk; fegyelmezt hadseregük; megreformált és köztisztelőben álló papságuk; lehiggadt mégis bátor szívű nemességük, mely nem fojtogatná, hanem táplálná erényeiket; lenne szabad szellemű közrendjük, mely vetélkedne a nemességgel és utánpótlását biztosítaná; oltalom alatt álló, elégedett, szorgos, engedelmes népük, mely megtanulta, hogyan keresse s találja meg min-

den körülmények között az erényben rejlő boldogságot. Ebben áll az emberiség igazi erkölcsi egyenlősége, s nem abban a szörnyűséges koholmányban, mely azzal, hogy hamis eszméket és hiú várakozásokat táplál a fáradságos élet rögs útjain botorkáló emberekben, csupán arra szolgál, hogy súlyosbítsa, s még keservesebbé tegye valóságos egyenlőtlenségüket, melyet felszámolni nem képes; ezt az igaz egyenlőséget a polgári élet rendje éppen annyira azoknak a javára állítja fel, akiket kénytelen alacsony státuszban meghagyni, mint akiket képes fényesebb, de nem boldogabb helyzetbe juttatni. A történelemben példa nélküli mértékben szélesre tárult Önök előtt a boldogság és a dicsőség felé vezető sima, könnyű út kapuja; de bebizonyították, hogy az ember kedveli a nehézségeket.

Vegyük számba nyereségeiket⁵⁹, s lássuk, mi jó származott azokból a szertelen, vakmerő eszmékből, melyek vezetőiket arra tanították, hogy megvessék minden elődjüket, minden kortársukat, sőt saját magukat is, egészen addig, amíg valóban megvetésre méltóvá nem váltak. Mivel e hamis fényeket követte, Franciaország magasabb áron vásárolt magának dicstelen balsorsot, mint ahogy bármely más nemzet egyértelmű áldásokra tett szert! Franciaország bűnökön vett szegénységet! Franciaország nem erényeit áldozta fel érdekei oltárán, hanem érdekeit adta fel, hogy áruba bocsáthassa erényeit. Új kormányzat összetákolását vagy a régi megreformálását minden más nemzet azzal kezdte, hogy ilyen vagy olyan vallási szertartásokat vagy újonnan bevezetett, vagy a korábbinál nagyobb pontossággal újra előírt. A polgári szabadság alapvetését minden más nemzet szigorúbb erkölcsben, keményebb, férfiasabb normákban találta meg. Franciaország, midőn meglazította a királyi hatalom gyepölőjét, megketőzte az erkölcsökben a vad kicsapongás, a nézetekben és a szokásokban pedig az arcátlan vallástalanság szabadoságát; s mintha csak valamiféle kiváltságot adományozna, vagy megnyitna valami korábban elzárt haszonforrást, a társadalom minden lépcsőfokára kiterjesztette azt a sajálatos romlottságot, amely általában a vagyon és a hata-

lom betegsége. Íme, az egyenlőség egyik új alapelve Franciaországban.

Franciaország vezetőinek álnoksága diszkreditálta a fejedelmek kormányaiban a szelíd tanácsadás hangnemét, s kicsavarta kezéből legerősebb érveit. Szentesítést nyertek a zsarnoki erejű bizalmatlanság sötét, gyanús tételei, s megtanították remegni a királyokat attól, ami ezentúl az elkölcspolitikusok hamis illúzióinak fog nevezettni. Az uralkodók mindig is trónjaik felforgatóinak fogják tartani azokat, akik azt tanácsolják, hogy a nép iránti bizalmuk határtalan legyen; árulóknak, akik pusztulásukra törnek, midőn könnyed jóhiszeműségüket kihasználva tetszetős ürügyekkel vennék rá őket arra, hogy vakmerő és hitetlen emberek csoportját engedjék részesedni hatalmukban. Ha más nem volna, ez önmagában is elegendő ahhoz, hogy helyrehozhatatlan károkat okozzon Önöknek és az emberiségnek. Emlékezzünk csak arra, hogy a párizsi parlament azt mondta a királynak: a rendi gyűlés összehívása kapcsán semmi egyébtől nem kell tartania, mint a trón támogatásában tanúsított túláradó buzgóságuktól.⁶⁰ Jogos, hogy ezek az emberek elrejtsek arcukat. Jogos, hogy rájuk is háruljon abból a romlásból, amelybe tanácsaik taszították királyukat és országukat. Az ilyen reményt keltő nyilatkozatok elaltatják a hatalom éberségét; arra ösztökélik, hogy meggondolatlanul kipróbálatlan politikai megoldások veszedelmes kalandjaiba bonyolódjon; hogy elhanyagolja azokat az előkészületeket, óvintézkedéseket, biztosítékokat, amelyek megkülönböztetik a jóindulatot az ostobaságtól, s amelyek nélkül egyetlen ember sem vállalhat felelősséget a kormányzás vagy a szabadság bármilyen elvont tervének üdvös hatásáért. Ezek hiányában láttuk az állam orvosságát az állam mérgévé átalakulni. Láttuk a franciákat fellázadni egy szelíd és törvényes uralkodó ellen, nagyobb dühöngéssel, durvasággal és atrocitásokkal, mint ahogy ismereteink szerint bármelyik nép valaha is felkelt a legtörvénytelenebb trónbitorló vagy a legvérengzőbb zsarnok ellen. Ellenállásukkal az engedményekre válaszoltak; lázongásuk az oltalmazásnak

szólt; csapásukat egy olyan kézre mérték, mely kegyeket, kedvezéseket, előjogokat nyújtott feléjük.

Mindez természetellenes volt. A többi már természetes. Sikerükben meglették büntetésüket. A törvényeket felforgatták; a törvényszékeket aláaknázták; az ipar elerőtlenedett; a kereskedelem haldoklik; az adókat nem fizetik meg, a nép mégis földönfutó; az egyház ki van fosztva, de az állam sem könnyebbült meg; a polgári és katonai anarchia lett a királyság alkotmánya; mindent, mi emberi és isteni, feláldoztak az állami hitel bálványának oltárán, s nemzeti csőd az eredmény; s mindezekre felteszik a koronát az új, törékeny, ingatag hatalom papírkötvényei, a nyomorgó csalárdság, s a koldus fosztogatás lejáratott részvényei, melyeket egy birodalom támaszául szolgáló pénz gyanánt mutatnak fel ama két bevett ércpénz helyett, melyek az emberiség tartós, hagyományos fizetőeszközei voltak, de eltűntek, elrejtőztek a földbe, ahonnan származnak, amikor a franciák módszeresen aláásták a tulajdon eszméjét, amelynek e pénznemek is a teremtményei és képviselői.⁶¹

Szükség volt-e mindezekre a szörnyűségekre? vajon olyan öntudatos hazafiak elkeseredett küzdelmének voltak-e elkerülhetetlen következményei, akik vérben és zűrzavarban kényszerültek átgázolni a nyugodt és virágzó szabadság csendes partjára? Nem! Szó sincs róla: Franciaország máig füstölgő romjai, melyek megrendüléssel töltenek el, bárhová fordítjuk szemünket, nem polgárháborús pusztításból származnak; tökéletes békében fogant elhamarkodott és üresfejű okoskodás szomorú, de intő emlékművei. A hatalom, melynek emléket állítanak, kíméletlen és önhitt, mivel ellenőrizetlen és ellenállhatatlan. Akik így elherdálták bűneik értékes kincseit, akik ily vadul tékozolták a nyilvános bűnöket (az állam megsarcolására fenntartott legvégső tétet), előretörésük során kevés, vagy semmiféle ellenállásba nem ütköztek. Haladásuk inkább diadalmenet volt, semmint háborús offenzíva. Úttörőik haladtak előttük, s mindent leromboltak, a föld színével tettek egyenlővé. Az ő vérükből viszont egyetlen csepp sem hullott az ország ügyéért, melyet romba dön-

töttek. Terveik megvalósítása érdekében nem hoztak nagyobb jelentőségű áldozatokat a cipőcsatjuknál,⁶² miközben börtönbe vetették királyukat, legyilkolták polgártársaikat, s könnyeket, szegénységet és nélkülözést hoztak érdemes emberek és családok ezreire. Kegyetlenségük még csak nem is a hitvány félelem következménye volt. Annak a hatása, hogy tökéletes biztonságban érezték magukat arra, hogy az árulást, a fosztogatást, a megbecsteleltést, a gyilkolást, a mészárlást és a gyújtogatást elgyőztört országuk széltében-hosszában elfogadtassák. De mindennek oka kezdettől fogva világos volt.

E nem kényszerből hozott döntés, a rossz készséges választása megmagyarázhatatlan volna, ha nem vennénk tekintetbe a Nemzetgyűlés összetételét; nem formális alkotmányára gondolok, mely mostani állapotában maga is éppen eléggé kifogásolható, hanem az elemekre, amelyek javarészt alkotják, mert ennek a jelentősége tízezerszer nagyobb, mint a világ összes formaságának. Ha nem tudnánk semmit e gyűlésről, csak amit címe és funkciója elárul, nincs az az ecset, mely a képzelet számára valami tiszteletreméltóbbat festhetne. Ennek láttán a vizsgálódó, mintha egy egész nép gyűjtőpontban összegyűjtött erényének és bölcsességének fenséges képe nyűgözné le, megtorpan, s habozik megbélyegezni a látszatra legbűnösebb dolgokat is. Ezek nem tűnnének többé elítélendőnek, csupán titokzatosnak. De semmilyen név, hatalom, funkció, mesterséges intézmény nem formázhatja mássá azokat, akik valamely hatalmi rendszer részesei, mint amilyennek Isten, a természet, a nevelés és szokásaik alkották őket. A nép nem adhat olyan képességeket, amelyek ezeket meghaladják. Lehetséges, hogy döntésével erényre és bölcsességre törekszik; ez a választás azonban nem ruházza fel sem az egyikkel, sem a másikkal azokat, akikre áldást osztó kezét ráteszi. Nincs meg bennük sem a természet kötése, sem a kinyilatkoztatás ígérete, ami az ilyen képességekhez szükséges.

Miután átolvastam a *Tiers État*-ba⁶³ megválasztott személyek nevét és rangját tartalmazó listát, már semmilyen későbbi tettük nem okozhatott számomra megdöbbenést.

Kétségtelen, hogy láttam köztük rangosakat, ragyogó tehetségeket, de egyet se találtam, aki államügyekben bármiféle gyakorlati tapasztalattal rendelkezett volna. A legjobbak csupán elméleti emberek.⁶⁴ De bármilyen legyen is a nagyszerű kisebbség, a testület jellegét súlyosabbik része, tömegei adják meg, végső soron ezek kell, hogy meghatározzák irányvonalát. Minden testületben úgy van, hogy akik vezetnek, azoknak jelentős mértékben alkalmazkodniuk is kell. Javasataikat azoknak az ízléséhez, tehetségéhez és alkatához kell igazítaniuk, akiket irányítani akarnak; ezért ha egy gyűlés túlnyomórészt rosszakaratúakból vagy gyengékből áll, csakis olyan magasrendű erény akadályozhatja meg, hogy a benne részt vevő tehetséges emberek csupán képtelen tervezetek szakavatott végrehajtói legyenek, amilyen vajmi ritkán fordul elő a világon, éppen ezért nem vehető számításba! Ha a valószínűbb eshetőséget vesszük, tehát hogy nem szokatlan mértékű erény, hanem alantas törtetés és talmi dicsőségvágy hajtja őket, akkor a gyűlés erélytelen része, melyhez kezdetben alkalmazkodnak, idővel szándékaik áldozata és eszköze lesz. Az efféle politikai kufárkodás során a vezetőknek meg kell hajolniuk követőik tudatlansága előtt, a követőknek pedig ki kell szolgálniuk vezetőik legaljasabb terveit.

Hogy valamely állami gyűlés vezetőinek javaslatáiban a józanság legcsekélyebb mértéke is biztosíttassék, tisztelniük kell azokat, akiket irányítanak, sőt, valamennyire talán tartaniuk is kell tőlük. Hogy ne vakon vezettessenek, a követőknek képesnek kell, ha nem is végrehajtokká, de ítésszékké lenniük; méghozzá természetes súllyal és tekintéllyel rendelkező ítésszékké. Semmi sem biztosíthatja az ilyen gyűlések következetes és megfontolt működését, csak az, ha a személyek, akik alkotják, életkörülményeiknél, ingatlan vagyonuknál, műveltségüknél és a szellemet kitágító, felszabadító szokásaiknál fogva köztisztletben állnak.

Az első dolog, amin Franciaország rendi gyűlésének összehívásakor megrökönyödtem, az volt, hogy nagy ívben elkerülték az ősi utat. Tudomásomra jutott, hogy a

Harmadik Rend képviselte hatszáz főből áll.⁶⁵ Számuk egyenlő lett a két másik rend képviseletével együttvéve. Ha a rendeknek külön-külön kellett volna tevékenykedniük, ennek – eltekintve a kiadások tényezőjétől – nem lenne túl nagy jelentősége. De amikor kiderült, hogy a három rendet eggyé olvasztják, nyilvánvalóvá vált a nagy létszámú képviselet létrehozásának fondorlatos célja és szükségszerű következménye. Igen csekély mértékű átalálás a másik két rend bármelyikéből a harmadiknak a kezébe kell, hogy vesse a hatalmat.⁶⁶ S valóban, hamarosan erre a testületre szállt az egész államhatalom. Éppen ezért megfelelő összetételének jelentősége végtelenül megnövekedett.

Uram, képzelheti meglepetésemet, mikor azt tapasztaltam, hogy a Gyűlés igen nagy részét (úgy hiszem, a részt vevő tagok többségét) gyakorló jogászok alkották. Nem a kiváló bírák, akik tanúbizonyságot adtak hazájuknak tudományukról, bölcsességükről és feddhetetlenségükről; nem az elsőrangú ügyvédek, a kamara díszei; nem az egyetemek hírneves professzorai – hanem, amint az ekkora létszám esetében természetes, nagyrészt a szakma alacsonyabb rendű, tanulatlan, közönséges, csupán mellékszerepet játszó képviselői. Voltak jeles kivételek; de a tagok általában ismeretlen vidéki ügyvédek, jegyzők, a helyi törvénykezés szolgái: a kisvárosi pereskedés bonyolítóinak egész serege, a csip-csup falusi torzsalkodások szítói és irányítói. Attól a pillanattól fogva, hogy olvastam a névsort, tisztán láttam, szinte pontosan úgy, ahogy meg is történt, mindent, ami azután következett.

Hogy valamely hivatást milyen becsben tartanak, attól függ, mekkora elismerésnek örvendenek azok, akik úzik. Ebben a katonakirályságban, lehettek bármekkora is egyenként számos jogász érdemei – s bizony sokak esetében kétségkívül igen tekintélyesek voltak –, nemigen tisztelték a szakma egyes rétegeit, kivéve a legfelsőt, amelynek tagjainál gyakran egyesült a magas hivatal és a származás tündöklő nagysága, s nagy hatalommal és tekintéllyel rendelkeztek. Ezekre kétségkívül tisztelettel, sőt félelemmel vegyes bámulattal tekintettek. A követke-

zó rendet nem sokra tartották; a még közönségesebb rész becsülete rendkívül alacsony volt.

Ha ilyen összetételű testületre ruházzák a legfelső hatalmat, az elkerülhetetlenül bizonyos következményekkel jár; mint amikor a főhatalom olyan emberek kezébe kerül, akik nem szoktak hozzá, hogy tiszteljék önmagukat; akiknek nincs a birtokában korábbi hírnév, amit kockáztathatnának; akiktől aligha várható, hogy megfontoltan bánjanak, körütekintően sáfárkodjanak oly hatalommal, melynek az ölükbe hullásán bizonyára mindenki másnál jobban meglepődtek. Ki áltathatta magát azzal, hogy ezek az emberek, akik hirtelen, mintegy varázsütésre a legmélyebb alárendeltségből emeltettek a magasba, nem részegülnek meg váratlan nagyságuktól? Ki képzelhette, hogy természetüknél fogva minden lében kanál, vakmerő, körmönfont, izgága, perlekedő, nyugtalan szellemű emberek könnyen visszatérnek majd régi állásukba, zavaros ügyeikhez és a fáradságos, alantas, rosszul jövedelmező csűrös-csavaráshoz? Kinek lehetett kétsége afelől, hogy kerüljön bármibe az államnak, amelyről mit sem tudnak, saját érdekeiket fogják követni, amelyeket nagyon is jól ismernek? Mindez nem véletlen eshetőségen múltott. Elkerülhetetlen volt és szükségszerű; a dolgok természetéből következett. *Csatlakozniuk kell* bármely tervezethez (ha képességeik nem teszik lehetővé, hogy *kezdeményezék* azt), mely *perlekedő alkotmányt* biztosíthat számukra; mely szélesre tárhatja előttük ama megszámlálhatatlan vonzó állás kapuját, melyek az állam minden nagy megábrándításának és forradalmának, s kivált a tulajdonviszonyok minden nagy és erőszakos átalakításának nyomán keletkeznek. Vajon az volt várható, hogy kiállnak a tulajdon állandósága mellett ők, akiknek léte mindig is a tulajdont kérdésessé, ingataggá, bizonytalanná tevő dolgoktól függött? Emelkedésük felnagyíthatja céljait, de alkatuk és szokásaik, csakúgy, mint terveik végrehajtásának módja változatlan kell, hogy maradjon.

De hát épp ezeket az embereket kellett volna mérsékelniük és visszafogniuk másféléknek: olyanoknak, akik józanabbul gondolkodnak, s tágabb a szellemük. Vajon

ama maroknyi vidéki pojáca felsőbbrendű tekintélye és magas méltósága előtt kellett volna hát meghajolniuk, kik a gyűlésben ülnek, s néhányuk, mint mondják, írni-olvasni sem tud? s ama nem sokkal nagyobb számú kereskedő előtt, akik ugyan valamivel tájékozottabbak, s a társadalom rendjében megbecsültebb helyet foglalnak el, de irodájukon kívül más világot mindeddig nem ismertek? Nem! E két csoportot úgy alkották meg, hogy inkább a jogászok fortélyainak és praktikáinak uralma, befolyása alá kerüljön, semmint ellensúlyává válják. Ilyen veszedelmes aránytalanságok mellett csakis úgy lehet, hogy az egészet ezek kormányozzák. A jogi karhoz csatlakozott az orvosi fakultás egy elég jelentős része. Franciaországban, akár a jogászoké, ez a kar sem élvezett kellő megbecsülést. Következésképpen professzorai olyan emberek tulajdonságaival rendelkeznek, akik nem szoktak hozzá a méltóság érzéséhez. De ha feltételezzük is, hogy olyan rangjuk van, amilyen megilleti őket, s amilyet minálunk élveznek is, a betegség széle nem az államférfiak és a törvényhozók képzésének megfelelő iskolája. Azután következtek a tőzsdézők, akik természetesen égnék a vágytól, hogy képzeletbeli értékpapírvagyonukat átalakítsák ennél szilárdabb földbirtokká. Csatlakoztak aztán olyanféle emberek, akikről az állami érdekekkel kapcsolatban éppen olyan kevés figyelem és ismeret volt várható, amilyen kevés törődés bármilyen intézmény szilárdságával; olyan emberek, akik eszköznek, nem irányítónak termettek. Általánosságban ez volt a Nemzetgyűlésben a *Tiers Etat* összetétele; aligha volt benne érzékelhető a leghalványabb nyoma is annak, amit az ország természetes földérdekeltiségének nevezünk.

Tudjuk, hogy a brit alsóház, anélkül, hogy bezárná kapuit bármely osztály bármilyen érdeme előtt, a megfelelő mozgatórugók biztos működése révén tárházává lesz mindennek, ami jeleset az ország rangban, származásban, örökletes és szerzett pompában, kiművelt tehetségben, katonai, polgári, tengerészeti és politikai kiválóságban nyújtani képes.⁶⁷ De tegyük csak fel, ami persze aligha lehetne valós felvetés, hogy az alsóház összetétele ugyanúgy

alakulna, mint a Tiers Etat-é Franciaországban, vajon előfordulhatna-e, hogy a törvénycsavarás ilyen eluralkodását türelemmel viselik, vagy borzadás nélkül gondolnak rá? Isten őrizzen, hogy bármilyen méltatlansággal gyanúsítsam azt a hivatást, amely egyfajta papságként a szent igazságosság szertartásait végzi. De miközben tiszteletben tartom az embereket olyan funkcióikban, amelyek megilletik őket, s mindent megtennék, ami embertől telhet, hogy megakadályozzam a kizárásukat ezekből a funkciókból, nem tagadhatom meg a természetet azért, hogy hízelegjek nekik. Jó és hasznos szerepet játszhatnak egy összetétel részeiként; de feltétlenül ártalmasak, ha olyannyira túlsúlyba kerülnek, hogy szinte ők alkotják az egészet. Éppen az, ami saját funkciójukban az erényük, távolról sem minősíti őket más feladatok ellátására. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy amikor az emberek túlon-túl bezárkóznak a hivatásuk, szakmájuk adta keretek közé, mintegy megrögzötten csak ama szűk kört művelik folyton-folyvást, akkor inkább alkalmatlanná, mint alkalmassá lesznek mindenre, amihez szükséges az emberiség alapos ismerete, a különféle ügyekben való jártasság, s az átfogó, sokoldalú rálátás azon változatos, bonyolult külső és belső érdekekre, amelyek az államnak nevezett sokarcú dolgot alkotják.

Elvégre, ha kizárólag szellemi, akadémiai foglalkozásuk alkotná az alsóházat, mivé lenne hatalma, melyet törvények, szokások, elvi és gyakorlati pozitív szabályok elmozdíthatatlan gátjai öveznek, határolnak körül, a lordok háza ellensúlyoz, s melynek minden mozzanata a koronának az ülés folytatását, elnapolását vagy a ház feloszlását diktáló tetszésétől függ? Az alsóház mind közvetlen, mind közvetett hatalma kétségtelenül nagy; s bárcsak sokáig képes lenne a maga teljében megőrizni nagyságát, s azt a szellemet, mely az igazi nagysággal jár; s így is lesz mindaddig, amíg meg tudja akadályozni, hogy aki törvényt szeg Indiában, az törvényt hozhasson Anglia számára.⁶⁸ S mégis, ha az alsóház hatalmát csak a legkisebb mértékben szorítjuk is meg, annyi lesz az, mint csepp az óceánban ahhoz a hatalomhoz képest, amellyel az Önök

Nemzetgyűlésének állandó többsége rendelkezik. A rendek szétzúzása óta a Gyűlésnek nincs alaptörvénye, szigorú szabályzata, tiszteletben tartott szokásai, melyek megzabolázhatnák. Ahelyett, hogy egy szilárd alkotmányhoz lennének kötelesek alkalmazkodni, hatalmukban áll új alkotmányt hozni, mely majd az ő szándékaikhoz alkalmazkodik. Nincs semmi sem földön, sem égen, ami arra szólgálhatna, hogy ellenőrzés alá vonják őket. Milyenek legyenek a fők, a szívek, az alkatok, melyek képesek és elég merészek nem csupán törvényeket alkotni egy szilárd alkotmány keretei között, de egyetlen lélegzetre teljesen új alkotmányt írni egy hatalmas királyság számára, minden egyes részének, a trónon ülő uralkodótól a községi előljáróig? De – „*az örült beront, hova angyal fél belépni*”.⁶⁹ A meghatározatlan és meghatározhatatlan célokra felhasználható korlátlan hatalom körülményei között az elképzelhető legkárosabb dolog, ami az emberi ügyek irányításában bekövetkezhet, az a kijelölt embereknek a feladatára való erkölcsi, szinte fizikai alkalmatlansága.

Miután megvizsgáltam az eredeti szerkezetben harmadik rendként szereplő csoport összetételét, szemügyre vettem a papság képviselőit. Ebben az esetben is úgy tűnt, hogy a kiválasztás szempontjaiban éppen ilyen csekély figyelmet szenteltek a tulajdon általános biztonságának, illetve a küldöttek közfeladatokra való alkalmasságának. E választást úgy alakították, hogy egyszerű falusi káplánok tömegét küldjék ki az állam újjáalkotásának nagy és áldozatos munkájára;⁷⁰ olyan embereket, akik az államot úgy ismerték, mint akik még képen sem látták; akik mit sem tudtak az isten háta mögötti falujuk határain túli világról; akik reménytelen nyomorúságukban elmerülve nem tekinthettek más szemmel a tulajdonra, legyen az akár egyházi, akár világi, mint irigységgel; kik között bizonynal sokan vannak, akik a fosztogatással szerzett zsákmány leghitványabb osztalékának halovány reményében is készséggel csatlakoznának bármilyen támadáshoz a vagyon ellen, amelyben részesedni aligha lenne kilátásuk másként, mint általános tülekedés közepette. Ahelyett, hogy ellensúlyoznák a másik gyűlésben tevé-

kenykedő törvéncsavarókat, ezek a káplánok aktívan szegédkeznek, de legjobb esetben is passzív eszközéül szolgálnak azoknak, akik kicsinyes falusi ügyeikben is hagyományos irányítói. Szintén aligha tartoznak fajtájuk leglelküismeretesebbjei közé, kik tökéletlen értelmükre hagyatkozva olyan megbízatásért voltak hajlandók mesterkedni, mely eltérítette őket nyájukhoz fűződő természetes kapcsolataiktól és természetes működési területüktől, hogy elvállalják a királyság megújítását. Miután e tetemes súly fokozta a Harmadik Rend törvéncsűrő testületének erejét, teljes lendületet vett a tudatlanság, meggondolatlanság, önteltség és kapzsiság működése, melynek ezáltal semmi sem volt képes ellenállni.

A figyelmes szemlélő előtt már a kezdet kezdetén világossá kellett válnia: elkerülhetetlen, hogy a harmadik rend többsége, karöltve a papság imént jellemzett képviselétével, miközben a nemesség romlását kívánja, egyzersmind kiszolgálójává legyen ezen osztály egyes tagjai legálmokabb szándékainak. Saját rendjük hanyatlásából és megaláztatásából kovácsolnának biztos tőkét ezek az emberek, hogy megfizessék újdonsült követőiket. Számukra cseppet sem jelent áldozatot elherdálni mindazokat a dolgokat, amelyek társaik boldogságát alkotják. A féktelen, elégedetlen előkelőségek általában megvetik saját osztályukat, mégpedig éppen olyan mértékben, amennyire a felfuvalkodott kevélység duzzasztja keblüket. Önző és kártékony becsvágyuk egyik fő tünete annak a méltóságnak a teljes semmibevétele, amelyen a többiekkel osztoznak. Valamilyen alosztályhoz kötődni, s szeretni a társadalomnak azt a parányi szegletét, melyhez tartozunk, ez a közösségi érzület legalapvetőbb elve (mintegy csírája). Első szeme annak a láncnak, amelyen keresztül eljutunk hazánk, s az emberiség szeretetéig. A társadalmi rend e részének érdeke bizományként tétetett mindazoknak a kezébe, akik alkotják; s ahogyan csakis rossz emberek védelmeznék a vele való visszaélést, úgy csakis árulók kótyavetyélnék el azért, hogy egyéni hasznot húzzanak belőle.⁷¹

A mi polgári zavargásaink idején többen is voltak Angliában (nem tudom, az Önök gyűlésében Franciaországban vannak-e ilyenek), akik, mint például Holland akkori grófja⁷², a trón által bőkezűen szórt adományok eltékozlásával előbb gyalázatot hoztak arra, majd csatlakoztak a lázadásokhoz, melyeket az éppen őmiattuk kialakult elégedetlenség szított; segédkeztek annak a trónnak a ledöntésében, amelynek néhányan közülük pusztán létüket köszönhették, mások pedig mindazt a hatalmat, amelyet jótevőjük tönkretévésére használtak fel. Ha bármiféle határt szabnak ilyen emberek mohó követelésének, vagy másoknak is részesedést engednek azon javakban, amelyeket be akarnának kebelezní, a bosszúszomj és az irigység hamarosan betölti a tétovázó úrt, melyet kapzsiságuk hagy maga után. A zilált szenvedélyek csapongók és kuszák, mások számára megmagyarázhatatlanok, önmaguk számára bizonytalanok lesznek. Úgy találják, lelkiismeretlen törtetésük a dolgok bármilyen szilárd rendjében mindenütt korlátokba ütközik. Ám a zavarodottság homályos ködében minden hatalmassá növekszik és korlátlanok tűnik.

Amikor előkelő személyek a méltóság eszményét teljesen feláldozzák egy kifejezett cél nélküli becsvágyért, s alantas eszközöket használnak fel alantas érdekek nevében, akkor az egész szerkezet hitvánnyá és közönségessé lesz. Nem valami ilyesminek lehetünk ma tanúi Franciaországban? Nem valami nemtelent és dicstelent eredményez ez? valami silányságot az uralkodó politikában? mindenben, ami történik, bizonyos tendenciát arra, hogy az egyénekével együtt az állam méltósága és jelentősége is lefokozódjék? Más forradalmakat olyan személyek irányítottak, akik, miközben megkíséreltek, vagy végre is hajtottak átalakításokat az államban, törekvéseiket azzal szentesítették, hogy táplálták ama nép méltóságát, melynek békéjét megbolygatták. Messzelátó tekintetűk volt. Arra vágytak, hogy kormányozzák, ne elpusztítsák országukat. Nagy politikai és katonai tehetséggel megáldott férfiak voltak, s jöllehet, koruk rémei, egyszersmind díszei is. Nem olyanok voltak, mint a zsidó alkuszok, akik

azon vetélkednek, hogy melyikük tudja család pénzforratással és leértékelt részvényekkel a legjobban orvosolni azt a nyomorúságot és pusztulást, melyet satnya tanácsaik hoztak az országra. A bók, mellyel a régivágású nagy gazemberek egyikét (Cromwellt) illette rokona, a kor egyik ünnepezt költője, megmutatja, hogy milyen tervei voltak, melyeket saját becsvágyának sikerre vitele közben nagy mértékben meg is valósított:

Felemelkedsz, s az *Állam* is Veled,
Egészséges színét így kapja meg;
Mint színét az ébredő Föld, ahol
A halk Nap a *durva* éjbe hatol.⁷³

Ezek a rendbontók nem annyira bitoroltak valamilyen hatalmat, mint inkább a társadalomban elfoglalt természetes helyüket vették birtokukba. Felemelkedésük bera-gyogta és megszépítette a világot. Azzal gyűrték le vetélytársaikat, hogy elhomályosították fényüket. A kéz, mely pusztító angyalaként sújtott le az országra, átadta annak az erőt és az energiát, mely alatt nyögött. Nem állítom, isten őrizz, hogy azt állítsam, hogy az ilyen férfiak erényei el-lensúlyozzák bűneiket; de legalább valamennyire módosí-tották hatásukat. Ilyen volt, mint mondtam, a mi Crom-wellünk. Ilyenek voltak Önöknél a Guise-ek, a Condék, a Colignik [sic!]. Ilyenek a Richlieu-k [sic!], akik nyugod-tabb időkben is polgárháborús szellemben tevékenyked-tek.⁷⁴ Ilyenek voltak, de jobb emberek, s nem oly kétes ügyért küzdöttek, az Önök országában IV. Henrik és Sully⁷⁵, pedig polgári zavargások közepette uralkodtak, ami bizony nyomot hagyott rajtuk. Bámulatos, hogy Fran-ciaország igen hamarosan, mihelyt lélegzetvételnyi ideje támadt, talpraállt, s kilábalta leghosszadalmasabb és leg-szörnyűbb polgárháborúból, amelyen nemzet valaha ke-resztülment. Miért? Azért, mert az összes mészárlás kö-zepette sem ölték ki országuk *szellemét*. Nem hunyt ki a tudatos méltóság, a nemes büszkeség, a dicsőség és a pél-dakövetés iránti nagyszerű érzék. Éppen ellenkezőleg: fellángolt, új életre kelt. Az állam szervei is tovább éltek,

bármilyen megrázkódtatások érték is őket. Fennmaradtak a becsület és az erény összes jutalmai, valamennyi díj, kitüntetés. Mostani felfordulásuk azonban szélütésként támadta meg magát az élet forrását. Országukban mindenkit, akit a dicsőség eszméjével kellene ösztönözni, megaláztak, megfosztanak becsületétől, s nem táplálhat más érzést, csak a sértettség és megaláztatás feletti felháborodását. Ez a nemzedék azonban hamarosan kihal. A nemesség következő nemzedéke azokra az iparosokra, pojacákra, spekulánsokra, uzsorásokra és zsidókra⁷⁶ fog hasonlítani, akik társaikká, olykor akár uraikká lesznek. Higgye el nekem uram, akik megpróbálják egyenlősíteni az embereket, soha nem teszik őket egyenlővé. Minden társadalom a polgárok különböző rendjeiből áll, s ezek közül némelyeknek a legmagasabb helyet kell elfoglalniuk. Az egyenlősítők tehát csak átalakítják és eltorzítják a dolgok természetes rendjét; felborítják a társadalom építményét, amikor a magasba repítik azt, ami a szerkezet szilárdságának kívánalmai szerint a földön kellene, hogy maradjon. A szabók és asztalosok egyesületei, melyek például a párizsi köztársaságot alkotják, nem állhatják meg a helyüket olyan körülmények között, amilyenekbe Önök minden bitorlások legrosszabbikával, a természet előjogainak elbitorlásával próbálják belekényszeríteni őket.

Franciaország-kancellárja⁷⁷ a rendi gyűlés megnyitáskor orátori ékesszólással azt mondta, hogy minden foglalkozás tiszteletreméltó. Ha ez alatt azt értette, hogy semmilyen tisztességes szakma nem szégyellnivaló, akkor nem esett volna túlzásba. De ha azt állítjuk, hogy valami tiszteletreméltó, akkor valamilyen jó tulajdonsággal ruházzuk fel. Pedig a borbély vagy a gyertyamártó foglalkozása – nem is beszélve számos még szolgálabb munkáról – aligha jelenthet dicsőséget bárki számára. Nem szabad, hogy az ilyen emberek elnyomást szenvedjenek az állam részéről; de az állam szenved elnyomást, ha az efféléknek akár egyénileg, akár közösségileg megengedi, hogy kormányozzanak. Ezen a téren Önök úgy vélik, az

előítélet ellen küzdenek, pedig valójában a természet ellen viselnek háborút.*

Kedves uram, nem tártom Önt azon agyafúrtan gáncsokkodó, sem az őszintétlen és merev szellemek közül valónak, akik azt követelik, hogy minden általános megfigyeléshez és érzethez mellékeljék aprólékos részletességgel mindazokat a kivételeket és módosításokat, amelyeket az ésszerűség minden értelmes embertől származó feltevéshez önkéntelenül hozzáért. Ne képzelje, hogy a hatalmat, a tekintélyt és a kiválóságot a származásra, a nevek-re és a címekre óhajtanám korlátozni. Nem, uram. A kormányzásra nincs egyéb jogosítvány, mint a valóságos vagy feltételezett erény és bölcsesség. Ezek mindenhol, ahol ténylegesen előfordulnak, bármely rendben, állapotban, szakmában vagy hivatásban, rendelkeznek az égnek az emberek közötti rang és dicsőség eléréséhez szükséges útlevelel. Jaj annak az országnak, mely esztelen és szentségtörő módon elutasítja az ékesítésére és kiszolgálására rendelt polgári, vallási és katonai képességek és erények szolgálatait; s szürkéségre ítél mindent, ami arra rendeltetett, hogy fényt és dicsőséget árásszon az államra. De jaj annak az országnak is, mely a másik szélsőségbe esve az uralkodásra megfelelő jogcímnek tekinti az alacsony műveltséget, a dolgok szűklátókörű szemléletét, s valamilyen hitvány bér munkás foglalkozást is. Mindennek

* Sirák fia könyve, 38, 24-5:

„Az írástudó szabad idejében szerzi bölcsességét, aki ment a nehéz munkától, az eljut a bölcsességre. Hogy legyen bölcs, aki az eke szarvát tartja, vagy aki kezében az ostort suhogtatja, aki ökröket hajt, s csak velük dolgozik, aki egyre csak borjúkról beszélget?”

38,27:

„Épp ilyen elfoglalt a kézműves s a művész: hiszen éjjel-nappal megvan a munkája.”

38, 33-4:

„De a népgyűlésre nem hívják meg őket, s vezető szerepük nincs a közösségben. Nincsen számukra hely a bírói székekben, mivel nem értenek a törvénykezéshez. Műveltséggel, ítélőképességgel nem dicsekednek, s nincsen jártasságuk a bölcs mondásokban. Mégis támaszai az egész világnak...”

Nem nyilatkozom arról, hogy e könyv kanonikus-e, aminek a gallikán egyház (a legutóbbi időkig) tekintette, vagy apokrif, aminek nálunk tartják. Meggyőződése, hogy sok bölcsesség és igazság van benne.

nyitva kell állania, de nem megkülönböztetés nélkül minden ember számára. Semmiféle körforgás, sorsolással való kinevezés; semmilyen választás, mely a rotáció vagy az osztályozás elve szerint működik, nem lehet általában véve jó olyan kormányzatban, amelyet parttalan célok vezérelnek. Mivel nincsen bennük hajlandóság sem közvetlenül, sem közvetve arra, hogy a feladatnak megfelelően válasszák ki az embereket, vagy hogy egyiket a másikhoz igazítsák, merem állítani, hogy a méltósághoz és a hatalomhoz vezető utat az alacsony származásúak számára nem szabad túlságosan megkönnyíteni, természetessé tenni. Ha a kiugró tehetség minden ritka dolgok között a legeslegritkább, akkor ki kell hogy álljon valamilyen próbát. A megbecsülés templomát magaslaton kell felépíteni. Ha az erény az, ami megnyithatja kapuját, arról se feledkezzünk meg, hogy az erényt csak valamilyen nehézség, valami küzdelem teheti próbára.⁷⁸

Nem lehet méltó és megfelelő képviselte egy államnak az, amiben nem jut kifejezésre mind tehetsége, mind vagyona. De minthogy a tehetség életerős és tevékeny princípium, a tulajdon pedig renyhe, fásult és bátortalan, soha nem lehet biztonságban a tehetség támadásaival szemben, hacsak nincsenek arányán felüli uralkodó pozíciói a képviseletben. Nagy, felhalmozott tömegek képviseljék, máskülönben nem élvez kellő védelmet. A vagyon jellemző tulajdonsága, mely megszerzésének és megtartásának egyesített elveiből adódik, hogy *egyenlőlen*. Ezért nagy tömegeit, amelyek irigységet keltenek és bírvágyat gerjesztenek, meg kell óvni a veszélyeztetettségétől. Akkor majd természetes sánccal veszik körül a kisebb vagyonok különféle osztályait. Ugyanilyen mennyiségű vagyon, ha a dolgok természetes rendje szerint sokak között oszlik meg, nem ilyen módon működik. A szétszóródás esetén minden egyes ember része kisebb annál, mint amiről vágyainak mohóságában azzal kecsegteti magát, hogy mások felhalmozott vagyonának szertefosztatásával megszerezheti. A kevesek kifosztása a szétosztáskor valójában csak egy elképzelhetetlenül parányi részecskét juttatna a sokaknak. De a sokak nem képesek ezt a számítást elvé-

gezni; akik pedig a fosztogatásra vezetik őket, azoknak az closztást soha nem áll szándékukban elvégezni.

Az, hogy hatalmunkban áll a tulajdont családunkon belül örökül hagyni, egyike a tulajdon legértékesebb és legérdekesebb mozzanatainak, egyszersmind ez járul a leginkább hozzá magának a társadalomnak a fenntartásához is. Gyengeségünket arra készíti, hogy meghunyászkodjon erényünk előtt, s még a kapzsiságba is jóságot olt. Ennek az átörökítésnek a természetes jótállói (minthogy őket érinti a legközelebből) a családi vagyon, valamint az örökletes tulajdonnal járó megbecsülés birtokosai. Nálunk erre az elvre épül a lordok háza. Teljes mértékben az örökletes tulajdon és az örökletes kiválóság alkotja; ezért lett a törvényhozás harmadik ága; s végső soron a különféle vagyoni ügyek egyedüli bírója. Ha nem is szükségszerűen, de ténylegesen az alsóház is javarészt hasonlóképpen épül fel. Legyenek akármilyenek a nagybirtokok, megvan az esélyük arra, hogy a legjobbak közé kerüljenek; a legrosszabb esetben is afféle ballasztot képeznek az állam hajójában. Mert igaz ugyan, hogy az örökletes vagyont és a vele járó rangot túlságosan is bálványozzák a csúszómászó talpnyalók és a hatalom szánalmas, vak imádói, másfelől viszont a filozófia türelmetlen, öntelt, rövidlátó piperkőcei túlságosan elhamarkodottan kicsinylik le. Némi tisztességes, szabályozott kitüntettség, a születéssel kapcsolatos preferencia (nem a jogok kisajátítása) se nem természetellenes, se nem oktalan.

Azt mondják, huszonnégymilliónak uralkodnia kell kétszázezer felett. Így igaz, amennyiben egy királyság alkotmánya számtani probléma. Az efféle beszéd megteszi, ha a lámpavas a párbajsegédünk;⁷⁹ olyan emberek számára, akik képesek higgadtan gondolkodni, nevetséges. A tömegek akarata és érdekei is gyakorta szükségképpen különfélék; s még nagyobb a különbség, ha rosszul választanak. Ötszáz vidéki ügyvéd és ismeretlen káplán kormányzata nem lehet megfelelő huszonnégymillió ember számára, még ha negyvennyolcmillió választotta is volna őket; s attól sem lesz jobb, ha tucatnyi előkelő személy irányítja, akik e hatalom megkaparintásának érdekében

elárulták kötelességüket. Jelenleg úgy tűnik, Önök minden tekintetben letértek a természetes útról. Franciaországot nem a tulajdon kormányozza. Természetes, hogy a tulajdon pusztulásával az ésszerű szabadság is kivész. Ma az értékpapírforgalom és egy spekuláns alkotmány minden, amijük van; ami pedig a jövőt illeti, komolyan úgy képzei, hogy nyolcvanhárom független törvényhatóság⁸⁰ (nem is beszélve az ezeket alkotó részecskékről) republikánus rendszerében Franciaország területét valaha is egy testként lehet majd kormányozni, vagy egyetlen szándéktól vezérelve mozgásba lendíteni? Mire a Nemzetgyűlés befejezi munkáját, önnön romlását is beteljesíti. Ezek a közösségek nem fogják sokáig elviselni, hogy alávéssék őket a párizsi köztársaságnak. Nem fogják eltűrni, hogy ez az egyetlen testület sajátítsa ki magának a király fogvatartását és az önmagát nemzetinek nevező gyűlés feletti uralmat. Mindegyik meg fogja tartani magának a részt, mely az egyház kifosztásából származó zsákmányból megilleti; s nem lesz hajlandó akár e zsákmányt, akár iparkodásának ennél jogosabb gyümölcsöt, vagy földjének természetes terményeit elküldeni, hogy a párizsi meszterkedők pöffeszkedését fokozza, fényűzését táplálja. Nem fognak ebben ráismerni az egyenlőségre, amelynek nevében arra csábították őket, hogy dobják sutba uralkodójuk iránti hűségüket csakúgy, mint országuk ősi alkotmányát. Nem létezhet főváros olyan alkotmány mellett, amelyet nemrégiben készítettek.⁸¹ Nem vették észre, hogy amikor demokratikus kormányokat állítottak fel, gyakorlatilag feldarabolták országukat. A személy, akit macacsul továbbra is királyuknak neveznek, immár századannyi hatalommal sem rendelkezik, mint amennyi elégséges lenne a köztársaságok e halmazának összetartására. A párizsi köztársaság nyilván arra fog törekedni, hogy teljessé tegye a hadsereg lezüllesztését és törvényellenesen, anélkül, hogy a választókra támaszkodna, meghosszabbítsa a gyűlés mandátumát, hogy fenntarthassa zsarnoki uralmát. Erőfeszítéseket fog tenni, hogy a korlátlan értékpapírforgalom szívévé válva mindent magához vonzon, de mindhiába. A végén ez az egész politika éppen

olyan erőtlennek fog mutatkozni, mint amilyen erőszakos jelenleg.

Ha ez az Önök tényleges helyzete, összevetve azzal, amire úgymond Isten és ember szavától elhivattak, nem tudok jó szívvel gratulálni döntésükhöz, vagy a törekvéseiket kísérő sikerhez. Éppen ilyen kevésbé ajánlhatom az ilyen elveken nyugvó, s ilyen következményekkel járó magatartást más nemzeteknek. Ezt azokra kell hagynom, akik mélyebben látnak bele ügyeikbe, mint én tehetem, s akik a legjobban tudják, mennyire kedveznek az Önök tettei az ő terveiknek. Az urak a Forradalmi Társaságban, akik olyannyira siettek gratulációikkal, úgy tűnik, erősen azon a véleményen vannak, hogy van valamilyen, a mi országunkra alkalmazható politikai tervzet, amelyre nézve az Önök ténykedése valamiképpen hasznos lehet. Az Önök Price doktora ugyanis, aki maga is nem csekély buzgalommal töprengett ezen a témán, a következő igen figyelemreméltó szavakat intézte hallgatóságához: „Nem fejezhetem be anélkül, hogy *kifejezetten* emlékeztessem Önöket arra a szempontra, amelyre *nemegyszer utaltam*, s amelyet valószínűleg Önök is mindvégig *előre sejtettek*; egy olyan szempontra, amely *nagyobb hatással van lelkemre, semmint kifejezhetném*. Arra gondolok, hogy a *mostani idők igen kedveznek a szabadság ügyéért kifejtett minden erőfeszítésnek*.”⁸²

Világos, hogy a *politikus* prédikátor szellemét valamilyen rendkívüli elgondolás hatotta át; s felettébb valószínű, hogy az őt nálamnál jobban értő közönségének gondolatai mindvégig előtte haladtak az ő eszmefuttatásának, s a következtetések egész sorának, amelyhez vezetett.

Mielőtt a prédikációt elolvastam, valóban úgy gondoltam, hogy szabad országban élek; s ez olyan tévedés volt, melyet azért dédelgettem, mert növelte bennem a szeretetet az ország iránt, amelyben élek. Persze tudtam jól, hogy legnagyobb bölcsességünk és legelső kötelességünk féltő, soha ki nem hunyó éberséggel őrizni szabadságunk kincsét, nem csak ellenséges betöréssel, hanem a pusztulással és a korrupcióval szemben is. Úgy véltem azonban, hogy e kincs inkább megóvni való birtok, semmint valami

díj, amelyért versengeni kellene. Nem értettem, hogy korunk miért kedvezne olyannyira minden erőfeszítésnek a szabadság ügyéért. Korunk csupán annyiban különbözik bármely más kortól, amennyire az a franciaországi eseményekből következik. Ha ama nemzet példája hatással van a miénkre, könnyen megértem, hogy egyes cselekedeteiket, melyeknek kellemetlen következményük van és nemigen egyeztethetők össze az emberisésséggel, a nagylelkűséggel, a jóhiszeműséggel és az igazságossággal, miért mentegetik oly szelíd jóindulattal, amikor a tettesekről, s tűrik oly elnézően, amikor a szenvedőkről van szó. Nyilvánvaló, hogy nem túl bölcs dolog egy olyan példa tekintélyét rontani, amelyet követni szándékozunk. De ezt figyelembe véve is eljutunk egy igen természetes kérdéshez: – Mi a szabadság ügye, s mik azok az érte tett erőfeszítések, amelyekre nézve Franciaország példája oly egyedülállóan sok jóval kecsegtet? Vajon meg kell semmisítenünk monarchiánkat, a királyság minden törvényével, ítélőszékével és valamennyi ősi testületével együtt? Tüntessük el az ország minden ismertető jegyét, előnyben részesítve egy mértani és számtani alkotmányt? Nyilvánítsuk haszontalannak a lordok házát? Töröljük el a püspökséget? Adjuk el az egyházi földeket zsidóknak és tözsdézőknek; avagy vesztegessük meg velük az újonnan kitálalt helyi köztársaságokat, hogy vegyenek részt a szentséggyalázásban? Minősítsük az összes adót merő sérelemnek, s az állami bevételeket fokozzuk le hazafias hozzájárulássá, illetve ajándékká? Cseréljük fel ezüst cipőcsatokra a földadót, vagy a malátaadót, hogy azokból nyerje támaszát a királyság tengeri hatalma? Kuszáljunk össze minden rendet, rangot és címet, hogy az államcsőddel párosuló általános anarchiából kiemelkedő háromnégyezer demokrácia előbb nyolcvanhárommá, majd valami ismeretlen vonzerő hatására egyetleneggyé szerveződjen? Vajon e célból lezüllesszük-e a hadsereg fegyelmét és hűségét, előbb mindenféle kicsapongással, majd azzal, hogy szörnyűséges precedenst teremtünk fizetségük ajándékokkal való növelésére? Csábítsuk el a káplánokat püspökeik hűségéről azt a csalfa reményt keltve

bennük, hogy részesednek majd saját rendjük koncaiból? Térítsük le a londoni polgárokat a lojalitás útjáról azzal, hogy polgártársaik rovására élmezszük őket? Cseréljük fel a királyság törvényes pénzürméit kötelező érvényű papírpénzekkel? Arra fordítsuk-e az állami jövedelmek zülált állományának maradványait, hogy valami eszelős terv szerint két egymás felett örökölő és egymás ellen harcoló hadsereget tartson el? – Ha ezek a Forradalmi Társaság céljai és eszközei, elismerem, jól állították össze őket; s Franciaország mindkét téren elláthatja őket a kérdéses precedensekkel.

Értem, hogy az Önök példájára azért hivatkoznak, hogy bennünket megszégyenítsenek. Tudom, tunya és nehézkés fajnak tűnünk, melyet elviselhetőnek talált helyezte tétlenségre ítél; s valami silány kis szabadság birtoklása megakadályozza abban, hogy valaha is a maga tökéletességében juthasson hozzá ahhoz. Az Önök vezetői Franciaországban úgy kezdték, hogy színleg csodálták, szinte bálványozták a brit alkotmányt; de ahogy előrehaladtak, egyre inkább fensölbséses megvetéssel tekintettek rá. Az Önök Nemzetgyűlésének barátai minálunk éppen ilyen lesűjtó véleménynel vannak arról, amire korábban mint országuk dicsöléségre gondoltak. A Forradalmi Társaság ráébredt, hogy az angol nemzet nem szabad. Meg vannak gyölződve arról, hogy képviseletünk egyenlölensége „alkotmányunk oly súlyos és nyilvánvaló fogyaté-kossága, amelynek következtében inkább csak *formáját* tekintve és *elméletileg* nagyszerű”^{*} Hogy egy-egy királyság törvényhozásában a képviselet nem csupán minden ottani alkotmányos szabadság alapja, de „*minden legitim kormányzat* is; hogy nélküle a *kormányzás* nem egyéb, mint *bitorlás*”; – hogy „amikor a képviselet *részleges*, akkor a királyság csupán *részlegesen* birtokolja a szabadságot; s ha túlzottan részleges, akkor a szabadságnak csupán a *látzatát* biztosítja; s ha nemcsak hogy túlzottan részleges, de korrupit módon választott is, akkor egyenesen *káros*.” Price doktor a képviselet eme elégtelenségét

^{*} *Discourse on the Love of our Country*, 3. kiad. 39. o.

alapvető *sérelmünknek* tekint; s jóllehet, ami e látszatképviselet korrupsztát illel, reméli hogy még nem érkezlel el a leljes elzüllöltséé állapotába, attól lart, mindadlíg semml nem fogunk lennl annak érdekelében, hogy elnyerhessük ezl „a nélkülölzhetetlen áldást, amíg valami *nagy visszaélés a hatalommal* újra ki nem vállya neheztelésünk, vagy valami *nagy szerencsétlenség* ismét fel nem keltl félelmeinket, vagy talán amíg a *tiszta és egyenlöl* képviselet *elnyerése más országokban* lángra nem lobbantja a szégyenérzést mibennünk, kik *világcsúffára* beérjük a szabadság *ámyékával*.” Ehhez a következő jegyzetet fűzi: „Olyan képviselet ez, melyet főleg a kincstár választ, meg néhány ezren a nép *söpredékéből*, kiket általában megfizetnek szavazataikért.”⁸³

Mosolyognivalöl ama demokraták következetessége, akik ha éppen nincsenek őrhelyükön, a legnagyobb megvetéssel kezelik a közöliség szerényebb származású részét, míg ugyanakkor színlleg a hatalom letéteményeseivé emelik őket. Hosszú értekezésre lenne szükség, hogy bemutathassam Önnek azt a számtalan téveszmét, amelyel az „elégtelen képviselet” kifejezés általános és homályos természete rejt. Csak annyil mondok itt el, igazságot szolgálaltva annak a régimódi alkotmánynak, amely alatt hosszú ideje jól boldogulunk, hogy képviseletünk tökéletesen alkalmasnak találaltatott mindazon célokra, amelyekre egy népképviseletet szánhatnak, s ami attól elvárható. Meg fogom hiúsítani, hogy alkotmányunk ellenségei az ellenkezőjét bebizonyítsák. Annak a részletes elemzése, hogy miben szolgálja olyan jól céljait, alkotmányunk gyakorlatáról szölöl önálló értekezést követelne meg. Csupán azért fejtem itt ki a forradalmárok doktrínáit, hogy Ön és mások láthassák, milyen véleménnyel vannak ezek az urak országuk alkotmányáról, s miért gondolják úgy, hogy valami nagyszabású hatalmi visszaélés vagy szerencsétlenség, alkalmat adván egy eszméiknek megfelelő alkotmány áldásainak elnyerésére, csillapítaná lázukat; láthatja majd, hogy miért búvöl el őket az Önök méltányos és egyenlöl képviselete, amelyet ha egyszer elnyernek, nálunk is hasonló következményekkel járhat. Hisz látja,

alsóházunkat csupán „szemfényvesztésnek”, „formainak”, „elméletinek”, „árnyéknak”, „utáztatnak”, esetleg „kártékonyak” tekintik.

Ezek az urak azzal büszkélkednek, hogy igen módszeresek, s nem is ok nélkül. Ezért kell képviseletünk ropant, szemmel látható fogyatékoságát, ezt az alapvető sérelmet (amint nevezik) nem csupán önmagában véve ártalmasnak tekinteniük, hanem egyszersmind olyasvalaminek is, ami egész kormányzatunkat teljességgel törvénytelené teszi, amitől nem jobb, mint a nyílt *bitorlás*. Hogy megszabaduljunk e törvénytelen, bitorolt kormányzattól, ahhoz természetesen tökéletesen indokolt, ha nem kimondottan szükséges lenne egy újabb forradalom. Ha figyelmesen szemügyre vesszük elveiket, sokkal messzebbre mennek, mint hogy csupán az alsóház megválasztása módjának átalakítását célozzák; hiszen ha elfogadjuk, hogy minden kormányzat *legitimitásához* szükséges a népképviselő avagy a választás, akkor az egész lordok házáat egy csapásra fattyúkká, romlott vérűekké nyilvánítjuk. Ez a ház egyáltalán nem a nép képviselője, még „látszatra vagy formailag” sem. Éppen ilyen rossz a korona helyzete is. Hiába törekedne arra a trón, hogy ezekkel az urakkal szemben a forradalom alkalmával végrehajtott rendezés tekintélyének oltalmába helyezze magát. A forradalom, melyre jogalapként hivatkozna, az ő rendszerük szerint maga sem rendelkezik jogalappal. Elméletük szerint az alapok, melyekre a forradalom épült, nem szilárdabbak, mint jelenlegi formalitásainké, hiszen egy önmagán kívül senkit nem képviselő lordok háza hajtotta végre, meg egy alsóház, mely pontosan olyan volt, mint a mostani, azaz, ahogyan ők mondják, a képviselő pusztán „árnyéka és utáztatása”.

Valamit le kell rombolniuk, máskülönben önnön szemükben céltalannak tetszik létezésük. Egy részük a polgári hatalmat tenné tönkre az egyházin keresztül; a másik rész az egyházat döntené meg a polgárin keresztül. Tudatában vannak annak, hogy a legrosszabb következmények származnának a közállapotokra abból, ha egyház és állam e kettős szétválását véghezvinnék; de olyannyira hevítik

őket elméleteik, hogy nem is csak burkoltan céloznak rá: e rombolás az összes kárral együtt, ami hozzá vezet s amivel jár, s amiben ők maguk is egészen bizonyosak, nem lenne számukra elfogadhatatlan, illetve óhajuktól túlságosan távol álló. Egy nagy tekintélyű, s persze igen tehetséges férfiú közülük az egyház és az állam közötti állítólagos szövetségről beszélve megállapítja, „*talán meg kell várnunk a polgári hatalom bukását*, mielőtt ez a felettből természetellenes szövetség széthullik. Semmi kétség, végezetes idő lesz az. De milyen politikai megrázkódtatás felett kellene bánkódnunk, ha az ennyire kíváncsot következményekkel párosul?”⁸⁴ Láthatja, milyen nyugodt tekintettel képesek ezek az urak végignézni a legnagyobb szerencsétlenségeket, melyek országukra zúdulhatnak!

Nem csoda hát, hogy ha ilyen eszméket vallanak hazájuk alkotmányának és kormányzatának minden részéről, azaz az egyházban és az államban egyaránt törvénytelennek és bitorlottnak, a legjobb esetben pusztá utánzatnak tartják azokat, akkor mohó és szenvedélyes lelkesedéssel tekintenek a külföld felé. Amíg ezek a nézetek tartják őket hatalmukban, hiábavaló ősök gyakorlatáról, hazájuk alapvető törvényeiről, az alkotmány szilárd formájáról beszélni nekik, amelynek értékeit a hosszú tapasztalat kemény próbája, az állam egyre fokozódó ereje és a nemzet felvirágzása támasztja alá. A tapasztalatot, mint iskolázatlan emberek bölcsességét, lebecsülik; ami pedig a többi illeti, földalatti aknát ástak, amely egyetlen hatalmas robbanással a levegőbe fogja repíteni az összes ősi példát, precedenst, chartát, parlamenti törvényt. Az „emberi jogokról” beszélnek. Ezek ellenében nem létezhet preskripció⁸⁵; semmiféle megegyezés nem kötelező velük szemben; nem ismernek mértéket, sem kompromisszumot; ami hűja csak van követeléseik teljes kielégítésének, az megannyi fondorlat és igazságtalanság. Az ő emberi jogaikkal szemben egyetlen kormányzat se keresse biztonságát fennállásának ősi mivoltában, vagy igazgatásának méltányosságában és enyhességében. Ezeknek az okoskodóknak a kifogásai éppen olyan érvényesek egy ősi és jószágos kormányzattal szemben, ha formái nem egyez-

nek meg az ő elképzeléseikkel, mint a legerőszakosabb zsarnokság vagy a legújszerűbb bitortlás ellenében. Minduntalan vitáznak a kormányokkal, mégpedig nem visszaélésekről, hanem az alkalmasság és a jogcím kérdéséről. Nincs mit mondanom politikai metafizikájuk ügyetlen szemfényvesztéséről. Hadd szórakoztassák vele magukat iskoláikban. – „*Illa se jactat in aula – Aeolus, et clauso ventorum carcere regnet.*”⁸⁶ Csak ne törjenek ki börtönükből, hogy *levanter*⁸⁷ módjára dühöngjenek, hogy forgószélükkel végigsöpörjék a földet, s hogy megsemmisítésünk érdekében a feneketlen mélységű kutakat fakasszanak.

Távol álljon tőlem, hogy elméletben tagadjam; éppen ilyen távol áll szívemtől, hogy a gyakorlatban elutasítsam (ha rendelkeznék a megadás és az elutasítás hatalmával) az emberek *valódi* jogait. Azzal, hogy tagadom a jogokra vonatkozó hamis követeléseiket, nem akarom megsérteni azokat, amelyek valóságosak, s amelyeket az ő állítólagos jogaik lerombolnának. Ha a polgári társadalom az ember üdvére született, minden előny, aminek a céljából alkoták, az ember jogává válik. A polgári társadalom a jószándékúság intézménye; s maga a törvény sem más, mint szabályok szerint működő jószándékúság. Az embereknek joguk van e szabályok szerint élni; joguk van az igazságoságra társaikkal szemben, akár politikai funkciót viselnek, akár közönséges foglalkozást űznek. Joguk van iparkodásuk gyümölcseire; s az eszközökre, amelyek iparkodásukat gyümölcsözővé teszik. Joguk van szüleik szerzeményeire; ivadékaik táplálására és nevelésére; arra, hogy az életben irányítsák őket, a halálban pedig vigaszra leljenek. Az egyes embernek joga van saját érdekében megtenni mindent, amit megtehet anélkül, hogy mások jogait tiporná; s joga van méltányos részre mindabból, amit a társadalom a képességek és az erők összehangolásával az ő érdekében megtehet. Ebben a társulásban minden embernek egyenlő jogai vannak; ámde nem azonos dolgokra. Aki a társulásból mindössze öt shillinggel részesedik, annak ugyanannyi joga van erre a részre, mint annak, akinek ötszáz fontja fekszik benne a maga nagyobb részére. De nincs joga arra, hogy egyenlő osztalék-

hoz jusson a részvények hozadékaiból; s ami a hatalomból, tekintélyből és irányításból való részesedést illeti, amivel állítólag minden egyén rendelkezne az államigazgatásban, kénytelen vagyok tagadni, hogy a polgári társadalomban élő emberek közvetlen, eredeti jogai közé tartoznának; az én gondolataim tárgya ugyanis a polgári, társas ember, nem más. A polgári társaság pedig megegyezésre épül.

Ha a polgári társadalom megegyezéssel születik, e megegyezés kell hogy legyen a törvénye. E megegyezésnek kell korlátoznia és befolyásolnia mindenféle alkotmányt, amely általa létrejön. Mindennemű törvényhozói, bírói és végrehajtó hatalom ennek az alkotása. Ezek semmilyen más körülmények között nem létezhetnek; s hogyan követelhet bárki is a polgári társadalom konvenciója alapján olyan jogokat, amelyek még csak nem is feltételezik létezését? olyan jogokat, melyek teljesen összeegyeztethetetlenek vele? A polgári társadalom egyik legelső indítóoka, amely egyik alapvető szabályává is lesz, hogy *senki sem lehet bíró a saját ügyében*. Ezzel minden egyén azon nyomban megfosztatik a szövetségre még nem lépett emberek legelső alapvető jogától, azaz attól, hogy ítéljen önmaga felett, s védje saját ügyét. Lemond minden jogáról önmaga kormányzására. Ezzel jár, hogy jószerével feladja a természet első törvénye által biztosított önvédelmi jogot. Az emberek nem élvezhetik egyszerre a polgári és a nem polgári állapot jogait. Az ember, hogy igazságot szerezzen, feladja jogát, hogy meghatározza, melyek a számára legnélkülözhetetlenebb célok. Hogy némi szabadságát biztosítsa, az egészet bizalommal átruhazza a kormányzatra.

A kormányzat nem a természetes jogok alapján keletkezik, amelyek tőle teljesen függetlenül is létezhetnek, s léteznek is; mégpedig sokkalta tisztább formában, s az elvont tökéletesség sokkalta magasabb fokán: ám az elvonatkoztatásbeli tökéletességük jelenti a gyakorlatban való fogyatékoságukat. Joguk lévén mindenre, az emberek mindent meg is akarnak szerezni. A kormányzat az emberi bölcsesség találmánya, melynek célja, hogy emberi

szükségeket elégítsen ki. Az embereknek joguk van arra, hogy e bölcsesség kielégítse ezeket a *szükségeket*. E *szükségeket* közé számít az a polgári együttélésből fakadó igény, hogy szenvedélyeik megfelelő korlátok közé zárassanak. A társadalom megköveteli, hogy ne csupán az egyének indulatai vettessenek alá, hanem azt is, hogy tömegesen és testületileg csakúgy, mint egyénileg, az emberek szándékai gyakorta megghiúsuljanak, akarataik ellenőrzés alá essék, szenvedélyeik kordában tartassanak. Ezt csakis *rajtuk kívül álló hatalom* képes megtenni, nem pedig olyan, amely funkciója gyakorlásakor annak az akaratnak s azoknak a szenvedélyeknek az igáját vonja, amelyeket megzabolázni és elfojtani lenne hivatott. Ebben az értelemben az emberekre nehezedő béklyók, éppen úgy, mint szabadságaik, szintén a jogaik közé tartoznak. De minthogy a szabadságok és a korlátozások egyaránt korok és körülmények szerint változnak, s végtelenül nagy számú változatuk lehetséges, nem határozhatók meg semmilyen elvont szabállyal; s nem létezhet nagyobb bolondság, mint ezen az elven tárgyalni őket.

Attól a pillanattól kezdve, hogy jöttányit is lefaragunk minden ember önmaga kormányzására vonatkozó természetes jogából, s eltúrjuk, hogy e jogok bármilyen mesterséges, pozitív korlátozás alá essenek, a kormányzat szervezése teljes egészében megállapodás kérdésévé válik. Éppen ez teszi egy-egy állam alkotmányát s a benne lévő hatalmak megfelelő megosztását a legkifinomultabb és a legbonyolultabb képességektől függővé. Ez az emberi természet és az emberi *szükségeket*, s mindama dolgok mély ismeretét követeli meg, amelyek megkönnyítik vagy akadályozzák azon különféle célok megvalósítását, amelyeken a polgári intézmények gépezetének munkálkodnia kell. Az államnak szüksége van arra, hogy erejének támasztékai, betegségeinek pedig orvosságai legyenek. Mi haszna az ember élelemre vagy orvosságra való elvont jogáról értekezni? A kérdés ezek megszerzésének és magunkhoz vételének módja. E megfontolás alapján mindig is azt fogom tanácsolni, hogy a földművest és az orvost hívjuk segítségül, ne a metafizika professzorát.

Az állam felépítésének, illetve megújításának vagy megreformálásának tudományát, akárcsak bármely más kísérleti tudományt, nem szabad *a priori* módon tanítani. Nem is rövid tapasztalat az, amely erre a gyakorlati tudományra oktathatna; ugyanis az erkölcsi indítékok tényleges hatásai nem mindig közvetlenek; hanem ami előszörre káros, az távolabbi kihatásaiban még lehet nagyszerű is; sőt nagyszerűsége esetleg éppen azon hátrányos következményekből származhat, amelyeket kezdetben kiváltott. Ennek a fordítottja is megesik; s igen tetszetős elgondolások, igen biztató kezdetek után, gyakran érnek szégyenletes és sajnálatos véget. Az államokban gyakran keletkeznek homályos, szinte lappangó erők, olyanok, amelyeknek jelentősége első pillantásra csekélynek tűnik, ám amelyektől az állam virágzása vagy romlása a legnagyobb mértékben függhet. Mivel tehát maga a kormányzás tudománya ennyire gyakorlati jellegű, ilyen gyakorlati célokat szolgáló, s tapasztalatot igénylő dolog – nagyobb tapasztalatot, mint amekkorát egyetlen személy, legyen bármilyen eszes és figyelmes is, egy egész élet folyamán gyűjteni képes –, mindenkinek végtelen óvatossággal szabad csak arra vállalkoznia, hogy lebontson egy olyan épületet, amely hosszú időn át tűrhetően szolgálta a társadalom közös céljait, vagy hogy újjáépítse anélkül, hogy szem előtt bizonyítottan hasznos példák és minták lebegnének.

E metafizikai jogok úgy lépnek be a közéletbe, akár a sűrű közegbe hatoló fénysugarak, s a természet törvényeinek megfelelően letérülnek egyenes pályájukról. Az emberi szenvedélyek és érdekek súlyos és bonyolult szövevényében ezek az eredeti jogok valóban olyan töréseken és tükröződéseken mennek keresztül, hogy nevetséges úgy beszélni róluk, mintha továbbra is egyszerűen, eredeti irányukba tartanának. Az emberi természet bonyolult, s a társadalom céljai a lehető legösszetettebbek; ezért a hatalom semmilyen egyszerű megosztása vagy irányítása nem lehet megfelelő, sem az ember természete, sem ügyeinek jellege szempontjából. Amikor arról hallok, hogy valamilyen új politikai berendezkedésben a termé-

szet egyszerűségére törekszenek, s ezzel kérkednek is, nem habozom megállapítani, hogy a mesterek vagy felet-te tájékozatlanok szakmájuk felől, vagy teljesen elhanyagolják kötelességüket. Az egyszerű kormányzatok alapvetően fogyatékosak, hogy rosszabbat ne is mondjak róluk. Ha a társadalmat csak egyetlen szempontból vizsgálnánk, az alkotmánynak ezek az egyszerű formái mind végtelenül vonzóak lennének. Valóban mindegyik tökéletesebben felelne meg egyedi céljának, mint ahogy az összetettebb a maga összes bonyolult célját képes megvalósítani. Jobb azonban, hogy az egész legyen tökéletlenül és következetlenül kielégítve, semmint hogy miközben egyes részekről nagy alapossggal gondoskodnak, a többieket teljesen elhanyagolják, vagy esetleg mélységesen megsértik a kedvenc tag ajnázásával.

E teoretikusok összes állítólagos joga csupa túlzás; s amennyire igazak metafizikailag, olyannyira hamisak erkölcsi és politikai szempontból. Az emberi jogok amolyan *középuton* helyezkednek el; képtelenség definiálni őket, de rájuk ismerni nem lehetetlen. A kormányzat alatt élő emberek jogai azok az előnyök, amelyek gyakran a különféle jó dolgok kiegyensúlyozásából fakadnak; olykor a jó és a rossz, olykor pedig a rossz és a rossz közötti kompromisszumból. A politikai racionalitás a számolás elvére épül; igaz erkölcsi értékek összeadására, kivonására, szorzására és osztására – nem metafizikai vagy matematikai, hanem etikai alapon.

Ezek az elméletgyárosok szinte mindig agyafúrtan összekeverik a nép jogait hatalmával. Valahányszor a közösség, mint testület, cselekedni képes, nem ütközhet tényleges ellenállásba; de amíg hatalom és jog egy és ugyanaz, testületként sem lehet olyan joga, amely összeegyeztethetetlen az erénnyel, s az erények alfájával, a körültekintéssel. Az embereknek nincs joguk semmire sem, ami ésszerűtlen s ami nem javukat szolgálja, jóllehet, egy kedvelt költő azt mondta, *Liceat perire poetis*. Hogy egyikük állítólag hidegvérrel a vulkáni forrongás lángjai közé vetette magát, *Ardentem frigidus Aetnam insiluit*⁸⁸, az efféle hóbortosságot inkább indokolatlan poétai szabados-

ságnak tartom, semmint a Parnasszus egyik kiváltságának; s legyen akár költő, vagy hittudós, esetleg politikus, aki úgy dönt, hogy efféle jogot gyakorol, úgy hiszem, bölcsőbb – mivel könyörületesebb – gondolatok arra ösztönöznének, hogy megmentsem az illetőt, mint hogy ostobasága emlékeként megőrizsem rézpapucsait.

Az olyanfajta évfordulós prédikációk, amelyekre az általam leírtak nagy része vonatkozik, ha az illetőket a szégyen nem téríti le mostani pályájukról, az eseményekről való megemlékezéssel sokakat kiforgatnak majd az általuk ünnepelt Forradalom elveiből, s megfosztanak előnyeitől. Megvallom Önnek, soha nem volt ínyemre ez az ellenállásról és forradalomról való folytonos fecsegés, meg az, hogy az alkotmány legvégső orvosságát mindennapi kenyerévé teszik meg. Ez veszedelmesen betegessé teszi a társadalom alkatát; rendszeres dózisokban adagolja a higanyszublimátot, s kantaridin állandó tukmálásával táplálja szabadságszeretetünket.⁸⁹

A megszokottá vált orvosság betegséget okoz, hiszen mindennapos, közönségessé vált alkalmazása meglazítja és elnyúvi annak a szellemnek a rugóit, amelyet nagy alkalmakkor kellene csak segítségül hívni. Rómában a legnagyobb türelemmel viselt szolgaság korában a zsarnokölésről szóló leckék az iskolásfiúk köznapi tanulmányaihoz tartoztak – *cum perimit saevos classis numerosa tyrannos*⁹⁰. Rendes körülmények között az ilyesmi egy olyan országban, mint a mienk, a legrosszabb következményekkel jár, még a szabadság ügyére nézve is, amelynek hitelét a szertelen fantáziálás csapongásával rontja. Korunk szinte valamennyi törőlmetszett republikánusa rövid idő elteltével a legodaadóbb, tökéletesen idomított udvaronccá vált; hamar azokra hagyták a fásasztó, mértékletes, de gyakorlati ellenállás ügyét, akiket elméleteiktől felfuvalkodva és megittasulva alig tartottak többre a toryknál.⁹¹ A képmutatás persze kedvét leli a legmagasabb spekulációkban: mert aki soha nem óhajt többet, mint töprengeni, annak semmibe se kerül a fennköltség. De még azokban az esetekben is, amikor e dagályos eszmefuttatások háttérében inkább csak felületességet, mint

csalárdságot kell gyanítanunk, a helyzet igen hasonló. Ezek a tudósok, úgy találván, hogy szélsőséges elveik nem vonatkoztathatók olyan esetekre, amelyek csupán korlátozott, vagy mondjuk úgy, polgári illetve törvényes ellenállást kívánnak meg, ilyenkor egyáltalán nem is alkalmazzák az ellenállás eszméjét. Számukra vagy háború, illetve forradalom van, vagy semmi. Látván, hogy politikai elgondolásaik nem igazodnak ahhoz a világhoz, amelyben élnek, gyakran lekicsinylőleg kezdenek vélekedni minden közéleti eszme felől; s készek arra, hogy kicsinyes érdekért feladják azt, amit csekély értékűnek tartanak. Néhányuknak persze szilárdabb, állhatatosabb a jelleme; ezek azonban a parlamenten kívül rekedt buzgó politikusok, akiket kevés dolog bírhat rá dédelgetett terveik feladására. Állandóan az egyház, az állam, vagy mindkettő valamilyen átalakításán jár az eszük. Amikor erről van szó, ezek mindig igen rossz polgárai az államnak, s felette kétes dolog kapcsolatban állni velük. Mivel ugyanis spekulatív terveiket végtelenül nagyra értékeli, az állam fennálló berendezkedését pedig semmire sem becsülik, a legjobb esetben is közömbösek sorsa iránt. Nem látnak erényt a közügyek helyes, sem bűnt azok helytelen intézésében; inkább örülnek az utóbbinak, mert az jobban kedvez a forradalomnak. Nem látnak sem erényt, sem erénytelenséget egyetlen emberben, cselekedetben, politikai elvben sem azon túl, hogy elősegítik vagy hátráltatják-e átalakítási szándékaikat: ezért egyik nap a megerősített, túlzott felségjogokat karolják fel, máskor pedig a szabadságról alkotott legféltetlenebb demokratikus eszméket, s ügyre, személyekre, pártra való tekintet nélkül kapnak egyiktől a másikhoz.

Önök Franciaországban forradalmi válságot, s egyik kormányformáról a másikra való átmenetet élnek át – nem láthatják az embereknek ezt a típusát, abban a megvilágításban mint mi ebben az országban. Nálunk harciasak, Önöknél diadalmasak; s Önök tudják, mire képesek, ha hatalmuk nagysága arányban áll akaratukéval. Ne gondolják rólam, hogy e megfigyeléseket az emberek valamelyik rendjére korlátoznám, vagy hogy valamelyik rend

minden tagjára általánosítanám. Korántsem! Éppen annyira nem tudom ezt az igazságtalanságot elkövetni, mint beállni a túlzó elveket vallók táborába, akik a vallás nevében alig tanítanak egyebet, mint heves és veszedelmes politikát. E forradalmi politikában az a legrosszabb, hogy megedzi és megkeményíti a lelket, felkészítendő azt azokra az ádáz csapásokra, amelyek szélsőséges esetekben olykor érik. De tekintve, hogy ezek az esetek talán soha nem következnek el, a lélek indokolatlanul szennyeződik be; s nagy mértékben károsítja az erkölcsi érzéket, ha a rontás semmiféle politikai célt nem szolgál. Ezek az urak olyannyira belemerültek az emberi jogokról szóló elméleteikbe, hogy teljesen megfélemedtek az emberi természetről. Anélkül, hogy egyetlen új utat is nyitottak volna az értelem felé, eltorlaszolták azokat, amelyek a szívhez vezetnek. Önmagukban, s mindazokban, akik figyelnek szavukra, lezüllesztették az emberi lélekbe helyesen beplántált összes érzést.

Az Old Jewry e nevezetes prédikációja csakis ezt a szellemet árasztja szerteszét a közéletben. Összeesküvések, mérszárlások, merényletek egyesek számára jelentéktelen árnak tűnnek, ha forradalmat lehet vásárolni rajtuk. Az ő kényes ízlésüknek túl sivár, ötletszegény az olcsó, vértelen megújítás, a büntetlen szabadság. A díszleteket alaposan át kell rendezni; kell valami pompás színpadi effektus; nagyszabású látványosságra van szükség, mely lángra gyújtja a hatvan évi biztonság és általános virágzás semmire sem lelkesítő nyugalmanak tunya élvezetétől el-tompult képzeletet. A Prédikátor mindezt megtalálta a francia forradalomban. Ez egész testét ifjonti hévvel tölti el. Ahogy halad előre, úgy csapnak egyre magasabbra lelkesedésének lángjai, s mikor a szónoklat befejező részéhez érkezik, a tűz lobogva ég. Ekkor pulpitusa Písgájáról⁹² rátekint Franciaország szabad, erkölcsös, boldog, virágzó, dicsőséges állapotára, s mintha az ígéret földjét pillantaná meg madártávlatból, így ad kifejezést elragadtatásának:

„Micsoda eseménydús idöket élünk! Hálás vagyok, hogy megérhettem; szinte azt mondhatnám, *Uram, en-*

*gedd szolgádat békében távozni, mert szemeim látták megdicsőüléset. – Megértem ama tudás elterjesztését, mely aláasta a babonát és a tévelygést. – Megértem, hogy az emberi jogokat jobban ismerik, mint valaha; s hogy olyan nemzetek epekednek a szabadság után, amelyek úgy látszott, elfeledték ezt az eszmét. – Megértem, hogy harmincmillió felháborodott és elszánt ember lerázza a szolgaságot és ellenállhatatlan hangon követeli szabadságát. Királyukat diadalmenetben kísérik, s az önkényes uralkodó megadja magát alattvalóinak.”*⁹³*

Mielőtt folytatnám, meg kell jegyeznem, hogy úgy tűnik, Price doktor eléggé túlértékeli azt a nagy fényességet, amelyet alkalma nyílt korunkban befogadni és szétárasztani. Számomra a múlt század éppen ennyire felvilágosultnak tűnik. Bár egy másik helyen, de tartottak akkor is egy éppen annyira emlékezetes diadalmenetet, mint amilyen a Price doktoré; s a kor némely nagy prédikátorai is éppen olyan buzgón tapsoltak hozzá, mint ő a franciaországi diadalmenethez. Hugh Peters tiszteletes felségárulási perében, az egyik tanúvallomás szerint azon a napon, amikor Károly királyt Londonba szállították a törvényszék elé, a Szabadság Apostola *diadalmenetet* rendezett. A tanú azt mondotta, „láttam őfelségét a hatlovas hintóban, s Peterst *diadalmenetben* lovagolni a király előtt.” Amikor Price doktor úgy beszél, mintha valami felfedezést tett volna, csupán precedenst követ; ugyanis a király perének megkezdése után ugyanez az előfutára, tehát Peters doktor, egy hosszú ima befejezéseként a whitehalli királyi kápolnában (diadalmámoreában jól kiválasztotta a helyet) így szólt: „Hűsz esztendeje imádkozom és prédikálok, s most az agg Simeonnal együtt elmondhatom; *Uram, engedd szolgádat békében távozni, mert sze-*

* Egy másik eme tiszteletreméltó urak közül⁹⁴, aki tanúja volt az utóbbi időben Párizsban bemutatott látványosságok egy részének, a következőképpen fejezi ki magát: „*A győzedelmes alattvalók által diadalmenetben vonszolt engedelmes király egyike ama nagyszerű látványoknak, amelyek ritkán adódnak az emberi ügyekben, s amelyre életem hátralevő részében bámulattal és meglepődéssel fogok visszagondolni.*” Csofálatos, hogy az urak érzése mennyire megegyeznek egymással.

meim látták megdicsőülését.”^{*95} Peters imája nem volt eredményes, mert nem távozott el sem olyan hamar, sem olyan békésen, ahogy óhajtotta. Maga is áldozatává vált (őszintén remélem, itthoni követőivel ellentétben) annak a diadalmenetnek, amelyet főpapként vezetett. A restauráció idején talán túlföntül keményen bántak el ezzel a szegény jóemberrel. De hálával tartozunk emlékének és szenvedéseinek, mert éppen olyan felvilágosult, éppen olyan buzgó volt, s éppen olyan hatékonyan aknáztá alá valamennyi *babonát és tévelygést*, melyek hátráltatnák a nagy vállalkozást, amelynek részese volt, mint bárki, aki követte és utánozta a mi korunkban, mely kizárólagos jogcímet követel magának az emberi jogok ismeretére, s ezen ismeret minden dicsőséges következményére.

Az Old Jewry prédikátorának e dicshimnusa után, amely csak az elhangzás helyét és idejét tekintve különbözik 1648-as elődjétől, de szellemével és betűjével tökéletesen megegyezik, a Forradalmi Társaság, a kormánycsinálók, *a királyok elbocsátóinak* hősi csapata, az uralkodók választói, a királyt diadalmenetben hurcolók, gőgösen pöffeszkedve ama szerteágazó ismereteik tudatában, amelyekben valamennyien oly nagy mértékben részesültek, sietve hozzáláttak, hogy imígyen szerzett tudásukat nagylelkűen elterjesszék. Hogy e jótékony cselekedetet végre is hajthassák, a gyűlés székhelyét áttették az Old Jewry-ből a London Tavernbe⁹⁶; itt indítványozta és fogadtatta el Price doktor, akiben orákulumi emelvényének füstjei még mindig nem szívódtak fel teljesen, azt a határozatot, vagy inkább üdvözlő nyilatkozatot, amelyet Lord Stanhope közvetített Franciaország Nemzetgyűlése felé.

Azt kell tapasztalnunk, hogy az evangélium hirdetője megszenteltségeníti az általában „*nunc dimittis*” néven ismert gyönyörű prófétai fohászt, mely a megváltó első templombéli megjelenésekor hangzott el, s durva és természetellenes gyönyörrel alkalmazza a legszörnyűsebb, legembertelenebb és legszomorúbb látványra, amely valaha feltárulkozott az emberi sajnálat és felhábo-

* *State Trials*, 2. köt. 360., 363.o.

rodás előtt. E „*diadalmenetben kísérés*”, mely a legjobb formájában is emberhez méltatlan és vallásellenes, s szónokunkat ilyen profán mámorral tölti el, úgy hiszem, meg kell hogy rázza minden jótét lélek erkölcsi érzékét. Angliában sokan megdöbbsent és felháborodott szemlélői voltak e diadalmenetnek. Hacsak nem váltunk valami különös ámítás áldozatává, a látvány inkább emlékeztetett az amerikai vademberek menetére, kik diadalnak titulált gyilkosságaik után bevonulnak Onondagába⁹⁷, s skalpokkal köröskörül teleaggatott viskóikba vezetik a náluknál semmivel sem kevésbé vad asszonyaik csúfolódásai és ütlegei alatt összeroskadó foglyaikat, semmint egy civilizált harci erényekkel rendelkező nemzet diadalmenetének pompájára hasonlított volna; – ha civilizált nemzet, vagy bárki, akiben megvan a nagylelkűség érzéke, képes lenne személyes diadalt ülni a bukottak és az elesettek felett.

Nem diadala volt ez Franciaországnak, Uram. Hitem szerint az Önök nemzetét, szégyennel és borzadással töltötte el. Úgy kell gondolnom, a Nemzetgyűlés roppantul megalázva érzi magát, amiért nem képes megbüntetni sem e diadalmenet értelmi szerzőit, sem megvalósítóit; s amiért olyan helyzetben vannak, amelyben a kérdés bármilyen firtatása szükségszerűen nélkülözi a szabadság és a pártatlanság látszatát is. A Gyűlés helyzetében egyúttal apológiáját is megteheti; ám ha jóváhagyjuk azt, amit ők kénytelenek eltűnni, az a mi megrontott lelkünk korcs választása.

A szabad mérlegelés erőltetett látszata ellenére valójában a rideg szükségszerűség hatása alatt hozzák határozataikat. Mintha csak egy idegen köztársaság szívében üléseznének, olyan városban van a székhelyük, melynek alkotmánya nem királyi chartából, s nem is az ő törvényhozó hatalmukból veszi eredetét. Körülveszi őket egy hadsereg, melyet nem a korona megbízásából, s nem is az ő parancsukra toboroztak; s amely, ha utasítást adnának a feloszlására, azon nyomban őket oszlatná szét. Ott üléseznek, miután orgyilkosok bandája párszáz tagjukat szétkergette⁹⁸; közben akik ezekhez hasonlóan mérsékelt elveket vallottak, csak türelmesebben és több reménység-

gel, azok nap mint nap vérlázító sérelmeknek és gyilkos fenyegetéseknek vannak kitéve. Az olykor valóságos, olykor állítólagos többség, mely maga is fogoly, a rab királyt arra kényszeríti, hogy mintegy harmadkézből uralkodói rendeletként bocsássa ki hebehurgya és feslett kávéházaik szennyes zagyvaságait. Köztudott, hogy minden intézkedésük felől már azelőtt döntenek, hogy vitára bocsátanak. Kétségtelen, hogy a lámpavas, a bajonett, a házakra vetett tűz rémuralma alatt kénytelenek meghozni mindazokat a meg nem érlelt és elhamarkodott intézkedéseket, amelyeket az osztályok, nyelvek és nemzetek torz sokaságából verbuvált klubok javasolnak. Vannak ezek közt alakok, akikkel összehasonlítva Catilina gátlásosnak tűnne, Cethegus⁹⁹ pedig józan és megfontolt férfiúnak. Nem is egyedül e klubokban torzítják szörnyeteggé a jogszabályokat. Már előzőleg is elferdítik őket az akadémiákon, a kluboknak ezekben az előiskoláiban, melyek megtalálhatók minden nagy forgalmú helyen. A mindenféle rendű és rangú emberek eme találkáin egy-egy nézetet vakmerőségével, erőszakosságával és csalárdságával arányban tekintenek a kiemelkedő lángelme jegyének. Az emberiesseget és a könyörületességet a babona és a tudatlanság gyümölcseként gúnyolják. Az egyének iránti figyelmet a köz elárulásának tekintik. A szabadságot mindig akkor tartják tökéletesnek, ha megszünteti a tulajdon biztonságát. A már elkövetett vagy fontolóra vett merényletek, mészárlás, elkobzások közepette szövik terveiket a jövő társadalmának megfelelő rendjéről. Alja gazembereket keblükre ölelve, s atyafiságukat bűneik jogán támogatva, erényes emberek százait hajszolják ugyanerre az útra azzal, hogy életüket koldulásból vagy bűnözésből tengetni kényszerítik őket.

Eszközük, a Gyűlés, éppoly kevésbé szabadon, mint amilyen ízlésesen mutatja be közönségük előtt a döntéshozatal bohózatát. Úgy végzik a dolgukat, mint vásári komédiások lármás publikumuk előtt; durva férfiak és szemérmetlen asszony nép zagyva csőcselékének zajos kiáltása közepette játsszák szerepüket, kik pillanatnyi szeszélyüknek megfelelően irányítják, ellenőrzik, tapsolják vagy ócsárolják őket; s néha közéjük vegyülnek, helyet foglal-

nak körülükben; szolgai zsémbelés és önhitt, fennhéjázó tekintély különös elegyével uraskodnak felettük. Mivel mindenben a feje tetejére állították a dolgok rendjét, a karzat került maga az épület helyére.¹⁰⁰ E gyűlés, mely királyokat és királyságokat dönt meg, még csak külsőleg sem ölti komoly törvényhozó testület alakját – *nec color imperii, nec frons erat ulla senatus*.¹⁰¹ Magához a gonosz princípiumához hasonló hatalom adatott nekik a rombolásra és a felforgatásra; de nem az építkezésre, kivéve az olyan gépezeteket, amelyek alkalmasak lehetnek további felforgatásra és rombolásra.

Ki lenne, ki csodálatot és szívbéli vonzalmat táplál a képviseleti gyűlések iránt, s nem fordul el borzadva és undorral ama szent intézménynek e gyalázatos paródiájától, ocsmány torzképétől? A monarchia és a köztársaság kedvelői egyaránt irtóznak tőle. Bizonyos, hogy az Önök gyűlésének tagjai maguk is nyögnek ama zsarnokság súlya alatt, melynek minden szégyene az övék, de irányításából nem, s hasznából csak alig részesülnek. Biztos vagyok benne, hogy még a testület többségét alkotó tagok közül is sokan úgy érznek, mint jómagam, a Forradalmi Társaság hurrázása ellenére. – Szerencsétlen király! Szerencsétlen gyűlés! Mily erős lehet a gyűlés felháborodása azon tagjainak magatartásán, akik képesek voltak „un beau jour”^{*102} névvel illetni egy olyan napot, mely szinte letörölte az égről a fény forrását! Belülről hogy megbotráncozhattak másokat hallgatva, akik helyénvalónak találták kijelenteni: „az állam hajója sebesebben fog szárnyalni az újjászületés felé, mint valaha”, az árulás és a megszárlás őrző szélviharában, mely prédikátorunk diadalmenetét megelőzte! Mit érezhettek, miközben látszólag türelmesen, ám mély belső felháborodással tudomást vettek arról, hogy ártatlan úriembereket saját házukban hánynak kardélre, s hallgatták, hogy a kiontott vér „nem éppen a legtisztább”?¹⁰³ Mit érezhettek, mikor országukat alapjaiban megrengető zűrzavarokról szóló panaszokkal ostromolták őket, s hűvösen azt kényszerültek mon-

* 1789. október 6.

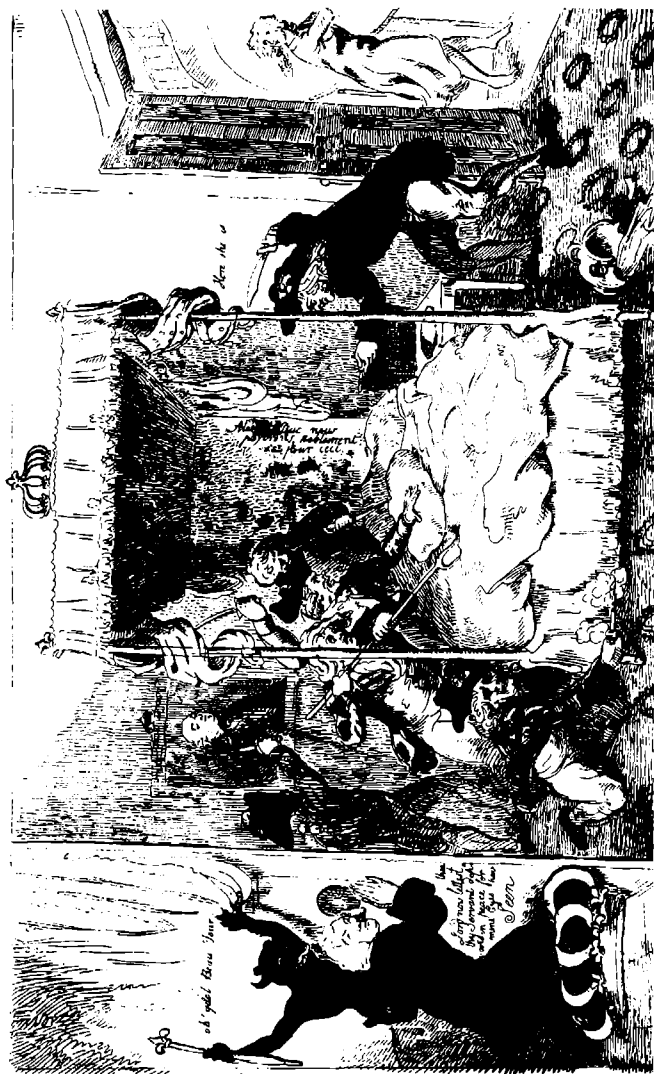
dani a panasztevőknek, hogy a törvények védelme alatt állnak, s hogy a királyt (a fogoly királyt) feliratban fogják kérni a védelmükre szolgáló törvények betartására; miközben a foglyul ejtett király miniszterei hivatalosan tudtukra adták, hogy nincs többé se törvény, se tekintély, se hatalom, mely védelmet nyújthatna? Mit érezhettek, mikor arra kötelezték őket, hogy újévi jókívánság gyanánt arra kérjék foglyul ejtett királyukat; ama nagy üdvökre tekintettel, amelyekben valószínűleg részelteti majd népét, feledje az elmúlt esztendő viharait; mely üdvök tökéletes megvalósításáig elnapolták lojalitásuk gyakorlati kimutatását, egyben azonban biztosították engedelmességük felől, miközben neki már nem állott többé hatalmában, hogy parancsoljon?

E feliratot persze csupa jószándékkal és jóindulattal fogalmazták meg. De a franciaországi forradalmak közé kell sorolnunk a jómodorról alkotott elképzelések viharos forradalmát is. Azt mondják, mi itt Angliában másodkézből sajátítjuk el a jómodort az Önök partjairól, s viselkedésünket a Franciaországban levetett holmikba öltöztetjük. Ha így áll a dolog, bizony még a régi szabást követjük; s még nem alkalmazkodtunk annyira a jólneveltség új párizsi módijához, hogy a finom bókolás legcsiszoltabb formái közé soroljuk akár részvétnyilvánítás, akár szerencsekívánat gyanánt azt mondani a legmegalázottabb lénynak, aki a föld színén vonszolja magát: szolgálai lemeszárlásából, önmaga és asszonya meggyilkolásának kísérletéből, s az általa személyesen elszenvedett sérelmekből, szégyenből és megaláztatásból nagy jók származnak a közre. Olyan vigasz ez, hogy a mi newgate-i káplánunkba¹⁰⁴ több irgalom szorult, semmint hogy ezt nyújtsa egy bűnözőnek a bitó tövében. Azt gondoltam volna, hogy a párizsi bakó most, hogy a Nemzetgyűlés szavazata felszabadította szellemét, s az emberi jogok Címerügyi Hivatala elfogadta rangját és címét, nagylelkűbb és gálásabb lesz, s jobban feszíti majd méltóságának érzete, semmint hogy e metsző vigaszban részeltessen bárkit, akit a *leze nation* az ő *végrehajtó hatalmába* juttat.¹⁰⁵

Semmi kétség, bukott az az ember, akinek így hízlelegnek. Helyénvaló a számítás, hogy a feledés bődítő nedve így befecskendezvén, felőrli az éberséget, s táplálja az emlékezetet szétmállasztó élő fekélyt. A kegyelem gúnnyal és megvetéssel fűszerezett ópiumos italát így adni annyi, mint a „dült szív balzsama”¹⁰⁶ helyett az emberi nyomorúság csordultig telt poharát ajkához emelni, s arra kényszeríteni, hogy fenékgig ürítse.

Olyan érvek nyomásának engedve, melyek legalább annyira erősek, mint az, amelyet az újévi jókívánságok alkalmával oly tapintatosan hangsúlyoztak előtte, Franciaország királya valószínűleg arra fog törekedni, hogy elfeledje ezeket az eseményeket és a szerencsekívánatot. Ám a történelem, mely minden cselekedetünkről időtálló feljegyzéseket őriz, s bármely uralkodó működéséről meg hozza félelmes ítéletét, nem fogja feledni sem ezeket az eseményeket, sem az emberi érintkezés terén beköszöntött szabad szel-lemű csiszoltság éráját. A történelem feljegyi, hogy 1789. október 6-ának reggelén Franciaország királya és királynéja egy napi zűrzavar, riadalom, kétségbeesés és mészárlás után nyilvánosan szavatolt biztonságuk tudatában visszavonultak, hogy megengedjenek maguknak néhány órányi nyugalmat, zavart és gyászos hangulatú pihenőt. Ebből az álomból a királynét először egy ajtónálló hangja riasztotta fel, aki azt kiáltotta neki, hogy meneküljön. Ez volt a hűség utolsó jele, melyet adhatott – rárontottak, s máris halott volt. Azonmód lekaszabolták. Vértől szennyes könnyörtelen bérgyilkosok és haramiák bandája tört be a királyné szobájába, s bajonett- és tördfékek százaival lyuggatták ki az ágyat, ahonnan ez az üldözött asszony szinte mezítelen éppen hogy el tudott szökni, s a gyilkosok számára ismeretlen utakon menekült meg és talált menedéket az abban a pillanatban a maga élete felől is bizonytalan királyi férj lábainál.¹⁰⁷

Azután a királyt, hogy ne mondjunk többet róla, a királynét, s apró gyermekeiket (kik egykor egy nagy és nemeslelkű nemzet büszkeségei s reménységei lettek volna) arra kényszerítették, hogy elhagyják a világ legnagyobbse-rűbb palotájának szentélyét, mely távozásukkor vérben

„A kedvenc jelenetében gyönyörködő doktor”

Price, nyakában a „szép nap” kapcsán lelkendező ördöggel, egy lyukon át kukucska a jobb szélén hiányos öltözékben menekülő Marie Antoinette hálószobájába. Alul a Töprengések „Diadal ez...? kezdetű szakasza olvasható.

Isaac Cruikshank karikatúrája, 1790. december 12.

űszott, mészárlás szennyezte be, s szétszórt tagok, megcsonkított tetemek borították. Onnan királyságuk fővárosába vezényelték őket. Két személyt kihagytak ama oktatlan, ellenállásba nem ütköző, válogatás nélküli mészárlásból, amely a királyi testőrséget alkotó, előkelő születésű, jó családból származó úriembereket sújtotta. E két urat az igazságszolgáltatás minden pompájával, kegyetlenül, nagy nyilvánosság előtt a bitóra vonszolták, s a palota nagy udvarán lefejezték. Fejüket lándzsára tűzték, s a metenet élén hordozták; eközben a királyi foglyokat, akik sorban ezután következtek, lassan vezették tova, félelmetes ordítások, vérfagyasztó sikolyok, őrző táncok, gyalázatos sértegetések, s a pokol dühöngésének kimondhatatlan förtelmei közepette, ami a legalantasabb asszonyi nép visszataszító alakját öltötte magára. Miután a hat órán át elhúzódozó tizenkét mérföldes út lassú kínzása közben csepről csepre megízleltették velük a halálnál is nagyobb keserűséget, a híres diadalmenetben őket kísérő katonákból álló őrség felügyelete alatt elszállásolták őket egy régi párizsi palotában,¹⁰⁸ melyet most a királyok Bastille-jává alakítottak át.

Diadal ez, amit az oltárnál kell megszentelni? amiről hálaadással kell megemlékezni? amit buzgó imádsággal, lelkesült fohással kell az isteni emberiségnek felajánlani? – Biztosíthatom Önt afelől, hogy a Franciaországban színre vitt thébai és thrák orgiák,¹⁰⁹ amelyekhez egyedül az Old Jewry tapsol, királyságunkban csak igen kevés ember lelkében gerjesztenek prófétai felbuzdulást, jóllehet egy szent apostol, akinek talán megvannak a maga kinyilatkoztatásai, s aki teljes mértékben legyűrte a szív minden alantas babonását, hajlamos lehet jámbor és illendő dolognak tartani, hogy ezeket a Béke Fejedelmének világrajöttéhez hasonlítsa, amit egy tiszteletreméltó bölcs nyilatkozott ki szent templomban, s nem sokkal korábban az angyalok szava tudatott a békés, ártatlan pásztorkokkal.¹¹⁰

Kezdetben tanácstalanul kerestem a magyarázatot a megfontolatlan felindulás eme rohamára. Természetesen tudtam, hogy az uralkodók szenvedései ízletes csemegéül

szolgálnak egy bizonyos fajta gusztus számára. Voltak megfontolások, melyek segíthettek volna abban, hogy ez az étvágy megtartassék a mérséklet korlátai között. De mikor egy bizonyos körülményt mérlegeltem, meg kellett vallanom, hogy méltányosnak kellene lenni a Társasággal, s hogy a kísértés túl erős volt a józan megfontoláshoz; arra a körülményre gondolok, hogy a diadalmenet Io Paean-ja¹¹¹, a buzdító kiáltás: „minden püspököt húzzatok lámpavásra”*, okszerűen vezethetett a lelkesedésnek e boldog nap előrelátható következményei által gerjesztett kitöréséhez. Ekkora lelkesedésnek megengedek némi eltérést a bölcs megfontolástól. Megengedem e prófétának, hogy örvendező dalra, s hálaadó imára fakadjon azon esemény kapcsán, mely úgy látszik, az egyházi intézmények lerombolása terén az ezeréves birodalom, a megjósolt ötödik monarchia¹¹² előfutára. E nagy öröm közepette is volt azonban (mint minden emberi dologban) valami, ami ezeket az érdekes urakat türelmük gyakorlására készítette, s próbára tette hitbéli kitartásukat. A „szép nap” más kecségtető eseményei mellé hiányzott a király és a királyné tényleges meggyilkolása. Úgyszintén elmaradt a püspökök tényleges meggyilkolása, pedig oly sokan követelték szent fohással. Kétségkívül merészen vázolták fel egy sor királygyilkosság és szentséggyalázó mérszárlás tervét, de ezek megmaradtak tervnek. Az ártatlanok leggyilkolásának e nagy történelmi színjátékában a terv sajnos befejezetlen maradt. Csak eztán fogjuk meglátni, hogy az emberi jogok iskolájából melyik nagy mester vakmerő pennája fejezi be. Korunk még nem élvezheti teljességükben annak a szerteáradó tudásnak az üdvös hatásait, mely aláásta a babonát és a tévelygést; s Franciaország királyának egy-két célt még meg kell valósítania, mielőtt tekintettel mindazokra az áldásokra, melyek szenvedéseiből és felvilágosult korunk hazafias bűneiből származhatnak, a feledés homálya borulhatna rá.**

* Tous les Eveques a la lanterns.

** Helyénvalónak tűnik itt utalni egy levélre, melyet egy szemtanú írt az eseményről. E szemtanú egyike volt a Nemzetgyűlés legbecsülete-

sebb, legbölcsebb és legékeesszólóbb tagjainak, s az állam legbuzgóbb és legtevékenyebb reformereinek. Arra kényszerült, hogy kilépjen a gyűlésből; ezután önkéntes száműzetésbe vonult ama jámbor diadalmenet borzalmai és azoknak az embereknek a szándékai elől, akik azóta büntetettékből hasznát húzva, ha nem azokat előidézte, kezükbe vették a közügyek intézését. Részlet de Lally Tollendal¹¹³ úr barátjához írt második leveléből.

„Parlons du parti que j'ai pris; il est bien justifié dans ma conscience. – Ni cette ville coupable, ni cette assemblée plus coupable encore, ne méritoient que je me justifie; mais j'ai à coeur que vous, e les personnes qui pensent que vous, ne me condamnent pas. – Ma santé, je vous jure, me rendoit mes fonctions impossibles; mais meme en le mettant de coté il a été au-dessus de mes forces de supporter plus long-tems l'horreur que me causoit ce sang, – ces têtes, – cette reine presque egorgée, – ce roi, – amené esclave, – entrant à Paris, au milieu de ses assassins, et precedé des têtes de ses mal hereux gardes. – Ces perfides janissaires, ces assassins, ces femmes cannibales, ce cri de, TOUS LES EVEQUES A LA LANTERNE, dans le moment ou le roi entre sa capitale avec deux eveques de son conseil dans sa voiture. *Un coup de fusil*, que j'ai vus tirer dans un *des carosses de la reine*. M. Bailley appellant cela *un beau jour*. L'assemblée ayant déclaré froidement le matin, qu'il n'étoit pas de sa dignité d'aller toute entiere environner le roi. M. Mirabeau¹¹⁴ disant impunement dans cette assemblée, que la vaisseau de l'état, loin d'être arrêté dans sa course, s'élanceroit avec plus de rapidité que jamais vers sa régénération. M. Barnave,¹¹⁵ riant avec lui, quand des flots de sang couloient atour de nous. Le vertueux Mounier¹¹⁶ echappant par miracle à vingt assassins, qui avoient voulu faire de sa tete un trophée de plus.

Voilà ce qui me fit jurer de ne plus mettre le pied *dans cette caverne d'Antropophages* [a Nemzetgyűlés–E.B.] où je n'avois plus de force d'élever la voix, ou depuis six semaines je l'avois élevée en vain. Moi, Mounier, et tous les honnêtes gens, ont la dernier effort à faire pour le bien étoit d'en sortir. Aucun idée de crainte ne s'est approché de moi. Je rougirois de m'en defendre. J'avois encore reçu sur la route de la part de ce peuple, moins coupable que ceux qui l'ont enviré de fureur, des acclamations, et des applaudissements, dont d'autres auroient été flattés, et qui m'ont fait fremir. C'est à l'indignation, c'est à l'horreur, c'est aux convulsions, physiques, que se seul aspect de sang me fait éprouver que j'ai cédé. On brave une seule mort: on la brave plusieurs fois, quand elle peut être utile. Mais aucune puissance sous le Ciel, mais aucune opinion publique ou privée n'ont le droit de me condamner à souffrir inutilement mille supplice par minute, et à perir de désespoir, de rage, au milieu des *trionphes*, du crime que je n'ai pus arrêter. Ils me proscrireont, ils confisqueront mes biens. Je labourerai la terre, et je ne les verrai plus. – Voilà ma justification. Vous pourrez la

* N.B. Mounier úr akkor a Nemzetgyűlés elnöke volt. Azóta arra kényszerült, hogy száműzetésben éljen, noha a szabadság egyik legszilárdbb híve.

Bár új, tündöklő bölcsességünk e művének alkotói nem mentek olyan messzire, mint minden valószínűség szerint szándékukban állott; mégis úgy kell vélnem, hogy emberi lényekkel való ilyen bánásmód feltétlenül megbotránkozást kelt mindenkiben, kivéve azokat, akik forradalmak végrehajtására születtek.

De még tovább kell mennem. Természetes, velem született érzelmeim befolyása alatt állok, s az újszülött modern fényesség egyetlen sugara sem világosította meg elmémet; megvalloam Önnek uram, hogy a szenvedő személyek magas rangja, s kiváltképp ama számos királytól és császártól leszármazott asszony¹¹⁹ neme, szépsége és nyájassága, no meg a királyi csöppségek zsenge kora, kiket csak gyermeki mivoltuk és ártatlanságuk tesz érzéketlen né a szüleikkel szemben elkövetett kegyetlenségek iránt, számomra egyáltalán nem örömdetes, hanem éppen a szomorú eset feletti felindulásomat táplálja.

Úgy hallottam, a fenséges személy, aki prédikátorunk diadalmenetének legfőbb áldozata volt, habár keményen tartotta magát, sokat szenvedett e szégyenletes esemény során. Emberhez méltóan bántódott felesége és gyermekei, s ama hűséges személyi testőrök sorsa felett, kiket hidegvérrel legyilkoltak körülötte; s uralkodóhoz méltóan bántódott civilizált alattvalóinak különös és félelmetes átalakulásán, s nagyobb volt a fájdalma miattuk, mint aggodalma saját magáért. Ez nemigen kisebbíti szemünkben lelkierejét, viszont végtelenül megnöveli az emberieségéért kijáró megbecsülést. Nagy sajnálkozással beszélek arról, igazán nagy sajnálkozással, hogy ilyen személyiségek oly helyzetbe kerülhetnek, hogy többé nem illetlenség a nagyok erényeit magasztalnunk.

lire, la montrer, la laisser copier; tant pis pour ceux qui ne la comprendront pas; ce ne sera alors moi qui auroit eu tort de la leur donner.”¹¹⁷

E katonaeMBERnek nem volt olyan jó az idegzete, mint az Old Jewry-ból való békés uraknak. – Lásd Mounier úr elbeszélését az eseményekről,¹¹⁸ ő szintén becsületes, erényes és tehetséges férfiú, így tehát ugyancsak menekült.

Hallottam, mégpedig örömmel hallottam, hogy a nagy úrnő, a diadalmenet másik áldozata, kibírta azt a napot (az ember azt szeretné, hogy akinek a sorsa szenvedés, az szépen szenvedjen), s azóta elviseli az összes következő napokat is, tűri férje bebörtönzését és a saját fogságát, barátai száműzetését, a sértő tömjénezést, s az összes felgyülemlett rosszat, mégpedig derűs türelemmel, rangjához és származásához méltóan, úgy, ahogy egy jámborságáról és bátorságáról nevezetes uralkodónő ivadékához illik; hogy őhozzá hasonlatosan magasztosak az érzelmei; hogy egy római anya méltóságával szenved; hogy legvégső esetben meg fogja menteni magát a legnagyobb szégyentől, s ha buknia kell, nem nemtelen kéz által fog elbukni.

Tizenhat vagy tizenhét év telt el azóta, hogy Versailles-ban láttam Franciaország trónörökösnőjét, azaz a mai királynét; s bizonyos, hogy soha nem ragyogott elragadóbb látvány e földtekén, melyet mintha nem is érintett volna lába.¹²⁰ Éppen a látóhatár felett pillantottam meg, amint felékesíti és felderíti a magasztos szférát, melybe akkor kezdett belépni – hajnalcsillagként ragyogott, teli étellel, csillogással és örömmel. Ó, mily tünemény! S micsoda szívnek kellene vernie bennem, hogy érzélem nélkül gondoljak erre az emelkedésre és erre a bukásra! Amikor a távoli, lelkes és hódolatteljes szeretet mellé jogot szerzett a tiszteletre is, aligha álmodtam volna, hogy valaha is keblébe rejtve magával kell hordania a szégyen elleni erős orvosságot; aligha álmodhattam, hogy megérje, ilyen csapások zúdulnak rá gáláns férfiak országában, becsületes emberek, lovagok országában. Úgy hittem, tízezer kard repül ki hüvelyéből, hogy megbosszuljon akár egyetlen pillantást is, mely sérelemmel fenyegeti. – De a lovagiasság kora a múlté. – Az okoskodók, ökonomisták, számítógatók kora jött el, s örökre oda Európa dicsősége. Soha, soha többé nem fogjuk tapasztalni a rang és a nem iránti nemeslelkű lojalitást, a büszke meghódolást, a méltóságteljes engedelmességet, a szív alávetését, amely még a szolgaságban is ébren tartotta a magasztos szabadság szellemét. Oda az élet megvásárlatlan bája, a nemzetek olcsó védelme, a férfias érzelmek és a hősi vállalkozás

dajkája! Oda az elvek iránti fogékonyság, a becsület tisztasága, mely minden foltot sebesülésnek érzett, bátorságot ébresztett, miközben csillapította a hevességet, mely megneumesített mindent, amit megérintett, s melynek jelenlétében maga a bűn is levetközi otrombaságát, s a fele rossz kivész belőle.

A vélemény és az érzelem e vegyes rendszere a régi lovagiasságból vette eredetét; s az elv, bár megjelenési formája az emberi ügyek állapotának megfelelően sokféle volt, nemzedékek hosszú során át, még a mi korunkban is fennmaradt és hatott. Ha valaha teljesen kioltják, attól tartok, nagy lesz a veszteség. Ez adta a modern Európa arculatát. Ez különböztette meg minden kormányzati formáját, méghozzá előnyére, az ázsiai államoktól, s talán azoktól az államoktól is, melyek az antik világ legragyogóbb pillanataiban virágoztak. Ennek eredményeként alakult ki, anélkül, hogy a rangokat összezavarta volna, egy bizonyos nemes egyenlőség, s terjedt el a társadalmi élet minden szintjén. Ez az elv szállította le a királyokat a magánemberek társává, s emelte fel azokat a királyok partnerévé. Erőszak és ellenállás nélkül gyűrte le a kevélység és a hatalom vadságát; az uralkodókat arra kényszerítette, hogy magukra vegyék a társadalmi megbecsülés szelíd gyeplőjét, a rideg tekintélyt az elegancia igájába hajtotta, s a törvények felett diadalmas uralmat alávetette a szokásoknak.

De most mindennek változnia kell. Az összes szép illúzió, mely a hatalmat szelíddé, az engedelmességet kötetlenné tette, s harmonizált az élet különböző árnyalataival, s amely finoman beolvastotta, bevonta a politikába azokat az érzelmeket, melyek megszépítik a magánemberek társadalmát, s enyhét adják, szertefoszlhatnak a világosság és az értelem új, hódító birodalmától. Az élet összes tisztességes díszét durván leszakítják. Az erkölcsi képzelet tárházából származó összes magas eszme, mely a szívben lakozik, s az értelem mint pőreségében reszkető jellemünk fogyatékoságainak elfedéséhez szükséges dolgot jóváhagy, nevetséges, abszurd és idejétmúlt divatként fog elenyészni.

A dolgok ilyen rendjében a király csupán egy férfi; a királyné egyszerűen egy asszony; az asszony csak állat, méghozzá nem is a legmagasabb rendűek közül való. Az asszonyi nemnek általában, minden különösebb ok nélkül adott tiszteletet regényes ostobaságnak kell tekinteni. A király- és apagyilkosság, a szentséggyalázás fogalma csak babonás képzelgés, mely tönkreteszi a jogszolgáltatást azáltal, hogy megsemmisíti egyszerűségét. Egy király, egy királyné, egy püspök, egy apa meggyilkolása egyszerű emberölésnek minősül; s ha az emberek valami véletlen folytán bármi módon hasznot húznának belőle, akkor a legbocsánatosabb emberölés, amelyet nem kell túlságosan szigorúan kivizsgálnunk.

E barbár filozófiai rendszerben, mely hideg szívek és zavaros agyak szüleménye, s éppen annyira nélkülözi a szilárd bölcsességet, amennyire híján van minden jóízűségnek és finomságnak, a törvényeket kizárólag az általuk keltett rettegés támasztja alá, továbbá az az érdekeltség, amit az emberek egyenként, magánszámításaik szerint lelnek bennük, illetve amit magánérdekük szem előtt tartásával a törvények javára nélkülözni tudnak. Akadémiájuk ligetében egyetlen fasor végén sem látni egyebet, mint a bitót. Nem maradt semmi, ami felébresztené a közösség ragaszkodását. E mechanikus filozófia elvei szerint intézményeink soha nem ölhetnek testet, ha szabad ezt a kifejezést használnom, személyekben, hogy szeretetet, tiszteletet, csodálatot vagy kötődést ébresszenek bennünk. Ám az a fajta értelem, mely száműzi az érzelmeket, képtelen arra, hogy helyüket betöltse. Szükség van e nyilvánosan kimutatott, az erkölcsösséggel összefonódott érzelmekre, olykor a törvények kiegészítése, máskor kiigazítása, s mindig is azok támogatása céljából. A szabály, melyet egy bölcs férfi, s nagy kritikus mondott ki a költemények alkotásáról, ugyanúgy érvényes az államokra is. *Non satis est pulchra esse poemata, dulcia sunt.*¹²¹ Minden nemzetben kell hogy legyen egy olyan erkölcsi rendszer, amelyben a helyes alkatú lélek örömet tudja lelni. Hogy szeressük országunkat, országunknak szeretetre méltónak kell lennie.

A hatalom azonban, legyen bármilyen fajtájú, túl fogja élni azokat a megrázkódtatásokat, amelyek az erkölcs és az előítéletek vesztét okozzák; és más, rosszabb eszközöket fog találni a maga alátámasztására. A bitorlás, mely az ősi intézmények felforgatása céljából megsemmisítette a régi elveket, ugyanazokkal az eszközökkel fogja megtartani a hatalmat, amelyekkel megszerezte. Midőn a *hűbériség* régi feudális, lovagi szelleme, mely azzal, hogy a királyokat megszabadította a félelemtől, egyúttal a zsarnokság aggodalmaitól is megszabadította mind a királyokat, mind az alattvalókat, kihuny az emberek lelkében, az összeesküvéseknek és merényleteknek preventív gyilkosságokkal fogják elejét venni, meg azon kegyetlen és véres elvek hosszú sorával, amelyek valamennyi, nem a saját becsületén és nem is a néki engedelmeskedők becsületén nyugvó hatalom politikai szabályrendszerét alkotják. A királyok belátásból zsarnokok ott, ahol az alattvalók elvből lázadók.

Ha megfosztjuk magunkat az életet meghatározó ősi nézetektől és szabályoktól, a veszteséget lehetetlen felmérni. Attól a pillanattól kezdve nincs iránytűnk, mely az utat mutassa; s azt sem tudhatjuk pontosan, melyik kikötő felé kormányozzuk magunkat. Egészében véve Európa kétségkívül virágzó állapotban volt a napon, melyen az Önök forradalmát véghezvitték. Nem könnyű megmondani, vajon ez a virágzás mennyiben tulajdonítható az ősi erkölcs és szemlélet szellemének; de minthogy az ilyen mozgatók hatása nem lehet közömbös, azt kell feltételeznünk, hogy ez a hatás üdvös volt.

Túláságosan is hajlamosak vagyunk a dolgokat abban az állapotukban szemlélni, amelyben találjuk őket, anélkül, hogy figyelmet szentelnénk azoknak az okoknak, amelyek létrehozták, s amelyek esetleg fenntarthatják őket. Mi sem bizonyosabb, mint az, hogy erkölcsünk, civilizációnk, s mindazok a jó dolgok, amelyek az erkölcsökkel és a civilizációval kapcsolatosak, időtlen idők óta két elven alapulnak; s kétségkívül a kettő összefonódásának eredményeként léteztek; a gentleman és a vallásosság szellemére gondolok. A nemesség és a papság, az egyik hivatásból, a

másik mint patrónus tartotta életben a tudományokat még fegyvercsörgés közepette is, s akkor, amikor a kormányzatoknak inkább csak csírája, semmint valódi formája létezett. A tudomány visszafizette a nemességnek és a papságnak, amit kapott tőlük, méghozzá busásan, szellemüket kitágítva, eszmékkel felvértezve. Bárcsak továbbra is tisztában lettek volna megbonthatatlan egységükkel, s ismerték volna megfelelő helyüket! Bárcsak a tudomány, a becsvágytól megrontatlanul meglegedett volna azzal, hogy oktasson, s nem akart volna úrrá lenni! A tudomány, természetes védelmezőivel és gyámolítóival együtt kátyúba fog jutni, s alantas tömeg lába fog rajta taposni.*

Ha, mint gyanítom, a modern irodalom többel tartozik az antik mestereknek, mint amennyit valaha is hajlandó elismerni, akkor ez így van más területeken is, amelyeket az irodalomhoz hasonló becsben tartunk. Tán még a kereskedelem meg az ipar, gazdaságpolitikuskaink istenei is csupán halandók; maguk is csak okozatok, melyekről úgy döntöttek, hogy első okként imádjuk őket. Bizonyos, hogy ugyanazon búra alatt fejlődtek, amely alatt a tudomány felvirágzott. Természetes védelmezőikkel együtt azonban ezek is pusztulásnak indulhatnak. Önöknél, legalábbis jelenleg, valamennyiük együttes eltűnése fenyeget. Ahol a nép nem rendelkezik kereskedelemmel meg iparosokkal, de megmarad a nemesség és a vallásosság szelleme, ott a hiányokat betöltik, s nem is mindig rosszul, az érzelmek; ha azonban a kereskedelem és a mesterségek egy olyan kísérlet során buknak el, mely azt próbálgatja, hogy hogyan boldogul az állam ezen régi alapelvek nélkül, miféle nemzet lesz az, mely faragatlan, ostoba, erőszakos, egyszerűsmind szegény és mocskos barbárokból áll, kikben nincs vallás, becsület és férfias büszkeség, nincs semmijük, s a jövőben sem remélhetnek semmit?

* Lásd Bailly és Condorcet sorsát, amire itt kifejezett utalás történik. Vessük össze az előbbi perének és kivégzésének körülményeit ezzel a jóslattal.¹²²

Bárcsak ne haladnának oly sebesen, a legrövidebb úton e borzalmas, visszataszító állapot felé. A gyűlés és összes irányítója működésében máris megjelent a képze-lőerő szegényessége, egyfajta útszéliség, pallérozatlanság. Szabadságuk nem szabadelvű. Tudományuk önhitt tudat-lanság. Emberségük vad és kegyetlen.

Nem egyértelmű, hogy vajon mi itt Angliában Önöktől tanultuk-e el azokat a nagyszerű, kifinomult eszméket és szokásokat, amelyeknek még ma is számos nyoma fellel-hető, avagy Önök vették át őket mitőlünk. De úgy vélem, leginkább Önöknek köszönhetjük mindezeket. Számomra úgy tűnik, Önök *gentis incunabula nostrae*.¹²³ Franciaor-szág többé-kevésbé mindig is hatással volt az angliai szo-kásokra; s ha az Önök forrása eltömődik és elszennyező-dik, a patak nem fog sokáig, vagy nem fog tisztán csörge-dezni mifelénk vagy bármely másik nemzet felé. Ezért vé-leményem szerint egész Európa szorosan és közvetlenül érdekelt abban, ami Franciaországban történik. Bocsássa meg tehát, ha túl hosszadalmasan foglalkoztam volna az 1789. október 6-i szörnyű látványossággal, vagy túlságo-san szabad folyást engedtem volna a gondolatoknak, me-lyeket az attól a naptól számítható, valamennyi között legfontosabb forradalom ébresztett lelkemben – már-mint az érzelmek, a szokások és az erkölcsi nézetek for-radalma. A dolgok jelenlegi állása szerint – minden tisz-teletre méltó dolog romokban hever körülöttünk, s meg-kísérlik, hogy mibennünk is lerombolják a tisztelet min-den eszméjét –, az embernek szinte mentegetőznie kell, hogy egyszerű emberi érzéseket táplál.

Miért különböznek olyannyira érzéseim a Price tiszte-letesétől, meg laikus nyájától, kik készek elfogadni be-szédének szemléletét? – Annál az egyszerű oknál fogva, hogy ez a *természetes*; mert úgy alkottattunk, hogy az ilyen látvány melankolikus gondolatokat ébresszen ben-nünk a halandók jólétének ingatagságával és az emberi nagyság hallatlan bizonytalanságával kapcsolatban; mert e természetes érzelmekben nagy tanulságokat sajátítunk el; mert az ilyen események idején szenvedélyeink irányít-ják értelmünket; mert amikor e nagy színjáték Főrende-

zője királyokat taszít le trónjukról, kik így a hitvány emberek ócsárlásának, s a jók szánalmának célpontjai lesznek, úgy figyelünk fel a dolgok erkölcsi rendjének ilyen katasztrófáira, mint ahogyan a fizikai rendben észre kell vennünk a csodákat. A riadalom töprengésre késztet; lelünk (mint régóta megfigyelték) megtisztul a borzadásban és a szánakozásban; s gyenge, oktalán kevésbé gyűlölettel megalázkodni rendeli valamilyen titokzatos bölcsesség. – Könnyekre fakasztana, ha a színpadra állítva látnék ilyen jelenetet. Igazán el kellene szégyellnem magam, ha a mesterségesen keltett fájdalom felületes, színpadias érzése meglebbe bennem, miközben a való életben felül tudnék emelkedni rajta. Ilyen torz lélekkel soha nem merném felfedni arcomat egy tragédia előadásán. Az emberek azt gondolnák, hogy a könnyek, melyeket előbb Garrick, újabban pedig Siddons¹²⁴ csalt elő belőlem, a képmutatás könnyei voltak; nekem magamnak dőreségem könnyeit kellene benne látnom.

A színház valóban jobb iskolája az erkölcsi érzéknek, mint az a templom, ahol az emberséges érzéseket így meggyalázták. A költők, akiknek az emberi jogok iskoláját eleddig ki nem járt közönséghez kell szólniuk, s akiknek a szív erkölcsi felépítéséhez kell alkalmazkodniuk, nem merésznék az ilyen diadalmenetet mámoros öröm tárgyaként ábrázolni. Ott, ahol az emberek természetes késztetéseiket követik, nem túrnék meg a machiavellista politika gyalázatos elveit, alkalmazzák bár monarchikus vagy demokratikus zsarnokságra. Kiutasítanak őket a modern, akár egykor az antik színpadról, ahol még az ilyen aljasság képzeletbeli ötletét sem tűrték meg egy zsarnokot megszemélyesítő színész szájából, noha illetett az általa alakított szerephez. Athénban semmilyen színházi közönség nem tűrte volna el, amit e diadalmas nap igazi tragédiájának közepén eltűrték; a főszereplő, mintha csak a borzalmak boltjában felfüggesztett mérlegre adagolná a súlyokat, megannyi valóságos bűnt lehetséges erények ellenében, s végül kijelenti, hogy az előnyök nyomnak többet a latban. Nem szenvedhetnék, hogy az új demokrácia bűneit a régi zsarnokság bűnei mellett lássák lajstromba

szedve, miközben a politika könyvelői úgy találják, hogy a demokrácia még mindig adós, de adósságát semmiképpen sem tudja vagy akarja visszafizetni. A színházban az első ösztönös pillantás, minden bonyolult érvelés nélkül megmutatná, hogy a politikai számtan e módszere bármilyen mérvű bűnt igazolna. Látnák, hogy ezeknek az elveknek a szellemében, ha a legaljasabb tetteket nem is követték el, ez inkább az összeesküvők jószerencséjének tudható be, semmint az árulás és a vér erszényével való fukarkodásuknak. Hamarosan belátnák, hogy ha a bűnös eszközöket egyszer megtűrik, akkor rövidesen ezek kerekednek felül. Rövidebb utat kínálnak a célhoz, mint amelyik az erkölcsi erények országútján vezet. Ha a közjó érdekében elkövetett hitszegést és gyilkosságot igazságosnak tartjuk, hamar lesz ürügy a közjóból, s cél a hitszegésből és a gyilkosságból; míg nem a kapzsiság, a gyűlölködés, a bosszúszomj, s a bosszúszomjnál is félelmesebb rettegés csillapítják csillapíthatatlan étvágyukat. Ezek a szükségszerű következményei annak, ha az emberi jogok diadalmenetének pompája közepette elveszítjük a jó és a rossz iránti természetes érzékünket.

Ám a tiszteletreméltó lelkipásztor ujjongva fogadja e „diadalmenetet”, mivel való igaz, hogy XVI. Lajos „önkényes uralkodó” volt; azaz más szóval nem többért s nem kevesebbért, csak mert ő volt XVI. Lajos, s mert balszerencséjére Franciaország királyának született, s ősök hosszú sora és a nép régóta tartó belenyugvása az ezzel járó előnyök birtokába helyezte anélkül, hogy ő maga tett volna valamit értük. Valóban balszerencséjévé vált, hogy Franciaország királyának született. A balszerencse azonban nem bűn, s a megfontolatlanság sem mindig a legnagyobb véték. Soha nem vélekednék úgy, hogy egy olyan uralkodó, kinek az egész uralma alatt hozott törvények alattvalóinak tett engedmények hosszú sorát alkották, aki hajlandó volt enyhíteni hatalmának szigorán, engedni felségjogaiból, s népét olyan mérvű szabadságra invitálni, amelyet ősei nem ismertek, tán még csak nem is óhajtottak; ilyen fejedelem, ha nem is mentes az emberekre és uralkodókra egyként jellemző hétköznapi gyalórságoktól,

ha egy ízben úgy is gondolta, hogy szükséges erőszakot alkalmaznia a személye és tekintélye ellen nyíltan támadó elszánt mesterkedésekkel szemben; ha mindezt figyelembe veszem is, igen nehezemre esne úgy vélni, hogy rászolgált Párizs és Price doktor kegyetlen és sértő diadalmenetére. Reszketve féltem a szabadság ügyét a királyoknak mutatott ilyen példáktól. Reszketve féltem az emberiség ügyét az emberiség legaljának büntetlen gaztettei láttán. Vannak azonban egyesek a léleknek ama alacsonyrendű és korcs fajtájából, akik afféle félelemmel vegyes bámulattal néznek fel azokra a királyokra, akik képesek szilárdan tartani helyüket, kemény kézzel megregulázni alattvalóikat, érvényre juttatni felségjogaikat, s a szigorú zsarnokság éberségével örködni a szabadság legzsengőbb hajtásaival szemben is. Ilyenek ellenében soha nem emelik fel szavukat. A szerencse kerekén lovagló köpönyegforgatók ők, akik soha nem találhatnak semmi jót a szenvedő erényben, se bűnt a sikeres bitorlásban.

Ha be tudták volna bizonyítani nekem, hogy Franciaország királya és királynéja (mármint akik a diadalmenet előtt azok voltak) könyörtelen, véreskezű zsarnokok voltak, s hogy fondorlatos tervet főztek ki a Nemzetgyűlés lemeszárlására (úgy hiszem, az utóbbira vonatkozó célzásokat olvastam egyes kiadványokban), jogosnak kellene tartanom fogvatartásukat¹²⁵ Ha ez igaz volna, még sokkal többet is meg kellett volna tenni, de véleményem szerint más módon. A valódi zsarnokok megbüntetése az igazságtévés nemes és áhítatot keltő aktusa; s joggal mondták róla, hogy vigaszt jelent az emberi lélek számára. De ha rossz királyt kellene megbüntetnem, a bűn megtorlásakor figyelemmel lennék a méltóságra. Az igazságosság komor, s ügyel az illendőségre, és amikor büntet, inkább a szükségszerűségnek enged, semmint két út közül választana. Ha Nero, Agrippina, XI. Lajos vagy IX. Károly lett volna az alany; ha a svéd XII. Károly Patkul kivégzése után, vagy elődje, Krisztina királynő Monaldeschi meggyilkolása után az Önök, illetve ha az én kezembe került volna, bizonyos, hogy különbözőképpen jártunk volna el.¹²⁶

Ha a francia király, avagy a franciák királya (vagy amilyen néven ismerik az Önök alkotmányának új szótára szerint)¹²⁷ saját személyében és királynéja nevében is tényleg rászolgált ezekre a be nem ismert, de büntetlen gyilkos támadásokra, s a későbbi, gyilkosságoknál is kegyetlenebb méltatlanságokra, efféle személy még az olyan alárendelt végrehajtó hatalmat sem érdemli meg, amelyet, mint értesültem, rábíznak; az sem helyénvaló, hogy fejének nevezze egy nemzet, melyet elnyomott és meggyalázott. Egy új államban aligha lehetne erre a hivatalra alkalmatlanabb személyt kiválasztani, mint a letett zsarnokot. De az sem következetes érvelés, sem bölcs politika, sem biztonságos gyakorlat, hogy valakit a legrosszabb bűnözőként pocskondiáznak és bántalmaznak, majd pedig, mint hűséges, becsületes és buzgó szolgájukra, bizalmukat ruházzák rá legmagasabb ügyeikben. Akik képesek voltak dönteni erről a kinevezésről, kiáltóbb hitszegésben bűnösök, mint bármelyik, amelyet eddig a nép ellen elkövettek. Minthogy ez az egyetlen bűn, amelyben az Önök vezető politikusai következetlen magatartást tanúsítottak, úgy vélem, semmiféle alapja nincs ezeknek az ocsmány gyanúsítgatásoknak. Nincs jobb véleményem a többi rágalomról sem.

Mi Angliában nem adunk hitelt ezeknek. Nagylelkű elenségek és hűséges szövetségesek vagyunk. Undorral és felháborodással utasítjuk el azoknak a rágalmaid, akik vállukon a Bourbon-liliom bélyegével hozzák el nekünk történeteiket.¹²⁸ Lord George Gordont¹²⁹ a Newgate-be zártuk; sem a zsidó hitre való nyílt áttérése, sem az, hogy a katolikus papok és mindenféle egyházi személy elleni buzgalmában csöcseléket gyűjtött össze (elnézést a kifejezésért, nálunk még mindig használatos), mely lerombolta valamennyi börtönünket, nem őrizte meg számára a szabadságot, amelyre erényes felhasználásával érdemessé válhatott volna. Újjáépítettük a Newgate-et, s lakókat is telepítettünk bele. Vannak börtöneink, melyek csaknem olyan erősek, mint a Bastille, azok számára, akik Franciaország királynéit becsmérelni merészelik. Maradjon csak meg a nemes rágalmazó e kolostori elvonultságban. Me-

ditáljon a Talmudján, amíg nem tanul meg születéséhez és képességeihez méltó módon viselkedni, s nem oly gyalázatára az ősi vallásnak, melynek híve lett; vagy amíg a tengernek az Önök felőli oldaláról ki nem váltják egyesek, hogy megörvendeztessék új héber testvéreiket. Akkor talán majd meg tudja vásárolni a zsinagóga régi kincseit, némi alkuszdfj és a harminc ezüst kamatos kamata fejében (Price doktor bebizonyította nekünk, hogy milyen csodákat lesz képes véghezvinni a kamatos kamat az 1790-es években) a földeket, melyekről legutóbb kiderült, hogy a gallikán egyház bitorolja őket. Küldjék el hozzánk pápista érsekeket Párizsból, s mi elküldjük Önöknek a mi protestáns rabbinkat. A személlyel, akit csereként hozzánk küldenek, úriember és becsületes férfi módjára fogunk bánni, minthogy az is; de könyörgök, engedjék meg, hogy magával hozza vendégbarátságának, bőkezűségének, könyörületességének kincseit; s higgye meg, soha egy shillinget sem fogunk elkobozni e tiszteletreméltó és jámbor eredetű kincsből, sem arra gondolni, hogy a szegények perselyének kifosztásával gazdagítsuk a kincstárt.

Kedves uram, az igazat megvallva azt hiszem, nemzeti becsületünknek fűződik némi érdeke ahhoz, hogy az Old Jewry és a London Tavern eme társaságának tevékenysége visszautasíttassék. Nem megbízásból beszélek, hanem kizárólag a magam nevében, amikor a lehető legnyomatékosabban elutasítok bárminemű közösséget ama diadalmenet szereplőivel és bámulóival. Amikor bármi egyebet állítok, ami Anglia népére vonatkozik, csupán mint megfigyelő, s nem mint illetékes beszélek; de olyan tapasztalat alapján, amelyet a királyság minden rendű és rangú lakosával folytatott, felette kiterjedt és változatos eszmecsere folytán, s a gondos megfigyelésnek az életben korán megkezdett, s csaknem negyven esztendeje művelt pályáját követve szereztem meg. Gyakorta megdöbbenek, amikor arra gondolok, hogy csupán egy huszonnégy mérföldnyi keskeny árok választ el, s hogy a két ország közötti kölcsönös érintkezés az utóbbi időben milyen élénk volt, s a végén ráébredek, mégis mennyire keveset tudnak rólunk. Gyanítom, ez annak tudható be, hogy nemzetünk-

ről bizonyos kiadványok alapján alkotnak ítéletet, holott ezek igen tévesen – ha egyáltalán – ábrázolják az Angliában általában uralkodó nézeteket és kedélyeket. Annak a számtalan kicsinyes cselszövő társaságnak a hivalkodása, békétlensége, türelmetlensége és intrikus szelleme, melyek tökéletes jelentéktelenségüket nyüzsgéssel és hangoskodással, pöffeszkedéssel és egymás kölcsönös idézgetésével próbálják palástolni, azt a benyomást kelti Önökben, hogy mivel képességeikről megvetően tudomást sem veszünk, általában elfogadjuk nézeteiket. Biztosíthatom afelől, hogy erről szó sincs. Csak azért, mert egy páfrány alá rejtőzött fél tucat szöcske kellemetlen ciripelésétől zeng az egész mező, míg a tölgy árnyékában pihe-nő ezernyi hatalmas marha csendben kérődzik, kérem, ne képzelje, hogy a zajcsinálók a mező egyedüli lakói; hogy nyilvánvalóan számosan lehetnek; vagy hogy többek, mint a múltó pillanat apróra fonnyadt, hitványan szökdécselő, bár hangos és bosszantó férgei.

Szinte azt merném állítani, hogy százból egy sincs közöttünk, aki részt venne a Forradalmi Társaság „diadalmenetén”. Ha háború, az ellenségeskedés eme legelkeseredettebb formája eredményeként (helytelenítem az efféle megoldást, az ilyen ellehségeskedést) Franciaország királya, királynéja és gyermekei a mi kezünkbe kerülnének, másféle diadalmas bevonulásban részesülnének Londonban. Volt már egy francia király ilyen helyzetben¹³⁰, ön is olvashatta, hogyan bánt vele a harcmező győztese, s hogy utóbb milyen fogadtatás várta Angliában. Négyszáz év múlt el felettünk, de úgy vélem, alapjában véve nem változtunk meg azóta. Hála az újtással szembeni dacos ellenállásunknak, hála nemzeti jellemünk csigaszerű lomhaságának, magunkon hordjuk atyáink bélyegét. Ahogy én látom, nem veszítettük el a tizennegyedik századi gondolkodás nemeslelkűségét és méltóságteljességét; s nem is finomultunk vademberré. Nem vagyunk Rousseau megtértei, sem Voltaire tanítványai; Helvetius közöttünk nem ért el sikereket.¹³¹ Nem ateisták a prédikátoraink, s nem örültek a törvényhozóink. Tudjuk, hogy *mi* nem tettünk felfedezéseket; s úgy gondoljuk, az erkölcs területén

nincs is szükség felfedezésekre; úgyszintén nem sokra a kormányzati elvek és a szabadságra vonatkozó eszmék terén, amelyeket jól megértettek sokkal azelőtt, hogy mi megszülettünk, egészében véve éppen olyan jól, mint ahogyan akkor fogják, amikor a sír rögei már beborítják a mi önteltségünket, s a hallgatag kő már érvényesíti törvényét pökhendi szószátyárságunk felett. Mi Angliában még nem forgattuk ki teljesen a zsigereinket is; még érezzük magunkban, s gondozzuk és ápoljuk is azokat a természetadta érzéseket, amelyek kötelességeink hűséges őrizői és tevékeny felügyelői, s minden nemes, férfias erény igaz támaszai. Minket nem beleztek ki és kötözték össze, hogy mint valami múzeumban kiállított madarakat kitömhessenek pelyvával meg hitvány rongyokkal, az emberi jogokról szóló kopott papírfoszlányokkal. Összes érzelmünket csonkítatlan, ősi formájukban őrizzük, tudálékosságtól és a hitetlenségtől megrontatlanul. Keblünkben valódi hús-vér szív dobog. Féljük Istent; áhítattal tekintünk a királyokra, ragaszkodással a parlamentre, kötelességtudattal az előjárókra, tisztelettel a papokra, s hódolattal a nemességre.* Hogy miért? Azért, mert amikor szellemünket ilyen eszmék foglalkoztatják, *természetes*, hogy így válaszoljon; mert minden más érzés hamis és helytelen, megrontja lelkünket, foltot ejt erkölcsinken és alkalmatlanná teszi az ésszerű szabadságra; s mert szolgálai, szabados és alantas arcátlanságra tanít, ami néhány pihenőnapra alacsonyrendű szórakozásunkká válva tökéletesen alkalmassá tesz a szolgaságra, melyre ily módon életünk végéig valóban rá is szolgálunk.

* Úgy vélem, az angolokat hamis színben tüntetik fel egy levélben, mely az egyik újságban jelent meg, s egy olyan úriember írta, akiről azt tartják, hogy nonkonformista lelkész. – Price doktornak a Párizsban uralkodó hangulatról így ír: „A népakarat eltörölte mindazokat a büszke *kínáltságokat*, melyeket a *király* és a *nemesek* bitoroltak; akár a királyról akár a nemesről, akár a papról beszélnek, szóhasználatuk ugyanaz, mint az angolok között a *legfehélygösultabbaké* és *legszabaddabb szelleműké*.” Ha az illető a *fehélygösult* és *szabad szellemű* kifejezést Angliában az emberek egy bizonyos csoportjára kívánja korlátozni, talán igaza van. Általában véve azonban nincs.

Láthatja uram, hogy ebben a felvilágosult korban vagyok elég merész megvallani: általában csiszolatlan érzéseket tápláló emberek vagyunk; ahelyett, hogy sutba dobánk minden régi előítéletünket, nagyon is becsben tartjuk őket, s hogy szégyenünk még nagyobb legyen, ezt éppen azért tesszük, mert előítéletek; s minél hosszabb ideje élnek, s minél inkább elterjedtek, annál inkább ragaszkodunk hozzájuk. Nem merjük hagyni, hogy az emberek pusztán saját egyéni szellemi állományukra hagyatkozva éljenek és tevékenykedjenek; mivel az a gyanúnk, hogy ez az állomány minden egyes emberben túlságosan csekély, s hogy az egyes ember jobban teszi, ha igénybe veszi a nemzetek és az idők általános tőkéjét s bankját. Számos gondolkodó elménk ahelyett, hogy megdöntené az általános előítéleteket, képességeit arra használja fel, hogy felfedje a bennük rejlő látens bölcsességet. Ha meglelik ami után kutattak – márpedig ritkán vallanak kudarcot –, okosabbnak vélik fenntartani az értelmet is magába foglaló előítéletet, mint elhajítani az előítélet leplét, s nem hagyni egyebet, mint a csupasz értelmet; mert az előítéletben hajtóerő van, hogy a benne lakozó értelmet mozgásba lendítse, s ragaszkodás, mely állandóságának záloga. Az előítélet veszedelem esetén könnyen alkalmazható; a szellemet előzetesen a bölcsesség és az erény egyenes pályájára vezérli, s nem engedi, hogy a döntés pillanatában az ember habozzon, kételkedő, tanácstalan vagy határozatlan legyen. Az előítélet az ember erényét szokásává teszi, s nem összefüggéstelen cselekedetek sorozatává. Az igaz előítéleten keresztül az ember kötelessége jellemének részévé válik.

Az Önök írói, politikusai, csakúgy mint itt minálunk az egész felvilágosult klikk, alapvetően mások e tekintetben. Nincs bennük tisztelet mások bölcsessége iránt; de ezt ki egyenlítik a saját magukéba vetett tökéletes bizalommal. Számukra elégséges indíték a dolgok valamely régóta fennálló rendjének lerombolásához pusztán az, hogy e rend régi. Ami az újat illeti, nem aggályoskodnak azzal kapcsolatban, hogy vajon meddig fog állani egy sietve felhúzott épület; mert a hosszú fennállás nem cél azok szá-

mára, akik úgy gondolják, hogy az ő koruk előtt kevés, vagy éppen semmilyen eredményt sem értek el, s akik minden reményüket a felfedezésbe vetik. Igen következetesen úgy vélik, hogy minden, amiből folytonosság származik, ártalmas, ezért engesztelhetetlen háborút viselnek minden állami rend ellen. Azt gondolják, hogy a kormányokat úgy lehet váltogatni, mint a divat változásával a ruhákat, s ugyanolyan kevés hátrányos következménnyel. Hogy a bármilyen állami alkotmányhoz való ragaszkodás nem követel meg egyéb elveket, mint a mindenkori alkalmazás elvét. Folyton úgy beszélnek, mintha véleményük szerint lenne egy különleges szerződés köztük és az előjárók között, amely az előjárókra nézve kötelező, de nincs benne semmi viszonyosság, s a népfelségnek jogában áll minden ok nélkül, csupán saját akaratából felbontani. Országuk iránti vonzalmuk is csak addig terjed, ameddig összhangban van valamelyik mulandó ötletükkel; azzal a politikai berendezkedéssel kezdődik és végződik, amely megfelel pillanatnyi nézeteiknek.

Úgy látszik, ezek az elvek, vagy sokkal inkább érzelmek vezérlik az Önök új államférfiait. De ezek homlok egyenest eltérnek azoktól, amelyek alapján mi ebben az országban mindig is cselekedtünk.

Néha azt hallom, hogy Franciaországban megállapítják: ami Önöknél történik, az Anglia példájának a követe. ¹³³ Engedtesse meg, hogy leszögezzem: az Önöknél történtek közül aligha eredeztethető bármi is népünk gyakorlatából vagy uralkodó nézeteiből, akár az elkövetett tettek, akár azok szelleme tekintetében. Hadd tegyem hozzá, hogy éppen annyira kevésbé vagyunk hajlandóak elsajátítani Franciaországtól ezeket a leckéket, amennyire bizonyos, hogy mi sem tanítottuk ilyenekre soha szomszédainkat. Az itteni társaságok, amelyek bizonyos részesedést vállalnak az Önök üzelmeiből, ma még csak maroknyi tagot számlálnak. Ha intrikáik, prédikációik, kiadványaik, valamint a francia nemzet tanácsaival és erőivel való áhított egyesülésükből nyert magabiztosságuk szerencsétlenségünkre jelentősebb tömegeket vonzana táborukba, s így komolyan megkísérelnének itt valamit,

ami utánzása lenne az Önöknél történeteknek, meg merem kockáztatni a jóslatot, hogy ennek következménye az országnak okozott bajok mellett az lenne, hogy hamar beteljesítik saját pusztulásukat. Ez a nép valaha megtagadta, hogy a pápai tévedhetetlenség iránti tiszteletből megváltoztassa törvényeit¹³⁴; s most sem fogják őket filozófusok dogmatizmusába vetett jámbor hit okán megváltoztatni; noha az előbbi egyházi átokkal és keresztesháborúval volt felfegyverkezve, az utóbbi pedig a rágalmazást és a lámpavasat használná.

Azelőtt az Önök ügyei kizárólag Önöket érintették. Mint embertársak együttérezhetünk Önökkel, de nem avatkozhatunk bele ezekbe az ügyekbe, mert nem vagyunk Franciaország polgárai. Ám amikor azt látjuk, hogy példát tárnak elénk, angolként kell éreznünk, s így érezvén angolként kell intézkednünk is. Ügyeik akaratunk ellenére is beférköztek a mi érdekeink közé; legalábbis annyiban, hogy nem kérünk csodaszerükből, vagyis inkább ragályukból. Ha orvosság, nincs rá szükségünk. Ismerjük a szükségtelen orvoslás következményeit. Ha ragály, akkor olyan fajtából való, hogy a legszigorúbb óvintézkedésekkel, vesztégzár létesítésével, kell távol tartanunk.

Mindenfelől azt hallom, hogy egy önmagát filozófusnak nevező klikk zsebeli be a legutóbbi események dicsőségének java részét; s hogy az ő nézeteik és elméleteik alkotják az egész tulajdonképpeni mozgatórugóit. Nem hallottam, hogy Angliában valaha is lett volna hasonlóképpen ismert irodalmi vagy politikai csoport. Ugyebár Önöknél sem azokból az emberekből áll, akiket az alja nép nyers, keresetlen nyelve általában Ateistának vagy Hitetlennek nevez? Ha így van, elismerem, hogy nekünk is voltak efféle írónk, akik a maguk idejében keltettek némi feltűnést. Ma tartós feledés az osztályrészük. Az elmúlt negyven évben születettek közül ki olvasta egyetlen szavát is Colinsnak [sic], Tolandnak, Tindalnak, Chubb-nak vagy Morgannak, s a magukat szabadgondolkodónak nevező egész társaságnak? Ki olvas ma Bolingbroke-ot?¹³⁵ Ki olvasta valaha is végig munkáit? Csak meg kell

kérdezni a londoni könyvtárakat, hogy mi történt a világ eme fényes elméivel. Néhány éven belül maroknyi követőjük is „minden Capuletek” családi kriptájába távozik. De itt nálunk lehettek vagy lehetnek akármivé, teljesen elszigetelt egyének voltak mindig is, s azok ma is. Nálunk tartották magukat fajtájuk általános természetéhez, s nem verődtek nyájba. Soha nem működtek szervezeten, soha nem alkottak pártot az államban, soha nem próbáltak meg befolyásra szert tenni semmilyen közügyünkben egy ilyen párt zászlaja alatt s céljai érdekében. Más kérdés, hogy ebben a formában szükség van-e létükre, s szabad-e hagyni, hogy így működjenek. Mivel ilyen társaságok soha nem voltak Angliában, szellemük sem játszott semmilyen szerepet alkotmányunk eredeti formájának megrajzolásában, sem pedig a számos átalakításban és továbbfejlesztésben, amelyen keresztülment. Mindez a vallás és a jámborság oltalma alatt ment végbe, s ezeknek szentségeitől erősített meg. Az egész mű nemzeti jellemünk egyszerűségéből származott, egyfajta ősi tisztaságból, az értelem egyenességéből, amely hosszú idő óta jellemzi azokat a férfiakat, akik egymás után jutottak hatalomhoz közöttünk. Ez a beállítottság továbbra is fennáll, legalábbis a nép nagy részének esetében.

Tudjuk, s ami még jobb, belülről érezzük, hogy a polgári társadalom alapja, minden jó és minden vigasz forrása a vallás.* Mi Angliában olyannyira meg vagyunk győződve erről, hogy nincs az a rozsdás babona, amivel az emberi elme által felhalmozott képtelenségek a történelem folyamán burokba ne vonta volna, s melyet Angliában száz emberből kilencvenkilenc mégis előnyben ne részesítene a hitetlenséggel szemben. Soha nem leszünk olyan bolondok, hogy valamely rendszer ellenségét hívjuk

* Sic igitur hoc ab initio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores, deus; eaque, quae gerantur, eorum geri vi, ditione, ac numine; eosdemque optime de genere hominum mereri; et qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones intueri: piorum et impiorum habere rationem. His enim rebus imbutae mentes haud sane abhorrebunt ab utili et a vera sententia. Cic. de Legibus, I. 2.¹³⁶

meg, hogy megszabadítson annak romlottságától, helyrehozza hibáit, vagy hogy tökéletesítse szerkezetét. Ha vallási elveink bármikor további kifejtést igényelnének, nem az ateizmust fogjuk segítségül hívni, hogy megmagyarázza őket. Nem ezzel az ismeretlen tűzzel fogjuk kivilágítani templomunkat. Más fények fognak ott világítani. Más tömjénnel fogjuk illatosítani, nem a meggyalázott metafizika csempészei által belopott fertőző anyaggal. Ha egyházi berendezkedésünket meg kellene újítani, nem az általános vagy az egyéni mohóságot, kapzsiságot fogjuk felhasználni, hogy szent hozadékát felülvizsgáljuk, nyugtázzuk, s végül felhasználjuk. – Anélkül, hogy hevesen elítélnénk a görög, az örmény, s amióta a kedélyek lecsillapodtak, a római vallási rendszert, a protestantizmust részesítjük előnyben; nem azért, mert kevesebb van benne a keresztény vallásból, hanem mert a mi megítélésünk szerint több. Nem közömbösségből, hanem buzgalomból vagyunk protestánsok.

Tudjuk, s büszkék vagyunk rá, hogy így van, hogy az ember alkatanál fogva vallásos lény; hogy az ateizmus nemcsak értelmünkkel, hanem ösztöneinkkel is ellenkezik; s hogy nem maradhat sokáig uralmon. De ha egy lázadó pillanatban a pokol Franciaországban ma oly dühöngve forrongó lombikjából nyert párlat okozta részeg mámorban felfednénk mezítelenségünket a keresztény vallás eldobásával, mely mindeddig büszkeségünk és vigaszunk, s közöttünk és más nemzetek körében is a civilizáció egyik fő forrása volt, attól tartunk (mivel tudatában vagyunk annak, hogy a lélekben nem lehet sokáig üresség), hogy helyét barbár, veszedelmes és alantas babona fogja elfoglalni.

Ennél az oknál fogva, mielőtt számúznánk rendszerünkben a megbecsülés természetes emberi eszközeit, s helyét átadnánk a megvetésnek, ahogyan Önök tették, egyszersmind elnyervén azokat a büntetéseket, amelyeknek elszenvedésére alaposan rászolgáltak, azt óhajtjuk, hogy e hely betöltésére valami más ajánlatunk is legyen. Aztán megalkotjuk ítéletünket.

Ezen elveknek a szellemében ahelyett, hogy civódnánk az államrenddel, mint egyesek teszik, akik filozófiát és vallást gyártottak az ilyen intézményekkel szembeni ellenségeségükből, mi szilárdan ragaszkodunk hozzájuk. Feltett szándékunk, hogy megtartjuk a fennálló egyházat, a fennálló monarchiát, a fennálló arisztokráciát, s a fennálló demokráciát, mindet olyan, s nem nagyobb mértékben, ahogyan jelenleg van. Rögest bemutatom, melyikből mennyi van birtokunkban.

Korunk balszerencséje (nem pedig dicsősége, mint ezek az urak gondolják), hogy mindenről vitatkozni kell, mintha országunk alkotmánya mindig inkább átalakítás tárgya lenne, semmint a benne foglaltak élvezetée. Ennél az oknál fogva, no meg azért, hogy kielégítssem Önök között azokat (ha egyáltalán vannak ilyenek), akik szeretnének példákban épülni, bátorkodom Önt néhány gondolatral zaklatni ezekkel az intézményekkel kapcsolatban. Nem hinném, hogy oktalanok lettek volna azok, akik az antik Rómában, mikor törvényeiket újjá akarták alakítani, megbízottakat küldtek ki, hogy vizsgálják meg a közelben elterülő köztársaságok közül azokat, amelyek a legjobb alkotmánnyal rendelkeznek.

Először hadd beszéljek egyházi berendezkedésünkről, amely a legelső előítéleteink között, mégpedig nem értelemről mentes előítélet, hanem olyan, amely mély és kiterjedt értelmet foglal magában. Először erről szólok. Gondolataink között ez foglalja el az első, az utolsó, s a középső helyet is. Ugyanis jelenleg fennálló vallási rendszerünk talaján állva továbbra is az emberiség rég elsajátított, s általánosan követett szelleme szerint cselekszünk. Csakis ez a szellem építette, mint valami bölcs építész, az államok fenséges szerkezetét, ám mint valami körültekintő tulajdonos, hogy megvédje az épületet a meggyalázástól és a pusztulástól, s hogy mint szent templom legyen megtisztítva a csalás, az erőszak, az igazságtalanság és a zsarnokság minden mocskától, ünnepélyesen s örök időkre megszentelve az államot és minden hivatalviselőjét. A megszentelés szerint mindenki, aki részt vesz az emberek kormányzásában, mint magának Isten személyné a.

képviselője, köteles nagyra tartani saját feladatát és rendeltetését; reményeit a halhatatlanság gondolata hassa át; nem szabad hitvány, mulékony javakat, sem az alja nép időleges és tűnékeny magasztalását hajszolnia, hanem szilárd, állandó létre, jelleme állandóságára, a hírnév és a dicsőség maradandóságára kell törekednie abban a példában, amelyet gazdag örökségként hagy a világra.

Ilyen fennkölt elveket kell a magas állású személyekbe plántálni; s ha vannak egyházi intézmények, azok folytonosan újjáéleszthetik és érvényre juttathatják ezeket. Az erkölcsi, polgári és politikai intézmények különféle fajtái, melyek támogatják az emberi értelmet és érzelmet, az isteni dolgokhoz láncoló ésszerű és természetes kötelékeket, nélkülözhetetlenek az ember, e csodálatos szerkezet megépítéséhez; akinek kiváltsága, hogy bizonyos mértékig önmaga alkotója legyen, s aki, ha úgy van megalkotva, ahogyan kell, arra hivatott, hogy a teremtésben nem jelentéktelen helyet foglaljon el. Ám amikor csak egy ember is más emberek fölébe helyeztetik, minthogy a jobb minőségnek mindig is vezetnie kell, ilyen esetben még inkább a legnagyobb mértékben meg kell közelítenie a tökéletest.

Az állam megszentelése az államegyházi rend által azért is szükséges, hogy a szabad polgároknak egészséges áhítat ébredjen; mivel szabadságuk biztosítása érdekében szükséges, hogy bizonyos részt élvezzenek a hatalomból. Éppen ezért az állammal és vele szembeni kötelességeikkel összefonódott vallásra még nagyobb szükségük van, mint az olyan társadalmakban, amelyekben az embereket alávetettségük körülményei egyéni érzéseikre és családi ügyek intézésére korlátozzák. Mindenkibe, aki a hatalom bármekkora részével rendelkezik, erősen és mélyen bele kell plántálni a gondolatot, hogy megbízásból cselekszik; s hogy a megbízásban tanúsított magatartásáért elszámolással tartozik a társadalom egyedüli hatalmas urának, szerzőjének és alapítójának.

Ezt az elvet még az egyeduralkodóknál is erősebben kellene a fejébe vésní azoknak, akik kollektív szuverenitást gyakorolnak. Eszközök nélkül ezek az uralkodók

semmit sem tehetnek. Aki eszközöket használ, az a támaszok mellett akadályokba is ütközik. Hatalmuk ezért egyáltalán nem teljes, s nincsenek is biztonságban szélsőséges visszaélések esetére. Az ilyen személyeknek, emelje őket bármilyen magasra is a talpnyalás, a gőg és az önteltség, tudatában kell lenniük, hogy akár a pozitív törvények védelme alatt állnak, akár nem, ilyen vagy olyan módon felelősségre vonhatók a bizalommal való visszaélésük miatt. Ha nem vágják át a torkukat népfelkelés során, esetleg éppen azok a janicsárok fojtják meg őket, akiket más lázadásokkal szembeni biztonságuk érdekében tartanak. Így láthattuk, hogy a francia királyt zsoldjuk emelése fejében eladják saját katonái. Ahol azonban a népi hatalom abszolút és korlátlan, az emberek saját hatalmukba vetett bizodalma mérhetetlenül nagyobb, mivel sokkalta megalapozottabb. Nagymértékben önmaguk szolgálnak saját eszközeikül. Közelebb vannak céljaikhoz. Emellett sokkal kevésbé állnak a földön létező legnagyobb visszafogó erők egyike, a hírnév és a megbecsülés érzésének kötelme alatt. Kétségkívül csekély a szégyennek az a része, mely a közéleti tettekből egyes személyekre esik; mivel az elmarasztalás fordított arányban áll azoknak a számával, akik a hatalommal visszaélnék. Saját cselekedeteik önmaguk általi jóváhagyása azt az érzést kelti bennük, hogy a köz ítélkezett javukra. A tökéletes demokrácia tehát a legszégyentelenebb dolog a világon. Mivel a legszégyentelenebb, egyúttal a legvakmerőbb is. Senki nem tart attól, hogy őt személy szerint büntetés érheti. A nép egészét persze valóban soha nem érheti büntetés: mert tekintve, hogy a büntetések általában mind az emberek példa általi megerősítését célozzák, a nép mint egész soha nem lehet emberi kéz által végrehajtott büntetés tárgya.* Ezért végtelenül fontos, hogy ne gondolhassák: akaratum a királyénál inkább a jó és a rossz mércéje. Meg kell győzni őket arról, hogy roppant kevésbé jogosultak, s még kevésbé alkalmasak arra, hogy saját magukra is biztonságosan bárminemű önkényes hatalmat gyakoroljanak;

* Quicquid multis peccatur inultum.¹³⁷

hogy éppen ezért nem szabad a szabadság hamis látszata mögött, de valójában egy természetellenes, feje tetejére állított hatalom gyakorlásának céljával, zsarnoki módon kierőszakolni az államban szolgálatot teljesítőktől, nem az érdekeik iránti teljes odaadást, amire joguk van, hanem a pillanatnyi akaratuknak való szárnalmas behódolást; így kioltva mindazokban, akik szolgálatot tesznek nekik, minden erkölcsi elvet, a méltóságérzetet, a józan ítélkezést, minden jellembeli állhatatosságot, miközben ugyanezen folyamat során megfelelő és alkalmas, de feltéttebb hitvány áldozatává válnak a régi talpnyalók és udvari hízelkedők szolgai ambícióinak.

Majd ha az emberek kivetették magukból az önző akarat összes gerjedelmét, ami vallásosság nélkül teljességgel lehetetlen, majd ha tudatára ébrednek, hogy gyakorolják, méghozzá talán valami magasabbrendű megbízatással, azt a hatalmat, mely hogy legitim legyen, meg kell feleltetnie ama örök és változtathatatlan törvénynek, amelyben akarat és értelem azonosak, akkor majd jobban óvakodnak attól, hogy a hatalmat hitvány és alkalmatlan kezekbe helyezték. Amikor valakit hivatalra jelölnek, a hatalom gyakorlására nem mint valami szárnalmas munkára, hanem szent hivatásra nevezik ki; nem nyomorult önérdékből, nem könnyelmű szeszélyből, nem is önkényes akaratuktól; ám ezt a hatalmat (amelyet mind adni, mind elfogadni bárki joggal félhet) csakis olyanokra fogják ruházni, akikben felismerik a tehernek megfelelő, egymással összefonódott, oly hatalmas mértékű tevékeny erényt és bölcsességet, amekkora csak elképzelhető az emberi tökéletlenségek és gyengeségek hatalmas, zavaros, levetkőzhetetlen tömegében.

Majd ha szokásukká vált a meggyőződés, hogy semmiféle rossz nem lehet elfogadható, sem tett, sem tűrés formájában annak számára, akinek lényege a jóság, akkor sokkal inkább képesek lesznek arra, hogy minden polgári, egyházi és katonai hatóság gondolataiból kiverjenek minden, ami a legkevésbé is emlékeztet valami gőgös, törvény nélküli uralomra.

Ám egyike a legelső és legfőbb elveknek, amelyek alapján az állam és a törvények megszenteltetnek, hogy ideiglenes birtokosaik és haszonélvezőik ne tegyenek úgy, megfélemlítve arról, hogy mit kaptak őseiktől és mivel tartoznak utódaiknak, mintha ők lennének a teljhatalmú urak; ne képzeljék, hogy joguk van hitbizományt kikanyarítani maguknak, vagy tékoználni az örökséget, kényükdüvként szerint ronszolva társadalmunk eredeti szövétét; azt kockáztatván, hogy emberi lakóhely helyett pusztaságot hagynak az utánuk következőkre, utódaiknak éppoly kevéssé tanítva meg az ő találmányaik iránti tiszteletet, amennyire ők maguk tisztelték őseik intézményeit. Ez az elvtelen könnyedség, mellyel az államot oly gyakran, oly nagy mértékben, s oly sok tekintetben alakítják át, amennyi a tűnékeny szeszély és divat, megtöri az állam folytonosságának láncát. Egyetlen nemzedék sem állna kapcsolatban a többivel. Az emberek jönnének s elmúlnának, mint a nyári legyek.

Először is, mint rég leplezett tévedések halmazát, nem tanulmányoznák többé a jogtudományt, az emberi szellem e büszkeségét, amely minden fogyatékosága, dagályossága és tévedése ellenére különböző korok összegyűjtött bölcsessége, amely egyesíti az eredeti igazságosság elveit és az emberi ügyek végtelen változatosságát. A bírói széket az egyéni önelégültség és dölly (fontos vonásai azoknak, akik soha nem tapasztaltak a magukénál nagyobb bölcsességet) bitorolná. Az emberek cselekedeteit természetesen semmiféle biztos törvény, mely mindig megteremti a reménység és a félelem alapjait, nem tartaná meg egy bizonyos pályán, illetve irányítaná egy bizonyos cél felé. A tulajdon birtoklásának vagy a hivatalok viselésének módjában nem lenne semmi állandóság, ami szilárd alapul szolgálhatna ahhoz, hogy a szülők ráépítsék gyermekeik neveltetését vagy a világban való jövőbeli boldogulásuk módjának megválasztását. A szokásokat nem lehetne idejekorán elvekkel átíratni. Ahelyett, hogy a legátermettebb nevelő, mihelyt befejezte fáradságos alapozó tevékenységét, erényes fegyelemben megedzett tanulót bocsátana el, ki alkalmas arra, hogy a társadalomban el-

foglalt helyén figyelmet és tiszteletet vívjon ki, a diák azt fogja tapasztalni, hogy minden megváltozott; kiderül, hogy szerencsétlen alak, akit a világ megvet és kigúnyol, mert nem ismeri a megbecsülés valódi alapjait. Ki biztosíthatná, hogy meglegyen a becsület iránti kifinomult érzék, mely szinte a szív első dobbanásaival együtt jelentkezik, ha senki nem tudhatja, hogy mi a becsület mércéje egy nemzetben, mert értékmérőjének finomsága állandóan változik? Az élet egyetlen területe sem őrizhetné meg vívmányait. A szilárd nevelés és a határozott elvek kivetését elkerülhetetlenül követné a barbárság a tudományban és az irodalomban, a sutaság a művészetben és a mesterségekben; s így néhány nemzedéken belül maga az állam is szétmállana, az egyéniség porszemeivé szerteoszolva végül is szétszórónak a mennyei szelek.

Hogy tehát elkerüljük az állhatatlanság és a hajlékonyság bűneit, melyek tízezerszer rosszabbak a nyakasságnál és a legvakabb előítéletnél, megszenteltük az államot, hogy megfelelő körütekintés nélkül senki se vállalkozhasson fogyatékságainak és romlottságának vizsgálatára; hogy senki ne álmodhasson arról, hogy megreformálását felforgatásával kezdje; hogy az állam hibáihoz mindenki úgy közelítsen, jámbor tisztelettel és reszkető gondoskodással, mint atyja sebeihez. Ez a bölcs előítélet megtanít arra, hogy borzadással vélekedjünk a hazának azokról a gyermekeiről, akik habozás nélkül cafatokra tépik elaggott szülőjüket, s varázslók üstjébe hajítják abban a reményben, hogy mérges dudváikkal és vad ráolvasásaikkal feléleszthetik a szülői testet és megújíthatják atyjuk életét.

Bizonyos, hogy a társadalom szerződés. Alkalmi jelentőségű ügyekre vonatkozó alacsonyabbrendű szerződéseket tetszés szerint fel lehet bontani – hanem az államot többre kell tartanunk bors és kávé, kalikó vagy dohány, vagy ismét más, de hasonlóképpen közönséges dolgok adásvételére kötött társasági egyezségeknél, amelyek kicsinyes, pillanatnyi érdekeket szolgálnak és a felek szélsője által felrúghatók. Másfajta megbecsüléssel kell rá tekintenünk, mivel nem olyan dolgokkal kapcsolatos tár-

sas viszony, amelyek csupán a pillanatnyi és mulandó természetű állati lét szolgálatában állnak. Az állam társas viszony minden tudományban, minden művészetben, minden erényben és minden tökélyben. Az efféle társaság céljai ugyanis csak számos nemzedék elmúltával érhetők el; nem csupán maguk az élők, hanem az élők, a már holtak, s a még meg nem születettek közötti társas viszony ez. Minden egyes állam minden egyes szerződése csupán egyetlen cikkelye az örök társadalom nagy őseredeti szerződésének, mely összefűzi az alacsony és a magasrendű dolgokat, a látható és a láthatatlan világot egy megszeghetetlen esküvel szentesített szilárd megegyezés értelmében, amely minden fizikai és erkölcsi szubsztanciát megtart a maga kijelölt helyén. E törvény nincs alárendelve azok akaratának, akiket önmaguknál végtelenül magasabb forrásból származó kötelezettség készítet arra, hogy akaratukat alá vessék ennek a törvénynek. Ama egyetemes királyság helyhatóságainak nem áll szabadságukban, hogy tetszésük szerint, kétes értékű elméleteik alapján szétszakítsák alárendelt közösségeik kötelékeit, s az alapelvek nem-társadalmi, nem-polgári, zilált káoszává bomlasszák azt. Az anarchia választását csakis az olyan közvetlen és végső szükség indokolhatja, amely kiválasztatás helyett maga választ, semmibe veszi hajtja a mérlegelést, nem tűr vitát és nem követel bizonyítékot. Ez a fajta szükség nem kivétel a szabály alól; e szükség ugyanis maga is része a dolgok azon erkölcsi és fizikai rendjének, amellyel szemben az ember akár jószántából, akár kényszer hatása alatt, de engedelmességgel tartozik; ám ha az, ami nem lehet más, mint szükségszerűségnek való behódolás, választás dolgává válik, akkor az tövénysértés, a természettel szembeni engedetlenség, a lázadók pedig törvényen kívül kerülnek, kiűzetnek az értelem, a rend, a béke és az erény, az eredményes bűnbánat világából az örültség, a viszály, a bűn, a zűrzavar és a hiábavaló bánat ellentétes világába.

Ezek voltak hát uram, s úgy gondolom, lesznek is hosszú ideig királyságunk legkevésbé is tanult és gondolkodó részének érzelmei. Akik ehhez a fajtahoz tartoznak,

azok olyan alapon alkotják véleményüket, ahogy az ilyen személyekhez illik. A kevésbé tájékozottak olyan forrásból merítik őket, amelyre nem szégyen hagyatkozni azoknak, akiket a Gondviselés arra ítél, hogy bizalomból éljenek. Az emberek e két fajtája, ha különböző szinteken is, de egyazon irányban halad. Mindkettő az egyetemes renddel együtt halad. Minden tagjuk ismeri vagy érzi e nagy ősi igazságot: „Quod illi principi et praepotenti deo qui omnem hunc mundum regit, nihil eorum quae quidem fiant in terris acceptius quam concilia et caetus hominum jure sociati quae civitates appellantur.”¹³⁸ A főnek és a szívnek ezt a nagy tételét nem ama nagy névtől vették, amelyet közvetlenül magán visel, s nem is ama még nagyobbtól, amelytől ered, hanem onnan, ahonnan egyedül kaphat igazi súlyt és szentesítést bármely tudós vélemény: az emberek közös természetéből és egymás közötti viszonyaiból. Meggyőződve arról, hogy mindent valamire tekintettel kell cselekedni, mégpedig ama támponttal összefüggésben, amelyre minden tettünknek irányulnia kell, az emberek úgy vélik, hogy kötelesek nemcsak egyénekként, a szív legmélyén, avagy egyéni minőségükben egybegyűlten, ébrentartani magas származásuk és hivatásuk emlékét; hanem testületi minőségükben is ki kell nyilvánítaniuk hódolatukat a polgári társadalom alkotója, szerzője és védelmezője iránt; mely polgári társadalom nélkül az ember semmiféleképpen nem érkezhetne el a tökéletességnek arra a fokára, még csak távoli és halvány megközelítésére sem, amelyre természeténél fogva elérkezni képes. Tudják, hogy ő, aki természetünket úgy alkotta, hogy erényünk tökéletesítse, az e tökéletesítéshez szükséges eszközöket is akarta; ezért akarta az államot; azt akarta, hogy összefonódjék minden tökéletesség forrásával és eredeti őstípusával. Akiknek meggyőződésük, hogy ez az ő akarata, mely a törvények törvénye és a szuverének szuverénje, azok nem tarthatják kifogásolandónak, hogy e közösségi hűségünk és hódolatunk, a legfelső hatalom iránti elismerésünk kinyilvánítása, szinte azt mondtam: maga az állam e szertartása, mint az egyetemes imádság magas oltárán bemutatott méltó áldozat,

úgy hajtassék végre a színhely, a zenei kíséret, a díszletek, a beszéd ékessége és a résztvevők méltósága tekintetében, mint minden nyilvános ünnepi aktus, az emberiség természetünk által tanított szokásainak szellemében; tehát szerény pompával és dísszel, szelíd méltósággal és józan ragyogással. Úgy vélik, éppen olyan hasznos az ország vagyonának egy részét erre a célra fordítani, mint arra, hogy az egyének fényűzését tápláljuk. A köz dísze és vigasza ez. Táplálja az emberek reménységét. A legszegényebbek is megelélik benne saját méltóságukat és fontosságukat, míg az egyének gazdagsága és rátartisága a szegény embert szüntelenül ráébreszti alacsonyabbrendűségére, megalázza és lealacsonyítja státusát. Az ország összvagyonának ezt a részét a szerény életű ember javára fordítják, annak szentelik, hogy ápolja jellemét, egy olyan állapot képzetét keltse benne, amelyben természetét tekintve egyenrangúvá, erényét tekintve pedig akár magasabbrendűvé is válhat.

Biztosíthatom afelől, hogy nem eredetiségre töreksem. Olyan nézetekről beszélek Önnek, amelyek igen régi idők óta folytonos és általános tetszéssel találkoznak, s mind a mai napig elfogadottak közöttünk, s amelyek valóban oly mélyen vannak elménkbe vésve, hogy képtelen vagyok megkülönböztetni azt, amit másoktól tanultam, attól ami saját töprengéseim eredménye.

Ezen elvek némelyike alapján véli úgy az angol nép többsége, hogy az államegyház nemcsak hogy nem törvénytelen dolog, de aligha törvényes állapot az, ha nincs. Önök franciák teljes tévedésben vannak, ha nem hiszik, hogy mindennél jobban kötődünk hozzá, s hogy e kötődés erősebb bármely más nemzeténél; s ha népünk cselekedett is valaha esztelenül és indokolatlanul az egyház javára (minthogy néhány esetben egészen bizonyosan így történt), legalább éppen e hibák fogják felfedni buzgalmát.

Ez az elv hatja át egész politikai rendszerünket. Állam-egyházunkat az állam létfontosságú, nem csak a célszerűséget szolgáló szervének tartjuk; nem heterogén és leválasztható, csak a jobb célszerűségről pillanatnyilag vallott nézeteink szellemében megtartandó vagy elveten-

dő. Alapzatnak tekintjük egész alkotmányunkhoz, amellyel, minden egyes részével, széttephetetlen egységet alkot. Gondolatainkban egyház és állam elválaszthatatlan egymástól, s aligha említjük valaha is az egyiket a másik nélkül.

Oktatási rendszerünket is úgy alkották, hogy megerősítse és megszilárdítsa ezt a benyomást. Az oktatás nálunk bizonyos értelemben teljes mértékben egyházi személyek kezén van, minden szinten a kisgyermekkortól a felnőttkorig. Amikor ifjaink az iskolákat és az egyetemeiket elhagyva az élet ama felette fontos szakaszába lépnek, melyben elkezdik összekapcsolni a tanulmányokat és a tapasztalatokat, s mikor ettől a szándéktól vezérelve más országokba látogatnak, az öreg háziszolgák helyett, akik máshol a magasrangú ifjak felügyelői, a fiatal nemesemberek külföldi kíséroinek háromnegyede még ekkor is papi személy; nem mint szigorú tanítómester, s nem mint egyszerű kísérő; hanem mint barát és érettebb gondolkodású társ, aki nem ritkán maga is előkelő születésű. Feltételezhető, hogy egy életen át igen közeli kapcsolatot tartanak fenn ezekkel. Úgy véljük, e kapcsolat révén kötődnek nemeseink az egyházhoz; s hogy az egyházat az ország vezető alakjaival való érintkezése révén tesszük szabadabb szelleművé.¹³⁹

Olyan állhatatosan kitartunk a régi egyházi és nevelési szokások mellett, hogy igen kevésbé változtattunk rajtuk a tizennegyedik és a tizenötödik század óta; ezen, mint minden más területen is ragaszkodva régen bevált elvünkhöz, hogy soha nem térünk el teljesen vagy hirtelen az ősi úttól. E régi intézményeket egészében véve az erkölcs és a fegyelem előmozdítójának ismertük meg; s úgy véltük, alkalmasak arra, hogy az alapok megváltoztatása nélkül kiigazíttassanak. Úgy gondoltuk, képesek arra, hogy befogadják és megjavítsák, de mindenekelőtt megőrizzék a tudomány és az irodalom eredményeit, ahogy a Gondviselés rendje folyamatosan létrehozza azokat. S végül elbüszkélkedhetünk azzal, hogy e gótikus és szerzetesi oktatás (hiszen alapvetését tekintve az) révén legalább olyan bőséggel és olyan korán részesültünk mindazokból

a vívmányokból a tudomány, a művészetek és az irodalom terén, amelyek a modern világot megvilágosították és felékesítették, mint bármely más európai nemzet; úgy véljük, e fejlődés legfőbb oka az volt, hogy nem vetettük meg az őseink által ránk hagyományozott tudás örökségét.

Az államegyházhoz való kötődésünkől következett, hogy az angol nemzet nem tartotta bölcs dolognak rábízni az egész nagy alapvető érdekeit arra, amire a polgári és katonai közszolgáltatnak valóban semmilyen részét nem is bízták, nevezetesen az egyének ingatag és bizonytalan adóira. Ennél még tovább is mentek. Természetes, hogy nem szenvedhették, s soha a jövőben sem szenvedhetik majd, hogy az egyház szilárd tulajdona valami járadékká alakíttassék át, amely a kincstártól függ, s amelyet késleltethetnek, visszatarthatnak, vagy akár el is törölhetnek bizonyos pénzügyi nehézségek miatt, melyeket politikai célok érdekében olykor esetleg színlelhetnek is, s valójában gyakran a politikusok költekezése, hanyagsága vagy kapzsisága idéz elő. Az angol nép úgy gondolja, hogy vannak mind alkotmányos, mind vallási indokai minden olyan tervvel szemben, amely független papságát az állam egyházi járadékosaivá tenné. Remegve féltik szabadságukat egy koronától függő papság befolyásától; a köz nyugalma pedig egy pártoskodó papság okozta zűrzavartól, ha azt a korona helyett bármi mástól tennék függővé. Ezért alkották függetlenné egyházukat, akárcsak királyukat és nemességüket.

Az alkotmány- és valláspolitikai egyesített szempontjaitól, s attól a meggyőződésüktől vezérelve, hogy kötelesek biztonsággal gondoskodni a gyengék vigaszáról és a tudatlanok pallérozásáról, az egyházi birtokot egybeolvasztották és azonossá tették a *magántulajdon* tömegével, amelynek az állam sem használat, sem irányítás formájában nem birtokosa, csupán őre és szabályozója. Úgy rendelkeztek, hogy az államegyház anyagi háttere olyan szilárd legyen, mint a föld, amelyen áll, s ne a segélyek és gyűjtések Euripusával¹⁴⁰ kelljen ingadoznia.

Az angolok, mármint az fényeselméjű, vezető férfiak, akiknek bölcsessége (ha rendelkeznek ilyenekkel) nyílt és egyenes, szégyennek tartahák, mint ostoba családságot, hogy névleg gyakoroljanak valamilyen vallást, amelyet tevékenységgel megvetni látszanak. Megértik, hogy ha magatartásuk (az egyetlen nyelv, mely ritkán hazudik) azt mutatná, hogy az erkölcsi és a természetes világ nagy uralkodó elvét csupán a köznépet engedelmességre szoktató koholmányoknak tekintik, az efféle magatartás keresztülhúzná ama politikai cél megvalósítását, mely a szemük előtt lebeg. Tapasztalniuk kellene, hogy nehéz másokban hitet ébreszteni egy olyan rendszer iránt, amelyben ők maguk láthatólag nem hisznek. Országunk keresztény államférfiai elsőként természetesen a *sokaságról* gondolkodnak; éppen azért, mert *sokaságról* van szó; s ezért, mint ilyen, az egyházi intézmények, s minden egyéb intézmény elsődleges alanya. Azt tanulták, hogy küldetésük valódi mércéje az evangéliumnak a szegények előtti prédikálása. Ezért úgy vélik, hogy akik nem törődnek azzal, hogy a szegényeknek prédikáljanak, azok nem hisznek benne. De mivel tudják, hogy az irgalmasság nem korlátozódik egyetlen rendre, hanem ki kell terjednie mindenre, aki szükségét szenved, megvan bennük a balsorsú nagyok gyötrelmei iránti megfelelő és buzgó szánalom is. Ezek önteltségének és gőgjének bűze nem készíti őket arra, hogy finnyáskodva hőköljenek vissza lelki keléseik, fekélyes sebeik orvoslásától. Tudják, hogy esetükben nagyobb a válásos nevelés jelentősége, mint bárki másnál; mert nagy a kísértés, amelynek ki vannak téve; hibáik igen súlyos következményekkel járnak; rossz példájuk fertőző; mert szükséges, hogy gőgtől és nagyravágyástól makacs nyakukat a mérséklet és az erény jármába hajtsák; mert az udvarokban, s a hadseregek élén, meg a gyűlésekben éppen olyan otromba korlátoltság és vaskos tudatlanság uralkodik azokkal a dolgokkal kapcsolatban, amelyeket az embereknek a legfontosabb lenne ismerniük, mint a rokka mellett vagy a mezőkön.

Az angolokat meglepéssel tölti el, hogy a nagyok számára a vallásban lelt vigasz éppen olyan szükséges,

mint a vallás előírásai. Ők is lehetnek boldogtalanok. Ők is érezhetnek személyes fájdalmat és családi bánatot. Ezen a téren nincsenek előjogaik, hanem meg kell fizetniük teljes részesedésüket a halandóságra kivetett adóból. Igénylik e biztos hatású gyógyírt gyötrő gondjaikra és aggodalmaikra, melyek kevésbé otthonosak az állati lét korlátozott szükségletei terén, de annál zabolátlanabban csaponganak és sokasodnak a képzelet vad, szertelen világában. E gyakran igen boldogtalan testvéreinknek szükségük van valami irgalmas segítségre, hogy betöltsék a rideg úrt, mely azoknak a lelkében uralkodik, akiknek nincs a földön sem reményük, sem félelmük; valamire, amitől enyhül azoknak a gyilkos egykedvősége és túlhajszolt kimerültsége, akiknek semmi tennivalójuk nincsen; valamire, ami vágyat ébreszt bennük az életre abban a tompa jóllakottságban, amely állandó kísérője minden megvásárolható örömnél ott, ahol a természetet nem hagyják a maga útján járni, ahol még a vágyakat is előre kielégítik, úgyhogy a mesterkélt, megtervezett gyönyör meghíúsítja a valódi gyümölcscsöszést; s az óhajt késedelem és akadály nélkül követi a beteljesülés.

Anglia népe tudja, hogy várhatólag milyen kevés hatást gyakorolnak a vallás hirdetői a nagymúltú gazdagokra és hatalmasokra, s mennyivel kevesebbet az újszülöttekre, ha megjelenésük nem méltó azokhoz, akikkel érintkezniük kell, s akik felett egyes esetekben még valamiféle tekintélyt is kell gyakorolniuk. Vajon mit gondoljanak azokról a tanítókról, akikről azt látják, hogy semmivel sem állnak háziszolgáik rangja felett? Ha a szegénységet önként vállalnák, az némiképp más lenne. Az önmegtartóztatás jeles példái erős hatást gyakorolnak lelkünkre; s ha valakinek nincsenek igényei, akkor nagy szabadságra és szilárdságra, még méltóságra is szert tehet. De mivel nagy tömegben mindenfajta ember egyszerűen ember, s mert szegénységük nem lehet önként vállalt, a minden laikus szegénységével szembeni tiszteletlenség nem kíméli az egyház nincstelenségét sem. Ezért körültekintő alkotmányunk ügyelt arra, hogy akiknek az önelégült tudatlanok kioktatása, s az arcátlan bűnözők feletti bíraskodás a fel-

adatuk, ne vonják magukra ezek megvetését, s ne csak kegyelemkenyéren kelljen élniük; a gazdagokat sem ejti kísértésbe, hogy elhanyagolják lelkük igazi gyógyszerét. Ezen okoknál fogva, miközben legelőször a szegényekről gondoskodunk, mégpedig szülői törődéssel, nem száműztük a vallást (mint valami olyat, amit szégyellünk muto-
gatni) vidéki kisvárosokba, eldugott porfészekbe. Nem! Az udvarhoz és a parlamentbe hozzuk el, hogy ott emelje fel süveges homlokát. Beleszójuk az élet egész szövetébe, s elvegyítjük a társadalom valamennyi osztályával. Anglia népe meg fogja mutatni a világ hatalmasságainak és fecsegő filozófuspalántáinak, hogy egy szabad, tájékozott és nemeslelkű nemzet becsben tartja egyházának magas hivatalnokait; hogy nem tűri el a gazdagok és a rangosak, vagy bármilyen egyéb rátarti, perlekedő fajta arcátlanságát, mely megvetéssel illeti azt, amire ők tisztelettel néznek fel; s arra sem vetemednek, hogy lábbal tiporják azt a szerzett személyes nemességet, mely szándékuk szerint mindig, s gyakran a valóságban is a tudás, a jámborság, az erény gyümölcse, nem pedig jutalma (mert hisz mi lehetne ezeknek a jutalma?). Neheztelés és fogcsikorgatás nélkül elfogadják, hogy egy érsek elsőbbséget élvezzen egy herceggel szemben. Elfogadják, hogy Durham vagy Winchester püspöke évi tízezer fontos jövedelemmel rendelkezik; s nem foghatják fel, miért lenne ez rosszabb kezekben, mint az X gróf vagy Y lovag tulajdonát képező hasonló nagyságú birtokok; bár igaz lehet, hogy az előbbieket nem tartanak és etetnek megannyi lovat meg kutyát, olyan élelmen, melynek a nép gyermekeit kellene táplálni. Igaz, nem mindig az egész egyházi jövedelmet, annak minden egyes shillingjét fordítják jótékony célokra; talán nem is kell ennek így lennie; valamennyit azonban rendszerint erre fordítanak. Jobb az erényt és az emberséget ápolni, sokat bízva a szabad akaratra, akár a cél némi eltévesztése árán is, mint megkísérelni, hogy az embereket a politikai jóindulat pusztá gépezetévé és eszközévé tegyük. A világ egészében véve gyarapodni fog a szabadság által, mely nélkül nem létezhet semmiféle erény.

Ha egyszer az állam az egyház jószágait tulajdonná alkotta, ha következetes, többé nem törődik a mennyiség kérdésével. A túl sok és a túl kevés kérdését feltenni a tulajdon elleni árulás. Semmi rossz nem származhat a vagyon méreteiből, legyen az bárkinek a kezén, amíg a legfelső hatalom teljes, szuverén felügyeletet gyakorol az egyházi és minden egyéb tulajdon felett, hogy elejét vegye bármennemű visszaélésnek, s hogy az alapítás céljának megfelelő irányba terelje, ha valaha is jelentékenyen eltérne attól.

Mi Angliában a legtöbben úgy véljük, hogy egyeseket az önnön jószerecséjük kovácsaival szembeni irigység és rosszindulat, nem pedig az ősi egyház aszketizmusa, önsanyargatása iránti szimpátia késztet arra, hogy ferde szemmel nézzen azokra a kitüntetésekre, címekre és jövedelmekre, amelyeket bárki megrovidítése nélkül tartanak fenn az erény számára. Az angoloknak kényes a füle. Hallják ezeket az embereket nagyszájúskodni. Nyelveztük elárulja őket. A csalárdság *patois*-ját, a képmutatás zagyva tolvajnyelvét beszélik. Anglia népe bizonyosan úgy gondolja, látván, hogy a fecsegők úgy tesznek, mintha vissza akarnák téríteni a papságot ahhoz a primitív evangéliumi szegénységhez, amelynek elvileg mindig fenn kellene állnia körükben (s tetszik vagy nem tetszik, a mi körünkben is), de valójában változtatni kell rajta olyankor, amikor ennek a testületnek az államhoz való viszonya változáson megy keresztül; amikor a viselkedési szokások, az életmód, sőt az emberi ügyek egész rendje teljes forradalmon megy keresztül. Akkor fogjuk elhinni, hogy a reformerek őszinte lelkesedők, nem pedig, mint most gondoljuk, cégéres csalók, ha összes javaikat beadják a közöbe, saját személyüket pedig alávetik a korai egyház szigorú fegyelmének.

Mivel ezek az eszmék mélyen lelkükbe vannak ágyazva, Nagy-Britannia alsóháza soha nem abban fogja keresni a nemzeti veszélyhelyzetekből kivezető utat, hogy elkozza az egyház és a szegények vagyonát. A templomrablás és a proskribálás nem tartozik költségvetési bizottságunk eszközei közé. A zsidó pénzváltók egyelőre nem

mertek célzást tenni arra, hogy zálogba vennék a canterbury-i érsekség jövedelmét. Nem félek attól hogy meghazudtolna bárki, amikor biztosítom Önt afelől, hogy királyságunkban nincs *egyetlen* közéleti személyiség sem, akire Önök szívesen hivatkozhatnának; senki egyetlen pártból vagy csoportosulásból, aki ne ítélné el, hogy a nemzetgyűlésnek becstelen, hitszegő, kíméletlen módon el kellett koboznia azt a vagyont, amelynek megvédelmezése legelső kötelessége lett volna.

Némi természetes büszkeség örömeivel mondom el, hogy azok közülünk, akik a párizsi társaságok egészségére óhajtották üríteni gyűlölködésük poharát, csalódtak. Az Önök egyházának kifosztása biztonságot szerzett a mienknek. Felkavarta népünket. Borzadva és riadtan figyelték e szörnyűséges, felháborító cselekedetet. Felnýtotta, s egyre jobban fel fogja nyitni szemüket a család emberek szellemének önző terpeszkedésére és érzelmi beszűkültségükre, mely képmutatással és csalással kezdte, s végül nyílt erőszakba és fosztogatásba torkollott. Hazánkban is észlelünk hasonló kezdeteket. Résen állunk, hogy elhárítsuk a hasonló következményeket.

Remélem, soha nem fog belőlünk annyira kiveszni a társadalmi egyesülés törvénye által ránk rótt kötelesség-érzet, hogy a köznek tett szolgálat ürügyén akár egyetlen vétlen állampolgár javait is elkobozzuk. Csakis a zsarnok (e szó kifejez mindent, ami az emberi természetet megmételyezheti és lealacsonyíthatja) gondolhat arra, hogy vád alá helyezés, kihallgatás, tárgyalás nélkül emberek egész rendjeinek, százainak és ezreinek a vagyonát kobozza el! Ki gondolhatna, hacsak nem vészett ki belőle az emberségnek a nyoma is, arra, hogy magas rangú és szent hivatású férfiakat, kik közül egyesek olyan kort értek meg, mely egyszerre vált ki tiszteletet és szánakozást, letaszítson az állam legmagasabb posztjairól, amelyekben saját földbirtokuk tartotta meg őket, az ínség, a nyomor és a megvetettség állapotába?

Igaz, az elkobzók adtak áldozataiknak némi járadékot a morzsákból és a maradékokból saját asztalukról, mely mellől oly durván kergették el őket, s amelyet oly pazarul

terítették meg az uzsora háрпиáinak lakomájára. Ám független embereket arra készíteni, hogy alamizsnán éljenek, önmagában is nagy kegyetlenség. Ami elviselhető állapot bizonyos státusú emberek számára, akik nem szoktak máshoz, félelmetes fordulat, ha a körülmények megváltoztatásával keletkezik; olyan fordulat, amelyre az erőnyes lélek számára fájdalmas lenne bármilyen bűnöst ítélni, kivéve azt, amelyik máskülönbén a bűnös életét követelné. De sokak szemében a *lealázás* és a *megszégyenítés* e büntetése rosszabb a halálnál. Kétséget kizáróan végtelenül súlyosbítja e kegyetlen szenvedést, ha azok a személyek, akiket a vallás melletti kettős elkötelezettségre neveltek iskoláik, valamint a vallás feladatainak végrehajtásában elfoglalt helyük, birtokaik foszlányait alamizsnaként kapják vissza azoknak szentségtörő és kegyetlennen kezéből, akik a többitől kiforgatták őket; ha nem a hívők jótékony adományainak jóvoltából jutnak (ha egyáltalán hozzájutnak) a vallás fenntartásának fedezetéhez, hanem a tudott és nyíltan hirdetett ateizmus arcátlan gondoskodásából, mely e fedezetet a vallás iránti megvetésének mércéjével méri ki, s azzal a céllal, hogy az emberek szemében hitvánná s megbecsülésre méltatlanná tegyék azokat, akik a járadékból részesülnek.

Ez a birtokelvétel azonban úgy tűnik, nem elkobzás, hanem jogi ítélet. Úgy látszik, a *Palais Royale* és a *jakobinusok*¹⁴¹ akadémiáin ötlötték ki, hogy egyeseknek nincs joguk azokra a jószágokra, amelyekkel a törvény, a szokás, a törvényszéki határozatok és ezer év felhalmozott gyakorlata alapján rendelkeznek. Azt állítják, hogy a papok fiktív személyek, az állam kreatúrái, akiket tetszésük szerint tönkretelhetnek, s természetesen minden részletben korlátozhatnak és átalakíthatnak; hogy a birtokukban lévő javak valójában nem őket illetik, hanem az államot, amely a fikciót megalkotta; s ezért nem kell törődni azzal, hogy az ebben a mesterséges minőségükben ellenük elkövetett dolgok hogyan sértik természetes érzéseiket és természetes személyüket. Ugyan miért is lenne lényeges, hogy milyen címen okozunk kárt embereknek, s fosztjuk meg őket egy olyan hivatás jogos javadalmaitól, amelynek

gyakorlásában az állam nemcsak megtúrta, de támogatta őket; s e javak élvezetének feltételezett biztonsága alapján tervezték meg életüket, csináltak adósságokat, s vontak tömegeket teljes függőségbe?

Ne képzelje Uram, hogy hosszas ömlengésekkel fogom kifejezésre juttatni elismerésemet egyes személyek ilyen származás kitüntetéséért. A zsarnokság érvei éppen olyan hitványak, mint amilyen félelmetes az ereje. Ha elköszönik nem jutottak volna első bűneikkel olyan hatalom birtokába, amely büntetlenséget biztosít minden olyan bűnükre, amelyet már elkövettek s amelyet még elkövethetnek, akkor nem a gondolkodó szillogizmusa, hanem a hóhér korbácsa cáfolná a rablás és a gyilkolás cinkosává vált filozofálást. Párizs bölcsekedő zsarnokai harsányan ágálnak az eltávolított királyi zsarnokok ellen, akik a régebbi korokban zaklatták a világot. Azért ilyen merészek, mert biztonságban vannak régi uraik tömlőceitől és vasketreceitől. Legyünk elnézőbbek saját korunk zsarnokaival szemben, mikor azt látjuk, hogy szemünk előtt idéznek elő még szörnyűbb tragédiákat? Ne éljünk ugyanazzal a szabadsággal, amellyel ők éltek, amikor ugyanolyan biztonsággal élhetnénk vele? Amikor a tiszta igazság kimondásához csak az kell, hogy megvessük azok nézeteit, akiknek a tetteitől borzadunk?

E tulajdonjogok ellen elkövetett gaztettet kezdetben azzal takargatták, ami magatartásuk rendszerét tekintve a legmegdöbbentőbb ürügy: a nemzeti bizalomra való hivatkozással. A tulajdon ellenségei először azt színlelték, hogy részletekbe menően, kínosan ügyelnek a király és az állam hitelezői közötti megállapodások betartására.¹⁴² Az emberi jogok professzorai oly buzgón oktatnak ki másokat, hogy közben nem marad idejük arra, hogy ők maguk bármit megtanuljanak; különben tudták volna, hogy a polgári társadalom elsősorban és eredetileg az állampolgár tulajdona, nem pedig az állam hitelezőinek követeléséi iránt fogad hitet. A polgár igénye időben korábbi, jogcímét tekintve súlyosabb, a törvény szellemét tekintve pedig magasabbrendű. Az egyének javainak, akár szerzés, akár öröklés, vagy valamilyen közösség javaiban való osz-

tozás révén jutottak hozzájuk, sem kimondva, sem kimondatlanul nincs közük a hitelező biztonságához. Még csak eszébe sem jutottak, amikor megkötötte az alkut. Jól tudta, hogy az állam, akár monarcha képviseli, akár szenátus, nem ígérhet biztosítékul semmit, csak az állami vagyont; s nem lehet egyéb állami vagyona, csak az, ami az állampolgárok összességére kivetett igazságos és arányos adókból származik. Ezt adta, s nem is adhatott mást zálogba az állami hitelezőknek. Senki sem ajánlhatja fel jogtalanságait becsületességének záloga gyanánt.

Lehetetlen megkerülni, hogy néhány megfigyelést tegyünk az állam újonnan adott szavának végtelen szigora és végtelen lazasága közötti ellentmondásokról, amelyek hatással voltak erre az ügyletre, mégpedig nem a vállalt kötelezettség természetének, hanem azon személyek státusának megfelelően, akikkel szemben vállalták. A Nemzetgyűlés nem tartja érvényesnek a francia királyok régi kormányzatának egyetlen törvényét sem, kivéve pénzügyi kötelezettségeit; minden egyéb rendelkezés törvényessége felette kétes. A királyi kormányzat összes többi rendelkezését olyan gyűlöletes fényben látják, hogy azok hatálya alatt valamilyen igénnyel fellépni valósággal bűnnek számít. Bizonyos, hogy az államnak tett szolgálatért jutalmul adott járadék a tulajdonnak éppen olyan szilárd alapját képezi, mint az államnak folyósított pénzért felvett óvadék. Sőt jobb: mivel pénzt fizetnek, jó pénzt, hogy elnyerjék azt a szolgálatot. Mégis azt látjuk, hogy Franciaországban ilyen állású emberek tömegeit, akiket a legönkényesebb idők legönkényesebb miniszterei sem fosztottak meg javaiktól, az emberi jogok e gyülekezete könyörület nélkül kirabol. Mikor azt hangoztatják, hogy joguk van a vérük árán szerzett kenyérhez, azt a választ kapják, hogy szolgálataikat nem a jelenleg fennálló államnak tették.

Az állam adott szavának e lazasága nem korlátozódik ezekre a szerencsétlen személyekre. A gyűlés, el kell ismerni, tökéletes következetességgel, tiszteletreméltó módon arról folytat vitát, hogy milyen mértékben kötik az előző kormányzat idején más nemzetekkel aláírt szerző-

dések, s bizottságuk jelentést fog tenni, hogy melyeket kellene jóváhagyniuk, s melyeket nem. Ezzel egyenrangúvá tették e szűz állam külföld előtti becsületét a belföldivel.

Nem könnyű belátni, vajon miféle ésszerű elv alapján ne rendelkezne a királyi kormányzat a kettő közül inkább, felségjogainál fogva, a szolgálatok megjutalmazásának és a szerződés kötésnek, mint annak a hatalmával, hogy az állam valóságos és lehetséges jövedelmeit elzalogosítsa hitelezőinek. Mindezek közül a nemzeti kincseket engedték a legkevésbé Franciaország királya, vagy bármelyik európai király felségjogainak körébe tartozni. Az állami bevételeket elzalogosítani annyi, mint a legteljesebb értelemben vett szuverén hatalmat gyakorolni a köz erszénye felett. Ez messze túlmege még a rendkívüli és esetenkénti adókietés hatalmán is. Mégis egyedül ennek a veszedelmes hatalomnak (a korlátlan despotizmus sajátos jegyének) a rendelkezéseit tartják szentnek. Honnan e rokonszenv, melyben egy demokratikus gyűlés részelteti azt a birtoktestet, mely a királyi hatalom minden megnyilvánulásainak legveszedelmesebbikéből és legkárosabbikából nyeri jogalapját? Az értelem semmivel sem képes szolgálni, hogy e következetlenséget kiküszöbölje; s a részrehajló kedvezést sem lehet méltányos elvek alapján megmagyarázni. Ám az ellentmondás és a részrehajlás, ha igazolásuk nem is lehetséges, a megfelelő indítékot mégsem nélkülözik; s ezt az indítékot, úgy vélem, nem nehéz kitalálni.

Franciaország tetemes eladósodásával szinte észrevétlenül hatalmas pénzérdekeltség, s vele együtt súlyos hatalom alakult ki. A királyságban uralkodó ősi szokások mellett e vagyon általános forgalma, s különösen a föld pénzre, illetve a pénz földre való átválthatósága mindig is nehézségeket okozott. Az angliainál jóval átfogóbb és szigorúbb családi megállapodások, a *jus retractus*¹⁴³, a nagy kiterjedésű, s a francia jog vezérelvei szerint elidegeníthetetlen koronabirtokok, az egyházi testületek hatalmas birtokai a föld- és a pénzérdekeltséget Franciaországban sokkal inkább elválasztották egymástól, egymással

elegyíthetetlené, a tulajdon e két különböző formájának birtokosait egymással szemben kevésbé jóindulatúvá tették, mint ahogy a mi országunkban van.¹⁴⁴

A pénzvagyont a nép hosszú időn keresztül rossz szemmel nézte. Úgy látták, léte összefügg nyomorukkal, s súlyosbítja azt. Nem kevésbé irigykedett rá a régi földérdekeltség, részben ugyanazoknál az okoknál fogva, amelyek a nép szemében kártékonnyá tették, de még inkább azért, mert hivalkodó fényűzésének pompájával elhomályosította a nemesség számos fiának lemeztelenült, anyagi háttérét veszített ősi címét. Még ha a nemesség, mely a maradandóbb földérdekeltséget képviselte, házasság útján össze is fonódott a másik renddel (olykor ez megeseett), a vagyonról, mely a családot a bukástól megmentette, azt tartották, hogy megfertőzi és lealacsonyítja azt. Így a két fél gyűlölködését és szívfájdalmait még azok a módszerek is fokozták, amelyek általában megszüntetik a viszályt és barátsággá változtatják az ellenségeskedést.

Eközben a nem nemes vagy újonnan nemessé lett gazdagok gőgje kiváltó okával együtt növekedett. Úgy érezték, lenézik őket amiért sértve érezték magukat, s aminek az alapját nem ismerték el. Nem volt olyan lépés, melyet ne lettek volna hajlandók megtenni, hogy bosszút álljanak riválisaikon gyalázatos kevésységükért, s hogy vagyonukat olyan rangra és becsületre emeljék, ami szerintük természetes lenne. A koronán és az egyházon keresztül rontottak a nemességre. Különösen arról az oldalról támadták, ahonnan a legsebezhetőbbnek vélték, tehát az egyház javai felől, amelyek a korona támogatása következtében általában a nemesség kezébe vándoroltak. Kevés kivétellel e rend kezén voltak a püspökségek meg a nagy javadalmas apátságok.

Abban a valóságos, bár nem mindig érzékelt hadiállapotban, mely az ősi nemesi földérdekeltség és az új pénzérdekeltség között fennállott, a legnagyobb, mivel a legjobban felhasználható erő az utóbbi kezében volt. A pénzérdekeltség természeténél fogva jóval inkább kész a kalandra: birtokosai pedig hajlamosabbak bármilyen új vállalkozásba fogni. Mivel új keletű a szerzemény, termé-

szetesebben harmonizál minden újítással. Ezért ez a vagyonnak az a fajtája, amelyre a változás minden híve támaszkodik.

A pénzérdekeltséggel párhuzamosan kialakult egy új csoport, amellyel ez az érdekeltség hamarosan feltűnően szoros szövetségre lépett; a politikai írókra gondolok. Az írók, akik szeretnek hírnevet szerezni, ritkán idegenkednek az újítástól. XIV. Lajos életének és nagyságának hanyatlása óta nem nagyon karolta fel őket sem ő maga, sem a régens¹⁴⁵, vagy a korona örökösei; s nem is vonzották őket az udvarhoz kedvezésekkel és jutalmakkal oly módszeresen, mint ama fényes, csiszolt modorú uralom nagyszerű időszakában. Amit elveszítettek az egykori udvari támogatás terén, azt megpróbálták úgy visszaszerezni, hogy saját társaság-félében egyesültek; amihez a két francia akadémia¹⁴⁶, majd az Enciklopédia hatalmas vállalkozása, melyet ezeknek az uraknak a társasága vitt végbe, nem csekély mértékben járult hozzá.

Az irodalmi összeesküvők társasága néhány évvel ezelőtt valósággal módszeres terv-félét kovácsolt a keresztény vallás elpusztítására. Ezt a célt akkora buzgósággal hajszolták, amilyet mindeddig csak ájtatos rendszerek híveinél lehetett tapasztalni. A legfanatikusabb prozelita szellem szállta meg őket; s eztán rövid úton a maguk eszközeivel űzött üldözés szelleme.* Amit nem lehetett megtenni nagy céljuk érdekében egyenes és közvetlen cselekvéssel, az megvalósíthatónak tűnt a vélemények közegein át vezető hosszabb folyamattal. Hogy a véleménynek parancsolhassunk, az első lépés megszerezni az uralmat azok felett, akik irányítják. Módszeres és kitartó mesterkedéssel megkaparintották maguknak az irodalmi hírnévhez vezető összes utat. Sokan közülük valóban magas rangot szereztek az irodalomban és a tudományban. A világ méltányos volt velük, s általános tehetségük kedvéért elnézte az egyes elvek káros tendenciáját. Ez valódi nagylelkűség volt; mire viszonzásképpen ők arra törekedtek,

* Ezt a részt (a következő bekezdés első mondatának végéig), és itt-ott még néhány sort elveszett fiam írta, miután a kéziratot elolvasta.¹⁴⁷

hogy az értelemért, az ízlésért és a tudásért kijáró hírnevet magukra és követőikre korlátozzák. Merem állítani, hogy ez a leszűkítő, kirekesztő szellemiség nem kevésbé volt hátrányos az irodalomra és az ízlésre, mint az erkölcsökre és az igazi filozófiára nézve. Az ateista atyáknak megvan a maguk bigottsága; s megtanultak a szerzetesek ellenében a szerzetesek szellemében érvelni. Bizonyos dolgokban azonban világi emberek. Az intrika leleményeit hívják segítségül, hogy kipótolják érvelésük és elmésségük fogyatékosságait. Az irodalmi monopólium rendszerét kiegészítve lankadatlanul iparkodtak azon, hogy minden úton-módon befeketítsék és lejárássák mindazokat, akik nem tartanak pártjukkal. Akik figyelemmel kísérték működésüket, azok előtt hosszú ideje világos, hogy nem hiányzik más, mint hogy hatalmuk legyen a nyelv és a toll türelmetlenségét oly üldözéssé fokozni, mely lesújt a tulajdonra, a szabadságra és az életre.¹⁴⁸

Az az alkalmoszerű és erőtlen üldözés, amellyel inkább a látszat és a tisztesség kedvéért, mint komoly harag okából sújtották őket, sem az erejüket nem gyengítette meg, sem erőfeszítéseiket nem lanyhította el. A dolog lényege, hogy részben ellenállásba ütközve, részben azonnali sikerrel egy, a világban eddig ismeretlen fajtájú erőszakos és rosszindulatú hevület szállta meg lelküket; és ez egész társalkodásukat, ami máskülönben kellemes és tanulmányos lenne, visszataszítóvá teszi. A pártütés, a cselszövézés és a prozelitizmus járja át minden gondolatukat, szavukat és tetteiket. S mivel a buzgón vitázó szellem gondolatai hamar az erőszak felé kalandoznak, elkezdtek befurakodni idegen uralkodók levélbarátságába; abban a reményben, hogy tekintélyükre támaszkodva, amelynek ezért kezdetben hízelkedtek, megvalósíthatják az általuk óhajtott változtatásokat. Mindegy volt nekik, hogy ezeket a változtatásokat a zsarnokság mennydörgése vagy népi felkelés viszi végbe. E párt és a néhai porosz király¹⁴⁹ közötti levelezés élénken megvilágítja minden mesterkedé-

sük szellemét.* Ugyanabból a célból, amiért a fejedelmeknél intrikáltak, tartottak fenn szoros kapcsolatot a franciaországi pénzérdekeltséggel, s részben azon eszközök segítségével, amelyekkel azok látták el őket, akiknek különleges szolgálatait a hírközlés legkiterjedtebb és legbiztosabb eszközeit adták a kezükbe, gondosan meghódítottak minden utat, amely a véleményekhez vezet.

Az írók, különösen ha egy testként és azonos szellemben cselekszenek, nagy befolyással vannak a közvéleményre; ezért ezeknek a szerzőknek a szövetsége a pénzérdekeltséggel** nem kevésbé játszott közre abban, hogy megszűnt az a széleskörű gyűlölet és irigység, amely a vagyonnak ezt a fajtáját övezte. Ezek az írók, mint minden újdonság terjesztői, színleg nagy buzgalommal viseltetnek a szegények és az alacsony osztályok iránt, miközben gúnyirataikban mindenféle túlzással gyűlöletessé teszik az udvarok, a nemesség és a papság hibáit. Afféle demagógokká váltak. Összekötő kapocsként szolgáltak, hogy egyetlen cél érdekében egyesítsék a kártékony vagyont és a nyugtalan, mindenre elszánt szegénységet.

Mivel úgy tűnik, e két csoport tagjai a legutóbbi üzelmek legfőbb irányítói, összefonódásuk és politikájuk alkalmas arra, hogy magyarázatot adjon, nem jogi vagy politikai elvek alapján, hanem *indítékként* arra az általános felhördülésre, amellyel az egyházi testületek minden földbirtokát általános támadás alá vették; s arra a nagy gondra, amellyel állítólagos elveik ellenére a korona autoritásából eredeztethető pénzérdekeltséget kezelték. A vagyonnal és a hatalommal szembeni összes irigykedést a gazdagság egyéb formái ellen fordították. Vajon milyen, a mondottaktól különböző alapon lehetne számot adni arról a különös és természetellenes jelenségről, hogy olyan egyházi birtokokat, melyek kiállták a polgári erőszak megannyi hullámát és megrázkódtatását, s az igazságos-

* Úgy döntöttem, hogy nem okozok megrázkódtatást az erkölcsös olvasónak azzal, hogy bármit is idézek közönséges, alantas és istenkáromló munkáikból.

** Kapcsolatuk Turgot-val¹⁵⁰ és szinte minden pénzemberrel.

ság és az előítélet együttes védelme alatt állottak, viszonylag újkeletű, szégyenletes, s a pocskondiázott és felbomlasztott kormány által csinált adósságok megfizetésére fordítanak?

Vajon az állami vagyon elégséges fedezet volt-e az államadósságra? Tegyük fel hogy nem, s valahol veszteség keletkezik – Mikor az egyetlen törvényesen bírt, s az alku megkötésekor a szerződő felek által figyelembe vehető birtok elégtelennek bizonyul, a méltányosság természetes és jogi elvei szerint vajon ki legyen a kárvallott? Természetesen vagy az a fél, amelyik bizalmát adta, vagy az, amelyik rábírta, hogy legyen bizalommal, esetleg mindkettő; de nem egy harmadik fél, amelynek nem volt része az ügyletben. Fizetéseképtelenség esetén vagy az szenvedjen kárt, aki olyan gyenge volt, hogy elégtelen biztosítékokra is kölcsönzött, vagy az, aki csalárd módon hamis fedezetet mutatott fel. A törvények nem ismernek más szabályt, aminek alapján dönteni lehetne. Ám az emberi jogok új kódexe szerint az a méltányos, ha kizárólag azok húzzák a rövidet, akiknek egyedül kellene büntetlenül maradniuk: azoknak kell felelni az adósságért, akik a kölcsönt se nem adták, se nem kapták, se nem adósok, se nem hitelezők.

Mi köze volt a papságnak ezekhez az ügyletekhez? Mi közülük volt bármilyen állami kötelezettséghez, túl a saját adósságuk mértékén? Arra természetesen le vannak kötve a birtokaik az utolsó holdig. Mi sem mutathatja meg inkább e gyűlés igaz szellemét, mely a méltányosság és az erkölcs új elveivel felvértezve tárgyal az elkobzásokról, mint ha fokozott figyelmet szentelünk a papság adósságaival kapcsolatos eljárásuknak. A konfiskátorok testülete, hűen a pénzérdekeltséghez, amelynek kedvéért mindenki máshoz hűtlen volt, alkalmasnak találta a papságot arra, hogy törvényes adósságba verje magát. Természetesen törvényesnek nyilvánították jogcímét a tulajdonra, mely felhatalmazta, hogy adósságot csináljon és birtokot zálogosítson; így éppen azzal az aktussal ismerte el ezeknek az üldözött állampolgároknak a jogait, amellyel durván megsértette azokat.

Amennyiben, mint mondtam, a nagyközönségen kívül bárkivel meg lehet fizettetni az állam hitelezőivel szembeni tartozásokat, akkor ezek azok kell hogy legyenek, akik az egyezséget kötötték. Akkor hát miért nem a pénzügyminiszterek¹⁵¹ birtokait kobozzák el? * Miért nem inkább Laborde úr¹⁵² birtokairól mondják ki, hogy eljátszotta őket, mint a párizsi érsekéről¹⁵³, akinek semmi szerepe nem volt az állami pénzalapok felállításában, illetve összespekulálásában? Avagy ha a spekulánsok javára elkobozzák az összes régi földbirtokot, miért korlátozzák a büntetést egyetlen csoportra? Nem tudom, vajon Choiseul herceg¹⁵⁴ költekezése meghagyott-e valamit is azokból a mérhetetlen összegekből, amelyek királya nagyleckéségből származtak rá azon uralom ügyletei nyomán, amely a háborús és békeidőben való tékozlás minden fajtájával nagyban hozzájárult Franciaország jelenlegi adósságaihoz. Ha maradt belőlük valami, miért nem azt kobozzák el? Emlékszem, jártam Párizsban a régi kormányzat idején. Éppen azután voltam ott, hogy d'Aguillon herceget¹⁵⁵ (mint a közhiedelem tartotta) a zsarnokság oltalmazó keze elragadta a bitóról. Miniszter volt, s volt némi része annak a pazarló időszaknak az üzelmeiben. Miért nem látom, hogy az ő birtokait átadnák azoknak a törvényhatóságoknak, amelyeknek a területén fekszenek? Noailles nemes családja¹⁵⁶ hosszú ideje szolgálja (el kell ismernem, dicséretre érdemes módon) a francia koronát, s persze részesültek bőkezűségéből. Miért nem hallok semmit arról, hogy az ő birtokaikat fordítanak az államadósság visszafizetésére? Miért szentebb de Rochefoucault herceg vagyona, mint de Rochefoucault bíborosé?¹⁵⁷ Nem kétlem, hogy az előbbi érdemes személyiség, s (ha nem lenne illetlenség arról beszélni, hogyan használja fel, mire fordítja birtokaira való jogcímét) jól is használja fel jövedelmeit; de nem tiszteletlenség vele szemben azt mondani, aminek kimondására a hiteles értesülések fel-

* Idővel valamennyit el is kobozták.

hatalmaznak: hogy fivére* Rouen érseke, a bíboros sokkal dícséretesebben és sokkal inkább közösségi szellemben gazdálkodik éppen olyan törvényesen bírt birtokain. Lehetséges-e, hogy ilyen személyek kifosztásáról, ingóságaik elkobzásáról felháborodás és borzadás nélkül vegyünk tudomást? Nem emberi lény az, akit ilyenkor nem ilyen érzelmek töltenek el. Nem érdemli meg a szabad ember nevet, aki nem ad ezeknek az érzelmeknek kifejezést.

Kevés barbár hódító vitt végbe ilyen szörnyűséges forradalmat a tulajdonviszonyokban. Midőn a fosztogatásokat követő árveréseken felállították „*crudelem illam hastam*”¹⁵⁸ egyetlen római pártvezér sem bocsátotta ilyen iszonyú méretekben áruba a leigázott polgárok javait. Meg kell adni, amaz antik zsarnokok javára szól, hogy amit tettek, arról aligha lehet állítani, hogy hidegvérrel tették volna. Szenvedélyeiket felkorbácsolta, kedvüket megkeserítette, értelmüket összezavarta a bosszú szelleme, a számtalan kölcsönösen okozott vérontás és fosztogatás és ezek megtorlásai. A mérséklet minden korlátján túlhajszolta őket a félelem, hogy ha visszaszerzik vagyonukat azok a családok, amelyeket a megbocsátás bármilyen reményét szertefosztatva megsértettek, akkor a hatalom is visszasháll ezekre.

Ezek a római elkobzók, akik még csak a zsarnokság alapismereteiben voltak járatosak, s nem oktatták ki őket az emberi jogokról, hogy minden ok nélkül hajtsanak végre egymással szemben mindenféle kegyetlenséget, úgy gondolták, szükséges valamiképpen álcázni igazságtalanságaikat. Azt állították, hogy a legyőzött párt árulókból áll, akik fegyveresen vagy másképpen az állammal ellenséges magatartást tanúsítottak. Olyan személyeket láttak bennük, aki bűneikkel eljátszották vagyonukat. Önöknél, akik az emberi szellem e fejlettebb fokára érkeztek el, nem voltak ilyen formaságok. Lefoglaltak évi ötmillió font értékű bérletet, s elkergették a házából negyven vagy

* Nem fivére, nem is rokona; ez a tévedés azonban nem érinti az érvelés lényegét.

ötvenezer emberi lényt, mert Önöknek „így tetszett”. Angliai VIII. Henrik, a zsarnok, mivel semmivel sem volt felvilágosultabb, mint a római Marius vagy Sulla,¹⁵⁹ s nem tanult az Önök új iskoláiban, nem tudta, hogy a despotizmusnak micsoda hatásos eszköze található az emberi jogokban, a támadó fegyverek e hatalmas szertárában. Mikor elhatározta, hogy kirabolja az apátságokat, ahogyan a jakobinus klub kifosztotta az egész papságot, azzal kezdte, hogy felállított egy bizottságot, kivizsgálendő azokat a bűnöket és visszaéléseket, amelyek e közösségekben eluralkodtak. Mint várható volt, a bizottság jelentésében egyaránt szerepeltek igazságok, túlzások és valótlanságok. De igazan vagy hamisan, mégis visszaélésekről és kihágásokról számolt be. Mivel azonban a visszaélések helyreigazíthatók, mivel az egyének bűnei nem vonják maguk után a közösség jogainak eljátszását, s mivel a tulajdonról abban a sötét korban nem ismerték fel, hogy az előítélet terméke, mindezek a visszaélések (márpedig volt éppen elég) aligha képeztek elégséges alapot ahhoz a birtokelkobzáshoz, amelyet szándékában állt végrehajtani. Ezért kieszközölte ezeknek a birtokoknak a formális feladását. Ezt a sok fáradsággal járó eljárást a történelem feljegyzéseiben szereplő legelszántabb zsarnokok egyike alkalmazta szükséges előkészület gyanánt, mielőtt arra vállalkozhatott, hogy a két szolgai kamara tagjait a zsákmányból való részesedéssel megvesztegetve, s örök adómentességet ígérve nekik, követelje igazságtalan cselekedeteinek parlamenti törvény általi megerősítését.¹⁶⁰ Ha a sors meghagyta volna őt a mi korunkra, négy szakkifejezés elvégezte volna munkáját, s megkímélte volna minden fáradságtól; nem lett volna többre szüksége, mint egyetlen rövid varázsigére – „*Filozófia, Fényesség, Szabadelvűség, Emberi Jogok*”.

Semmi dicsérőt nem mondhatok azokról a zsarnoki tettekről, amelyeket még hamis álarcuk ellenére sem helyeselt egyetlen hang sem; a despotizmus a hamis álarc felöltésével mégis tisztelettel adózott az igazságosságnak. A hatalom, mely felette állt minden félelemnek és minden megbánásnak, nem tehetette magát túl a szégyenkezé-

sen. Míg a Szégyen öröködik, nem húny ki teljesen a zsarnokok szívében az Erény; s nem száműzetik teljesen lelkükből a Mérséklet sem.

Úgy hiszem, e téren minden becsületes ember gondolatban egyetért politikai költőnkkel, s imádkozni fog, hogy elháruljon a vész, amikor csak a kapzsi despotizmus e tettei szeme vagy képzelete elé tárulkoznak:

Ne jöjjön vész terád,
Korunk, ne romból nőjön új világ.
Mondd, Múzsám, milyen szörnyű sérelem
Vagy bűn bősíthet ily embertelen
Egy keresztény királyt? Kéj, pompa volt?
S ő: igaz? tiszta? mértéket tudott?
S a bűneik? Övéi több jogon –
A koldus szemében bűn a vagyon.*

*E szakasz többi része így hangzik:

Eltékozolta a trón kincseit,
Pompájuk tiltja: ő élőködik.
S a szégyenre külső lakkot itat,
Szentségtörésből így lesz áhitat.
Nincs az a vakmerő bűn, ami ha
Úgy akarjuk, jónak ne látszana,
S kit nem a bűn riaszt, csak a neve,
Nem vívódik – de hír játékszere.
Királyunk vallást véd, s beszennyezi –
Csak kardja fényes, nem a tettei.
De a múlt őrzésének nagy az ára:
A megmentett hit megtört tisztasága.
Midőn a vallás cellában henyélt,
És üres kontemplációkon élt,
Mozdulatlan feküdt, akár a kő.
Ma, mint a gém: étvágya egyre nő.
Ne lenne mérsékelt égtáj, ami
Sem ama sarki, sem e trópusi?
Azért múlt el a tompa állapot,
Hogy túlzón legyünk nyughatatlanok?
Nincs más, legyőzni a letargiát,
Csak ha hőhullámmá olvasztjuk át?
Lehet a tudás oly mértéktelen,
Hogy azt kívánjuk már, ne is legyen?
S inkább sötétben járunk tétován,

(John Denham: *Cooper's Hill*)¹⁶¹

Ugyanez a vagyon, mely az üresszebb és kapzsi despotizmus szemében mindenkor és mindenfajta államban árulás és *lese nation*, kísértette Önöket is arra, hogy egyetlen célpontként egyszerre támadják meg a tulajdont, a törvényeket és a vallást. De vajon Franciaország állapota olyan nyomorúságos, olyan tönkretett volt-e, hogy nem maradt más eszköz létének fenntartására, mint a fosztogatás? Ezen a ponton szeretnék bizonyos értesülésekhez jutni. Amikor a rendek összeültek, olyan volt-e Franciaország pénzügyi helyzete, hogy ha minden minisztériumban elkezdene az igazságosság és a könyörületesség elvének megfelelően takarékoskodni, a terhek méltányos újraelosztása akkor sem állíthatta volna helyre? Ha az ilyen egyenlő adókvetés elegendő lett volna, Önök is jól tudják, milyen könnyen be lehetett volna vezetni. A Versailles-ban összegyűlt rendek elé terjesztett költségvetésben Necker úr részletesen bemutatta a francia nemzet helyzetét.*¹⁶²

Ha hitelt adunk neki, bizony nem volt szükség semmiféle új adó kvetésére, hogy Franciaország bevételeit egyensúlyba hozzák a kiadásokkal. Állítása szerint az összes állandó terhek együttvéve, beleértve egy új négyszázmilliós kölcsön évi kamatát, 531.444.000 livre-et tettek ki, az állandó bevételek pedig 475.294.000-et, ami 56.150.000-es, azaz 2.200.000 fontnyi hiányt eredményezett. Hogy ezt egyensúlyba hozza, bizonyos (tökéletesen biztosnak tekintett) megtakarításokat és fejlesztéseket javasolt a jövedelmekben, melyek jóval többre rúgnak, mint a deficit összege; s ezekkel a nyomatékos szavakkal fejezi be (39. o.): „Quel pays, Messieurs, que celui, ou, *sans impôts* et avec de simples objets *inappercus*, on peut faire disparaître un déficit qui a fait tant de bruit en Europe.”¹⁶³ Ami az adósságok visszafizetését, illetve csökkentését, valamint az állami hitel és a politikai intézkedések egyéb nagy, Necker úr beszédében jelzett céljait illeti, ne legyen semmi kétségünk, hogy egy igen mérsékelt, a pol-

* *Rapport de Mons. le Directeur général des finances, fait par ordre du Roi à Versailles. Mai 5, 1789.*

gárokra egyenlő arányban, megkülönböztetés nélkül ki-
rótt adó elegendő lett volna, hogy valamennyi követelést
a legteljesebb mértékben kielégítsen.

Amennyiben Necker úrnak ez az előterjesztése hamis
volt, úgy a gyűlés a legnagyobb mértékben vétkes, amiért
a királyt arra kényszerítette, hogy miniszternek elfogad-
jon, majd amiért a király letétele után *saját* minisztere-
ként alkalmazott egy olyan embert, aki nem átalott csa-
lárdul visszaélni ura bizalmával, illetve az ő bizalmukkal;
ráadásul a lehető legfontosabb kérdésben, amely közvet-
lenül saját hivatali hatáskörébe tartozik. De ha az előter-
jesztés pontos volt (mint, tekintettel arra a nagy tisztelet-
re, mellyel Önökkel együtt mindig is voltam Necker úr
íránt, nem is kétlem, hogy az volt), akkor mi szól azok
mellett, akik mérsékelt, méltányos és általános adó he-
lyett hidegvérrel, semmilyen szükség által nem kénysze-
rítve a részrehajló és kíméletlen elkobzás eszközéhez
nyúltak?

Visszautasította tán ezt az adózást a privilégiumok
ürügyén akár a papság, akár a nemesség? Szó sincs róla.
Ami a papságot illeti, még elébe is siettek a harmadik
rend óhajainak. A rendi gyűlés összeülése előtt minden
utasításukban kifejezetten arra szólították fel küldöttei-
ket, hogy mondjanak le minden olyan mentességről,
amely alattvalóitarsaik állapotától az övékét megkülön-
bözteti. Ez a lemondás a papság esetében még a nemes-
ségénél is határozottabb volt.

De tegyük fel, hogy megmarad az 56 milliós (vagyis
2.200.000 fontnyi) hiány, amit Necker úr eredetileg beje-
lentett. Mondjuk, hogy mindazok a források, amelyekből
Necker úr kiegyenlíténé a deficitet, szemérmetlen és
alaptalan fikciók, s hogy a gyűlés tagjai (avagy a cikkelyek
lordjai* a jakobinus klubban) ettől kezdve jogosan rótták
a hiány egész terhét az egyházra – mégis, ha mindezt
megengedjük is, egy 2.200.000 fontos deficit nem igazolja

* A Stuart-kori skót alkotmány szerint egy bizottság készítette elő a
törvényjavaslatokat; s csak az általuk jóváhagyottakról lehetett szavaz-
ni. Ezt a bizottságot nevezték a cikkelyek lordjainak.

ötmilliót érő vagyon elkobzását. Ha kivetnek a papságra 2.200.000 fontot, az részrehajlás, s így elnyomás és igazságtalanság lett volna, de nem tette volna teljesen tönkre azokat, akikre kivetették; s ezért nem szolgálta volna a végrehajtók valódi céljait.

Olyanok, akik nincsenek tisztában a franciaországi állapotokkal, megtudván hogy a papság és a nemesség kiváltságokat élvezett az adózás terén, azt képzelhették, hogy a forradalom előtt ezek a testületek semmivel sem járultak hozzá az állam fenntartásához. Ez nagy tévedés. Természetesen sem egymással, sem a köznéppel nem egyenlő mértékben adóztak, hozzájárulásuk mégis jelentékeny volt. Sem a nemesség, sem a papság nem élvezett semmiféle mentességet a fogyasztási cikkekre kivetett közvetett adók, a vámok és az egyéb nagyszámú *közvetett* adó alól, amelyek Franciaországban éppúgy mint nálunk az állami bevételek igen nagy részét teszik ki. A nemesség kifizette a fejadót is. Fizették a huszadik fillérnek nevezett földadót is, ami olykor három, olykor négy shilling összegű volt; mindkettő komoly, s nem elhanyagolható hozadéku *közvetlen* adó. A hódítással Franciaországhoz csatolt területek papsága (mely létszámát tekintve az egésznek mintegy egynyolcada, vagyoni szempontból azonban sokkal tekintélyesebb része) a nemességgel egyenlő mértékben fizette a fejadót és a huszadik fillért. A régi tartományok papsága nem fizetett fejadót; ezt azonban úgy 24 millió livre, azaz valamivel több, mint egymillió font ellenében váltották meg. Mentések voltak a huszadik fillér alól, de adományokat tettek, hiteleket vettek fel az állam nevében, s még néhány más teher nehezedett rájuk; az egész együttesen tiszta jövedelmüknek mintegy tizenharmadrészét tette ki. Körülbelül évi negyvenezer fonttal kellett volna többet fizetniük, hogy elérjék a nemesség adóinak szintjét.

Mikor e borzalmas proskripció fenyegetése megjelent a papság felett, Aix érseke¹⁶⁴ révén ajánlatot tettek az adózásra, amelyet túlzó volta miatt nem lett volna szabad elfogadni. De világos és nyilvánvaló, hogy előnyösebb lett volna az állam hitelezői számára, mint bármi, amit az el-

kobzástól ésszerűen várni lehetett. Miért nem fogadták el? Az ok igen egyszerű. Nem óhajtották, hogy az egyház szolgálatot tegyen az államnak. Az állam szolgálatából ürügyet gyártottak, hogy tönkretehessék az egyházat. Az egyház elpusztítása érdekében nem haboztak romba dönteni az egész országot; s romba is döntötték. A terv egyik nagy célja hiúsult volna meg, ha az elkobzás módszere helyett a zsarolást alkalmazzák. Nem jött volna létre az új köztársasággal pusztá létében összefonódó új földérdekeltség. Ez volt az egyik oka annak, hogy azt a rendkívül magas váltságdíjat nem fogadták el.

Hamar bebizonyosodott, hogy az elkobzás az eredeti elgondolás szerint botorság. Egyszerre piacra dobni ezt a hatalmas tömegű földbirtokot, együtt a koronától elkobzott tágas földterületekkel, azt jelentette volna, hogy mivel a szóbanforgó földek, sőt Franciaország-szerte valamennyi földbirtok veszt értékéből, elmarad az elkobzás révén kecsgtető haszon. Tovább fokozta volna a bajt a forgalomban lévő pénz hirtelen átáramlása a kereskedelemről a földtulajdonba. Milyen lépést tettek ekkor? Vajon a gyűlés, felismervén a tervbe vett kiárusítás elkerülhetetlen rossz hatásait, visszatért a papság ajánlatára? Semmilyen szorultság nem vehette rá őket, hogy olyan pályára lépjenek, amelyet az igazságosságnak akár a látszata is beszennyez. Feladva minden, az általános és azonnali kiárusítással kapcsolatos reményüket, úgy látszik, egy másik tervet állítottak ennek a helyébe. Kitalálták, hogy kötvényeket bocsátanak ki az egyházi földekért cserébe. Ebben a tervben súlyos nehézségeket okozott, hogy hogyan tegyék egyenlővé a csere tárgyait. Más akadályok is felmerültek, aminek következtében ismét visszatértek valamiféle kiárusítási tervhez. A helyi törvényhatóságok felzúdultak. Hallani sem akartak arról, hogy a királyság teljes prédáját átengedjék a párizsi részvényeseknek. Addigra ezen községek közül sokat (módszerűen) a legsiralmasabb szegénységbe taszítottak. Pénznek színet sem lehetett látni. Így hajszolták el őket addig a pontig, amit oly hön áhítottak. Epekedtek bármilyen fizetőeszköz után, mely életet lehelhetne pusztuló iparukba. Ekkor az-

tán átengedhettek a községeknek némi részt a zsákmányból, ami az első tervet (ha valaha is komolyan foglalkoztak volna vele) nyilvánvalóan teljesen kivihetatlenné tette volna. Minden területen sürgetett a közállapotok tarthatatlansága. A pénzügyminiszter türelmetlen, aggodalmas és vészjósló hangon megismételte a támogatással kapcsolatos felhívást. Így, minden oldalról rájuk nehezedő nyomás alatt ahelyett, hogy bankáiraikat az első terv szerint megtették volna püspököknek és apátoknak, s hogy kifizették volna a régi adósságot, új adósságot csináltak 3%-os kamattal, s bevezettek egy értékpapírt, aminek az alapja az egyházi birtokok jövőbeli eladása.¹⁶⁵ Ezt az értékpapírt azért bocsátották ki, hogy elsőként főleg a *leszámlító bank*, azaz a fiktív vagyonok nagy gépezete, papírmalma követeléseit elégítsék ki.

Az egyháztól szerzett zsákmány vált minden pénzügyi tranzakciójuk egyetlen forrásává; egész politikájuk életelvévé; hatalmuk fennállásának egyetlen biztosítékává. Szükséges volt minden, még a legdurvább eszközt is felhasználva egyformán mélyre süllyeszteni mindenkit, s a nemzetet egyetlen bűnös érdek által egybeláncolni, hogy támogassa ezt a tettet és azoknak a hatalmát, akik véghezvitték. Hogy a legvonakodóbbakat is arra késztesse, hogy részt vegyenek fosztogatásaikban, minden fizetésnél kötelezővé tették a papirosok használatát. Akik felismerték, hogy terveik e célra való általános összpontosítása olyan mag, amelyből minden további intézkedésük kisugárzik, nem fogják úgy gondolni, hogy túl hosszadalmasan foglalkozom a nemzetgyűlés tevékenységének ezzel a részével.

Hogy felszámolják a korona és a társadalmi igazságság közötti kapcsolatnak még a látszatát is, s a nemzetet a párizsi diktátoroknak való engedelmességre kényszerítsék, mindenestől, összes hibájával és erényével együtt eltörölték a parlamentek régi, független jogszolgáltató rendszerét.¹⁶⁶ Míg a parlamentek fennállottak, magától értetődő volt, hogy az emberek olykor támaszkodhatnak rájuk, s összegyűlhetnek ősi törvényeik zászlaja alatt. Megfontolandóvá vált azonban, hogy a most felszámolt

törvényszékek előjárói és hivatalnokai igen magas áron *vásárolták meg* állásaikat, s ezért az árért, valamint az általuk ellátott feladatokért cserébe csak igen csekély ellenszolgáltatásban részesültek. Az egyszerű elkobzás olyan kegy, amelyet csak a papsággal szemben gyakorolnak; – a jogászokkal szemben meg kell őrizni a méltányosság némi látszatát, s hatalmas összegű kártalanítást kell kapniuk. Kártalanításuk az államadósság részévé válik, amelynek kiegyenlítésére ott van ama egyetlen kimeríthetetlen forrás. A jogászok a kártalanítást az új egyházi kötvényben fogják megkapni, mely majd együtt menetel a jogszolgáltatás és a törvénykezés új elveivel. Az elbocsátott tisztviselők vagy osztoznak a mártírotságban az egyháziakkal, vagy olyan forrásból és olyan módon jutnak saját tulajdonhoz, amelyre mindenki, aki a jogtudomány ősi elvein nevelkedett és a tulajdon elszánt védelmezője volt, csak borzadással tekinthet. Még a papok is kapnak valami szánalmas járadékot az értékét veszített papírosban, melyet a szentséggyalázás lemoshatatlan foltja és saját romlásuk szimbólumai szennyeznek, vagy pedig kénytelenek lesznek éhezni. Vegyük bármelyik kort vagy nemzetet, a csőd és a zsarnokság szövetsége ritkán hajtott végre olyan erőszakos merényletet a hitel, a tulajdon és a szabadság ellen, mint amikor bevezette a kötelező érték-papírforgalmat.

· Mindeme műveletek során végül előbukkan a nagy arcanum¹⁶⁷; – hogy a valóságban, szoros értelemben véve az egyház földjeit (ha vitáikból bármi bizonyosat ki lehet bogozni) talán nem is adják el. A nemzetgyűlés legutóbbi döntésének értelmében tényleg átadják a legmagasabb ajánlatot tevőnek. De ne feledjük, hogy a vételárnak *csak egy bizonyos részét kell letenni*. A maradék kifizetésére tizenkét esztendei haladékot adnak. A bölcs vásárlók így afféle bírság megfizetésével azonnal a föld birtokába kerülnek. Bizonyos tekintetben amolyan jutalom lesz számukra, amelyet az új rend iránti buzgalmuk fejében feudális hűbér módjára birtokolnak. A terv nyilvánvalóan azt a célt szolgálja, hogy pénztelen vásárlók tömegeit juttassák tulajdonhoz. Az eredmény az lesz, hogy a vásárlók,

vagy inkább megajándékozottak nem csak a beszedett bérleti díjakból fognak fizetni, amelyeket az állam amúgy is megkaphatna, hanem az épületek anyagainak széthordásából, az erdők letarolásából származó, vagy bármilyen más pénzből, amit uzsoráskodó kizsákmányoláshoz szokott kezükkel a nyomorult paraszttól kicsikarhatnak. A paraszt olyan emberek pénzsóvár és önkényes kedélyének lesz kiszolgáltatva, akiket a zsarolás minden fajtájába behajszolnak az új politikai rendszer ingatag alapján bírt javak növekvő profitjaival szemben támasztott követelések.

Amikor az összes fondorlat, csalás, erőszak, fosztogatás, gyűjtogatás, öldöklés, elkobzás, kötelező értékpapírok, s a zsarnokság és a kegyetlenség minden neme, ami ezt a forradalmat elindította és fenntartja, meghozza természetes gyümölcsét, vagyis megrázza valamennyi éretnyes és józan szellem erkölcsi érzelmeit, e filozófiai rendszer bűnsegedei nyomban elkezdik a Franciaország régi, monarchikus kormányzata elleni szónoklatokkal erőltetni torkukat. Amikor kellőképpen befeketítették ezt a letaszított hatalmat, úgy folytatják érvelésüket, mintha azok, akik helytelenítik az ő új túlkapásaikat, szükségszerűen a régiek hívei lennének; mintha azokat, akik megbélyegzik a szabadsággal kapcsolatos nyers és durva tervezeiteket, a szolgaság híveinek kellene tekinteni. Elismerem, hogy a szükség rákényszeríti őket erre az aljas, kicsinyes hazugságra. Semmi nem vehetné rá az embereket, hogy belenyugodjanak működésükbe és szándékaikba, csak az a feltevés, hogy nincs harmadik választási lehetőség rajtuk és valami olyan gyűlöletes zsarnokságon kívül, amilyen csak a történelemkönyvekben meg a költői képzeletben létezik. Ez a locsogásuk aligha szolgál rá arra, hogy bölcselkedésnek nevezzük. Egyszerű arcátlanságról van szó. Soha nem hallottak még ezek az urak az elmélet és a gyakorlat egész világában semmiről, ami a monarcha és a tömeg zsarnoksága között helyezkedik el? Soha nem hallottak még olyan királyságról, amelyet törvények irányítanak, s a nemzet nagy örökletes vagyona és örökletes méltósága korlátoz s tart egyensúlyban; és mindkettőt korlá-

tozza egy érzelmeiből kinőtt józan ítéletű felügyelet? Lehetetlen hát olyan embert találni, aki gonosz és bűnös szándék, szármalmas zagyaságok helyett a vegyes és mérsekelt kormányzatot részeltetné előnyben mindkét véglettel szemben; s aki minden bölcsesség és minden erény híján lévőnek bélyegezné azt a nemzetet, amely, noha könnyedén elnyerhette volna ezt a kormányzatot, *vagy még inkább megerősíthette volna, amikor ténylegesen birtokában állott*, azt tartotta helyesnek, hogy ezernyi bűnt kövessen el, s országát ezernyi csapásnak tegye ki, hogy megszabaduljon tőle? Oly egyetemesen elismert igazság hát, hogy a tiszta demokrácia az egyetlen elviselhető forma, amelyet az emberi társadalom magára ölthet, s hogy az ember nem habózzhat elismerni erényeit anélkül, hogy felmerüljön a gyanú: a zsarnokság híve, azaz az emberiség ellensége?

Nem tudom, milyen osztályba soroljam a Franciaországban jelenleg uralkodó hatalmat. Színleg tiszta demokrácia, bár úgy gondolom, rövid és egyenes út vezet ahhoz, hogy kártékony és nemtelen oligarchiává váljon. A jelenre nézve azonban elismerem, hogy olyan a természete és a hatásai, amilyennek tettei magát. Nem utasítok el semmilyen kormányformát pusztán elvont elvek alapján. Előfordulhatnak olyan helyzetek, amelyekben szükségessé válik a tiszta demokratikus forma. Fennállhatnak bizonyos körülmények (igen kis számban, s igen pontosan körülhatárolva), amikor kifejezetten kívánatos. Én úgy vélem, hogy Franciaország és bármely más nagy ország esetében ez nem érvényes. Mindmáig nem volt példa tekintélyes demokráciára. Az ókoriak jobban ismerték az ilyen kormányzatokat. Mivel rendelkezem némi olvasottsággal azoknak a szerzőknek a műveiből, akik kortársai voltak ezen alkotmányok legtöbbjének, s a legjobban értették szerkezetüket, csak egyetérthetek véleményükkel, mely szerint az abszolút demokrácia semmivel sem inkább tartozik a legitim államformák közé, mint az abszolút monarchia. Úgy gondolják, inkább a köztársaság megromlása és elfajzása, semmint megfelelő alkotmánya. Ha jól emlékszem, Arisztotelész megjegyzi, hogy a demokrácia

sok szempontból feltűnően hasonlít a zsarnokságra.* Bizonyos vagyok abban, hogy a demokráciában a polgárok többsége képes a legkegyetlenebb elnyomást gyakorolni a kisebbséggel szemben, valahányszor erős megosztottság lép fel, ami ebben az államformában szükségszerűen gyakran előfordul; s hogy a kisebbség elnyomása jóval szélesebb tömegekre terjed ki, mint egy magányos jogar uralma alatt valaha is elképzelhető lenne. Az ilyen népi üldözés esetén az egyéni károsultak sokkal siralmasabb helyzetben vannak, mint egyébként. Egy kegyetlen fededelemlen alatt övék az emberiség balzsamos részvéte, hogy csillapítsa sebeik égető fájdalmát; övék az emberek buzdítása, hogy szenvedéseik közepette táplálja nemeslelkű kitaratásukat; de akik a sokaság gonosztetteinek vannak kitéve, azok meg vannak fosztva minden külső vigasztól. Úgy látszik, az emberiség elhagyta őket, s egész fajuk összeesküvésének estek áldozatul.

De ha elfogadjuk, hogy a demokráciában nincs meg a zsarnoksággal való kézfogás elkerülhetetlen tendenciája, amiről én feltételezem, hogy megvan, s hogy keveretlen formájában is annyi benne a jó, mint amennyit, s efelől bizonyos vagyok, akkor tartalmaz, ha más formákkal elegyítik; vajon a másik oldalon a monarchiában egyáltalán nincs semmi, ami jó ajánlólevél volna? Nem idézem gyakran Bolingbroke-ot, s általánosságban művei sem hagytak bennem semmilyen tartós nyomot. Öntelt és felületes író. Van azonban egy megfigyelése, mely nem minden mély-

* Mikor ezt írtam, emlékezetből idéztem, sok évvel azután, hogy a szöveget olvastam. Egy tanult barátom megtalálta a részt, mely így hangzik:

Τὸ ἦθος τὸ αὐτὸ, καὶ ἀμφὶ δεσποτικὰ τῶν βελτιόνων, καὶ τὰ ψηφίσματα. ὡς περ ἐκεῖ τὰ ἐπιταγμένα. καὶ ὁ δημαγωγὸς καὶ ὁ κὼλαξ, οἱ αὐτοὶ καὶ βαλοῦν. ἀκαὶ μαλισταδ' ἐκατεροὶ παρ' ἐκατεροῖς ἰσχυροῦσιν ἢ ὁμὲν κὼλακες παρὰ τυραννοῖς. οἱ δὲ δημαγωγοὶ παρὰ τοῖς δημοῖς τοῖς τοῖσιν τοῖσιν. –

„Ézért az erkölce is ilyen: mindkettő zsarnokoskodik a jobbak felett; a népszavazás itt ugyanaz, mint amott a parancs, a népvész és a hízelgő udvaronc is megfelel egymásnak. A legnagyobb hatalmuk ezeknek van, a hízelgő udvaroncnak a türannosz, a népvésznek az ilyen néptömeg felett.” Arisztotelész: *Politika*, IV. könyv 4. feje.¹⁶⁸

ség és igazság nélkül való. Azt mondja, jobban kedveli a monarchiát más kormányzatoknál; mégpedig azért, mert jobban lehet a köztársaság bármilyen válfaját a monarchiához idomítani, mint a monarchia bármely elemét a republikánus formákhoz. Úgy gondolom, tökéletesen igaz van. Ez történelmi tény, s egyben megfelel az elméletnek is.¹⁶⁹

Tudom, milyen egyszerű dolog a letűnt nagyság hibáiról értekezni. Az állam forradalmával a tegnapi hízelkedő talpnyaló mára szigorú kritikussá változik át. Ám a szilárd független szellemek, ha az emberiség számára oly súlyos témáról kívánnak elmélkedni, amilyen a kormányzat, megvetik a gúnyolódók és a cáfolatköltők szerepét. Úgy ítélnék az emberi intézményekről, ahogyan az emberi jellemekről. Szétválasztják a jót és a rosszat, melyek az emberi intézményekben ugyanúgy összekeverednek, mint a halandó emberekben.

Az Önök kormánya Franciaországban, noha általában, s úgy vélem, jogosan, a legjobb hírben állott a korlátlan vagy rosszul korlátozott monarchiák között, mégis megannyi túlkapas jellemezte. Ezek a visszaélések az idő múlásával felgyülemlettek, ahogyan az elkerülhetetlen minden olyan monarchiában, mely nem áll a népi képviselet állandó felügyelete alatt. Nem ismeretlenek előttem Franciaország megdőntött kormányzatának hibái és fogyatékságai; s úgy hiszem, sem természetem, sem a számítás nem készíthet arra, hogy olyasvalaminek zengjem a dicséretét, ami a bírálóat jogos és természetes célpontja. De a kérdés most nem a monarchia bűneivel, hanem pusztán létével kapcsolatos. Igaz-e hát, hogy a francia kormányzat nem volt képes, vagy nem volt érdemes a megújulásra; úgyhogy teljes mértékben szükséges volt egyszerre lerombolni az egész szerkezetet és megtisztítani a területet, hogy helyén egy elméleti, kísérleti építményt húzzanak fel? Az 1789. év elején egész Franciaország más véleményen volt. A rendi gyűlés követéinek adott utasítások¹⁷⁰ a királyság minden kerületében tele voltak e kormányzat megreformálását célzó tervekkel, anélkül, hogy csak távolról is felvetették volna elpusztítá-

sának gondolatát. Ha csak megsejtettek volna ilyen szándékot, úgy vélem, csak egyetlen hang válaszolt, mely megvetően és borzadva elutasítja e szándékot. Az embereket helyenként fokról fokra vitték, helyenként nagy sietséggel hajszolták bele olyan dolgokba, amelyeket, ha együtt látták volna az egészet, még csak távolról sem engedtek volna megközelíteni. Mikor azokat az utasításokat megfogalmazták, nem volt többről szó, mint hogy túlkapások vannak, amelyeket szükséges lenne kiigazítani: most sincs többről szó. Az utasítások és a forradalom között eltelt időben a dolgok megváltoztatták alakjukat, s e változás következtében jelenleg az az igazi kérdés, hogy azoknak van-e igazuk, akik reformálni akarnak, vagy azoknak, akik rombolni?

Egyeseket a néhai francia királyságról hallván beszélni, az ember azt hinné, hogy a Tachmas Kouli Khan¹⁷¹ bőszip kardjától vérző Perzsiáról, vagy legalábbis a törökországi barbár, anarchikus despotizmusról szólnak, ahol a világ legkellemesebb éghajlatán fekvő legszebb országok egyikét pusztítja jobban a béke, mint ahogy más országokat marcangol a háború; ahol ismeretlenek a művészetek, sorvad az ipar, kioltották a tudományt, pusztul a földművelés, s maga az emberi nem is a figyelő szemek láttára válik az enyészet martalékává. Ez volt a helyzet Franciaország esetében? Nem áll módomban másképpen eldönteni a kérdést, mint a tényekre támaszkodva. A tények nem támasztják alá ezt a hasonlatot. Sok rossz mellett némi jó is van a monarchiában, s a rosszat a francia királyságban ki kellett, hogy igazítsa a vallás, a törvények, a szokások és a vélemények, aminek következtében, ha alkotmánya semmi esetre sem volt is szabad, s ezért nem is volt jó, a zsarnokság inkább csak látszat, mint valóság.

Azon mutatók közül, amelyekkel a kormányzat bármely országra gyakorolt hatása lemérhető, a legbiztosabbak közé kell sorolnunk a lakosság állapotát. Egyetlen olyan ország, ahol a népesség virágzik, s folyamatos fejlődésben van, sem élhet nagyon kártékony kormányzat alatt. Úgy hatvan esztendővel ezelőtt Franciaország inténdánsai jelentést készítettek *genéralité*-ik¹⁷² népességé-

ről. Nem állnak rendelkezésemre az igen vaskos kötetek, s azt sem tudom, hol szerezhethném be őket (emlékezetből kell beszélnem, így kevésbé határozottan), de úgy tudom, Franciaország népességét már abban az időben is huszonkétmillió lélekre becsülték. A múlt század végén általában tizennyolcmillióval számoltak. Franciaország e becslések egyike szerint sem volt alulnépesedett. Necker úr, aki a mi időnkben éppen olyan autoritás, amilyenek az intendánsok voltak a magukéban, úgy tűnik, szilárd alapon, 1780-ban huszonnégymillió-hatszázhetvenezerre tette Franciaország lélekszámát.¹⁷³ De ez-e a valószínű végső érték a régi rendszerben? Price doktornak az a véleménye, hogy abban az évben a francia népesség növekedése még korántsem érkezett el tetőpontjára. E számításokban persze sokkal inkább meghajlok Price doktor autoritása előtt, mint ami általában politikai nézeteit illeti. Necker úr adataiból indul ki, s egészen bizonyos benne, hogy a miniszter számításai óta a francia népesség gyorsan növekedett; oly gyorsan, hogy nem értene egyet olyan véleménnyel, mely szerint 1789-ben a királyság harmincmilliónál kevesebb lelket számlált volna. Ha sokat levonunk is (s úgy vélem, sokat kell levonnunk) Price doktor vérmes számításaiból, nem vonom kétségbe, hogy Franciaország lakossága jelentős mértékben szaporodott ebben az utóbbi időben: de ha fel is tesszük, hogy nem emelkedett jobban, mint ami elegendő ahhoz, hogy a 24.670.000-et 25 millióra egészítse ki, egy 25 milliós népesség, mely egyre fokozódó ütemben növekszik, mintegy huszonhétezer négyzetmérföldre elképesztően hangzik. Példának okáért jóval nagyobb, mint arányosan számítva a mi szigetünk lakossága, vagy akár Anglia, az Egyesült Királyság legsűrűbben lakott részének a népessége.

Általánosságban nem igaz, hogy Franciaország termékeny föld. Nagy területei puszták, s különféle természetes hátrányokkal kell küszködniük. Azokon a részekén, amelyeken a dolgok állása előnyösebb, amennyire módomban áll ismerni, az emberek száma arányban áll a természet

bőkezűségével.* A lisle-i *generalitében* (elismerem, ez a leghatásosabb példa) tíz évvel ezelőtt 404 1/2 négyzetmérföldnyi területen 734.600 fő élt, ami négyzetmérföldenként 1.772 lakost jelent. Franciaország többi részén a középérték 900 lakos.

Ezt a népességnagyságot nem a megdöntött kormányzatnak tulajdonítom, mert nem szeretek az emberi találékonyságnak bókolni olyan dolgokért, amelyek nagy mértékben a gondviselés jótekonyságának köszönhetők. De ez a lepocskondiázott kormányzat nem akadályozhatta, viszont igen valószínű, hogy elősegítette azoknak az erőknél a működését (lettek legyen azok bármineműek), akár a természetből valók voltak a talajban, akár az emberek szorgalmatos szokásaiban, amelyek az emberi fajnak szerte a királyságban ilyen hatalmas számban adtak életet, s egyes helyeken ily csodás népességszámot eredményeztek. Soha nem tételezném fel, hogy minden politikai intézmény közül a legrosszabb az az állami szerkezet, amelyről a tapasztalat azt mutatja, hogy (bármilyen burkolt módon is) az emberiség gyarapodásának kedvez.

Egy ország gazdagsága egy újabb, s nem is elhanyagolható mérce, melynek segítségével megítélhetjük, hogy összességében véve egy kormányzat védelmez-e avagy pusztít. Franciaországban az emberek sokasága messze meghaladja az angliait; de úgy látom, hogy viszonylagos gazdagsága sokkal alatta marad a miénknél; vagyis a vagyonnak sem a megoszlása nem olyan egyenlő, sem a körforgása nem olyan sebes. Úgy vélem, Anglia e fölényének okai közé tartozik a két kormányzati forma különbsége. Angliáról beszélek, nem valamennyi brit területről, amelyek összevetése egész Franciaországgal némileg csökkentené a vagyoni különbség mértékét. Az a vagyon, amely nem állja ki az Anglia javaival való összehasonlítást, még ennek ellenére is igen tekintélyes mértékű jólétet jelenthet. Necker úr 1785-ben kiadott munká-

* *De l'Administration des Finances de la France*, par Mons. Necker, I. köt. 288. o.

ja* pontos és érdekes gyűjteményt tartalmaz a közgazdasággal és a politikai aritmetikával kapcsolatos tényekről, s elmékedései erről a tárgyról általában bölcsek és elfogulatlanok. A benyomás, melyet e munkában kelt a francia államról, igen távol áll egy olyan ország képétől, melynek kormánya csupa panasz forrása, teljesen romlott, s nem lehet másként meggyógyítani, mint az általános forradalom erőszakos és bizonytalan hatású orvosságával. Azt állítja, hogy 1726 és 1784 között Franciaország pénzverdejében körülbelül százmillió font sterling értékű arany- és ezüstpénzt vertek.**

Lehetetlen, hogy Necker úr tévedett volna a pénzverdében vert nemesfém mennyiségét illetően, hiszen ezt hivatalos feljegyzések tartalmazzák. E kiváló pénzügyi szakember fejtegetései az 1785-ben, tehát mintegy négy esztendővel a francia király letaszítása és bebörtönzése előtt még forgalomban maradt arany és ezüst mennyiségére nézve már nem ennyire bizonyosak, mégis úgy tűnik, oly szilárd alapokon állnak, hogy nem lehet megtagadni némi egyetértést a számításaival. Úgy véli, az akkor Franciaországban ténylegesen forgalomban lévő *numeraire*, avagy *ércpénz* mennyisége angol pénzben nyolcvanmillió volt. Ez bizony nagy összegű felhalmozott vagyon egyetlen országban, még ha nagy is az az ország! Necker úr olyanra valószínűtlennek tartotta, hogy a gazdagság e nagyarányú beáramlása megszűnik, hogy 1785-ben azt írta, feltételezései szerint a számításai alapjául szolgáló korszakban Franciaországba került pénz a jövőben évi két százalékkal fog növekedni.

Kellett, hogy legyen valamilyen megfelelő ok, mely a pénzverdében vert pénzt a királyságba bebocsátotta, s valamilyen ok, amely otthon tartotta, illetve visszaszívta a kincsek ama hatalmas áramát, mely Necker úr számításai szerint megmaradt a belső forgalomban. Tegyük fel, hogy az ésszerűség megkövetel bizonyos levonásokat e számításokból; ezek után a maradék még mindig hatalmas

* Necker: *De l'Administration des Finances de la France*

** III. köt. 8. és 9. fej.

összeg. A megszerzés és a megtartás ilyen erős okai nem találhatók meg ott, ahol gátolják az ipart, nincs biztonságban a tulajdon, s kifejezetten kártékony a kormányzat. Bizony, ha szemügyre vesszük a francia királyság képét: városainak sokaságát és jólétét; tágas országutainak és hidainak nagyszerűségét; a hajózható mesterséges csatornái által kínált lehetőséget ily nagy kiterjedésű szárazföld vízi úton való átszelésére; ha tekintetünket roppant kikötői telepeire és egész hadi és kereskedelmi tengeri apparátusára emeljük; ha szemügyre vesszük nagyszámú, oly merész és mesteri szakértelemmel megépített és oly nagy költségen fenntartott erődtítését, melyek az ellenség számára minden oldalon megerősített vonalat és áthághatatlan akadályt képeznek; ha nem feledkezünk meg arról, hogy ama nagy területnek mily kis része nincs megművelve, s hogy micsoda tökélyre fejlesztették a föld legnagyobb szerűbb terményei közül számosak a termesztését Franciaországban; ha meggondoljuk, hogy milyen kiválóak iparának termékei, csupán a mieink mögött a második helyre szorulva, s egyes területeken nem is elégedve meg ezzel a hellyel; ha a köz- és magánjellegű jótékonyosság ama nagy alapítványaira gondolunk; ha áttekintjük az élet szépségét és fényét jelentő művészetek állapotát; ha számba vesszük azokat az embereket, akik háborúban emelték hírnevét, a kiváló államférfiakat, tudós jogászainak és teológusainak sokaságát, filozófusait, kritikusait, történetíróit, költőit, egyházi és világi szónokait – mindebben olyan valamit vélek felfedezni, ami ámulatba ejti és megragadja a képzeletet, megálljt parancsol a szellemnek az elhamarkodott és válogatás nélküli bírálat határán, s amely megköveteli, hogy igen komolyan megvizsgáljuk, melyek és milyen nagyok azok a lappangó bűnök, amelyek felhatalmazást adnak arra, hogy ily nagyszabású szerkezetet a földdel tegyünk egyenlővé. A dolgok ilyen szemléletéből nem a török despotizmus látványa bontakozik ki előttem. Olyanfajta kormányzatot sem látok, amely egészében véve oly romlott és elnyomó, vagy oly hanyag, hogy teljesen alkalmatlan minden *megreformálásra*. Úgy kell vélnem, olyan kormányzat ez, mely rászólgált

arra, hogy fokozzák kiválóságát, kijavítsák hibáit, s lehetőségeit a brit alkotmány irányába fejlesszék.

Bárki, aki több évre visszamenőleg figyelemmel kísérte a letaszított kormányzat működését, észre kellett hogy vegye, hogy az udvarok esetében természetes állhatatlanság és ingadozások közepette is komoly törekvés mutatkozott az ország jólétének fejlesztésére; el kell ismernie, hogy ez a törekvés már hosszú ideje célozza egyes esetekben azon helytelen eljárások és szokások teljes felszámolását, máskor jelentékeny kiigazítását, amelyek az államban eluralkodtak; s hogy még az uralkodó alattvalói feletti korlátlan hatalma is, mely kétségkívül összeegyeztethetetlen volt a joggal és a szabadsággal, napról napra enyhült e törekvések során. A megújítást távolról sem elutasítva, a kormányzat nyitott volt, még hozzá helyteleníthető könnyedséggel, mindenféle reformtervvel és híveikkel szemben. Túlságosan is elnézőek voltak az újítás szelleme iránt, mely hamarosan azok ellen fordult, akik felkarolták, s a vesztüket okozta. Csupán hűvös méltányosság, s a monarchiára nézve nem túl hízelgő azt mondani, hogy törvényszegéseit inkább azzal követte el, hogy számos elgondolása felületes volt, s nélkülözte a józan ítéletet, semmint szorgalmának hiányosságával. Nem valami méltányos cselckedet összehasonlítani a legutóbbi tizenöt-tizenhat év franciaországi kormányzatát akár mostani, akár múltbeli bölcs és jó alkotmányú rendszerekkel. De ha a pénzköltésben mutatott tékozlás, vagy a hatalomgyakorlás szigorúsága terén összevetjük a korábbi királyok uralmának bármelyikével, úgy vélem, becsületes bírák kevés hitelt fognak adni azok jó szándékának, akik XVI. Lajos uralmával kapcsolatban folyton a kegyenceknek juttatott adományokról, az udvar költekezéséről, vagy a Bastille borzalmairól járatják a szájukat.*

* A világ le van kötelezve Calonne úrnak,¹⁷⁴ amiért megcáfolja azokat a felháborító túlzásokat, amelyek a királyi kiadások némelyikére vonatkoznak, s amiért rámutat a járadékokról szóló leírás megtévesztő voltára, mely a lakosság mindenfajta bűnre csábításának gonosz célját szolgálta.

Hogy a rendszer, ha megérdemli ezt az elnevezést, mely az ősi monarchia romjain épül, jobb eredményeket mutathat-e majd fel azon ország népessége és vagyona terén, melyet gondjaiba vett, az felette kétséges. Ahelyett, hogy a változás javulást hozott volna, attól tartok, hosszú éveknek kell eltelnie, mielőtt e filozófiai forradalom hatásai valamennyire is orvosolhatók lesznek, s a nemzetet vissza lehet helyezni korábbi alapjaira. Ha Price doktor néhány év múlva rendjén valónak találná, hogy megtiszteljen bennünket egy újabb becsléssel Franciaország népességéről, aligha állna módjában összetákolni ezt a harmicmillió lélekről szóló mesét, amit 1789-ben hordott össze, vagy a gyűlés a maga huszonhatmillióját 1780-ból. Úgy hallok, nagyarányú a Franciaországból való kivándorlás; s hogy sokan, elhagyván ama kellemes éghajlatot és csábító kirkéi szabadságot,¹⁷⁵ Kanada fagyos vidékein, a brit despotizmus uralma alatt találtak menedéket.

A pénz eltűnésének mostani állapotában senki nem gondolná, hogy az ország ugyanaz, mint amelyben a jelenlegi pénzügyminiszter nyolcvanmilliónyi fémpénz forgalmát tétélezte fel. Általános képéből az ember arra következtethetne, hogy valaha a múltban Laputa és Balnibarbi tudós akadémikusainak különleges irányítása alatt állott.* Párizs népessége már olyannyira visszaesett, hogy amikor Necker úr az eltartására szánt élelemről beszélt a nemzetgyűlésben, a korábban szükségesnek találnál ötödrésszel kisebb mennyiséget jelölt meg.** Azt beszélük (és soha nem hallottam ennek ellentmondó véleményét), hogy százezren vannak a városban munka nélkül, pedig a bebörtönzött udvar és a nemzetgyűlés székhelye lett. Hitelt érdemlően tájékoztattak, hogy semmi sem nyújthat megdöbbenőbb és visszataszítóbb látványt, mint a városszerte úzótt koldulás. Még a nemzetgyűlés szavazásai sem hagynak efelől semmi kétséget. A minap jelöltek ki

* A filozófusok kormányozta ország gondolatáról lásd Gulliver utazásait.¹⁷⁶

** Calonne úr sokkal jelentékenyebbnek tartja Párizs lakosságának csökkenését; s lehet, hogy igaza van, tekintve, hogy Necker úr számításai óta eltelt némi idő.

egy állandó bizottságot a koldulás ügyeire. Egyszerre tervezik erős rendőri felügyelet felállítását, valamint a szegények eltartását célzó adó kivetését, akiknek sorsát közvetlenül enyhítendő nagy összegeket tartalmaz az éves költségvetés.* Eközben a törvényhozó klubok és kávéházak vezetői meg vannak részegülve önnön bölcsességük és képességeik csodálatától. A legfelsőbbeséggel megvetéssel beszélnek a világ többi részéről. Azzal vigasztalják az embereket a rongyok miatt, melyekbe öltöztették őket, hogy a filozófusok nemzetéhez tartoznak; s néha a szélhámoskodó parádézás, a látványosság, a csödület és a felfordulás praktikáival, olykor pedig összeesküvések és külső támadások miatti riadózással próbálják elfojtani a nélkülözés segélykiáltásait, s eltéríteni a megfigyelő tekintetét az

Jótevény célú munkák a Párizsban és vidéken fellépő munkahiány enyhítésére	Liv.	Font	s.	d.
	3,866,920	161,121	13	4
A csavargás és koldulás megszüntetése	1,671,417	69,642	7	6
Gabonabehozatali támogatás	5,671,907	236,329	9	2
A rekvirálások következtében fellépő, élelmezéssel kapcsolatos kiadások	39,871,790	1,661,324	11	8

Mikor e könyvet nyomdába küldtem, némi kételyt tápláltam a fenti táblázat utolsó cikkelye – egyetlen általános címszó, minden részletezés nélkül – méreteivel és jellegével kapcsolatban. Azóta láttam Calonne úr művét. Úgy kell gondolnom, nagy veszteség számomra, hogy ez korábban nem adatott meg nekem. Calonne úr úgy véli, ez a cikkely az általános létfenntartásra vonatkozik: de mivel nem érti, hogyan származhat 1.661.000 fontnyi hatalmas veszteség a gabona termelői és fogyasztói ára közötti különbségből, az óriási summát a forradalom eltitkolt kiadásainak tulajdonítja. E tárgyról semmit nem állíthatok határozottan. Ezen összesített hatalmas terhek alapján az olvasó képes arra, hogy megítélje Franciaország helyzetét és állapotát; valamint az ott bevezetésre került nemzetgazdasági rendszert. A nemzetgyűlésben ezek a cikkelyek nem váltottak ki vitát vagy vizsgálatot.

állam romlásáról és nyomorúságáról. Egy bátor nép természetesen jobban kedveli az erényes szegénységgel párosuló szabadságot, mint a züllött, bár gazdag szolgátságot. Ám mielőtt a kényelem és a jólét árát megfizetik, bizonyosnak kell lenniük abban, hogy valódi szabadságot vásárolnak, s hogy semmi más áron nem vásárolhatják meg. Én azonban mindig nagyon kétesnek fogom tartani azt a szabadságot, amelyhez nem társul a bölcsesség és az igazságosság, s nem vezet virágzáshoz és bőséghez.

A forradalom prókátorai nem elégszenek meg azzal, hogy eltűlozzák ősi kormányzatuk bűneit, hanem magára az ország hírnevére hoznak szégyent, amikor szinte mindazt, ami kiválthatta volna az idegenek tiszteletét, mármint nemességüket és papságukat, oly riasztó színekkel festi le. Ha egyszerű rágalmazásról lenne szó, nem lenne túl nagy jelentősége. De vannak gyakorlati következményei is. Ha az Önök főrendjei és köznemesei, akik földbirtokosaik nagy többségét és a katonaság egész tisztikarát adták, olyanok lettek volna, mint a németországiak abban a korban, amikor a Hanza-városok arra kényszerültek, hogy vagyoniuk védelmében szövetségre lépjenek a nemesekkel szemben¹⁷⁷ – vagy olyanok, mint Itáliában az *Orsinik* és a *Vitellik*,¹⁷⁸ akik erődtített bűnfészekből rontottak ki a kereskedőkre és az utazókra, hogy kifosszák őket – vagy olyanok, mint az egyiptomi *mamelukok*, vagy a malabár-parti *nayrok*¹⁷⁹, akkor elismerem, hogy nem lenne tanácsos túl kritikus szemmel kutatni azon eszközök után, melyek a világot megszabadíthatnák ilyen koloncoktól. Egy pillanatra leplet lehetne borítani a Méltányosság és a Könyörületesség szobraira. A legszelídebb lelkek, összezavarodván a szörnyű kényszerhelyzetben, melyben az erkölcs saját elvei érdekében megy bele szabályainak felfüggesztésébe, félrefordulhatnak, míg a fortély s az erőszak véghezviszi annak az állítólagos nemességnek az elpusztítását, mely az emberi természet üldözésével egyúttal megbecstelenítette azt. Akik a legjobban borzadnak a vértől, az árulástól és az önkényes elkobzástól, csendes szemlélői maradhatnak a bűnök között dúló polgárháborúnak.

De vajon rászolgáltak-e a kiváltságolt nemesek, akik 1789-ben a király hívására Versailles-ban összeültek, vagy az ő választóik, hogy úgy nézzenek rájuk, mint a mostani időkben a *nayrokra* vagy a *mamelukokra*, avagy a régi *Orsinikre* és *Vitellikre*? Ha akkor tettem volna fel ezt a kérdést, elmeháborodottnak tartottak volna. Mit követtek el azóta, amiért száműzetésbe kellett kényszeríteni őket, vádásznak rájuk, kínozzák és marcangolják őket, családjukat szétkergetik, házukat porig égetik, rendjüket eltörlik, s ha lehet, emléküket is kioltják azzal, hogy általánosan ismert nevük megváltoztatására kényszerítik őket? Olvasák el a képviselőiknek adott utasításait. Éppen olyan hön óhajtják a szabadság szellemét, s épp olyan erősen ajánlják a reformot, mint akármelyik másik rend. Önként lemondtak az adózással kapcsolatos kiváltságaikról;¹⁸⁰ a királyhoz hasonlóan kezdettől feladták az adószedés jogára vonatkozó mindennemű igényüket. A szabad alkotmánnyal kapcsolatban egységes volt a vélekedés Franciaországban. Az abszolút monarchiát elérte a végzet. Nyöszörgés, haláltusa és vonaglás nélkül lehelte ki a lelkét. Minden küzdelem, minden széthúzás ezután következett be, amikor a zsarnoki demokráciát választották egy, a kölcsönös ellenőrzés elvét megvalósító kormányzati forma helyett. A győztes fél a brit alkotmány elvei felett aratott diadalt.

Nem került el figyelmemet az az egészen gyerekes mértékű affektálás, ami Párizsban hosszú évek óta eluralkodott az önök IV. Henrike emlékének bálványozásában.¹⁸¹ Ha a királyi méltóság e díszével kapcsolatban valami kihozhatja az embert a sodrából, az éppen ez az ömlengő, család dicshimnusz-stílus. Akik a legszorgosabban hajtották ezt a motort, ugyanazok a személyek, akik a magasztalást azzal végezték, hogy letaszították trónjáról utódát és leszármazottját, egy olyan férfiút, aki legalább annyira jószándékú volt, mint maga IV. Henrik, aki éppen annyira szerette népét, s aki összehasonlíthatatlanul többet tett az állam ősi bűneinek helyrehozására, mint az a nagy uralkodó, vagy legalábbis bizonyosak vagyunk benne, hogy többet akart tenni. Magasztalóinak szerencséje

van, hogy nem vele van dolguk. Navarrai Henrik ugyanis elszánt, tevékeny és körültekintő fejedelem volt. Kétségtelen, hogy igen emberséges és jóindulatú volt; de embersége és jóindulata soha nem állt érdekeinek útjába. Soha nem törekedett arra, hogy szeressék, mielőtt olyan helyzetbe ne hozta volna magát, hogy tartsanak tőle. A nyájas szavakat határozott cselekvés kísérte. Általánosságban fenntartotta tekintélyét, s engedékenységet csak a részletekben osztogatta. Nagylelkűen költekezett koronabirtokainak bevételeiből; de ügyelt arra, hogy a törzstőkéhez ne nyúljon hozzá; soha nem adott fel semmilyen igényt, amivel az alapvető törvények értelmében lépett fel, s nem habozott a vérét ontani sem – gyakran a harcmezőn, olykor pedig a bitón – azoknak, akik szembeszálltak vele. Mivel tudta, hogyan tartassa tiszteletben erényeit a hálátlanokkal, kivívta azoknak a dícséreteit, akiket, ha az ő idejében éltek volna, a Bastille-ba záratott volna, s azokkal a királygyilkosokkal együtt büntetett volna meg, akiket felakasztatott, miután Párizst kiéheztetéssel megadásra készítette.

Ha ezek a dicshimnuszírók őszintén csodálják IV. Henriket, ne feledjék, hogy nem gondolkozhatnak felőle nagyobb elismeréssel, mint ő a francia nemességről, amelynek erényessége, becsülete, bátorsága, hazafiassága és hűsége állandó beszédtemája volt.

A francia nemesség azonban IV. Henrik napjai óta elkorcsosult. – Lehet, hogy ez igaz. De súlyosabb vád ez, semmint hogy nagy általánosságban el tudjam fogadni. Nem állítom, hogy olyan jól ismerem Franciaországot, mint egyesek;¹⁸² de egész életemben arra törekedtem, hogy megismerjem az emberi természetet; máskülönbén alkalmatlan lennék még arra is, hogy szerény részemet kivegyem az emberiség szolgálatából. Ezen tanulmányok során nem mellőzhettem nemünk ama hatalmas szeptét, mely e sziget partjaitól épp csak huszonnégy mérföldnyire fekvő országban látszott átalakulni. Legjobb észrevételeimet legjobb vizsgálódásaimmal összevetve úgy találtam, hogy az Önök nemessége javarészt nagy lelki bátorságú és kényes becsületű emberekből áll, mind egyénenként

véve, mind egész testületüket tekintve; mely felett a más országokban szokásosnál is élesebb cenzori szemek őrködnek. Viszonylag műveltek voltak, igen segítőkészek, emberségesek és vendégszeretők; társalgáskor egyenesek és nyíltak; jó hírűek mint katonák, s az ésszerűség határain belül áthatotta őket az irodalom szelleme, kivált a saját nyelvükön író szerzőké. Sokan ennél jóval magasabbra törtek. Azokról beszélek, akikkel általában találkozni lehetett.

Ami az alacsonyabb osztályokkal szembeni magatartásukat illeti, számomra úgy tűnik, jóindulattal viseltettek irántuk, valami olyan módon, ami jobban megközelítette a meghittséget, mint általában nálunk szokásos a magasabb és az alacsonyabb rangú rétegek érintkezésében. Ismeretlen volt, s igen szégyenletesnek is tartották volna, hogy megüssenek valakit, legyen bár a leghitványabb állású. A közösség szerényebb részével szembeni rossz bánásmód egyéb példái ritkák voltak; s ami a közemberek vagyona és személyi szabadsága elleni támadásokat illeti, *tőlük* maguktól erről soha nem hallottam semmit; nem is tűrték volna el ilyen zsarnokoskodást az alattvalókkal szemben, amíg az ősi kormányzat idején érvényben voltak a törvények. Földbirtokosként tanúsított magatartásukban sem találtam semmi bűnösöt, bár a régi birtokok közül soknak az állapotában van kifogásolni- és változtatható. Nem tapasztaltam, hogy mikor földjeiket bérbe adták, a földművesekkel kötött egyezségek elnyomóak lettek volna; vagy amikor a földművessel társbérlők voltak, nem hallottam olyasmiről, hogy övék lett volna az oroszlárész. Az arányok, úgy tűnik, nem voltak méltánytalanok. Lehet, hogy voltak kivételek, de bizonyos, hogy ezek csupán kivételek voltak. Semmi okom azt képzelni, hogy mindezen szempontok alapján a francia földbirtokos nemesség rosszabb lett volna, mint a mi országunk földbirtokosai; bizonyos, hogy semmilyen tekintetben nem voltak kellemetlenebbek saját nemzetük nem-nemes földbirtokosainál. A városokban a nemesség semmilyen hatalommal nem rendelkezett, s vidéken is csak igen kevés. Ön tudja, uram, hogy a polgári kormányzat nagy

része, s a rendőrség legfontosabb hivatalai nem a nemesség kezén voltak. Nem a kardot viselők végezték az adóztatást, melynek rendszere és behajtása a francia kormányzat legtöbb panaszt kiváltó része volt; nem ők voltak felelősek azoknak az elveknek a bűnösségéért, amelyeken nyugodott, vagy az intézkedések során elkövetett zaklatásokért, már ahol ilyesmi előfordult.

Tagadva, minthogy így látszik indokoltnak, hogy a nemesség jelentékeny szerepet játszott volna a nép elnyomásában ott, ahol egyáltalán volt elnyomás, kész vagyok elismerni, hogy nem voltak mentesek komoly hibáktól és tévedésektől. Az angol szokások közül a legrosszabbaknak az ostoba utánzása, mely megrontotta eredeti természetüket anélkül, hogy helyébe állította volna azt, amit talán szándékukban állt lemásolni, kétségkívül visszavetette őket korábbi önmagukhoz képest. Az erkölcsök szokásossá vált lazasága, amely azon az életkoron túl is fennmaradt, amelyben még megbocsátható, általánosabb volt náluk, mint minálunk; s mivel kívülről az illendőség máza borította, annál kevesebb remény volt orvoslásra, bár talán nem is vált annyira kártékonyá. Túlságosan is elnézők voltak azzal a szabados filozófiával szemben, mely hozzájárult saját romlásukhoz. Volt egy további tévedésük, mely még végzetesebb lett. Azokat a közembereket, akik vagyoni szempontból megközelítettek vagy túlszárnyaltak számos nemesembert, nem részesítették teljesen abban a rangban és megbecsülésben, amelyet a vagyon az ésszerűség és a belátás szabályai szerint minden országban el kell hogy nyerjen, bár úgy vélem, azért nem a másfajta nemességgel egyenlő mértékben. A kétféle arisztokráciát túl mereven szétválasztották, noha kevésbé, mint Németországban és néhány más helyen.

Ez a szétválasztás, mint már bátorkodtam utalni rá, úgy vélem, a régi nemesség elpusztításának a legfőbb oka volt. Kiváltképp a hadsereget tartották fenn kizárólagosan a jó családból származó férfiak számára. Ez azonban végső soron felfogásbeli hiba volt, amit egy ezzel ellentétes felfogás kiigazíthatott volna. Egy állandó gyűlés, melyben a köznép kiveszi részét a hatalomból, hamar felszá-

molná mindazt, ami túlságosan szegyenletes és sértő volt ezekben a megkülönböztetésekben; s valószínűleg még a nemesség erkölcsi hibáit is kijavította volna, ha az alkotmány rendelkezéseivel a foglalkozások és hivatások szélesebb választékát hozza létre számukra.

Mesterségesnek tartom ezt az egész durva kifakadást a nemesség ellen. Ha a mi országunkban valakit az idők folyamán felgyülemlett előítéletekből kihajtott törvények, nézetek és meggyökeresedett szokások megbecsüléssel öveznek, sőt kiváltságokkal ruháznak fel, az senkiben sem kelt borzadást és felháborodást. Még az sem egészen számít büntettnek, ha valaki túlságosan ragaszkodik e kiváltságokhoz. Az, hogy minden ember hevesen küzd a birtokában lévő és őt kitüntető javak megtartásáért, egyike az igazságtalanság és a zsarnokság ellen természetünkbe ültetett biztosítékoknak. Olyan ösztönként működik, mely a szilárd államokban megteremti a vagyon biztonságát és biztosítja a közösség fennmaradását. Mi megbotránkozni való van ezen? A nemesség a polgári rend kecses dísze, a finom társadalom korinthuszi oszlopfője. Egy bölcs és jó ember mondotta, *Omnes boni nobilitati semper favemus*.¹⁸³ Bizony a szabad és jóakarató szellem jele, ha valaki jóindulattal viseltetik iránta. Nem hall a lelkében hangot, mely megnemesítené, az, aki minden olyan mesterséges intézmény lerombolását kívánja, melyet azért hoztak létre, hogy testet adjanak a becsületnek, s állandóságot biztosítsanak a tűnékeny megbecsülésnek. Keserű, rosszindulatú, irigy jellem, s nélkülozi az erény valósága és képi megjelenítése iránti érzéket az, amelyik örvendezéssel szemléli hosszú ideje pompában és tisztességben virágzó dolgok érdemtelen bukását. Nem szeretek semmit pusztulni látni; semmi úrt, ami a társadalomban keletkezik; semmi rombolást a föld színén. Ezért nem voltam sem csalódott, sem elégedetlen, amikor vizsgálódásaim és megfigyeléseim nem tárták fel előttem a francia nemességnek semmilyen jóvátehetetlen bűnét, vagy olyan túlkapását, amit a felszámolásnál enyhébb reformokkal ne lehetne orvosolni. Az Önök nemessége nem érdemelt büntetést; a megalázás azonban büntetés.

Ugyanilyen megelégedéssel tapasztaltam az Önök papságával kapcsolatos vizsgálódásaim hasonló eredményét. Nem valami megnyugtató számomra azt hallani, hogy emberek nagy csoportjai javíthatatlanul romlottak. Nem tartom túlságosan hitelt érdemlőnek, ha valakit olyan emberek bűneiről hallok beszélni, akiknek a kifosztására törekszik. Inkább arra gyanakszom, hogy e bűnök koholtak vagy eltúlzottak, amikor megbüntetésüktől valami hasznot remélnék. Az ellenség rossz tanú, a rabló pedig még rosszabb. Kétségtelen, hogy e rendnek voltak bűnei és visszaélései, s nem is lehetett másként. Régen alapították, s nem túl gyakran vizsgálták felül. De az egyekben nem láttam olyan bűnt, amellyel rászolgáltak volna birtokaik elkobzására, vagy azokra a kegyetlen bántalmazásokra és megaláztatásokra, arra a természetellenes üldözésre, amelyikkel a jobbító megrendszabályozást felszerélték.¹⁸⁴

Ha bárminemű igaz jogcíme lenne ennek az új vallási üldözésnek, az ateista rágalmozók, akik a lakosságot fosztogatásra buzdító kürtösként tevékenykednek, senki iránt nincsenek olyan nagy szeretettel, hogy ne firtatnák nagy megelégedéssel a papság mai bűneit. Ezt nem tették meg. Arra kényszerültek, hogy átfésüljék az elmúlt korok krónikáit (amelyeket gonosz és csapongó buzgalommal tártak fel) az elnyomás és az üldözés mindenféle példái végett, melyeket vagy maga a testület, vagy annak érdekében valaki más követett el, hogy a megtorlás felette méltánytalan, mivel igen ésszerűtlen alapjain igazolhassák a saját maguk által folytatott üldözést és kegyetlenkedéseiket. Miután leromboltak minden családfát és családi hírnevet, feltalálták a bűnök leszármazásának tanát. Nem valami igazságos embereket megbüntetni természetes őseik törvényszegése miatt; ám egy testületben egymást követő fiktív őseket alapul venni olyan emberek megbüntetéséhez, akiknek semmi közük a bűnös cselekedetekhez, legfeljebb a bűnösök elnevezéséhez és szervezetéhez, az igazságtalanság oly kifinomult formája, mely csak a mi felvilágosult korunk filozófiájának a része. A gyűlés olyan embereket büntet, akik közül sokan, ha nem a legtöbben

éppen annyira borzadnak a múlt idők papjainak erős-
kos magatartásától, amennyire csak mai üldözőik képe-
sek, s éppen olyan hangosan és erőteljesen juttatnák kife-
jezésre ezt az érzésüket, ha nem lennének nagyon is tiszt-
tában a célokkal, melyeknek ezeket a szónoklatokat a
szolgálatába állítják.

A szervezett testületek tagjaik javának, nem megbün-
tetésének az érdekében halhatatlanok. Maguk a nemze-
tek is ilyen testületek. Akár nekünk angoloknak is
eszünkbe juthatna, hogy engesztelhetetlen harcot folytas-
sunk minden francia ellen azokért a csapásokért, melye-
ket ellenségeskedéseink számos időszakában ránk mér-
tek. A maguk részéről Önök szintén jogosnak vélhetnék,
hogy rárontsanak valamennyi angolra ama páratlan szen-
vedések miatt, amelyeket Henrikjeink és Edwardjaink
jogtalan betörései hoztak Franciaország népére.¹⁸⁵ Bi-
zony a más időkben hasonló néven ismert emberek ma-
gatartása alapján mindketten éppen olyan indokoltan
küzdenénk egymás ellen, e pusztító háborúban, mint ami-
lyen jogos az, hogy Önök a régebbi korok hasonnevűinek
viselt dolgai miatt minden indok nélkül üldözik honfitár-
saikat.

Mi nem vonjuk le a történelemből azokat az erkölcsi
tanulságokat, amelyeket levonhatnánk. Ellenkezőleg: ha
nem vagyunk óvatosak, ez arra használható fel, hogy
megrontsa lelkünket és tönkretegy boldogságunkat. A
történelemben hatalmas kézirattekercs göngyölödik le a
mi épülésünkre, mely a jövő bölcsességének anyagát az
emberiség múltban elkövetett hibáiból és gyengeségeiből
meríti. Ha eltorzítják, lőszerraktárrá válhat, mely támadó
és védekező fegyverekkel látja el az egyházi és politikai
pártokat, s eszközöket szolgáltat a széthúzás és az ellen-
ségeskedés ébrentartásához vagy felélesztéséhez, a polgá-
ri tombolás táplálásához. A történelem nagyobbrészt
azokból a balszerencséből áll, amelyeket a kevélység, a
törtetés, a bosszúszomj, a becsvágy, a pártütés, a képmu-
tatás, a féktelen buzgóság és a kusza vágyak egész sora
hozott a világra, melyek

[...ugyanúgy felkavarják a népet, mint]
„a sok gonosz vihar,
Mi feldúlja életünk, s megmérgezi.”¹⁸⁶

Ezek a bűnök a viharok *okai*. A vallás, az erkölcsök, a törvények, az előjogok, a kiváltságok, a szabadságok és az emberi jogok az *űrüg*yek. Az *űrüg*yeket mindig a valódi jó tetszetős látszatában lehet megtalálni. Netán azzal akarják az embereket a zsarnokság és a zendülés ellen biztosítani, hogy gyökerestől kiirtják lelkükből azokat az elveket, amelyekre ezek a csalárd *űrüg*yek vonatkoznak? Ha igen, akkor mindent kiirtanak az emberi szívből, ami értékes. Ezek az *űrüg*yek a nagy nyilvános bűnökre; végrehajtók és eszközeik pedig általában királyok, papok, előjárók, szenátusok, parlamentek, nemzetgyűlések, bírák és hadvezérek. Csak nem azzal orvosolnák a rosszat, hogy úgy döntenek, többé ne legyen uralkodó, vagy állami, sem egyházi szolga; ne legyen a törvénynek értelmezője; ne legyenek köztisztviselők vagy tanácsosi testületek? A neveket megváltoztathatják. A dolgok valamilyen formában meg kell hogy maradjanak. Bizonyos *men*nyiségű hatalomnak mindig kell lennie a közösségben, valakinek a kezében és valamilyen elnevezés alatt. A bölcsök a bűnökre, nem a megnevezésekre alkalmazzák a gyógyírt; a rossz tartós okaira, nem pedig azokra az esetleges szervekre, melyeken keresztül működnek, vagy a tünékeny formákra, melyekben megjelennek. Máskülönben lehetünk bölcsök történeti szempontból, ám gyakorlati szempontból balgák maradunk. Ritka az, hogy két kor ugyanolyan *űrüg*yeket használjon s egyforma gonoszságokat műveljen. Az elvteteműtség találékonyabb ennél. Amíg vitatkozunk a formáról, az már tova is tűnt. Ugyanaz a bűn új testet ölt. A lélek átvándorol; s életelvét távolról sem elveszítve, külsőjének megváltoztatásával, új szerveiben friss életerővel és ifjú tettekésséggel újhodik meg. Ide-oda jár-ke, folytatja dülását, miközben mi a bitóra húzzuk hulláját vagy földig romboljuk sírboltját. Szellemeikkel és látomásokkal riogatjuk magunkat, miközben házunk valóságos rablótanya. Így van ez mindazokkal, akik csupán a törté-

nelem burkára, hüvelyére figyelnek, s azt hiszik, a türelmetlenség, a rátartiság és a kegyetlenség ellen hadakoznak. Miközben az elavult pártok rossz elveitől való irtózás leple alatt más, talán még rosszabb pártokban ugyanezeket a bűnöket szentesítik és táplálják.

Az Önök párizsi polgárai valaha, a híres Szent Bertalan éji vérengzéskor, készséges eszközül kínálkoztak Kálvin követőinek lemészárlásához.¹⁸⁷ Mit mondjunk azoknak, akik úgy vélnék, hogy annak a kornak a borzalmait a mai párizsiakon kellene megtorolni? Persze, hogy iszonyodnak attól a mészárlástól. Amilyen bőszt kedvűek, nem nehéz bennük ellenszenvet kelteni vele szemben; mert a politikusoknak és a divatos tanítóknak nem érdekük, hogy szenvedélyeiket pontosan ugyanabba az irányba tereljék. Mégis úgy vélik, hogy érdekükben áll ébren tartani ugyanezeket a kegyetlen hajlamokat. Csak a minap történt, hogy színpadon játszották el ugyanezt a vérengzést azoknak a szórakoztatására, akiknek az ősei elkövették.¹⁸⁸ Ebben a tragikus bohózatban a színpadra állítottak egy lotharingiai bíborost, aki templomi öltözkéiben megjelenve rendeli el az általános mészárlást.¹⁸⁹ Arra szánták ezt az előadást, hogy a párizsiakban iszonyodást keltsenek az üldözéstől, s undorodást a vérontástól? – Nem, arra szolgált, hogy megtanítsa őket saját lelkipásztoraik üldözésére; hogy a papság iránt utálatot és viszolygást ébresztve egy olyan rend fürge leavadászására és elpusztítására ösztönözze őket, melynek, ha szükség van létezésére, nem csak biztonságban kellene lennie, de tiszteletben is kellene állnia. Arra szolgált, hogy változatos és fűszeres éttrenddel felkeltse kannibál étvágyukat (melyről az ember azt hinné, már eléggé csillapították); s hogy új gyilkosságokra és mészárlásokra való készséget ébresszenek bennük, ha ez szolgálná a mai Guisc-ek céljait. Egy olyan gyűlésnek kellett ajtóit előtt megtűrnie ezt a méltatlanságot, melyben papok és preláthusok egész sora vett részt. Sem a szerzőt nem küldték gályára, sem a színészeket javítóintézetbe. Nem sokkal az előadás után ugyanezek a színészek bejutottak a gyűlésbe, hogy maguknak követeljék ugyanannak a vallásnak a szertartásait, melyet az

imént pellengérré állítottak, s hogy a szenátusban mutasák meg szégyentelen arcukat, miközben Párizs érseke, akinek méltóságát a nép csak imáiból és áldásaiból, vagyónát pedig csak alamizsnálkodásából ismerhette, arra kényszerült, hogy elhagyja házát, s mint éhes farkas elől meneküljön nyájától azért, mert a tizenhatodik században Lotharingia bíborosa valóban zendülő volt és gyilkos.*

Ez a következménye, ha a történelmet eltorzítják azok, akik ugyanazoknak a gaz céloknek az érdekében a tudomány összes többi ágát is meghamisították. De azok, akik az értelem magaslatára állnak, mely évszázadokat tár elénk s a dolgokat valós összehasonlításban láttatja, mely elfeledtetni a kis neveket és homályba borítja a jelentéktelen pártocskákat, s melyhez semmi sem emelkedhet fel, csak az emberi tettek szelleme és erkölcsi minősége, azt fogják mondani a Palais Royale tanítóinak: Lotharingia bíborosa tizenhatodik századi gyilkos volt, ti pedig azzal büszkélkedhettek, hogy tizennyolcadik századi gyilkosok vagytok; s ez az egyetlen különbség köztetek. De a tizenkilencedik században a történelem, ha jobban megértik és jobb célokra fordítják, bízom benne, meg fogja tanítani a civilizált utókornak, hogy borzadjon mindkét barbár korszak bűneitől. Meg fogja tanítani a jövőbeli papoknak és előljáróknak, hogy ne koruk elmélkedő és tétlen ateistáin álljanak bosszút azokért a gaztettekért, amelyeket ama nyomorúságos tévelygés mostani vakbuzgó hívei és dühöngő fanatikusai követnek el, melyet békés formájában éppen eléggé büntet a pusztá tény, létezik. Meg fogja tanítani az utókort arra, hogy ne viseljen hadat sem a vallás, sem a filozófia ellen azokért a visszaélésekért, amelyeket az emberi nemet mindenben messzemenően támogató és védelmező egyetemes Patrónus nagylelkűségéből ránk származott két legértékesebb adománnyal követtek el mindkettőnek a hipokritái.

* Feltéve, ha a történet valóban igaz lenne; ő azonban akkoriban nem tartózkodott Franciaországban. Az egyik név éppen úgy megteszi, mint a másik.

Ha az Önök papsága, vagy bármely papság olyan romlottnak mutatkozna, hogy túlmegy azokon a méltányos határokon, melyek megengedettek az emberi gyengeségekben, valamint azokban a hivatásbeli hibákban, amelyek aligha lehet szétválasztani a hivatásbeli gyengeségtől, akkor elismerem, hogy bár bűneik soha nem szentesíthetik sanyargatásukat, természetesen azt eredményeznék, hogy nagy mértékben enyhül a büntetés kiszabásában minden mértéken és igazságosságon túllépő zsarnokok elleni felháborodásunk. Én a papság minden rétegétől el tudom viselni, ha egy bizonyos határig makacsul kitart nézetei mellett; ha kissé túltengő buzgalommal hirdeti azokat; ha némileg elfogultak saját rendjük és hivatásuk iránt; ha valamelyest kötődnek saját testületük érdekeihez; ha valamivel jobban kedvelik azokat, akik fogékonyan hallgatják tanításukat azoknál, akik megvetik és kigúnyolják. Mindezt elviselem, mert ember vagyok, akinek emberckkel van dolga, s aki nem vállalná, hogy a tolerancia megsértése miatt a legnagyobb türelmetlenségbe rohanjon. A gyengeségeket mindaddig meg kell tűrni, amíg bűnökké nem gerjednek.

Bizonyos, hogy vigyázó szemmel kell figyelni és erős kézzel megghiúsítani a szenvedélyek természetes haladását az esendőségtől a bűnig. De igaz-e, hogy az Önök papi testülete túllépte a jogos túrésnek ezeket a határait? Az Önök különféle mostanában megjelent kiadványainak általános hangvétele azt a benyomást kelti az emberben, mintha az Önök papjai Franciaországban amolyan szörnyetegek lettek volna; a babona, a tudatlanság, a henyeség, a csalárdság, a kapzsiság és a zsarnokság különös elegyei. De igaz ez? Igaz lenne, hogy az idő múlása, az érdekellentétek megszűnése, a pártok őrjöngő küzdelméből származó bajok szomorú tapasztalata nem volt semmi olyan hatással, mely megjavította volna lelküket? Igaz, hogy korunk papjai vaskézzel nyomták el a laikusokat, s mindenütt a vad üldözés tüzeit lobbantották lángra? Csalárd fondorkodással törekedtek birtokaik növelésére? Túllépték jogos követeléseiket azokon a birtokokon, amelyek az övéik voltak? Netán a jogot kemény kézzel

ártással fordítva, törvényes követeléseiket terhes kizsákmányolássá változtatták? Mikor nem voltak a hatalom birtokában, az irigység bűne töltötte el őket? A vita vad, peres szelleme tüzelte őket? Arra készültek, hogy a szellemi uralom vágyától ösztökélve rárontsanak minden hatóságra, feléggessék más egyházak templomait, lemészárolják papjaikat és lerombolják oltáraikat, s a megdöntött kormányok romjain megvalósítsák a doktrínák birodalmát, hol olykor hízélgéssel, máskor kényszerítéssel kivonják az emberek lelkiismeretét a közintézmények jogszolgáltatása alól és személyes hatalmuknak vetik alá azokat, a szabadság jelszavával kezdve és eljutva a hatalommal való visszaélésig?¹⁹⁰

Ezek voltak, illetve némelyek ezek közül, a bűnők, melyeket nem teljesen alaptalanul hánytak a régi idők egyházi embereinek a szemére, akik az Európát megosztó és gyötrő két nagy párthoz tartoztak.

Ha Franciaországban, amint az más országokban láthatólag történik, inkább erősen megfogyatkoztak, mintsem valamennyire is szaporodtak volna ezek a bűnők, akkor ahelyett, hogy a mai papságot mások bűneivel és elmúlt idők aljasságaival vádolják, az lenne a méltányos, hogy dicsérjék, bátorítsák és támogassák, mivel eltávolodott attól a szellemtől, mely gyalázatot hozott elődeire, s mivel szent hivatalához méltóbb vérmérsékletet és erkölcsöt sajátított el.

Mikor teendőim a múlt rendszer vége felé Franciaországba vezéréltek, érdeklődésem egyik fő célpontját éppen a papság, annak minden rendje alkották. Egy nem túl népes, bár felette buzgó csoporttól eltekintve egyáltalán nem tapasztaltam azokat a panaszokat és elégedetlenséget e testülettel szemben, amire egyes kiadványok olvasván okkal számítottam, s úgy vettem észre, egyáltalán nem, vagy csak alig okoznak rossz közérzetet akár általában a népnek, akár az egyeseknek. További vizsgálódások eredményeként úgy találtam, hogy a papság általában véve megfontolt szellemű és tisztességes erkölcsű személyekből áll, beleértve mind a világiakat, mind a mindkét nemhez tartozó kolostoriakat. Nem volt alkalmam na-

gyon sokat megismerni a községi papság tagjai közül; de általában igen kedvező képet kaptam erkölcsöikről és kötelességeik teljesítéséről. A főpapság egy részével személyesen is megismerkedtem;¹⁹¹ s e csoport többi tagjáról a tájékozódás igen jó eszközei álltak rendelkezésemre. Csaknem mind egy szálig kiváló személyek. Hasonlítanak rendjük többi tagjára, s ahol különböznek tőlük, ott az eltérés az ő javukra szól. Iskolázottabbak, mint a katonai nemesség, úgyhogy korántsem hoznak szégyent hivatásukra tudatlanságukkal vagy a hatalmuk gyakorlására való alkalmatlansággal. Úgy tűnt számomra, hogy papi mi voltuk mellett szabad és nyitott szelleműek; hogy talpig becsületes férfiak, akiknek a szíve úriemberhez méltó; modoruk és magatartásuk se nem fennhéjázó, se nem szolgai. Meglehetősen magasrendű osztálynak tűnnek, akik között nem lenne meglepő, ha egy *Fénelonra*¹⁹² bukkannánk. A párizsi papság (akik közül sokkal nem lehet sehol találkozni) körében találkoztam igen nagy tudású, őszinte férfiúkkal¹⁹³; s okom van azt hinni, hogy az ilyenek nem korlátozódnak Párizsra. Amivel másutt találkoztam, véletlenszerű volt, ezért felfoghatjuk megfelelő mintaként. Eltöltöttem pár napot egy vidéki városban, ahol a püspök távollétében három pap társaságában töltöttem estéimet, a püspök kántoraival, akik bármely egyháznak becsületére válnának. Valamennyien igen tájékozottak voltak; s ketten közülük igen alapos, általános és kiterjedt antik és modern, keleti és nyugati műveltséggel rendelkeztek; kiváltképp saját hivatásuk területén. Behatóbban ismerték az angol teológiai szerzőket, mint vártam volna, s kritikusi gondossággal élték bele magukat ezeknek az íróknak a szellemiségébe. Ezeknek az uraknak az egyike, *Morangis* abbé azóta elhunyt. Most habozás nélkül adózom e nemes, tudós és kiváló férfiú emlékének; s ugyanilyen örömmel kellene ugyanezt megtennem azoknak az erényeivel kapcsolatban, akik úgy hiszem, még élnek, ha nem tartanék attól, hogy megsértem azokat, akiknek nem tudok bókolni.

Ezeknek az egyházi előkelőségeknek egy része minden címen általános tiszteletet érdemlő személy. Hálával tar-

tozom nekik én, s még jó néhány angol. Ha e levél valaha a kezükbe kerül, remélem elhiszik majd, hogy vannak e nemzetben olyanok is, akik nem mindennapi szánakozást éreznek érdemtelen bukásuk és birtokaik kíméletlen elkobzása láttán. Amit mondok róluk, tanúságtétel, amivel az igazságnak tartozom, már amennyire az egyetlen gyenge hangtól kitelik. Vállalni fogom, amikor csak felmerül ennek a természetellenes üldözésnek a témája. Senki nem fog megakadályozni abban, hogy igazságos és hálás legyek. Az idő alkalmas e kötelesség teljesítésére; s különösen helyénvaló kimutatni a igazságosságunkat és hálánkat, amikor azok, akik erre részünkről és az emberiség részéről rászolgáltak, közmegejtés és egy elnyomó hatalom üldözésének terhe alatt görnyednek.

Forradalmuk előtt Önöknek úgy százhusz püspökük volt.¹⁹⁴ Közülük néhányan feltűnően szentéletű és határtalanul jóságos emberck voltak. Amikor a hősi erényről beszélünk, persze ritka erényről van szó. Úgy hiszem, a túlságos zuhlottság éppen olyan ritka volt közöttük, mint a páratlan jóság. Nem vonom kétségbe, hogy a kapzsiság és a szabadosság példáit is ki tudják válogatni, akik örömet lelik az ilyen felfedezésekkel járó kutatásban. Egy korombeli férfi már nem lepődik meg, hogy minden rendben többen is vannak, akik a vagyonság vagy az élvezetek tekintetében nem élik azt a tökéletesen önmegtartóztató életet, amit mindenki óhajt, néhányan el is várnak, de senki nem követel meg olyan szigorral, mint azok, akik a leginkább tartják szem előtt a saját érdekeiket, vagy a legelnezőbbek saját szenvedélyeikkel szemben. Midőn Franciaországban voltam, bizonyos vagyok benne, hogy nem volt magas a rossz erkölcsű főpapok száma. Egyesek közülük, akik nem tüntették ki magukat kilengésektől mentes életvitellel, némileg feledtették a komoly erények hiányát azzal, hogy rendelkeztek a nagylelkűség erényével; s olyan tulajdonságokkal, amelyek az egyház és az állam számára hasznossá tették őket. Azt hallottam, hogy a főpapi rangok adományozásánál XVI. Lajos több figyelmet szentelt a jellemnek, mint közvetlen elődje; s úgy vélem (mivel egész uralkodását a reform valamiféle szelle-

me hatotta át), hogy ez így is lehetett. A jelenleg uralmon lévő hatalom viszont csak az egyház kifosztására mutatott hajlandóságot. Büntetéssel sújtott *minden* főpapot, ami annyi, mint legalábbis reputáció tekintetében a romloltaknak kedvezni. Létrehozott egy megalázó járadékos intézményt, melyre egyetlen szabad szellemű vagy szabad állapotú ember sem bízna a gyermekeit. Elkerülhetetlenül a legalacsonyabb osztályok közé süllyeszt. Mivel az alsópapság Önöknél nem elég népes feladatainak ellátására; minthogy e feladatok mérhetetlenül aprólékosak és fáradságosak; s mivel nem hagyták meg a papság középső rétegének a gondtalan életet, a jövőben semmi nem fogja képviselni a gallikán egyházban¹⁹⁵ a tudományt és a műveltséget. Hogy a rendszert teljessé tegyék, a gyűlés, ügyet sem vetve a javadalmazói jogokra, a jövőre nézve választott papság felállításáról intézkedett;¹⁹⁶ olyan rendelkezés ez, mely minden megfontolt embert távol fog tartani a papi pályától; mindenkit, aki hivatalában és magatartásában független óhajt lenni; olyan rendelkezés, amely a nép lelkének irányítását odadobja egy csapat fellelt, vakmerő, alattomos, széthúzó, hízkelkedő bitang kezébe, akiknek helyzete és életmódja alantas és közönséges intrika tárgyává fogja tenni hitvány járadékukat (amihhez képest egy pénzügyőr járandósága vonzó és megtisztelő). A hivatalnokokat, akiket továbbra is püspököknek neveznének, ugyanolyan (azaz kortesi) mesterkedések útján választanák meg meglehetősen szűkmarkú javadalmaikra különféle vallási nézeteket valló emberek, amelyeket jól ismerünk, illetve kitalálhatunk. Az új törvényhozók semmit sem rögzítettek az alkalmassági feltételekkel kapcsolatban, sem ami elveiket, sem ami erkölceiket illeti; nem jobban, mint az alsópapságra nézve; csak az derül ki, hogy mind a felső, mind az alsópapság saját belátása szerint gyakorolhat és prédikálhat bármilyen kedve szerinti vallást vagy vallástalanságot. Nem látom, hogy milyen jogszolgáltató hatalmuk van a püspököknek alárendeltjeik felett, sem azt, hogy egyáltalán lenne ilyen hatalmuk.

Röviden Uram, úgy tűnik számomra, hogy ezt az új egyházi rendszert csak ideiglenesnek szánják, s a keresz-

tény vallás minden formájának teljes eltörlését készíti elő azzal, hogy végrehajtja szolgálainak az általános megvetettségbe taszítását, arra az esetre, ha majd az emberek lelke felkészült erre az utolsó csapásra is ellene. Akik nem akarják elhinni, hogy a filozófiai fanatikuskok, akik ezeket az ügyeket irányítják, már hosszú ideje dédelgetik e tervet, teljes tudatlanságban vannak jellemüket és tevékenységüket illetően. E rajongók nem aggályoskodnak megvallani azt a nézetüket, hogy az állam jobban boldogul bármilyen vallás nélkül, mint vele; s hogy képesek betölteni a helyét bármi jónak, ami a vallásban fellelhető, a saját tervezetükkel – nevezetesen egy általuk kiagyalt neveléssel, ami az emberek fizikai szükségleteinek ismeretén alapul; ez aztán felvilágosult önérdékké fejlődik, melyről azt állítják, ha az egyén helyesen ismeri fel, azonosítja egy nagyobb közérdekkel. Hosszú ideje ismerjük ezt az oktatási rendszert. Újabban (mivel egy egész új jegyzékük van szakkifejezésekből) *Polgári Nevelés* néven különböztetik meg.

Remélem, hogy angliai híveik (akiknek inkább igen meggondolatlan magatartást tulajdonítok, mint azt, hogy osztják e gyűlöletes terv végső célját) nem fognak sikerrel járni sem az egyháziak kifosztásában, sem a népi választás elvének bevezetésében a mi püspökségeinkben és egyházközségeinkben. A világ jelenlegi állapotában ez az egyház végső pusztulását, a papi hivatás teljes romlását hozná magával, s a legveszedelmesebb csapás lenne, ami az államot valaha is érte egy rosszul értelmezett vallási rendezés okán. Jól tudom, hogy a püspökségek és egyházközségek a királyi és hűbérúri javadalmazás alatt, ahogyan most vannak Angliában, s nem olyan régen még Franciaországban is voltak, olykor méltatlan eszközökkel leltek gazdára; de a másik módszer, az egyházi korteskedés összehasonlíthatatlanul biztosabban és általánosabban teszi ki e pozíciókat az alantas becsvágy gonosz meszterkedéseinek, mely nagyobb tömegekben működve és nagyobb tömegeket befolyásolva, arányosan több kárt fog okozni.

Azok Önök közül, akik kirabolták a papságot, azt képzelik, hogy a protestáns nemzetek könnyedén belenyugszanak majd magatartásukba; mivel a papság, melyet kifosztottak, megaláztak, s gúnynak és megvetésnek tettek ki, római katolikus meggyőződésű, ami állítólag *nekik is a sajátjuk*. Nem kétlem, hogy itt és akárhol máshol is találunk majd néhány százalmas bigottat, aki jobban gyűlöli a magáétól különböző pártokat, mint amennyire kedveli a vallás lényegét; s nagyobb benne a düh azokkal szemben, akiknek sajátlagos tervei és rendszerei különböznek az övétől, mint amennyire azokra neheztel, akik közös reménységünk alapjait támadják. Ezek az emberek olyan modorban írnak a tárgyról, amint az jellemük és vérmérsékletük alapján várható. Burnet¹⁹⁷ elmondja, hogy mikor 1683-ban Franciaországban járt, „a módszer, mely a legjobb képességű embereket a pápistaságra térítette, a következő volt – kételkedni kezdtek az egész keresztény vallásban. Mikor ez megtörtént, közömbösebbnek tűnt, hogy külsőségekben melyik oldalt, a vallás melyik formáját választják.” Ha akkor ez volt Franciaország egyházpolitikája, azóta bőven volt okuk megbánni. Előnyben részesítették az ateizmust a vallás egy olyan formájával szemben, amely eszméikkel összeegyeztethetetlennek tűnt. Sikerként elpusztítaniuk ezt a formát; az ateizmus pedig sikerre vitte az ő elpusztításukat. Kész vagyok hitelt adni Burnet történetének, mivel ebből a szellemből (melyből már egy kevés is több, mint elég) jókora adagot észleltem a mi körünkben. Ez a hangulat azonban nem általános.

A tanítókat, akik Angliában megreformálták vallásukat, semmilyen tekintetben nem lehet az Önök mostani párizsi újító doktoraival összehasonlítani. Lehet, hogy (ugyanúgy, mint ellenfeleik) a kelletténél jobban kerültek a pártoskodás szellemének befolyása alá; de a legőszintébb hívők voltak, igen buzgó és fennköltén jámbor férfiak, akik készek voltak hősi halált halni (s egyesek közülük meg is haltak) a kereszténységről alkotott sajátos nézeteik védelmében; de ugyanilyen elszántan, s még boldogabban az általános igazságért, melynek egy-egy ágáért vérüket hullatva küzdöttek. Ezek az emberek iszonyodva

tagadták volna meg azokat a gazfickókat, akik nem más jogcímen hivatkoztak a velük alkotott közösségükre, mint hogy kifosztották azokat a személyeket, akikkel vitáik voltak, s hogy megvetéssel tekintettek a bevett vallásra, melynek tisztaságáért oly buzgalommal harcoltak, hogy az egyértelműen tanúsítja legmagasabb tiszteletüket az általuk megreformálni óhajtott rendszer lényege iránt. Utódaik közül sokan megőrizték e buzgalmat; ám (mivel kevésbé voltak csatározásokba bonyolódva) jobb mérséklet volt bennük. Nem feledkeztek meg arról, hogy az igazságosság és a könyörületesség a vallás lényegi részei. A hitetlenek számára nem jó ajánlólevél a közösségbe való belépéshez az embertársaik bármely csoportjával szembeni méltánytalanság és kegyetlenség.

Ezeket az új tanítókat folyvást toleráns szellemükkel halljuk kérkedni. Csekély érdem, hogy minden nézetet megtűrnek az olyan személyek, akik egyet sem becsülnek. Az egyenlő mellőzés nem pártatlan jószág. Nem igazi felebarátság a jóindulatnak az a fajtája, mely megvetésből fakad. Angliában bőven vannak olyan emberek, akik a tolerancia igazi szellemében türelmesek. Úgy vélik, hogy a vallás dogmái, bár különböző mértékben, de mind fontosak; s hogy van közöttük, mint értékes dolgok között minden esetben, igazságos alapja a megkülönböztetésnek. Ezért egyeseket előnyben részesítenek, s így gyakorolnak türelmet. Nem azért toleránsak, mert minden nézetet megvetnek, hanem mert tisztelik az igazságosságot. Tisztelettel és szeretetteljesen védelmeznék minden vallást, mivel szeretik és tisztelik azt a nagy elvet, melyben mindannyian megegyeznek, s azt a nagy célt, amely mindannyiukat vezérli. Egyre világosabban látják, hogy mindünknek közös az ügyünk, egy közös ellenséggel szemben. Nem fogja őket úgy félrevezetni a pártosság szelleme, hogy ne tudnák megkülönböztetni azt, ami az ő csoportjuk érdekében történik, azoktól az ellenséges tettektől, melyek egy bizonyos társaságon keresztül az ő maguk felekezetét is magába foglaló test ellen irányulnak. Lehetetlen, hogy az emberek minden, körünkben élő fajtájáról meg tudjam mondani, hogy milyen a jelleme. De én a na-

gyobb részről beszélek; s őrölük el kell mondanom, hogy a szentséggyalázás nem része a jócselekedetekről szóló doktrínájuknak; s oly távol áll tőlük, hogy Önöket ezen a címen társnak invitálják, hogy ha az Önök professzorai bebocsátást nyernének közösségükbe, gondosan el kell titkolniuk az ártatlan emberek üldözésének törvényességéről vallott doktrínájukat; s vissza kell téríteniük mindennemű ellopott javakat. Mindaddig nem lehet hozzájuk semmi közünk.

Feltételezhetik, hogy azért nem nézzük jó szemmel, hogy Önök elkobozzák a független földbirtokkal rendelkező püspökök, esperesek, káptalanok és a községi pap-ság jövedelemforrásait, mert ugyanez a rendszer áll fenn Angliában is. Azt fogják mondani, ez az ellenvetés nem vonatkozhat a szerzetesek és az apácák jószágainak elkobzására és rendjük felszámolására. Igaz, hogy az általános elkobzás e része nem érinti Angliát precedensként; az indíték azonban alkalmazható, s igen nagy a jelentősége. A hosszú parlament¹⁹⁸ Angliában ugyanazon elvek alapján fosztotta meg birtokaiktól az espereseket és káptalanokat, amelyek alapján az Önök gyűlése áruba bocsátja a szerzetesrendek földjeit. Ám a veszedelem az igazságtalanság elvében van, nem abban hogy az emberek melyik csoportján gyakorolják először. Egy hozzánk igen közeli országban olyan politikát látok folytatni, mely fittyet hány az igazságosságnak, az emberiség közös ügyének. Franciaország nemzetgyűlése számára semmi a birtoklás; semmi a törvény és a szokás. Azt látom, hogy a nemzetgyűlés nyíltan kétségbe vonja a preskripció elvét, amely mint éppen az ő egyik legnagyobb jogászuk* mondja, s nagy igazsága van, a természetjog része. Azt írja, hogy maga a polgári társadalom megalakulásának indítékai közé tartozott határainak és külső támadással szembeni biztonságának garantálása. Ha egyszer a preskripció összeomlik, s ha a vagyon elég tetemes zsákmánynak tűnik, hogy kísértésbe vigyen egy szükséget szenvedő hatalmat, a magántulajdon semmilyen fajtája

* Domat.¹⁹⁹

nem lehet többé biztonságban. Úgy látom, magatartásuk tökéletesen megfelel a természetjog e nagy, alapvető törvénye iránti megvetésüknek. Úgy látom, az elkobzás végrehajtói a püspökökkel, káptalanokkal, kolostorokkal kezdik, de azt nem tapasztalom, hogy ezzel be is fejeznék. Látom, hogy a királyi hercegeket, akik a királyság legősibb szokásai szerint hatalmas földbirtokok tulajdonosai voltak, megfosztják jószágaiktól (azzal sem tisztelve még őket, hogy erről vitatkoznának), s szilárd, független tulajdonuk helyett valami bizonytalan könyöradomány reményére szorítják őket, kiteve a gyűlés kénye-kedvének, mely persze kevésbé lesz figyelemmel a tetszésétől függő járadékosok jogaira, ha egyszer megveti a törvényes birtokosok jogait is. Első dicstelen diadalaik arcátlanságától pirulva, s az ocsmány nyereségvágyuk által okozott ínség nyomása alatt, csalódottan, de nem elbátortalanodva, végül arra vállalkoztak, hogy a hatalmas királyság széltében-hosszában felforgassák valamennyi rend minden tulajdonát. Mindenkit arra kényszerítettek, hogy az összes kereskedelmi ügyletben, a föld adásvételében, az üzleti kapcsolatokban és a mindennapi érintkezésben tökéletes fizetőeszköznek, jó és törvényes egyenértékesnek fogadják el a zsákmányuk tervezett áruba bocsátásával kapcsolatos spekulációik szimbólumait. Miféle maradékát hagyták meg a szabadságnak és a tulajdonnak? Egy káposztáskert bérleti jogát, vagy egy viskóra vonatkozó egyévi érdekeltséget, egy sörház vagy egy pékség boldogulását, az alkotó vagyon pusztá árnyékát is szertartásosabban kezelik a mi parlamentünkben, mint Önöknél a legnagyobb tiszteletben álló személyiségek kezén levő, legősibb és legértékesebb földbirtokokat vagy országuk pénz- és kereskedelmi érdekeltiségének egész tömegét. Igen nagyra becsüljük a törvényhozó hatalmat; de soha nem is álmodtunk arról, hogy a parlamentnek bárminemű joga lenne arra, hogy megsértse a tulajdont, érvénytelenítse a preskripciót, vagy hogy saját képzeletében fogant pénznemet erőltessen annak a helyére, amelyik valódi, s a nemzetek jogának elismerését évezi. Önök azonban, akik úgy kezdték, hogy nem voltak hajlandók alávetni magukat a leg-

mérsékeltőbb korlátoknak, végül példa nélkül álló zsarnokságot hoztak létre. Úgy látom, az elkobzók a következő alapon járnak el: tettüket természetesen nem lehet egy törvényszék előtt megindokolni; viszont a preskripció szabályai nem köthetik meg egy törvényhozó gyűlés kezét.* Így tehát egy szabad nemzet törvényhozó gyűlése nem a tulajdon biztonságára érdekében ülésezik, hanem azzal a céllal, hogy elpusztítsa azt, s nem is csak a tulajdont, hanem minden olyan elvet és szabályt, mely szilárdságot kölcsönözhet neki, s minden eszközt, mely lehetővé teszi forgalmát.

Mikor a tizenhatodik században a münsteri anabaptisták egész Németországban zűrzavart keltettek egyenlősítő eszméikkel és a tulajdonra vonatkozó túlzó nézeteikkel²⁰¹, Európa melyik országában nem adtak sikereik okot jogos aggodalomra? A bölcsesség számára minden dolgok közül a fanatizmus ragálya a legfélelmetesebb, mivel valamennyi ellensége közül ez az, amelyikkel szemben a legkevésbé képes bármilyen leleménnyel ellenállni. Nem kerülheti el figyelmünket az ateista fanatizmus szelleme, melyet Párizsban hihetetlen buzgalommal és költségen terjesztett írások tömege, s az utcákon és nyilvános helyeken elhangzó prédikációk táplálnak. Ezek az írások és szónoklatok a lakosság lelkét sötét és vad kegyetlenséggel töltik el, mely elnyomja bennük a természetes érzéseket, meg az erkölcsi és a vallási érzéseket egyaránt; olyannyira, hogy e nyomorult alakok hajlanak rá, hogy bús türelemmel viseljék a tulajdonviszonyokban előidézett súlyos megrázkódtatások és átalakulások nyomán rájuk szakadt elviselhetetlen bajokat.** A fanatizmus szel-

* Camus úr beszéde, melyet a Nemzetgyűlés utasítására adtak ki.²⁰⁰

** Nem tudom, vajon az alábbi leírás pontosan igaz-e; de az áll benne, amit megjelentetői igaznak akarnak elfogadtatni, hogy másokat lelkesítsenek. Egy Toulban kelt levélben, mely az egyik lapban olvasható, találjuk a következő részletet a kerület lakosairól: „Dans la Revolution actuelle, ils ont résisté à tous des séductions du bigotisme, aux persécutions et aux tracasseries des Ennemis de la Révolution. Oubliant leurs plus grands intérêts pour rendre hommage aux vues d'ordre général qui ont déterminé l'Assemblée Nationale, ils voient, sans se plaindre, supprimer cette foule d'établissements ecclésiastiques par lesquels ils sub-

lemét a prozelitizmus kíséri. Társaságaik vannak, hogy otthon és idegenben ármánykodjanak és levelegessenek elveik terjesztése érdekében. Egyik célpontjuk a berni köztársaság,²⁰³ a világ egyik legboldogabb, legvirágzóbb és legjobban kormányzott országa, melyet most tönkre akarnak tenni. Úgy hallom, bizonyos mértékig már sikerült ott is elvetniük az elégedetlenség magvait. Serénykednek szerte Németországban. Itáliát és Spanyolországot sem kerülték el próbálkozásaik. Anglia sem maradt ki vészterhes felebarátságuk terveiből; s Angliában találjuk azokat, akik karjukat nyújtják feléjük, akik nem egy pulpitusról ajánlják a példájukat, s akik több, rendszeresen megismételt találkozójukon úgy döntöttek, hogy nyilvános kapcsolatra lépnek velük, feldícsérik őket, s követendő példaként mutatnak rájuk; akik a testvéri közösség jelképeit, meg a rítusaik és misztériumaik szerint felszentelt zászlajaikat kapják tőlük*,²⁰⁴ akik örök barátsági szerződést ajánlanak nekik éppen akkor, amikor az a hatalom, amelyre alkotmányunk kizárólagosan ruházta a királyság külpolitikai autoritását, talán éppen azt tartja célszerűnek, hogy háborút indítson ellenük.

Nem attól félek, hogy a franciaországi példa nyomán a mi egyházunk vagyonát is elkobozzák, noha ez sem volna akármekkora baj. Nagy aggodalmam forrása az, hogy nem szeretném, ha Angliában valaha is valamiféle konfiskálást választanának állami politikának; vagy hogy a polgárok bármely csoportja mások vagyonát a maga jogos

*sistoient; et même, en perdant leur siège épiscopal, la seule des toutes ces ressources qui pouvoit, ou plutôt qui devoit, en tout équité, leur être conservée; condamnés à la plus effrayante misère, sans avoir été ni pu être entendus, ils ne murmurent point, ils restent fidèles aux principes du plus (pour patriotisme; ils sont encore prêts à verser leur sang pour le maintien de la Constitution, qui va réduire leur Ville à la plus déplorable nullité.”*²⁰² Ezek az emberek nem a szabadságért vívott küzdelemben szenvedhették el e sérelmeket és igazságtalanságokat, hiszen ugyanez a beszámoló helyesen állítja, hogy mindig is szabadok voltak; ha valóban igaz, hogy tiltakozás nélkül túrik a koldussorsot, a nyomort és a legnyíltabb és legégbekiáltóbb igazságtalanságokat, ez nem lehet másnak, mint e szörnyű fanatizmusnak az eredménye. Franciaország-szerre nagy tömegeknek ugyanilyen a helyzete és a kedélye.

* Lásd a nantz-i [sic] szövetség eljárását.

prédájának tekintené.* A nemzetek egyre mélyebben gázolnak a feneketlen adósság óceánjában. Az államadósság, mely kezdetben a kormányok biztonságát szolgálta azzal, hogy sokakat tett érdekeltté a közállapotok nyugodtságában, túlságos megnövekedése esetén könnyen azok felforgatásának eszközévé válik. Ha a kormány súlyos adók kivetésével akarja az adósság kérdését megoldani, a nép szemében gyűlöletessé válva bukik el. Ha nem intézkedik sehogyan sem; akkor valamennyi közt a legveszedelmesebb párt erőfeszítései fogják megdönteni; a kiterjedt és elégedetlen pénz-érdekeltségre gondolok, mely sérelmet szenvedett, de nem ment tönkre. Az emberek, akik ezt az érdeksoportot alkotják, biztonságukat először a kormány megbízhatóságában keresik, később annak hatalmában. Amikor úgy találják, hogy a régi kormányzat elerőtlenedett, elhasználódott, izmai elernyedtek, s nincs benne elegendő életerő, hogy céljait megvalósítsa, újat keresnek, mely több energiával rendelkezik, s ezt az energiát nem a szükséges erőforrások megszerzéséből, hanem az igazságosság megvetéséből nyeri. A forradalmak kedveznek az elkobzásnak; s lehetetlen kitalálni, hogy a soron következő elkobzásokat milyen ocmány címen fogják szentesíteni. Biztos vagyok benne, hogy a Franciaországban uralkodó eszmék hatása kiterjed sok

* „Si plures sunt ii quibus improbe datum est, quam illi quibus injuste adeptum est, idcirco plus etiam valet? Non enim numero haec iudicantur sed pondere. Quam autem habet acquitatem, ut agrum multis annis, aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit habeat; qui, autem habuit amittat. Ac, propter hoc injuriae genus, Lacedaemonii Lysandrum Ephorum expulerunt: Agin regem (quod nunquam antea eos acciderat) necaverunt: exque eo temporum tantae discordiae secutae sunt, ut et tyranni existerint, et optimates exterminarentur, et preclassime constituta respublica dilaberetur. Nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum, quae a Lacedaemoniis profectae manarunt latius.” – Miután leírja a példás, igaz hazafi, szűkeóni Aratus magatartását, melynek szelleme egészen más volt, így szól: „Sic par est agere cum civibus: non ut vis jam vidimus, hastam in fono ponere et bona civium voci subicere praeconis. At ille Graecus (id quod fuit sapientus et praestantis viri) omnibus consulendum esse putavit; eaque est summa ratio et sapientia boni civis, sommoda civium non divellere, sed omnes eadem aequitate continere.” Cic. Off. I. 2.²⁰⁵

egyénre s egyének számos csoportjára minden olyan országban, melyek úgy gondolják, hogy ártatlan tunyaságuk biztonságukat jelenti. A birtokosok ilyenfajta ártatlanságát haszontalanságként lehet beállítani, a haszontalanságot pedig birtokaikra való érdemtelenségnek. Európa számos része a jól látható zűrzavar állapotában van. Sok más területen tompán morajlik a föld mélye; kusza mozgólódás észlelhető, mely általános földindulással fenyeget a politikai világban. Több országban már alakulóban vannak a legkülönbözőbb jellegű testvériségek és társaságok.* Ilyen körülmények között szilárdan kell őrt állnunk. Minden sorsforduló idején (ha sorsfordulónak lennie kell) az szolgálja leginkább rontásuk élének tompítását és a bennük esetleg meglévő jó előmozdítását, ha midőn ránk találnak, lelkünk makacsul kitart az igazság mellett s féltőn őrökdi a tulajdon felett.

De ezzel szemben azt fogják felhozni, hogy más nemzeteknek nem kell megriadniuk a franciaországi elkobzásoktól. Azt mondják, hogy nem féktelen mohóságból tesszik; hogy a nemzeti politika nagyszerű intézkedése ez, melyet egy elburjánzott, makacs és babonás nyavalya orvoslására foganatosítottak. Én a politikát csak a legnagyobb nehézségek árán tudom elválasztani az igazságosságtól. Az igazságosság maga a polgári társadalom nagy és állandó politikája; s ha nagyobb mértékben eltávolodunk tőle, történjen bármilyen körülmények között is, az azt a gyanút kelti, hogy tetteinknek egyáltalán semmi köze a politikához.

Ha az embereket az érvényben lévő törvények arra ösztönzik, hogy egy bizonyos fajta életmódot folytassanak, amelynek mint jogos tulajdonuknak az élvezetében védelmezik őket; ha ehhez igazították minden eszméjüket és minden szokásukat: ha a jog hosszú idő óta a jóhírnév alapjává teszi meg a szabályaihoz való ragaszkodást és a szégyen, sőt a megbüntetés alapjává a tőlük való eltérést; akkor bizonyos vagyok afelől, hogy a törvényhozás részé-

* Ld. *Einige Originalschriften des Illuminatenordens. – System und Folgen des Illuminatenordens.* München, 1787.²⁰⁶

ről igazságtalanság, ha önkényesen cselekedve hirtelen erőszakkal tör lelkük és érzéseik ellen; ha erőnek erejével bélyegzi meg azt a jellemet és azokat a szokásokat, amelyeket korábban a boldogság és a becsület mércéivé tett. Ha ehhez még a lakóhelyükről való elűzetés és minden vagyonuk elkobzása járul, akkor nem rendelkezem elegendő bölcsességgel ahhoz, hogy rájöjjek, hogyan lehet ezt a zsarnoki kedvtelést, melynek tárgyát emberek érzései, lelkiismerete, előítéletei és birtokai képezik, megkülönböztetni a legvéresebb despotizmustól.

Ha már nyilvánvaló a Franciaországban követett politika igazságtalan volta, akkor legalább ilyen nyilvánvaló, s ilyen fontos kellene, hogy legyen az intézkedés politikussága, azaz a várható közhaszon. Szenvedélyektől mentesen cselekvő ember számára, aki szándékaiban csakis a közjóra van tekintettel, azonnal feltűnik a hatalmas különbség között, amit a politikus előrelátás az intézmények eredeti bevezetéséről, illetve amit teljes felszámolásukról diktál olyan helyeken, ahol terebélyes és mély gyökereket eresztettek, s ősi szokás szerint önmaguknál értékesebb dolgok igazodnak hozzájuk, s bizonyos tekintetben összefonódnak velük, úgyhogy az egyiket nem lehet lerombolni anélkül, hogy a másikat súlyos károsodás ne érné. Zavarba jöhetne, ha a dolog valóban úgy állna, ahogyan az okoskodók silány vitamodorukban előadják. De ebben is, mint minden politikai kérdésben, van egy középút. Van más is, mint a teljes pusztítás és a megjavíthatlan fenntartás egyszerű alternatívája. *Spartam nactus es; hanc exorna.*²⁰⁷ Véleményem szerint ez igen mély értelmű szabály, s őszinte reformernek soha nem szabadna megfedkeznie róla. Nem tudom megérteni, hogyan juthat el bárki is az önteltség olyan tetőfokára, hogy országát nem tekinti egyébként, mint valami *carte blanche*-nak, melyre ráfirkálhat bármit, ami csak tetszik neki. Jóindulatúan elmélkedő ember is forrón óhajthatja, bár másként alkottatott volna meg társadalma, mint ahogyan ő találta; ám a jó hazafi, s az igazi politikus mindig arra van tekintettel, hogyan használhatná fel legjobban országa meglévő anyagát. Az államférfi mércéje számomra a megtartásra való

hajlandóság és a megújításra való képesség. Minden más alant as az elméletben, s veszedelmes a gyakorlatban.

Vannak pillanatok az államok sorsában, amikor bizonyos személyeknek az a feladat jut, hogy nagy szellemi erőfeszítéssel jobbításokat hajtsanak végre. Ezekben a pillanatokban, még ha látszólag élvezik is uralkodójuk és országuk bizalmát, s teljhatalommal ruházzák is fel őket, nem mindig állnak rendelkezésükre a megfelelő eszközök. A politikusnak, hogy nagy tetteket hajts on végre, olyan erőre van szükséges, amelyet a munkásnak az *emelő* ad; s ha megtalálja ezt az erőt, az előbbi a politikában éppúgy tudja, mit kezdjen vele, mint az utóbbi a mechanikában. Véleményem szerint a szerzetesi intézményben nagy erő rejt ezett a politikai jóakarát mechanizmusa számára. Voltak a köz céljaira szánt bevételek; voltak olyan emberek, akik elvonultan csupán közösségi célok nak szentelték magukat, csak közösségi kötődéseik voltak, s kizárólag közösségi eszményeket vallottak; akiknek nem volt lehetőségük arra, hogy a közösség vagy onát magánvagyonná alakítsák; akiket nem hódíthatott meg az önérdék, s akiknek fősvénysége valamilyen közösségi érdeket szolgál; kiknek számára a személyes szegénység dicsőséget jelent, a fenntartás nélküli engedelmség pedig a szabadság helyét tölti be. Az ember hiába szeretné, ha akkor tehetne ilyesmit, amikor ő akarja. A szelek úgy fújnak, ahogyan kedvük tartja. Ezek az intézmények a lelkesedés termékei, s a bölcsesség eszközei. A bölcsesség nem hozhat létre anyagot; az a természet vagy a véletlen ajándéka; a bölcsesség csak arra lehet büszke, ahogyan felhasználja azt. A szervezett testületek sorsának és örökévaló létezésének kérdése különösen illik a messzire tekintő emberekhez, akik olyan terveken merengenek, melyeknek kidolgozása időigényes, s amelyek megvalósulásuk esetén hosszú fennállást ígérnek. Nem érdemes a magas rangra, még csak arra sem, hogy emlegessük a nagy államférfiak rendjében, az, aki, ha megszerzi egy olyan erő felett az uralmat és irányítást, amilyen az Önök által meg gondolatlanul szétzúzott testületek gazdagságában, fegyelmezetttségében és szokásaiban rejl ett, semmilyen

módot sem tud arra találni, hogy országa nagy és tartós javára fordítsa azt. Leleményes szellemnek e téma felvetődésekor ezernyi felhasználási mód kínálná magát. Elpusztítani bármilyen erőt, mely az emberi szellem silány termőkéességéből felnövekedve féktelenné vált, az erkölcsi világban szinte egyenlő értékű azzal, ami az anyagiban a testek látható aktív tulajdonságainak a szétrombolása. Olyan lenne, mint megpróbálni elpusztítani (ha ez hatalmunkban állna) a szénsav túgulasi erejét, vagy a gőz, az elektromosság, a mágnesesség erejét. Ezek az energiák mindig is megvoltak a természetben, s mindig is érzékelhetők voltak. Egyesek közülük haszontalannak látszottak, mások pusztítónak, ismét mások nem jobbnak, mint gyermekhez illő szórakozásnak, mígnem a gondolkodóo képesség a gyakorlati készséggel párosulva megzabolázta vad természetüket, leigázta, hogy hasznosítsa, s egyszeriben a leghatalmasabb és legkezeesebb eszközökké alakította őket, melyek az emberek nagy szándékainak és terveinek szolgálatában állnak. Ötvenezer ember, kiknek a szellemi és fizikai munkáját irányíthatnák, s oly sok százezres évi jövedelem, mely se nem tunya, se nem babonás, ellenőrzése meghaladni látszik az Önök képességeit? Nem volt más módjuk az emberek felhasználására, mint hogy járadékossá tegyék őket? Nem volt más módjuk a jövedelmek hasznos kiaknázására, mint hogy előálljanak a pocsékló eladás könnyelmű ötletével? Ha ennyire híján vannak a szellemi tőkének, eljárásuk természetes útján halad. Politikusaik nem értik mesterségüket; ezért eladják szerszámaikat.

De ezeknek az intézményeknek már az alapelvei is a babona aromáját árasztják, s állandó, folytonos hatással táplálják. Ezt nem kívánom vitatni; ennek azonban nem kellene Önöket megakadályoznia abban, hogy akár magából a babonából olyan leleményeket kovácsoljanak, melyeket azután a köz javára lehet fordítani. Önök előnyt kovácsolnak az emberi szellem számos olyan hajlamából és szenvedélyéből, mely erkölcsi szempontból éppen olyan kétes színezetű, mint maga a babona. Az volt a feladatuk, hogy kijavítsanak és mérsékeljenek mindent, ami

ebben a szenvedélyben, mint minden szenvedélyben kártekonny. De vajon a babona-e minden lehetséges bűnök közül a legnagyobb? Túlzott mértékben, úgy vélem, igen nagy bajok forrásává válik. Léven azonban, hogy az erkölcs tárgya, természetes, hogy létezik mindenféle fokozata és változata. A babona az erőtlen szellemek vallása; s türelmesnek kell lenni, ha valamilyen keverékben fordul elő, akár komolytan, akár rajongó, vagy más formában, különben megfosztjuk a gyenge lelkeket attól a menedéktől, amely a legerősebbek számára is szükségesnek találtatott. Bizonyos, hogy minden igaz vallás gerincét a világ szuverén ura akarataának való engedelmesség, a kinyilatkoztatásába vetett hit és tökéletességének utánzása alkotja. A többi a magunk sajátja. Lehet, hogy hátrányos lesz a nagy célra nézve, s lehet, hogy szolgálja azt. A bölcs emberek, akik, léven ilyenek, nem *rajongók* (legalábbis nem a *Munera Terrae*²⁰⁸ iránt rajonganak) nem is kötődnek hevesen ezekhez a dolgokhoz, s nem is gyűlölik őket izzón. Nem a bölcsesség az ostobaság legszigorúbb cenzora. Az egymással versengő ostobaságok azok, amelyek ily engesztelhetetlen háborút viselnek egymás ellenében; s amelyek oly kíméletlenül használják ki előnyeiket amennyire csak lehetséges, hogy az egyik vagy a másik oldalon bevonják vitáikba a féktelen, otromba csöcseléket. A bölcsesség semleges marad; de ha az ilyen hevületek fellobbantására természetüknél fogva nem alkalmas dolgokkal kapcsolatos erős vonzalom és izzó ellenszenv versengésében a bölcs embernek választania kellene, hogy a rajongás mely hibáit és túlzásait ítélje el, illetve tűrje meg, talán úgy vélné, hogy elviselhetőbb az a babona, amelyik épít, mint az, amelyik rombol; amelyik díszére válik egy országnak, mint amelyik torzzá teszi; amelyik adományoz, mint amelyik fosztogat; amelyik célt tévesztett jóindulatra hajlik, mint amelyik valóságos igazságtalanságra serkent; amelyik arra ösztönzi az embert, hogy törvényes élvezeteket tagadjon meg magától, mint amelyik elrabolja másoktól önmegtartóztató életük szűkös forrásait. Azt hiszem, így áll a helyzet a szerzetesi babona

néhai megalapítói, illetve a mostani állítólagos filozófusok babonái közötti problémával.

Pillanatnyilag félreteszem az áruba bocsátás állítólagos közhasznúságának taglalását, bár megmondom, hogy ezt tiszta szemfényvesztésnek tartom. Itt csupán tulajdonátruházásként foglalkozom vele. Az átruházás okosságával kapcsolatban fogom Önt néhány gondolattal zaklatni.

Minden virágzó közösségben valamivel többet termelnek, mint amennyit a termelő közvetlen szükségleteire felhasználnak. Ez a többlet alkotja a földbirtokos tőkés jövedelmét. A tulajdonos fogja elkölteni, aki önmaga nem dolgozik. De éppen ez a tétlenség a munka forrása; ez a visszavonultság a szorgalom ösztönzője. Az állam egyetlen érdeke, hogy a földből bérletként húzott tőke visszatérjen abba a gazdasági ágba, ahonnan származik; s hogy elköltése a legkevesebb kárt tegye azok erkölceinek, akik elköltik, s azokénak, akikhez visszakerül.

A bölcs törvényhozó a bevétel, a kiadás és a személyes felhasználás szempontjai szerint gondosan összehasonlítja azt a birtokost, akinek elűzését javasolják neki, azzal az idegennel, akivel a helyét betöltenék. Mielőtt vállalnánk a kellemetlenségeket, melyeknek együtt *kell* járniuk a tulajdonviszonyok minden, nagyszabású elkobzások útján végbemenő erőszakos forradalmával, megfelelő biztosítékot kell kapnunk afelől, hogy az elkobzott tulajdon megvásárlói sokkalta szorgalmasabbak, erényesebbek, józanabbak lesznek, s kevésbé hajlanak arra, hogy a munkástól nyereségének méltánytalanul nagy részét csikarják ki, hogy saját maguk nagyobb részt fogyasszanak el, mint egyetlen embernek illik; illetve afelől, hogy módszeresebben és egyenlőbben tudják elkölteni a többletet, úgyhogy jobban megfelelnek az ésszerű költekezés követelményeinek, mint a régi birtokosok, legyen azok neve püspök, kanonok, javadalmas apát, szerzetes vagy bármi más. A szerzetesek lusták. Ám legyenek. Tegyük fel, hogy nincs más dolguk, mint a kórusban énekelni. Éppen olyan hasznos foglalatosság, mint azoké, akik se nem énekelnek, se nem beszélnek. Sőt, éppen olyan hasznos, mint azoké, akik a színpadon énekelnek. Éppen olyan hasznos a munkájuk,

mintha napéltig robotolnának a számtalan megalázó, szolgálai, emberhez nem illő, méltatlan s gyakran felette ártalmas és egészségtelen foglalkozás valamelyikében, amelyre a nemzetgazdaság szükségletei elkerülhetetlenül kárhoztatnak oly sok nyomorultat. Ha nem volna általában veszélyes megzavarni a dolgok természetes menetét, s bármilyen mértékben is akadályozni a forgalom ama nagy kerekét, melyet e boldogtalan emberek sajátosan vezérelt munkája lendít, összehasonlíthatatlanul jobban hajlanék arra, hogy erőnek erejével menekítsem ki őket siralmas iparkodásukból, mint hogy durván megzavarjam a kolostori elvonulás nyugodt békéjét. Az emberiség, s talán a politikus előrelátás is inkább az előbbi, mint az utóbbit igazolná. Erről a tárgyról már gyakran töprengtem, s soha nem érzelmek nélkül. Biztos vagyok benne, hogy a fényűzés igájának és a képzelet zsarnokságának való alávetés igényén kívül – melyek a föld többletterményét a maguk hatalmaskodó módján fogják elosztani – semmilyen szempont nem indokolhatja, hogy jól kormányzott államban ilyen szakmákat, foglalatosságokat megtűrjünk. De az ilyen elosztás céljait, úgy tűnik számomra, a barátok dologtalan költekezése éppen olyan jól szolgálja, mint a miénk: világi tétlenkedőké.

Amikor a birtok meghagyásának és a terv végrehajtásának előnyei egyenlőek, akkor nincs semmilyen indíték a változtatásra. De a jelen esetben talán nem is egyenlőek, s a különbség a meghagyás javára szól. Valójában nem úgy látom, hogy az elűzni szándékozottak költekezése olyan egyenes úton és általánosan vezetne azok megalázásához és megnyomorításához, akiket sújt, mint azoknak a kegyenceknek a költekezése, akiket helyettük a házukba költöztetnek. Miért kellene tűrhetetlennek tartani a nagybirtok költekezését, azaz a föld többlettermékének szétszórását, ha útja hatalmas könyvtárak összegyűjtésén keresztül visz, melyek az emberi szellem erejének és gyengeségének történetét tartalmazzák; ősi feljegyzések, érmék és pénzek gyűjteményein, melyek a törvényekről és a szokásokról tanúskodnak, s magyarázzák őket; festményeken és szobrokon, melyek a természet utánzásával ki-

terjeszteni látszanak a teremtés határait; a holtak nagy emlékművein, amelyek a síron túl is meghosszabbítják a tiszteletet, melyet az életben élveztek, s a kapcsolatokat, melyeket ápoltak; a természeti minták gyűjteményein, melyek a világban lévő összes fajok és családok afféle reprezentatív gyűlekezeteivé válnak, s jellegüknél fogva megkönnyítik, az érdeklődés felkeltésével pedig megnyitják a tudomány útjait? Ha a nagy állandó intézmények nagyobb biztonságot nyújtanak a költekezés e tárgyainak az egyéni kapzsiság és a tékozlás csapongó kedvteléseivel szemben, rosszabb-e ez, mint ha ugyanezek a hajlamok elszigetelt egyénekből lakoznak? Vajon a kőműves és az ács veritéke, akik a paraszt veritékében osztozva fáradoznak, nem éppen olyan kellemesen és egészségesen hullik-e a fenséges vallási épületek felhúzásakor és kijavításakor, mint amikor a fényűzés festett bódéit és szennyes ólait építik; éppen olyan tiszteletreméltó és hasznos módon ama szent építmények helyreállításán, melyeknek becsülete megszámlálhatatlan esztendeje nőttön nő, mint a mulékony kéjvágy pillanatnyi gyülekezőhelyeinek: operaházaknak, bordélyoknak, játékházaknak, klubházaknak, meg a Champ de Mars obeliszkjeinek a felállításakor?²⁰⁹ Rosszabbul használják fel az olajfa és a szőlőtőke többlettermését, ha olyan személyek szűkösen fenntartására fordítják, akiket jámbor képzeletük szárnyalása emel méltóságra, Isten szolgálatának magyarázása révén, mint ha azoknak a megszámlálhatatlan tömegét táplálja, akik az emberi gőgöt kiszolgáló haszontalan házicselédde alacsonyodnak? Kevésbé méltó a bölcs emberhez a templomok díszítésére költekezni, mint szalagokra, paszományokra, nemzeti színű kokárdákra, *petit maisonokra* és *petit souper-kra*²¹⁰, s megannyi majomságra és dőreségre, melyekre a fényűzés elherdálja feleslegét?

Még ezeket is elviseljük, nem azért, mintha kedvelnénk őket, hanem mert rosszabbtól tartunk. Azért tűrjük meg őket, mert a tulajdon és a szabadság bizonyos mértékig megköveteli a toleranciát. De miért helyezzük törvényen kívül a birtokok másikat, s bizonyosan minden szempontból dicséretesebb felhasználását? Miért fordít-

suk erőszakkal rosszra a jót a tulajdon megsértésével és a szabadság minden elvének meggyalázásával?

Az új egyének és a régi testület iménti összehasonlításakor azt feltételeztük, hogy az utóbbit semmiképpen sem lehet megreformálni. Megreformálás esetén azonban az a véleményem, hogy a szervezett testületek, akár kevesen, akár sokan alkotják őket, sokkal inkább alkalmasak arra, hogy az államhatalom által a köz irányítsa tulajdonuk felhasználását, tagjaik életformájának és szokásainak szabályait, mint ahogy az a polgárok mint egyének esetében valaha is lehetséges, vagy akár üdvös is lenne; s úgy tűnik nekem, hogy ez igen lényeges szempont mindenki számára, aki olyasmire vállalkozik, ami rászolgál a politikai vállalkozás elnevezésére. – Ennyit a kolostorok birtokairól.

Ami a püspökök, kanonokok és javadalmas apátok birtokában levő földeket illeti, nem vagyok képes rájönni az okára, hogy egyes földeket miért ne lehetne más módon is bírni, mint örökletes úton. Tud-e vállalkozni bármelyik filozófus-fosztogató hogy megmutassa, milyen tényleges vagy viszonylagos rossz származhat egy bizonyos nagy kiterjedésű földdarab birtoklásából, mely olyan személyek körében öröklődik, akiknek a jogcíme elvben minden esetben, s sokszor a gyakorlatban is kiemelkedő jámborságuk, erkölcsük és műveltségük; olyan földbirtokból, amelynek rendeltetése, hogy ha eljött a soruk, s kellőképpen rászolgáltak, megújulást és támogatást nyújtson a legnemesebb családoknak, a legalacsonyabbaknak pedig a méltóság és az emelkedettség eszközeivel szolgáljon; olyan birtok, amelynek élvezete valamilyen kötelesség teljesítésétől függ (bármilyen értéket tulajdonítsunk is ennek a kötelességnek), s birtokosainak jellemétől legalább a külsőségekben megköveteltetik az illendőség és az erkölcsi szilárdság; akiknek a vendégszeretet terén bőkezűséget, de egyszersmind mértéktelenséget kell tanúsítaniuk; akiknek jövedelmük egy részét jótékony célú bizománynak kell tekinteniük; s akik, ha kudarcot is vallanak megbízatásukban, s jellemük megromlásával egyszerű, közönséges világi nemesség vagy úrrá fájzanak el, semmi-

lyen szempontból sem rosszabbak, mint azok, akik az elkobzott birtokok élvezetében követni fogják őket? Az-e a jobb, ha a birtokok olyan emberek kezén vannak, akiknek nincsenek kötelezettségeik, vagy ha olyanokén, akiknek vannak – akiknek jelleme és hivatása az erényre irányul, vagy akiknek semmiféle szabályuk vagy útmutatójuk nincs birtokaik jövedelmének elköltésével kapcsolatban, csak saját akaratak és vágyaik? Ezeket a földeket még csak nem is a holtkéz törvényének megfelelően, illetve a vele járó állítólagos hátrányokkal birtokolják. Gyorsabb körforgásban cserélnek gazdát, mint bármilyen más föld. Semmilyen túlzás nem jó; ezért túlságosan nagy kiterjedésű földbirtokot csak élethossziglan lehet törvényesen bírni; de számomra nem tűnik súlyos sérelemnek bármely államra nézve, ha vannak bizonyos földek, amelyeknek a megszerzésére másként is van mód, mint előzetes pénzgyűjtéssel.

Igen hosszúra nyúlik ez a levél, bár a tárgy végtelen nagyságát tekintve persze inkább rövid. Különféle kitérők időnként elterelték figyelmemet a lényegről. Nem vonakodtam megadni magamnak a szabadságot, hogy megvizsgáljam, vajon nem találhatók-e olyan tényezőket a nemzetgyűlés tevékenységében, melyek megváltoztathatják vagy módosíthatják első érzéseimet. De minden csak annál szilárdabban megerősítette kezdeti benyomásaimat. Eredeti célom az volt, hogy áttekintsem a nemzetgyűlésnek a nagy és alapvető intézményekre vonatkozó elveit; s hogy összevessem mindazt, amivel Önök betöltötték a helyét mindannak, amit elpusztítottak, a mi brit alkotmányunk tagjaival. Ez a terv azonban nagyobb arányú, mint ahogy kezdetben számítottam, s úgy találom, Önök kevésbé hajlandóak bármilyen példából hasznot meríteni. Pillanatnyilag meg kell elégednem azzal, hogy néhány megjegyzést teszek az Önök rendszeréről, egy másik alkalomra félretéve azt, amit a mi gyakorlatban fennálló brit monarchiánk, arisztokráciánk és demokráciánk szelleméről szándékoztam mondani.

Áttekintettem a franciaországi kormányzó hatalom tetteit. Nem vitás, nagy nyíltsággal beszéltem róluk. Akik

elvből megvetik az emberiség ősidők óta létező józan értelmét, s új eszméken nyugvó társadalmi rend létrehozásán ügyködnek, persze nem várhatnak mást, mint hogy azok közülünk, akik többre tartják az egész emberi faj ítéletét az övéknél, próbatételnek vetik alá őket és elképzéseiket. Magától értetődőnek kell elfogadniuk, hogy nagy tiszteletben tartjuk eszüket, tekintélyüket viszont egyáltalán nem. Az emberiség egyetlen nagy hatású előítélete sem szól mellettük. Nyíltan hirdetik az ezekkel szembeni ellenségességüket. Természetes, hogy nem várhatnak támogatást attól a hatástól, amelyet minden más tekintéllyel együtt letaszítottak bírói székéből.

Soha nem tudom ezt a gyűlést egyébnek tekinteni, mint olyan emberek önkéntes társulásának, akik kihasználták a körülményeket, hogy megkaparinthassák az államhatalmat. Nem élvezik azt a fajta szentesítést és autoritást, amellyel első ízben összeültek. Egészen más jellegű autoritásra tettek szert; s teljesen átalakították és feje tejére állították az összes viszonyt, mely eredetileg egymáshoz fűzte őket. A hatalmat, melyet gyakorolnak, nem az állam alkotmányjoga alapján bírják. Eltávolodnak azoknak az embereknek az utasításaitól, akik kiküldték őket; pedig mivel a gyűlés nem az ősi szokás vagy a megállapított törvények szerint működött, ezek az utasítások képezték hatalmuk egyetlen forrását.²¹¹ Tetteik közül a legjelentősebbeket nem elsöprő többségekre támaszkodva hajtották végre; s az idegenek el fognak tűnődni mind az indoklásain, mind a határozatain ezeknek a szoros kimenetelű szavazásoknak, melyek az egésznek csupán vélelmezhetően hordozzák az autoritását.

Ha ezt az új kísérleti kormányzatot mint az elűzött zsarnokság helyetti szükségmegoldást állították volna fel, az emberek megelégneznék a preskripció megkövetelte időt, mely törvényessé érleli az olyan kormányzatokat, amelyek erőszakban fogantak. Mindenki, aki a polgári rend megőrzésére ösztönző érzelmeket táplál, már bölcsőjében is legitimnek ismerné el azt a gyermeket, akit a célszerűség nyomatékos elvei hoztak a világra, amelyeknek minden kormányzat köszönheti a létét, s amelyekkel

további fennmaradásukat igazolják. De késlekednek és vonakodnak pártfogásukban részesíteni egy olyan hatalom működését, mely nem törvénynek, nem is szükségszerűségnek köszönheti létezését; hanem éppen ellenkezőleg, azokban a bűnökben és sötét mesterkedésekben fogant, amelyek gyakran felkavarják, s olykor szét is rombolják a társadalom egységét. E gyűlésnek alig egyéves a preskriptív joga. Saját maguk esküsznek rá, hogy forradalmat hajtottak végre. Forradalmat csinálni olyasmi, ami *prima fonte* megkövetel valamilyen apológiát. Forradalmat végrehajtani annyi, mint felforgatni országunk régi állapotát; s ilyen erőszakos eljárás megindoklása nem hétköznapi érvekért kiált. A közfelfogás feljogosít bennünket arra, hogy kevesebb bámulattal és tisztelettel vizsgáljuk meg egy új hatalom megszerzésének módját és bíráljuk felhasználását, mint ami egy szilárd és elismert hatalomnak általában kijár.

Hatalmának megragadásában és biztosításában a gyűlés olyan elvek alapján tevékenykedik, amelyek a legnagyobb ellentétben állnak azokkal, amelyek a felhasználásában állítólag inspirálják. Egyetlen észrevétel e különbséggel kapcsolatban elvezet magatartásuk valódi szelleméhez. Minden, amit hatalmuk megszerzéséért és megtartásáért tettek és tesznek, a legközönségesebb mesterkedésekkel történik. Éppen úgy járnak el, mint korábban becsvágyó elődeik. Kövessük nyomon minden fortélyukat, csalásukat, erőszakos tettüket, s nem találunk semmit, ami újdonság lenne. A prókátor aprólékos pontosságával követik a precedenseket és példákat. Soha nem távolodnak el jöttányira sem a zsarnokság és a bitorlás megbízható receptjétől. Ám a közjóval kapcsolatos minden intézkedésüknek ezzel éppen ellentétes volt a szelleme. Ott mindent a kipróbálatlan elméletek szeszélyére bíznak; a köz legdrágább érdekeit feláldozzák ama zavaros elméletek kedvéért, amelyekre egyikük se bízna szívesen magánérdekeinek legjelentéktelenebb részét sem. Azért tesznek ilyen különbséget, mert a hatalom megszerzésének és megtartásának vágyában teljes mértékben elszámtak; ott a kitaposott ösvényt járják. A közérdeket, mivel

valójában nem törődnek vele, teljesen a végzetre hagyják; azért mondom, hogy a végzetre, mert semmi sincs, ami elgondolásaik jótékonyágát tapasztalati úton bizonyítaná.

Mindig tisztelettel vegyes sajnálkozással kell szemlél-nünk azoknak a hibáit, akik félénkek és kételkednek ma-gukban az emberiség boldogságát érintő kérdésekben. De ezekben az urakban semmi sincs abból a szülői gon-doskodásból, mely fél egy kísérlet kedvéért darabokra szabdalni a csecsemőt. Ígéreteik parttalanságában és jós-lataik magabiztosságában messze túltesznek a sarlatánok minden kérkedésén is. Pimasz elbizakodottságuk mintegy ösztönöz és serkent arra, hogy megvizsgáljuk ennek alap-jait.

Meggyőződésem, hogy vannak jelentős képességű fér-fiak a nemzetgyűlés népvézerei között. Egyesek közülük ékesszólásról tesznek tanúbizonyságot beszédeikben és írásaikban. Ez nem lehetséges nagy és kiművelt tehetség hiányában. Ám létezhet ékesszólás anélkül, hogy önma-gához mérhető bölcsességgel párosulna. Amikor képessé-gekről beszélek, különbséget kell tennem. Amit rendsze-rük támogatására tettek, az arról árulkodik, hogy nem hétköznapi emberekről van szó. Magában a rendszerben, azaz a polgárok jólétének és biztonságának megvalósítá-sára és az állam erényének és nagyságának elősegítésére létrehozott republikánus berendezkedésben megvallom, képtelen voltam bármi olyanra akadni, ami egy pillanatig is rátermett és cselekvésre kész szellem munkájáról, vagy akár a hétköznapi bölcsesség intézkedéseiről tanúskodna. Úgy látszik, mintha céljuk minden téren az lett volna, hogy elkerüljék a *nehézségeket*, félresikolhassanak előlük. A nagy tanítók dicsősége minden mesterségben az, hogy megütköznek és győzedelmeskednek; miután az első ne-hézségeket maguk alá gyűrték, ezt újabbak leküzdésének eszközévé fordítják; hogy ez lehetővé tegye tudományuk birodalmának kiterjesztését; s akár eredeti eszméik ható-sugarán, sőt az emberi értelem határain is túl hatoljanak előre. A nehézség szigorú tanító, melyet egy atyai gyámo-lító és törvényhozó legmagasabb rendelete állított elénk,

aki jobban ismer és jobban is szeret bennünket, mint mi magunk. *Pater ipse colendi haud facilem esse viam voluit.*²¹² Aki birokra kel velünk, az megerősíti elszántságunkat és fokozza képességeinket. Ellenfelünk a segítő-társunk. E baráti szembenézés a nehézséggel rákényszerít arra, hogy célunkkal közelebbről megismerkedjünk, s minden összefüggésben megvizsgáljuk. Nem tűri, hogy felületesek legyünk. Az e feladat megértését szolgáló idegek fejletlensége, s a ravaszkodó leegyszerűsítések és csalóka kis könnyítések iránti korcs hajlam hívta életre a világ minden részében az önkényes hatalommal felruházott kormányzatokat. Ezek hozták létre Franciaországban az egykori királyi önkényuralmat. Ezek teremtették meg a köztársasági önkényuralmat is Párizsban. Ezeknél a bölcsesség hiányosságait az erőszak bősége hivatott pótolni. Semmit sem nyernek ezzel. Mivel tevékenységüket a restség elvén kezdték meg, a rest emberek közös sorsára jutnak. A nehézségek, melyek elől inkább kitértek, mint megmenekültek, útközben újból rájuk akadnak; megsokasodnak és egyre bonyolódnak körülöttük; a zavaros részletek labirintusán keresztül olyan buzgólkodásba kényszerülnek, melynek se határa, se iránya; s végül egész alkotásuk gyenge, hibás és bizonytalan lesz.

A nehézségek leküzdésére való képtelenségük volt az oka annak, hogy Franciaország önkényes gyűlése abolícióval és teljes rombolással fogott reformterveinek megvalósításához.* De vajon a rombolásban és a pusztításban jutnak kifejezésre a képességek? Ezt a csőcselékeik ép-

* A gyűlés egy vezető egyénisége, Rabaud de St Etienne úr²¹³ a lehető legvilágosabban juttatta kifejezésre eljárásuk alapelveit. Mi sem lehetne egyszerűbb: – „*Tous les établissements en France couronnent le malheur du peuple; pour le rendre hereux il faut le renouveler; changer ses idées; changer ses loix; changers ses moeurs; ... changer les hommes; changer les choses; changer les mots ... tout détruire; oui, tout détruire; puisque tout est à recréer.*”²¹⁴ Ezt az urat elnökévé választotta egy gyűlés, mely nem a *Quinze vingt*-ben, s nem is a *Petites Maisons*-ban²¹⁵ ülésezett; s magukat értelmes lényeknek tartó személyekből áll; ám sem eszméi, sem a nyelvezete, sem a magatartása nem különbözik a legcsekélyebb mértékben sem azoknak a szónoklataitól, nézeteitől és cselekedeteitől a gyűlésben és azon kívül, akik a ma Franciaországban működő gépezetet irányítják.

pen úgy meg tudják tenni, mint a gyűléseik. E feladatra a legsebésebb értelem és a legdurvább kéz is több, mint alkalmas. A tombolás és az őrzöngés egy fél óra alatt nagyobb pusztításra képes, mint amit a bölcsesség, a körültekintés és az előrelátás száz esztendő alatt felépíthet. A régi intézmények hibái és fogyatékoságai szemmel láthatóak és kézzel foghatóak. Nem kell hozzá túl nagy képesség, hogy felhívjuk ezekre a figyelmet; s ahol abszolút hatalom áll rendelkezésre, ott csak egyetlen szó kell, hogy a hiba és maga az intézmény együtt számoltassék fel teljes mértékben. Ez a tunya, mégis nyughatatlan hajlam, mely kedveli a restséget, de gyűlöli a nyugalmat, irányítja e politikusokat, amikor munkához látnak, hogy betöltsék a helyét annak, amit leromboltak. A visszajára fordítani mindent, amit addig tapasztaltak, éppen olyan egyszerű, mint rombolni. Nincs semmi nehézség abban, amit még soha nem próbáltak. A bíráló szinte zavarban van, ha olyasminek kell megállapítani a fogyatékoságait, ami korábban nem létezett; s a mohó rajongásnak és a csalfa reménynek egyaránt tág tere nyílik az álmodozásra, amiben csekély, vagy semmiféle ellenállásba nem ütköznek.

Egyszerre megőrizni és megújítani egészen más dolog. Ha egy régi intézmény hasznos részeit megtartják, s ha azt is, amit hozzátesznek, a megtartott részekhez kell igazítani, élénk szellemre, szilárdan kitartó figyelemre, s megoldásokkal bőségesen szolgáló értelem forrásaira van szükség; ezeket az ellentétes bűnök egyesített erejével való folytonos küzdelemben kell köszörűlni; szemben a macakssággal, mely elutasít mindennemű fejlődést, s a léhasággal, mely ráunt mindarra és utálkodik mindattól, ami a birtokában van. Ám közbevetethetik, hogy: „Az ilyen folyamat lassú. Nem méltó egy olyan gyűlés munkájához, melynek dicsősége abban áll, hogy néhány hónap alatt elvégzi évszázadok feladatait. A reformnak ez a módja akár évekig is elhúzódhat.” Nem kétséges, hogy elhúzódhat, s el is kell húzódnia. Annak a módszernek, amelyiknek az idő az egyik segítőtársa, az egyik erénye éppen az, hogy működése lassú, s ezért egyes esetekben szinte érzékelhetetlen. Ha a körültekintés és az elővigyázatosság hozzá-

tartozik a bölcsességhez, amikor élettelen anyaggal dolgozunk, akkor bizonyos, hogy abban az esetben egyenesen kötelező hozzájuk folyamodni, ha rombolásunk és építésünk tárgya nem téгла és fa, hanem érző lények, akiknek helyzetén, állapotán, szokásain hirtelen változtatva, tömegek sorsát pecsételhetjük meg. De úgy tűnik, Párizsban az az uralkodó nézet, hogy az érzéketlen szív és a kétely nélküli önbizalom a tökéletes törvényhozó egyedüli kritériumai. Nagyban különbözik ettől az én felfogásom e magas hivatalról. Az igazi törvényhozónak csupa érzékenységgel teli szíve kell hogy legyen.²¹⁶ Szeretnie és tisztelnie kell fáját, s tartania önmagától. Vérmérséklete lehet olyan, hogy végső célját egyetlen ösztönös mozdulattal ragadja meg; de a feléje tett lépéseknek alaposan átgondoltnak kell lenniük. Politikai intézkedést, mivel társadalmi célok érdekében kifejtett munkáról van szó, csakis a társadalomhoz illő eszközökkel szabad végrehajtani. Szellemnek szellemmel kell együttműködnie. Időre van szükség, hogy megvalósíthassuk a szellemeknek azt az egyesülését, mely egyedül képes létrehozni az általunk célul tűzött jót. Türelemmel többre megyünk, mint erővel. Ha bátorkodhatom arra hivatkozni, ami Párizsban olyannyira kiment a divatból, mármint a tapasztalatra, elmondhatom, hogy pályámon ismeretségre kerültem, s amennyire tőlem tellett, együtt is működtem több nagy emberrel; s még soha nem láttam tervet, amelyen ne javítottak volna olyan emberek észrevételei, akiknek szellemi képességei jóval alatta maradtak az ügy vezetését kezükben tartó személyekénél. Lassú, de lankadatlan előrehaladás esetén minden lépés hatása gondosan megfigyelhető; az első lépés sikere vagy balsikere megvilágítja az utat a következőhöz; s fény fény után biztonságosan vezet át az egész vállalkozáson. Biztosítjuk, hogy a rendszer egyes részei ne ütközzenek egymással. Gondoskodunk arról, hogy a legígéretesebb találmányokban is ott lappangó rossz ne bontakozhasson ki. A lehető legkisebb előnyt áldozzuk fel egy másik kedvéért. Kiegyenlítünk, egyeztetünk, súlyegyent képezünk. Képessé válunk arra, hogy elmentmondásmentes egészben egyesítsük a különféle rend-

ellenességeket és egymással versengő elveket, melyek az emberek szellemében és ügyeiben mindig is megtalálhatók. Ebből adódik az a kiválóság, mely nem az egyszerűségben, hanem sokkal magasabb rendű módon, az összetettségben nyilvánul meg. Amikor az emberiség nemzedékek hosszú sorára kivetített nagy érdekeiről van szó, e generációknak részt kell engedni azokban a tanácskozássokban, amelyek oly mély hatással lesznek rájuk. Ha az igazságosság ezt megköveteli, a feladat szükségessé is teszi, hogy több szellem segítse elő megvalósulását, mint amennyit egyetlen kor adhat. A dolgok ilyen szemléletéből fakad, hogy a legjobb törvényhozók gyakran megelégedtek azzal, hogy megállapítottak valami biztos, szilárd kormányzati vezérelvet; olyanféle hatalmat hoztak létre, melyet a filozófusok képlékeny természetűnek neveznek; s miután az elvet leszögezték, hagyták, hogy saját magától működjön.

Ilyen módon eljárni, azaz egy uralkodó elv jegyében, s termékeny energiával, számomra a mély bölcsesség ismerve. Amit az Önök politikusai a merész és szívós génusz jegyeinek vélnek, csupán a tehetség szánnivaló hiányának a bizonyítékai. Heves sietségük és a természetes folyamatokkal való dacolásuk arra vezet, hogy vakon sodródni minden szélhámos és kalandor, alkimista és sarlatán karjaiba. Lemondanak arról, hogy felhasználjanak bármit, ami hétköznapi. Az ő gyógyászati rendszerükben nincs helye a diétának. A legrosszabb az, hogy e vonakodásuk az egyszerű nyavalyák közönséges módszerekkel való kikúrálásától nemcsak a felfogásuk fogyatékoságából, hanem attól tartok, rosszindulatú hajlamukból következik. Úgy látszik, az Önök törvényhozói minden hivatásról, rendről és méltóságról alkotott nézetüket a gúnyírat-szerzők szónoklataiból és bohóckodásaiból merítik, akik maguk is meglepődnének, ha betű szerint kellene ragaszkodniuk a saját maguk által leírtakhoz. Azáltal, hogy csak rájuk hallgatnak, az Önök vezetői mindennek csak a bűnös és hibás oldalát látják, méghozzá a legtúlzóbbszínben feltüntetve. Bármilyen ellentmondásnak tűnik, semmi kétség, hogy úgy van: azok, akik a hibák felkutatásával

és feltáráásával foglalkoznak, általában nem alkalmasak a megújítás munkájára. Szellemük ugyanis nemcsak hogy nincs felszerelve a jóság és az igazságosság példáival, hanem alkatuknál fogva nem lelik örömeiket abban, hogy ilyesmi felől gondolkodjanak. A bűnök iránti túlzott gyűlöletük miatt túl kevésbé szeretik az embereket. Ezért nincsen semmi csodálnivaló abban, hogy nem szívesen szolgálnák őket, s képtelenek is erre. Ebből származik némely vezetőiknek az a vérükben lévő hajlandósága, hogy mindent darabjaira bontsanak szét. E gonosz játékban fejtik ki minden *négykarú* tevékenységüket.²¹⁷ Ami a többit illeti, az ékesen szóló írók paradoxonjait, melyeket pusztán a képzelet játékaként, tehetségük kipróbálására, az érdeklődés felcsigázására, meglepetéskeltés céljából írtak, ezeket az urak nem az eredeti szerzők szellemében, azaz ízlésük csiszolására, stílusuk fejlesztésére használják fel. E paradoxonok kezükön a cselekvés szilárd fundamentumává lesznek, melyek alapján a legfontosabb államérdekeket szabályozzák. Cicero kacagtatón írja le, hogyan törekedett Cato a politikában ama iskolai paradoxonok alapján tevékenykedni, amelyek a sztoikus filozófia ifjú tanulmányozóinak a szellemét foglalkoztatták.²¹⁸ Ha ez igaz volt Cato esetében, ezek az urak most éppen úgy utánozzák őt, mint egyesek a maga idejében – *pede nudo Catonem*.²¹⁹ Hume úr elbeszélte nekem, hogy magától Rousseau-tól hallotta szerkesztési elveinek titkát.²²⁰ Ez az éles szemű, bár szeszélyes megfigyelő észrevette, hogy a közönségnek azzal lehet meglepetést okozni, s érdeklődését felkelteni, ha valami csodásat produkálunk; hogy a pogány mitológia csodái rég elvesztették hatásukat; hogy a regények óriásai, varázslói, tündérei és hősei, akik ezután következtek, kimerítették a hiszékenység korokban meglévő tartalékait; hogy a mostani írók számára nem maradt egyéb, mint a csodásnak az a válfaja, amelyet még mindig elő lehet állítani, sőt még nagyobb hatással, mint valaha, bár más módon; azaz az életben, a szokásokban, a jellemekben és a különböző helyzetekben rejlő csodák, melyek a politikában és az erkölcsökben új, előre nem látott fordulatokat idézhetnek elő. Úgy hiszem, ha Rous-

seau életben volna, s éppen *lucidum intervallumainak* egyikét élné, megdöbbenéssel tapasztalná tanítványainak tombolását, akik paradoxonaikban szolgai imitátorok, s még hitetlenkedésük is fenntartás nélküli hitről tanúskodik.

Azoknak, akik jelentős dolgokra vállalkoznak, még ha megszokott úton teszik is, alapot kell adniuk arra, hogy tehetséget feltételezzünk róluk. Ám az állam gyógyítójának, aki, nem elégedvén meg a bajok orvoslásával, az alkotmány megújításába fog, nem mindennapi képességeket kell felmutatnia. A bölcsesség felette kivételes jegyeinek kell megmutatkoznia azoknak a szándékaiban, akik nem folyamodnak semmiféle gyakorlathoz, semmilyen mintát nem másolnak. Tapasztaltunk-e ilyet? Az alábbiakban áttekintést adok (a tárgyhoz képest igen röviden) arról, amit a gyűlés végzett, először is a törvényhozás szerkezetével; majd a végrehajtásával; aztán az igazságszolgáltatásával: ezt követően pedig a hadsereg felépítésével kapcsolatban; s a pénzügyi rendszerrel fejezem be, hogy láthassuk, vajon árulkodik-e terveiknek bármely részlete olyan rendkívüli tehetségről, mely igazolhatja e merész vállalkozók felsőbbrendűségét, melyet az emberiséggel szemben a magukénak vallanak.

Az új köztársaság szuverén és uralkodó részének felépítésétől kell várnunk, hogy kifejezésre juttassa képességeiket. Ebben kellett bizonyítaniuk jogcímüket dolyfős igényükre. Ami általában a tervet illeti, s az érveket, amelyekre alapozzák, a gyűlés 1789. szeptember 29-i jegyzőkönyvére hivatkozom, s azokra az ezt követő tettekre, melyek bármi változtatást eszközöltek a terven. Amennyire egy némileg zavaros ügyben világosan láthatok, a rendszer lényegében ugyanolyan maradt, amilyennek eredetileg megalkották. Néhány megjegyzésem annak szellemét, irányvonalát, valamint egy olyan népi állam megszerkesztésére való alkalmasságát fogja taglalni, amilyennek a magukét tartják, s mely megfelel azoknak a céloknak, amelyeknek a jegyében minden államot, de különösen az ilyen államot létrehozzák. Egyúttal azt is meg fogom vizsgálni, hogy mennyire következetes saját elveit.

A régi intézmények próbája hatásukban áll. Ha a nép boldog, egységes, jómódú és hatalmas, a többit már elképzelhetjük. Feltételezhetjük, hogy jó az, ami jóra vezet. A régi intézményekben különféle eszközök szolgálták az elmélettől való eltérések helyreigazítását. Ezek az intézmények tulajdonképpen különböző szükségletek és alkalmak termékei. Ritkán alkotják őket valamilyen elmélet alapján; inkább az elméleteket vezetik le belőlük. Gyakran adják példáját annak, hogy a cél ott valósul meg a legjobban, ahol az eszközök nem teljesen egyeztethetők össze azzal, amiről úgy képzeljük, hogy az eredeti terv lehetett. A tapasztalat tanította eszközök jobban szolgálhatják a politikai célokat, mint azok, amelyeket az eredeti tervben kiagyaltak. Visszahatnak a kezdeti szervezetre, s olykor megjavítják magát az elgondolást, amelytől eltávolodni látszottak. Úgy vélem, mindez érdekesen bemutatható a brit alkotmány példáján. A legrosszabb esetben is legalább megtaláljuk és helyesbítjük a különféle számítások hibáit és eltévelyedéseit, s a hajó halad útján. Ez a helyzet a régi rendszerekkel; egy új és elméleti rendszertől azonban elvárják, hogy minden leleménye láthatólag megfeleljen céljának; különösen ott, ahol a tervezők nem bajlódnak azzal, hogy igyekezzenek az új épületet egy régihez illeszteni akár a falakban, akár az alapokban.

A francia építészek, törmelékként félresöpörve mindent, amit találtak, s díszkertjeik ápolóihoz hasonlóan mindent pontosan elegyengetve, a helyi és az általános törvényhozást három különböző alapra kívánják állítani; az egyik geometriai, a másik aritmetikai, a harmadik pedig gazdasági; az első *területi alapnak* nevezik; a másodikat *népességi alapnak*; a harmadikat *adózási alapnak*. Hogy az első célt megvalósítsák, országuk területét nyolcvanhárom darabra osztják, szabályos, tizennyolcszor tizennyolc mérföldes négyszögekre. E nagy osztatokat *Departement*nek nevezik. A négyszöges méricskéléssel továbbhaladva ezeket ezerhét-száz-húsz *Commune* elnevezésű körzetre bontják. Ezeket ismét tovább forgácsolják, továbbra is négyszögekre, még kisebb területekre, melyeknek a neve *canton*, s számuk 6.400.²²¹

Első pillantásra ez a mértani alapelv nem mutat sem túl sok csodálni, sem kárhozthatni valót. Nem kíván meg nagy törvényhozói képességeket. Egy ilyen terv megalkotásához nincs szükség többre, mint egy precíz, láncsal, irányzóval és teodolittal felszerelkezett földmérőre. Az ország régi egységeinek határait a különböző korokban mindenféle véletlenek, a különféle tulajdoni és jogi viszonyok apálya és dagálya határozta meg. Kétségtelen, hogy e határokat nem valami szilárd rendszer szerint vonták meg. Nem is volt persze mentes hátrányoktól; ám ezek olyan hátrányok voltak, melyeknek a hagyomány megtálla ellenszerét, türelmességet szerzett, s melyeket a szokás a körülményekhez igazított. Ebben az új négyszög-ánégyszögben burkolatmintában, ebben a szervezetben vagy szervezetszerűségben, mely nem átgondolt elveken, hanem Empedoklész és Buffon²²² rendszerein alapul, lehetetlen, hogy ne üsse fel a fejét számtalan helyi kellemtelenség, melyekhez az emberek nincsenek hozzászokva. Ezeken azonban lépünk túl, mert közelebbi meghatározásuk az ország olyan pontos ismeretét követelné meg, amelynek nem vagyok birtokában.

Mikor aztán arra került sor, hogy ezek az állami földmérők megvizsgálják méricskéléseik eredményét, hamarosan rájöttek, hogy a politikában a legfélrevezetőbb dolog a geometriai bizonyítás. Ekkor másik alapvetéshez (vagy inkább támasztékhoz) folyamodtak, hogy aládúcolják a hibás alapjain billegő építményt. Világos volt, hogy a talaj minősége, a lakosok száma, vagyoni helyzete és adózásának mértéke olyan mérhetetlen különbségeket eredményez négyszög és négyszög között, hogy az államban a területfelmérés a hatalom elosztásának legnevetsegebb mércéjévé válik, a geometriai egyenlőség pedig az emberek elosztásának legnagyobb egyenlőtlenségévé. Mégsem voltak képesek felhagyni vele. Hanem polgári és politikai képviselőtüket három részre osztva az egyik részt a négyszöges osztásnak adták oda, anélkül hogy bármilyen tény vagy számítás alapján meggyőződtek volna arról, hogy akármilyen elv szerint is valóban egyharmadnak kell-e lennie. Miután azonban a hozomány e harmad-

részét a geometriának adták, feltételezem, ama fenséges tudomány iránti tiszteletből, hagyták hogy a másik kettőn a népesség és az adózás marakodjon.

Amikor sor került arra, hogy a népességi elv felől intézkedjenek, nem tudtak olyan zökkenőmentesen eljárni, mint a geometria terén. Az aritmetika itt befolyással volt a jogi metafizikára. Ha ragaszkodtak volna metafizikai elveikhez, akkor a számtani művelet egészen egyszerű lett volna. Szemükben az emberek szigorúan egyenlőek, s egyenlő jogokra termettek saját kormányzatuk alatt. E rendszer szerint minden főnek megvan a szavazata, s mindenki közvetlenül adná le a vosát arra a személyre, aki a törvényhozásban képviselné. „De csak szelíden – apránként, még ne.”²²³ E metafizikai elvnek, mely előtt meg kellett hajolnia törvénynek, szokásnak, hagyománynak, körületekintésnek és értelemnek, magának is meg kell hajolnia a gyűlés tetszése előtt. Számos lépcsőfoknak, s néhány állomásnak kell közbeesnie, mielőtt a képviselő kapcsolatba kerülhetne választójával. Sőt, mint látni fogjuk, e két személy valójában soha nem érintkezik egymással. Először is, a *kanton* választópolgárainak, akik az úgynevezett *elsődleges gyűléseket* alkotják, *feltételeknek* kell megfelelniük.²²⁴ Hogyan? Feltételekhez kötik az emberek elidegeníthetetlen jogait? Igen; de csak nagyon csekély mértékben. Igazságtalanságunk csak nagyon kevésbé lesz zsarnoki; csupán három napi munkának a köz számára befizetett értéke. Nos, kész vagyok elismerni, hogy ez nem sok cserébe akármértékű, kivéve az Önök egyenlősítő elvének teljes felforgatásáért. Mint feltétellel akár ne is törődünk vele; mivel egyetlen célnak sem felel meg, amelyekre a feltételeket általában bevezetik: s az Önök eszméi szerint éppen azt az embert zárja ki a szavazati jogból, akinek természetes egyenlősége a leginkább védelemre és oltalomra szorul; arra az emberre gondolok, akinek a természetes egyenlőségén kívül semmije sincs, ami megvédhetné. Megparancsolják neki, hogy vásárolja meg a jogot, amelyről korábban azt állították, hogy ingyen adta neki születésekor a természet, s a földön semmiféle hatalom nem foszthatja meg tőle törvényes úton.

Azzal a személlyel szemben, aki nem tud megfelelni piaci követelményeiknek, a kezdet kezdetén zsarnoki arisztokráciát valósítanak meg Önök, akik színleg esküdt ellenségei annak.

A rangsorolás tovább folytatódik. A kanton elsődleges gyűlései küldötteket választanak a községtanácsba; egyet minden kétszáz, feltételeknek megfelelő lakosra. Íme az első szűrő, melyet az elsődleges választó és a törvényhozó képviselő közé iktatnak; s ekkor egy újabb sorompót eskábálnak, hogy még egy megszorítással sarcolják meg az emberi jogokat: soha nem választható ugyanis a községtanácsba az, aki nem fizet tíz napi munka értékével egyenlő adót. S még mindig nem értünk a végére. Van még egy rangsorolás.* E községtanácsok, melyeket a kantonok választanak, választják a küldötteket a megyébe; akik szintén megválasztják a maguk küldötteit a Nemzetgyűlésbe. Itt van a harmadik értelmetlen megszorítással létrehozott akadály. A nemzetgyűlés minden tagja közvetlen adóként egy *ezüstmárka* értékét kell hogy befizesse. Mindezekről a megszorító akadályokról egyformán kell gondolkodnunk: elégtelenek ahhoz, hogy a képviselői függetlenséget biztosítsák; csak ahhoz elég erősek, hogy semmibe vegyék az emberi jogokat.

Ebben az eljárásban, mely alapvető elemeiben színleg csakis a *népességre* van tekintettel a természetes jogok elve alapján, leplezetlenül figyelnek a *vagyonra*; ami legyen bármilyen igazságos és ésszerű más rendszerekben, az övékben teljesen tarthatatlan.²²⁵

Mikor áttérnek harmadik alapelvükre, az *adózásra*, azt tapasztaljuk, hogy még tökéletesebben szem elől tévesztették az ő emberi jogaikat. Ez a végső alapelv *teljességgel*

* A gyűlés a bizottság tervének kivitelezésekor bizonyos változtatásokat eszközölt. Kitérőlték a rangsor egyik lépcsőjét, az *első* megsemmisítési ellenvetéseim egy részét: ám a legfőbb kifogás, vagyis hogy rendszerükben az elsődlegesen szavazó választónak nincs kapcsolata a törvényalkotó képviselővel, teljes mértékben érvényben marad. Vannak egyéb átalakítások is, némelyek talán jobbító, mások bizonyosan rontó hatásúak; a szerző számára azonban e kisebb változtatások erőnei és hátrányai jelentéktelennek tűnnek, ha egyszer maga a rendszer hibás és esztelen.

a tulajdonra épül. Ezáltal olyan elvet fogadnak el, mely homlokegyenest különbözik az emberek egyenlőségének elvével, teljesen összeegyeztethetetlen azzal; ám mihelyt ezt az elvet elfogadják, (mint rendszeren) azonmód alá is aknázzák; s (mint azonnal látni fogjuk) nem azért aknázzák alá hogy a vagyonok egyenlőtlenségét a természetes szinthez közelítsék. A képviselő további, harmadik része (melyet kizárólag a magas adót fizető személyeknek tartanak fenn), csak a *kerületre* lesz figyelemmel, nem pedig az ottlakó egyénekre, akik fizetnek. Érvelésük menetében könnyű észrevenni, mennyire zavarba ejti őket az emberi jogokról szóló eszmék és a vagyon által élvezett előjogok közti ellentmondás. Az alkotmánybizottság hajlandó elismerni, hogy a kettő teljesen összeegyeztethetetlen. „Ami az adózást illeti – mondják – jelentősége kétségkívül semmi, ha a kérdést az egyéni politikai jogok mérlegére tesszük; amelyek nélkül a személyes *egyenlőség elpusztulna, s a vagyonosok arisztokráciája* jönne létre. E kellemetlenség azonban teljesen megszűnik, mihelyt az adózás arányosságára csak nagy tömegekben, kizárólag tartomány és tartomány között vagyunk figyelemmel; ebben az esetben csakis azt szolgálja, hogy igazságos arányok alakuljanak ki a városok között anélkül, hogy ez a polgárok egyéni jogait befolyásolná.”

Itt tehát az *adózási elvet*, már ami az ember és ember közötti arányokat illeti, elutasítják, mint aminek semmi jelentősége, s káros az egyenlőségre nézve; mivel a *vagyoni arisztokrácia* kialakulásához vezet. Mégsem adhatják fel azt. S a problémától való megszabadulás módja az, hogy úgy állítják be, mintha az egyenlőtlenség a megyék között lenne, míg minden egyes egyént minden megyében meghagynak a pontos egyenlőségben. Ne feledjük, hogy ez az egyének közötti egyenlőség szertefoszlott, mihelyt a megyéken belüli feltételeket megállapították; az sem tűnik túlságosan nagy jelentőségűnek, hogy az emberek egyenlőségét tömegesen vagy egyénileg sértik meg. Az egyén jelentősége nem ugyanaz egy kevesek által képviselt tömegben, mint olyanban, amelyet sokan képviselnek. Arcátlanúság lenne azt állítani egy egyenlőségre félté-

keny embernek, hogy az a választó, aki három tagra voksol, ugyanolyan választójoggal rendelkezik, mint aki tízre szavaz.

Most vegyük a másik szempontot, s tegyük fel, hogy az adózás, tehát a vagyon szerinti képviselet eszméje jó elgondolás, s köztársaságuk szükséges alapelve. E harmadik alapelvben feltételezik, hogy a vagyont tisztelni kell, s hogy az igazságosság és a megfontoltág azt követeli, hogy a vagyon az embereket valamiképpen nagyobb részre jogosítsa fel a közügyek irányításában; most azt kell megnéznünk, hogyan gondoskodik a gyűlés a gazdagok kiemelkedéséről, vagy akár pusztá biztonságáról azáltal, hogy gazdagságuk miatt kerületükre ruházza azt a nagyobb mérvű hatalmat, amelyet személyesen megtagadtóluk. Készségesen elismerem (sőt, alapvető elvként fektetném le), hogy demokratikus alapú köztársasági rendszerben a gazdagoknak nagyobb biztosítékokra van szükségük, mint a monarchiákban. Ki vannak téve az irigységnek, s az irigységen keresztül az elnyomásnak. A jelenlegi rendszerben lehetetlen megjósolni, hogy milyen előnyük származik abból az arisztokratikus jellegű előjogból, melyen a tömegek képviseletének egyenlőtlensége alapul. A gazdagok nem érezhetik ezt sem a méltóság támogatásának, sem a vagyon biztosításának: hiszen az arisztokratikus tömeg tisztán demokratikus elvek alapján keletkezik; s a túlsúly, amellyel az általános képviseletben felruházták, egyáltalán nem áll kapcsolatban vagy összefüggésben azokkal a személyekkel, akiknek a vagyona okán a tömeg a felsőbbbségét bevezették. Ha a terv kiigazolója a gazdagokat adóik nagysága miatt valamilyen kedvezményben akarták részesíteni, akkor az előjogokat vagy az egyes gazdagokra kellett volna ruháznuk, vagy egy gazdag emberekből álló osztályra (ahogy a történetírók szerint Servius Tullius²²⁶ tette a korai római alkotmányban); a gazdagok és a szegények közötti versengés ugyanis nem területek, hanem egyes személyek közötti küzdelem; nem körzetek, hanem rendek közötti vetélkedés. A rendszer jobban megfelelne céljának, ha megfordítanák; ha a tö-

megek szavazatát egyenlővé alakítanák, s ha a szavazatok minden egyes tömegben belül vagyonhoz arányítanák.

Tételezzük fel (nem nehéz feladat), hogy egy kerületben valaki annyi adót fizet, mint a szomszédai közül százan együttvéve. Ezekkel szemben csupán egyetlen szavazata van. Ha ennek a tömegnek egyetlen képviselője van, akkor szegény szomszédai száz az egyhez leszavazzák. Ez elég rossz, de kárpótolják érte. Hogy hogyan? Vagyonának köszönhetően a kerület egy képviselő helyett, mondjuk tizet választhat: vagyis igen magas adó fizetéséért abban az örömben részesül, hogy a szegények száz az egyhez leszavazzák erre a tíz képviselőre, ahelyett hogy ugyanilyen arányban csupán egy képviselő megválasztásakor maradna alul. Valójában a gazdag ember ahelyett, hogy hasznot húzna a nagyobb képviseletből, további gondoknak van kitéve. A képviselet megnövelése ebben a tartományban kilenc újabb személyt állít, sőt, annyiival még többet, ahány demokrata jelölt indul, hogy az ő kontójára és elnyomására ármánykodjanak, csejt szőjenek, s hízelkedjenek a népnek. Így kecsgetetik az alacsonyrendűek tömegeit olyan érdekeltséggel, mely napi tizennyolc livre-es fizetés elnyeréséhez (ami számukra hatalmas zsákmány) egy kellemes párizsi lakáshoz, s a királyság kormányzásában való részesedéshez fűződik. Minél inkább sokasodnak és demokratizálódnak a nagyravágás céljai, annál inkább növekszik a gazdagokra leselkedő veszély.

Így kell alakulnia a szegények és a gazdagok viszonyának egy arisztokratikusnak ítélt tartományban, melynek belső szerkezete ennek éppen a fordítottja. Ami külső, tehát más tartományokhoz fűződő viszonyait illeti, nem látom, hogy az egyes tömegeknek a vagyon okán adott egyenlőtlen képviselet hogyan válna az állam egyensúlya és nyugalma fenntartásának eszközévé. Mert ha céljaik egyike (mint kétségtávol minden társadalomban) megvédeni a gyengéket attól, hogy az erők összezúzzák őket, akkor hogyan lesznek e tömegek közül a kisebbek és a gyengébbek megvédelmezve a gazdagabbak zsarnokságától? Azáltal, hogy további, még módszeresebb eszközöket

adnak elnyomásukra a gazdagok kezébe? Ha szervezett testületek képviselete közötti egyenlőségről van szó, a helyi érdekek, versengések, féltékenykedések felüthetik a fejüket közöttük, mint az egyének között; s megosztottságuk valószínűleg a viszály még forróbb szellemét ébreszti fel, s még könnyebben vezet háborúshoz.

Úgy látom, ezeket az arisztokratikus tömegeket azon az alapon hívják életre, amit a közvetlen adózás elvének neveznek. Mi sem lehetne ennél igazságtalanabb mérce. A közvetett adózás, mely a fogyasztásra kivetett illetékekből áll, valójában jobb mérce, s természetesebb módon követi és tárja fel a gazdagságot, mint a közvetlen adózás. Persze nehéz meghatározni a helyi elsőbbség mércéjét akár az egyik, akár a másik, akár mindkettő alapján, hiszen bizonyos tartományok lehet, hogy többet fizetnek valamelyikből vagy mindkettőből, nem belső eredetű, hanem olyan okoknál fogva, melyek azokból a körzetekből származnak, amelyekkel szemben nagy mértékű adófizetésük következtében elsőbbséghez jutottak. Ha a tömegek független, szuverén testületek lennének, melyeknek különböző tételekkel kell hozzájárulniuk egy szövetségi kincstárhoz, s ha az állami jövedelmekbe nem lenne beépítve számos olyan adó (mint ahogy van), mely az egész testet átjárja, s egyénileg, nem testületileg érinti az embereket, s amelyek természetüknél fogva minden területi határt összezavarnak, akkor talán lehetne valamit mondani az adózás tömegeken alapuló elvének védelmében. Ám semmi nincs, amit olyan nehéz lenne a méltányosság alapjaira helyezni, mint ezt az adózással mért képviseletet, egy olyan országban, mely kerületeit egy egész test tagjaiként szemléli. Egy nagyváros ugyanis, mint Párizs vagy Bordeaux, látszólag hatalmas adókat fizet, szinte összehasonlíthatatlanul többet, mint más helyek. De vajon valóban ezek a városok adóznak-e ilyen arányban? Nem. Bordeaux behozatali vámjait a városon át importált cikkek fogyasztói fizetik, akik egész Franciaországban elszórva élnek. A guienne-i és languedoci szőlőskertek terménye adja e városnak az adózás kiviteli kereskedelem-ből származó eszközeit. A földbirtokosok, akik jövedel-

müket Párizsban költik el, s így ők a város megteremtői, Párizs helyett adóznak azokból a tartományokból, amelyekből bevételeik származnak. Csaknem ugyanezek az érvek érvényesek a képviselőben a közvetlen adózás okán juttatott részre: ugyanis a közvetlen adót valóságos vagy feltételezett vagyonra kell kivetni; s ha egy bizonyos hely vagyona nem ottani eredetre vezethető vissza, akkor ennélfogva a méltányosság szerint nem szabad, hogy e hely elsőbbségét eredményezze.

Igen figyelemreméltó, hogy ebben az alapszabályban, mely az egyes tömegek képviselőtét a közvetlen adózás szerint határozza meg, egyelőre nem állapították meg, hogy hogyan vessék ki és hogyan osszák el ezeket a közvetlen adókat. Talán van e különös eljárásban valami rejtett szándék a jelenlegi gyűlés létének meghosszabbítására. Amíg azonban így tesznek, addig nem lehet szilárd alkotmányuk. Végző soron az adózási rendszer függvénye kell hogy legyen, s e rendszer minden változásával együtt kell változnia. Ahogyan ők intézték, nem annyira az adózás függ az alkotmánytól, mint az alkotmány az adózástól. Ez szükségszerűen a tömegek nagyarányú összezavarására vezet; minthogy, ha valaha is versengés folyik a választásokon, a választójognak a körzeteken belüli változatos megszorításai elkerülhetetlenül végtelen belső vitákat idéznek elő.

Ha összevetjük a háromféle alapelvet, nem politikai ésszerűségük, hanem a gyűlés működési elvei szerint, s próbára tesszük annak önmagához való következetességét, nem kerülhetjük meg az észrevételt, hogy a bizottság által *népességinek* nevezett elv nem ugyanonnan indul ki, ahonnan a két másik, *területinek* és *adózásinak* nevezett elv, melyek közül mindkettő arisztokratikus jellegű. Ez azzal a következménnyel jár, hogy ahol a három egyszerre lép működésbe, ott a legképtelenebb egyenlőtlenséget idézi elő az első elvnek a másik kettőre gyakorolt hatása. Minden kanton kiterjedése négy négyzetmérföld, melyen becslés szerint átlag 4.000 lakos, illetve az *elsődleget* gyűlések 680 választója él. E gyűlések létszáma a kanton népességének megfelelően változik, s minden 200 választóra

egy képviselőt küldenek a községtanácsba. Kilenc kanton alkot egy községet.

Nos, vegyünk egy olyan kantont, melyben van egy *kereskedelmi kikötő*, vagy egy *nagy ipari város*. Tegyük fel, hogy a kanton népessége 12.700, azaz 2.193 választópolgár, akik *három* elsődleges gyűlést alkottak, s *tíz* képviselőt küldenek a községtanácsba.

Állítsunk szembe ezzel az egy kantonnal *két* másikat ugyanazon község maradék nyolc kantonjából. Feltételezhetjük, hogy megvan a maguk 4.000-es lakossága, s 680 választópolgáruk, azaz együttvéve 8.000 lakos és 1.360 választópolgár. Ezek csupán *két* elsődleges gyűlést alkotnak, s csak *hat* képviselőt küldenek a községtanácsba.

Mikor arra kerül a sor, hogy a községtanács gyűlése *területi elv* szerint szavazzon, melyet elsőként ebben a gyűlésben alkalmaznak, *az egyetlen kantonnak*, mely a *másik kettő* területének csak a *felét* teszi ki, *tíz* szavazata lesz *hat* ellenében a megye gyűlésébe küldött *három képviselő* megválasztásában, ami a területi képviselőlet világos elvén alapszik.

Ez az egyenlőtlenség, legyen mégoly feltűnő is, csak súlyosbodik, ha, mint korrektül tehetjük, feltételezzük, hogy a község *sok más* kantonjának a népessége ugyanolyan mértékben elmarad az átlagostól, amennyire a *legfőbb* kantoné meghaladja azt. Mármost ami az *adózás elvét* illeti, ami szintén a községtanács gyűlésében kezdi meg működését, vegyünk ismét egy olyan kantont, amelyről fentebb szó volt. Ha a nagy kereskedő vagy ipari város által fizetett adókat egyenlően felosztjuk a lakosok között, azt tapasztaljuk, hogy minden egyes személy sokkal több adót szolgáltat be, mint ugyanilyen átlagolás szerint egy vidéki lakos. Az előbbieket által fizetett teljes összeg nagyobb lesz, mint az utóbbiak adójának összege – joggal feltételezhetjük, hogy egyharmadnyival. Ez esetben a kanton 12.700 lakosa illetve 2.193 választópolgára annyit fizet, mint a többi kanton lakosai közül 19.050, avagy választópolgárai közül 3.298, ami megközelítőleg annyi, mint öt másik kanton lakosainak és választópolgárainak becsült létszáma. Mármost, mint korábban mon-

dottam, a 2.193 szavazó csak tíz képviselőt küld a gyűlésbe; a 3.298 pedig tizenhatot. Így az egész község adójából vállalt *egyenlő részért* az egész község össz-adói képviselőtének elve alapján a megválasztandó küldöttekre való szavazáskor *tizenhat* a *tízhez* lesz a különbség.

Ugyanilyen számítás segítségével arra az eredményre jutunk, hogy a többi kanton 15.875 lakosa, azaz 2.741 választópolgára, akik *egyhatodnyival* KEVESEBBEL járulnak hozzá az egész község adójához, *három* szavazattal TÖBBEL fog rendelkezni, mint az *egyetlen* kanton 12.700 lakosa, illetve 1.293 választópolgára.

Ilyen tehát a tömeg és tömeg közötti különös és igazságtalan egyenlőtlenség, a képviselői jogoknak e furcsa, területi és adózási elven való újraelosztásában. A feltételek, melyeket ezek hordoznak, valójában negatív feltételek, melyek a jogokat a jogosultságokkal ellentétes arányban osztják.²²⁷

A háromféle elvnek ebben az egész szerkezetében, szemléljük amilyen megvilágításban csak tetszik, nem azt látom, hogy sokféle célt egyeztetnének össze egyetlen következetes egészben, hanem azt, hogy filozófusaik számtalan ellentmondásos elvet hordanak és tartanak össze kényszerűen és kibékíthetetlenül, melyek mint ketrecbe zárt vadállatok karmolják és marcangolják egymást, kölcsönös pusztulásukra.

Attól tartok, túlságosan sokat foglalkoztam azzal, hogy hogyan képzelik el egy alkotmány kialakítását. Sok, de rossz metafizikával; sok, de rossz geometriával; sok, de helytelen aritmetikával; de ha az egész olyan egzakt lenne, amilyennek a metafizikának, a geometriának és az aritmetikának lennie kell, s ha terveik minden részlete tökéletesen következetes lenne, az eredmény csupán tisztább és mutatósabb látomás volna. Figyelemreméltó, hogy az emberiség e nagy vállalkozásában semmiféle utalással nem találkozunk bármilyen erkölcsi és politikai dogmára; semmivel, ami az emberek gondjaira, tetteire, szenvedélyeire, érdekeire vonatkozna. *Hominem non sapiunt.*²²⁸

Az alkotmánynak csak a választási gépezetével foglalkozom, mely lépésről lépésre vezet a Nemzetgyűléshez. Nem megyek bele a megyék belső kormányzatába, s a községekre és kantonokra visszavezethető családfájukba. E helyi kormányzatok az eredeti terv szerint a lehető legnagyobb mértékben ugyanúgy, ugyanolyan elvek alapján épülnek fel, mint a választott gyűlések. Mindegyik önmagában tökéletesen megálló, kerek egész testület.

Nem lehet nem észrevenni, hogy ebben a rendszerben egyenes és közvetlen tendencia működik Franciaország sok-sok köztársaságra való szétszakítására²²⁹, s arra, hogy ezek egymástól teljesen függetlenné váljanak, s nélkülözék az összetartozás, a kapcsolat, az alá- és fölérendeltség minden közvetlen alkotmányos eszközét, kivéve azt, ami a minden egyes független köztársaságból küldött követek általános kongresszusának döntéseivel való egyetértés jogából származik. A valóságban ilyen ez a Nemzetgyűlés, s elismerem, hogy fennállnak a földön ilyen kormányzatok, bár olyan formában, ami összehasonlíthatatlanul jobban megfelel népük helyi és megszokott körülményeinek. Ám ezek inkább társulások, mint politikai testek, melyek általában nem a választás, hanem a szükségszerűség eredményei; s azt hiszem, a jelenlegi franciaországi hatalom a polgároknak a legelső olyan csoportja, amely hozzájutván a teljes hatalomhoz, hogy országával tetszése szerint tegyen, azt választotta, hogy barbár módon darabjaira bontja.

Lehetetlen nem észrevenni, hogy a geometriai felbontás és az aritmetikai elrendezés szellemében ezek az állítólagos polgárok pontosan úgy bánnak Franciaországgal, mint valami meghódított országgal. Hódító módjára cselekedve lemásolták e könnyörtelen fajta legkönnyörtelenebb képviselőinek politikáját. Az olyan barbár győztesek politikája, akik megvetik a leigázott népet és belegázolnak érzéseikbe, amennyire tőlük tellett, mindig is az volt, hogy lerombolják az ősi ország minden emlékét a vallás, az állam, az erkölcsök területén; hogy összezavarjanak minden területi határt; hogy általános szegénységet teremtsenek; hogy az emberek birtokait elárverezzék; hogy meg-

törjék fejedelmeiket, nemeseiket és főpapjaikat, hogy a földre stíjtsanak mindent, ami a föld színe fölé emelné a fejét vagy a régi nézetek zászlaja alatt egyesíthetné, összefoghatná nyomorúságában a lefegyverzett népet. Olyan módon szabadították fel Franciaországot, ahogyan a rómaiak, az emberi jogok ama őszinte jóbarátai szabaddá tették Görögországot, Makedóniát és más nemzeteket. Megbontották egyesülésük kötelékeit, annak az álcája alatt, hogy az egyes városok függetlenségéről gondoskodnak.

Amikor e képviselők, akik a kantonok, a községtanácsok és a megyék testületeit, e szántszándékkal zűrzavaros úton létrehozott szerveket alkotják, megkezdik tevékenységüket, rájönnek majd, hogy jóformán idegenek egymás számára. A választók és megválasztottak mindeütt, s különösen a vidéki kantonokban híján lesznek minden közös polgári szokásnak és egymáshoz fűződő kapcsolatnak, de annak a természetes fegyelmnek is, mely az igazi köztársaság lelke. Az előljárók és az adószedők ma már nem ismerik a kerületüket, a püspökök az egyházmegyéjüket, sem a lelkészek a községüket. Az emberi jogoknak ezek az új kolóniai erősen emlékeztetnek azokra a katonai telepekre, amelyekről Tacitus tett megfigyeléseket a római állam hanyatlásának korában. Jobb és bölcsőbb időkben (akármilyen politikát folytattak is az idegen nemzetekkel szemben) ügyeltek arra, hogy egyidejűleg alkalmazzák a módszeres alávetés és a telepítés elemeit; s még arra is, hogy a katonaságban megvessék a polgári fegyelem alapjait.* De mikor elenyészett minden jó képesség, úgy folytatták, ahogy ma az Önök gyűlése, azaz az emberek egyenlősége alapján, s éppen oly kevés józansággal, éppen olyan kevés figyelmet szentelve azok-

* Non, ut olim, universae legiones deducebantur cum tribunis, et centurionibus, et sui cujusque ordinis militibus, ut consensu et caritate rempublicam afficerent; sed ignoti inter se, diversis manipulis, sine rectore, sine affectibus mutuis, quasi ex alio genere mortalium, repente in unum collecti, numerus magis quam colonia."²³⁰ Tac. Annal. I. 14. sect. 27. Ebben a képtelen és értelmetlen alkotmányban mindez még inkább vonatkozik a minden kapcsolat nélküli, körforgáson alapuló kétévénként összeülő nemzetgyűlésekre.

nak a dolgoknak, amelyek egy köztársaságot elviselhetővé és tartóssá tesznek. De e tekintetben, mint szinte minden másban, az önök köztársasága olyan romlásból fogan, sarjad és táplálkozik, mely az elkorcsosult és kimerült köztársaságokat jellemzi. Gyermekük a halál tüneteivel jön a világra; arcvonásait és jövődő sorsát a *facies Hippocratica*²³¹ rajzolja meg.

A törvényhozók, akik az ókori köztársaságokat megalakították, tudták, hogy vállalkozásuk túlságosan fáradságos, semhogy a diák metafizikájánál és a finác aritmetikájánál nem nagyobb felkészültséggel véghez lehessen vinni. Emberekkel volt dolguk, s rákényszerültek, hogy tanulmányozzák az emberi természetet. Polgárokkal volt dolguk, s tanulmányozniuk kellett azoknak a szokásoknak a hatásait, melyek a polgári életviszonyokkal járnak. Tudatában voltak annak, hogy e második természet hatása az elsőre új kombinációt hozott létre; s hogy ebből az emberek között számos különbség származott születésük, neveltetésük, foglalkozásuk, életszakaszaik, városi illetve falusi lakosi mivoltuk, a tulajdon megszerzésének számos módozata, s maga a tulajdon jellege szerint, melyek együtt olyanná alkották őket, mintha sokféle állatfajhoz tartoznának. Ennek alapján aztán úgy vélték, polgáraikat olyan osztályokba kell besorolni, s az államban olyan állásokba kell őket helyezni, amelyeknek betöltésére sajátos szokásaik képessé tehetik őket, s olyan kiváltságokkal kell felruházni őket, amelyek alkalmasak lehetnek a sajátos körülményeik által megkövetelt dolgok biztosítására és arra, hogy minden rendet olyan erővel ruházzanak fel, amely megvédelmezheti őket a minden összetett társadalomban szükségszerűen létező és szükségszerűen versengő sokféle érdek által előidézett konfliktusokban: mert szégyen lenne a törvényhozóra, ha miközben a közönséges gazda jól tudja, hogyan osztályozza és használja fel juhait, lovait és ökreit, s elegendő józan ésszel rendelkezik, hogy ne alkosson absztrakciót, s tekintse valamennyit egyformán állatnak, megtagadva mindegyiktől a megfelelő élelmet, bánásmódot és munkát; addig ő, a közigazdász, a mindenféle jótétemények osztogatója, saját faja-

nak pásztor, önmagát magasröptű metafizikussá emelve, semmit sem lenne hajlandó tudni a nyájáról, csak általánosságban mint emberekről. Ezért nagyon helyes Montesquieu megfigyelése, miszerint az ókor nagy törvényhozói a polgárok osztályozása terén mutatták meg a legjobban képességeiket, s még önmagukat is felülmúlták. Az Önök modern törvényhozói ugyanezen a területen a negatív haladványba zuhantak, s még a saját szintjüknél is mélyebbre süllyedtek. Míg a törvényhozók előbbi fajtájához tartozók törődtek a polgárok csoportjainak különbözőségével, s ezt figyelembe véve egyesítették őket államban, a többiek, a törvényhozás metafizikusai és alkimistái éppen az ellenkező útra léptek. Amennyire csak tellett tőlük, megkísérelték egyetlen egynemű tömegben összegyűlni a polgárok valamennyi fajtát; aztán ezt a vegyületüket felosztották néhány széteső köztársaságra. Pusztaszámjegyek tekintik az embereket, hogy egyszerűen megolvashassák őket, s nem olyan változóknak, melyek a számtani művelettől független hatalmak. Saját metafizikájuk alapelemei is jobb leckéket adhattak volna nekik. Kategóriáik táblázatának végigpásztázása tájékoztathatta volna őket afelől, hogy a szellemi világban *szubsztancián* és *mennyiségen* kívül más is létezik. Megtanulhatták volna a metafizika katekizmusaiából, hogy van még nyolc címszó* minden összetett mérlegelésben, melyekre ők soha nem gondoltak, noha a tíz közül éppen ezeknek az alapján lehet az emberi tehetség képes bármit is véghezvinni.

Távol állván a régi köztársasági törvényhozók e rátermettségétől, mely kinos pontossággal követi az emberek erkölcsi állapotát és hajlamait, egyenlősítették és egymásba olvasztották valamennyi rendet, amelyet még a monarchia durva, kidolgozatlan szerkezetében is megtaláltak, pedig a polgárok osztályozásának ebben a kormányformában nem olyan nagy a jelentősége, mint a köztársaságban. Igaz viszont, hogy minden ilyen osztályozás, ha helyesen van elrendezve, minden kormányformában jó; s erős akadályát képezi a zsarnokság túlkapásainak, egy-

* Qualitas, Relatio, Actio, Passio, Ubi, Quando, Situs, Habitus²³²

szermsind szükséges eszköz, mely biztosítja a köztársaság hatékonyságát és tartósságát. Ha valami ilyesmi hiányában a jelenlegi köztársasági tervezet megbukik, vele együtt bukik a mérsékelt szabadság minden biztosítéka; eltűnik az összes közvetett fék, mely a zsarnokságot enyhíti; olyannyira, hogy ha Franciaországban ismét teljesen magához ragadná az uralmat a monarchia, akár a jelenlegi, akár más uralkodóházzal, hacsak a kezdetkor nem mérséklük önkéntesen az uralkodó bölcs és erényes tanácsai, valószínűleg ez lesz a legtökéletesebb önkényuralom, mely a földön valaha létezett. Felette baljós játékot játszanak.

A zűrzavarról, mely minden ilyen eljárásukat kíséri, még ki is jelentik, hogy a céljaik közé tartozik, s attól remélik alkotmányuk bebiztosítását, hogy a megalkotásával járó bajok visszatérésének félelmét keltik. Azt mondják, „ez megnehezíti megsemmisítését egy olyan hatalom részére, mely nem tudja szétzúzni anélkül, hogy az egész államot felbomlasztaná.” Feltételezzük, hogy ha ez a hatalom valaha is olyannyira erőre kapna, mint ők maguk, akkor ezt náluk mérsékeltebben és visszafogottabban használná fel, s jámboran visszarettenne attól, hogy az ő kíméletlenségükhöz hasonló vadsággal teljesen szétzilálja az államot. A visszahozott zsarnokság erényeitől várják közbűntényeik haszonélvezőinek biztonságát.

Uram, azt kívánom, bárcsak Ön és más olvasóim figyelmesen tanulmányoznák Calonne úr munkáját erről a témáról.²³³ Nemcsak ékesen szóló, de hasznos és tanulságos teljesítmény. Arra szorítkozom, amit az új állam alkotmányáról és a bevételek állapotáról mond. Ami e miniszternek a riválisaival folytatott vitáit²³⁴ illeti, azokkal kapcsolatban nem kívánok állást foglalni. Éppen ilyen kevéssé áll szándékomban megkockáztatni, hogy véleményt mondjak azokról a pénzügyi és politikai manőverekről, amelyekkel ki akarta vezetni országát a szolgaság, az anarchia, a csőd és a nyomor jelenlegi siralmas és méltatlan állapotából. Gondolataim nem lehetnek olyan hevesek, mint az övéi; ő azonban francia, s szorosabb kötelesek fűzik azokhoz a célokhoz, s jobb eszközei vannak a

megítélésükre, mint énnekem. Szeretném, ha megkülönböztetett figyelmet szentelnének a gyűlés egyik legfőbb vezetőjének szájából elhangzott nyilvános fogadkozásnak, amelyre Calonne úr utal, miszerint terveik arra irányulnak, hogy Franciaországot ne csupán királyságból köztársasággá, hanem köztársaságból egyszerű konföderációvá alakítsák át. Ez még erősebben alátámasztja megfigyeléseimet; sőt, Calonne úr sok új és meglepő érveléssel egészíti ki az én gondolataim fogyatékoságait e Levél legtöbb témájáról.*

Ez a határozat, mely országukat különálló köztársaságokká szakítaná szét, vezette őket a legtöbb bajba és elmentmondásba. Enélkül tökéletesen érdektelen lenne felvetni a pontos egyenlőség és az emberi jogok, a népesség és az adózás soha meg nem oldható egyensúlyának kérdését. A képviselet, noha a részekből származna, olyan kötelességekkel járna, melyek egyformán vonatkoznak az egészre. A gyűlés minden küldötte Franciaország képviselője lenne, minden rendjéé, a sokaké és a keveseké, a gazdagoké és a szegényeké, a nagy kerületeké és a kicsiké egyaránt. E kerületek mind alá lennének rendelve egy állandó hatalomnak, melynek léte tőlük független; egy olyan hatalomnak, melyből képviseletük minden tartozékával együtt eredetét veszi, s amelyre irányul. Ez az állandó, megváltoztathatatlan, alapvető kormányzat valóban és ténylegesen egyetlen egészszé alkotná a területet, s erre csakis ez a hatalom lehet képes. Nálunk, amikor népi képviselőket választunk, olyan tanácsba küldjük őket, amelyben egyenként minden egyes ember alattvaló, s egy minden rendes funkciójában teljesértékű kormányzatnak van alávetve. Önöknél a választott gyűlés szuverén, mégpedig az egyetlen szuverén: így minden tag szerves része ennek a kizárólagos szuverenitásnak. Nálunk azonban teljesen másképpen van. Nálunk a képviselet nem cselekedhet, s nem is létezhet a többi résztől elkülönítve. A kormány képviseletünk tagjainak és kerületeinek viszonyítási pontja. Ez egységünk középpontja. E kormány az

**Ld. L'Etat de la France*, 363. o.

egész megbízottja, nem a részeké.²³⁵ Ugyanilyen nyilvános tanácsunk másik ága, azaz a lordok háza. Nálunk a király és a lordok háza többszörös és összefüggő biztosítékot alkotnak minden egyes kerület, minden tartomány, minden város egyenlőségére. Mikor hallott arról, hogy Nagy-Britanniában bármelyik tartományt képviseletének egyenlőtlen volta, vagy bármelyik kerületet a képviselet hiánya sújtaná? Nem csak a királyság és a nemesség intézménye biztosítja az egyenlőséget, amelynek függvénye egységünk, hanem maga az alsóház szellemisége is. Talán éppen a képviselet egyenlőtlensége, melyre oly ostobán panaszkodnak, az, ami megakadályozza, hogy kerületi képviselőként cselekedjünk vagy gondolkodjunk. Cornwall annyi képviselőt választ, mint egész Skócia. De vajon jobban gondját viselik-e Cornwallnak? Kevesen törik a fejüket az Önök pár hebehurgya társaságától származó alapelveken. A legtöbben, akik valamilyen változtatást akarnak, reális alapon, más eszmék szerint óhajtják azt.²³⁶

Alapelvét tekintve az Önök alkotmánya a miénknek éppen a fordítottja; s meg vagyok döbbenve rajta, hogyan álmódhat bárki is arról, hogy amit ebben az értelemben műveltek, azt példaként mutassák fel Nagy-Britannia számára. Önöknél kevés, vagy inkább semmi a kapcsolat a végül képviselővé választott személy és az elsődleges választópolgár között. A képviselő, aki bejut a nemzetgyűlésbe, nem a nép választottja, s nem is tartozik neki felelősséggel. Három választás van, mielőtt megválasztják: kétféle hatóság áll közte és az elsődleges gyűlés között, ami mint mondtam, inkább állami követté, mint az államban élő emberek képviselőjévé teszi. Ezzel a választás egész szelleme megváltozik; s a küldöttet az alkotmányzatócsok által kiagyalt módosítások sem tehetik mássá, mint ami valójában. A puszta kísérlet, hogy ezt megtegyék, elkerülhetetlenül zűrzavart keltene, ha lehet, a jelenleginél is szörnyűbbet. Nincs más módja az eredeti választó és a képviselő közötti kapcsolatteremtésnek, mint az a körülményes eljárás, hogy irányadó utasításaik (sőt, talán még valami ennél is több) segítségével ezek az el-

sődleges választók arra készíthetik az elektorok két következő testületét, hogy óhajaiknak megfelelően válasszanak. Világos azonban, hogy ez az egész rendszert felforgatná. Azt jelentené, hogy visszataszítaná őket a népi választás felfordulásába és zűrzavarába, amelyet a választási fokozatok közbeiktatásával el akartak kerülni, s hosszú távon azt kockáztatják, hogy az állam sorsa azoknak a kezébe kerül, akik a legkevésbé ismerik, s a legkevésbé érdekük fűződik hozzá. Állandó dilemma ez, amelybe az általuk választott bűnös, gyenge és ellentmondásos elvek taszítják őket. Hacsak a nép nem zúzza szét és egyengeti el ezeket a fokozatokat, világos, hogy lényegében egyáltalán nem választanak a gyűlésbe; valójában látszatra is csak oly kevésbé választanak, mint a valóságban.

Mi az, amire a választáskor valamennyien törekszünk? Hogy megfeleljünk valódi céljainak, először is valamilyen ismerettel kell rendelkezünk emberünk alkalmasságát illetően; azután pedig személyes függőségén és kötelezettségein keresztül meg kell tartanunk felette némi befolyást. Miért hízelegnek az elsődleges választóknak, vagy inkább gúnyolódnak rajtuk azzal, hogy választást emlegetnek? Soha nem tudhatnak ők meg semmit annak a képességeiről, akinek őket kell szolgálnia, s ennek nincsenek is semmiféle kötelezettségei velük szemben. Mindazon hatalmak közül, melyek alkalmatlanok arra, hogy az ítéletalkotás bármilyen tényleges feltételének megfelelő személyek delegálják, kiváltképp alkalmatlan az, amelyik *személyes* választáshoz kapcsolódik. Visszaélés esetén az elsődleges választók testülete soha nem vonhatja a képviselőt felelősségre magatartásáért. Túlságosan távol helyezkedik el tőlük a képviselő láncolatában. Ha kétéves mandátuma végén helytelenül cselekszik, ez további két éven át nem érinti. Az új francia kormány szerint a legjobb és legbölcsebb képviselők a legrosszabbakkal együtt a *Limbus Patrum*ba kerülnek.²³⁷ Mint a hajó, melynek fenekét hibásnak minősítik, javítás céljából a dokkba kell kerülniük. Mindenki, aki a gyűlésben szolgált, utána két éven át nem választható újra. Amint az előjárók kezdik kitanulni szakmájukat, akár a kéményseprők, lehetetlen-

né teszik számukra gyakorlását. A sors úgy rendeli, hogy jövőbeli kormányzók jellemét a felületes, új, türelmetlen ismeretszerzés és a megszakított, renyhe, széttöredezett és gyenge emlékezet alkossák. Alkotmányukban túl sok a féltékenykedés ahhoz, hogy elegendő értelem legyen benne. Olyan elsőrendű fontosságot tulajdonítanak a képviselői hatalommal való visszaélésnek, hogy oda se figyelnek arra, hogy birtokosa képes-e gyakorolni.

E megisztító holtidő nem hátrányos a hitszegő képviselő számára, aki lehet éppen olyan jó kortes, mint amilyen rossz kormányzó volt. Ez idő alatt ármánykodásaival fölébe kerekedhet a bölcseknek és az erényeseknek. Mivel végső soron e választói alkotmány minden tagja egyformán rövid életű, s csak a választás idejére létezik, amikor a bizalom megújításáért kezd agitálni, lehet hogy már nem is ugyanazokkal szemben kell felelősséget vállalnia, akik korábban megválasztották. A községtanács minden másodlagos választóját felelősségre vonni nevetséges, kivitelezhetetlen és igazságtalan lenne; őket magukat is félrevezethették a választáskor, mint ahogy az electorok harmadik csoportját is a megyében. Az Önök választásain nem létezhet felelősség.

Miután a sok új francia köztársaság természetében és alkotmányában nem találtam meg az összetartozás semmiféle elvét, megvizsgáltam, hogy a törvényhozók milyen kötőanyagot építettek be külső forrásokból. Szövetségeikre, *látványosságaikra*, polgári ünnepeikre és lelkendezéseikre ügyet sem vetek; ezek nem egyebek, mint ócska trükkök; hanem szándékaikat tetteiken keresztül vizsgálva úgy gondolom, képes vagyok megnevezni azokat az intézkedéseket, amelyekkel ezeket a köztársaságokat össze akarják fogni. Az első az *elkobzás* és ezzel kapcsolatban a kötelező papírpénz bevezetése; a második Párizs városának legfőbb hatalma; a harmadik az általános állami hadsereg. Ami mondanivalóm ez utóbbiról van, azt félretekintem addig a pontig, ahol a hadsereggel mint önálló tárggyal foglalkozom.

Ami az első (az elkobzás és a papírpénz) pusztán kötőanyagként való működését illeti, nem tagadhatom, hogy

ezek, kölcsönösen egymás függvényei, bizonyos ideig képezhetnek valamiféle kötőanyagot, ha a részek igazgatásában és összehangolásában tanúsított ostobaságuk és ügyefogyottságuk nem kelt a kezdet kezdetén idegenkedést. De ha meg is engedjük, hogy van a rendszerben némi koherencia és tartósság, úgy tűnik számomra, hogy ha egy idő után az elkobzás elégtelennek bizonyul a kötvények alátámasztására (amint bizonyos vagyok benne hogy így lesz), akkor a helyzet megszilárdítása helyett mérhetetlenül fogja fokozni a szövetséges köztársaságok szét szakadozottságát, zaklatottságát és zűrzavarát, mind egymás közötti, mind belső viszonyaikban. De ha az elkobzás sikerrel járna annyiban, hogy fedezi a kötvényeket, a forgalmazásban akkor is odavész a kötőanyag. Időközben összetartó ereje igen bizonytalanná válik, s a kötvényekbe vetett bizalom minden változásával együtt fog szorosabbá vagy lazábbá válni.

Csak egy dolog bizonyos ebben a rendszerben, mely ugyan látszólag mellékes körülmény, de semmi kétség, hogy félreismerhetetlen azoknak a számára, akik ezt az ügyet intézik, nevezetesen az a hatása, hogy a köztársaságok mindegyikében *oligarchiát* hoz létre. Olyan értékpápirforgalom, amely nem alapul semmilyen letétbe helyezett vagy garantált pénzen, s angol pénzben immár negyvenmilliónyira rúg; s erőszakkal állították a királyság érmeinek helyébe, minek következtében a bevételek lényegi részévé vált, egyszersmind a kereskedelmi és polgári érintkezés közvetítőjévé – nos, szükségszerű hogy ez minden maradék hatalmat, tekintélyt és befolyást, öltson az bármilyen formát is, e forgalom bonyolítóinak és irányítóinak a kezébe helyez.

Mi is érzékeljük Angliában a bank befolyását, noha csak önkéntes üzleti kapcsolatok centruma. Bizony igen keveset tud a pénznek az emberiség feletti hatalmáról az, aki nem látja ama pénzérdekeltség irányításában rejlő erőt, mely oly sokkal kiterjedtebb, s természeténél fogva sokkal inkább az irányítók függvénye, mint minálunk. Ez azonban nem is csupán pénzérdekeltség. Van a rendszernek még egy tagja, mely szétválaszthatatlanul összefonó-

dott a pénzügyi irányítással. Azokból az eszközökből áll, amelyeknek segítségével tetszés szerint lehet eladásra kiválasztani az elkobzott földek darabjait; s az éretékpapír földde és a föld értékpapírrá való szüntelen átalakítását folytatni. Ha nyomon követjük e folyamat kihatásait, megérthetünk valamit annak az erőnek a súlyosságából, amely e rendszert működteti. Ezen keresztül az üzérkedés és a spekuláció szelleme megszállja még a földeket is, s beléjük költözik. Ezzel a művelettel a tulajdon e neme mintegy illékonnyá válik, természetellenes és mértéktelen módon aktivizálódik, s ezzel a számtalan felső- és alsóbbrendű, párizsi és vidéki irányító kezébe veti oda a pénz egész képviseletét, s talán az egytizedét a földének is, amelyet most elért az értékpapírforgalom legrosszabb és legártalmasabb nyavalyája, az érték lehető legnagyobb bizonytalansága. Visszájára fordították Latonának a délosziak földbirtokai iránti jóságát.²³⁸ Hagyják, hogy az övékét mint hajóroncs könnyű darabjait szórja szét a szél, *oras et littora circum*.²³⁹

Mínthogy az új értékpapírkereskedők általában kalandorok, kialakult szokások és helyi elfogultságok nélkül, csupán azért vásárolnak, hogy ismét üzérkedjenek, aszerint, hogy az értékpapír, a pénz vagy a föld piaca kínál éppen előnyöket. Mert jóllehet, egy szentéletű püspök²⁴⁰ úgy véli, a földművelésnek nagy hasznot fognak hajtani a „felvilágosult” uzsorások, akik az elkobzott egyházi vagyont megvásárolják, én, aki nem valami jól, de elég régóta gazdálkodom, nagy alázattal hadd mondjam el e néhai uraságnak, hogy az uzsora nem a földművelés tanítója: s ha a „felvilágosult” szót az új szótár szerint értjük, ahogyan az Önök új iskoláiban mindig teszik, fel nem foghatom, hogy az Istenben való hit elutasítása hogyan taníthat meg valakit a földművelésre, ha egyébként csak a legcsekélyebb készségek és ösztönzők állnak rendelkezésére. „*Diis immortalibus sero*”²⁴¹, mondotta egy régi római, amikor az eke egyik szarvát ő, a másikat meg a halál tartotta. Noha Önök a bizottságban összehozták a két akadémia valamennyi igazgatóját a *Caisse d'Escompte*²⁴² igazgatóival, egyetlen tapasztalt paraszt felér mindannyi-

ukkal. Én több ismeretet szereztem a gazdálkodás egy különös és érdekes ágáról egy karthauzi szerzetessel folytatott egyetlen rövid beszélgetés során, mint az összes bankigazgatótól együttvéve, akikkel valaha tárgyaltam. Mégsincs ok aggodalomra, amiért az értékpapírkereskedők beavatkoznak a vidéki gazdaságba. Ezek az urak saját nemzedékükhöz képest felettébb bölcsek. Kezdetben talán megragadják finom és fogékony képzeletüket a pásztori élet ártatlan és haszontalan örömei; kis idő múltán azonban úgy találják, hogy a földművelés sokkal fáradságosabb és sokkal kevésbé jövedelmező foglalatosság, mint amelyet feladtak. Miután dicshimnusz zengtek róla, hátat fordítanak neki, mint nagy elődjük tette. Lehet, hogy hozzá hasonlóan a *Beatus ille* dalolásával kezdik – de mi lesz a befejezés?

*Haec ubi locutus phoenerator Alphius
Jam jam futurus rusticus
Omnem redigit idibus pecuniam
Quaerit calendus ponere.*²⁴³

E szent főpap jóslatai szerint sokkal nagyobb haszonnal fogják kezelésbe venni az egyházi kincstárat, mint szőlőskertjeit és gabonaföldjeit. Szokásaiknak és érdekeiknek megfelelően fogják kamatoztatni képességeiket. Nem fogják az ekét tolni, amíg kincstárakat irányíthatnak és tartományokat kormányozhatnak.

Az Önök minden téren új törvényalkotói a legelsők, akik játszadozásra alapítanak államot, s ezt a szellemet lehelik bele mint életelvet. E politika fő célja, hogy Franciaországot hatalmas játékasztallá alakítsák át; hogy lakóit hazárdjátékosok nemzetévé tegyék; hogy a spekulációt az élet egészére kiterjesszék és beleágyazzák annak minden megnyilvánulásába; s kizökkentsék az emberek reményeit és félelmeit megszokott csatornájukból, a szerencselovagok ösztöneivé, szenvedélyeivé és babonáivá változtatva azokat. Harsányan hirdetik azt a nézetüket, hogy a köztársaság mostani rendje nem maradhat fenn a tőkével való efféle hazardírozás nélkül; s hogy maga az

élet fonala is ezeknek a spekulációknak a gombolyagáról göngyölödik le. Nem kétséges, hogy a tőkével való szerencsejáték régi formája is eléggé káros volt; de csak egyénekre nézve. Még amikor a legnagyobb méreteket öltötte a Mississippin vagy a Déltengeren²⁴⁴, akkor is csak viszonylag keveseket érintett; ahol ennél szélesebb méreteket ölt, mint például a lottójátékban, ott a játék szellemének csak egyetlen célja van. Ám ahol a törvény, mely a legtöbb helyzetben tiltja, s soha nem helyesli a szerencsejátékot, önmaga is lezüllött, úgyhogy természete és vezérelvei a visszájukra fordulnak, s kifejezetten kényszeríti az alattvalót a rontás asztalához azzal, hogy a legjelentéktlenebb dolgokban is elülteti a szerencsejáték szellemét és jelképeit, s mindenkit bevon a játékba, ott a legfélelmetesebb kórt terjeszti el, mely a világban valaha felültötte a fejét. Önöknél az ember nem keresheti, s nem vásárolhatja meg még a vacsoráját sem spekuláció nélkül. Amit reggel megkap, annak este már nem ugyanaz az értéke. Amit régi adósság fejében való térítésként kénytelen elfogadni, azt nem tekintik ugyanolyan értékűnek egy saját maga által csinált adósság kiegyenlítésekor; s akkor se ér annyit, ha a számla azonnali kiegyenlítésével megpróbálja elkerülni, hogy egyáltalán adósságba verje magát. Elkerülhetetlen az iparkodás hanyatlása. A takarékoságnak ki kell vesznie az országból. Nem létezik majd gondos előrelátás. Ki fog dolgozni anélkül, hogy ismerné fizettségének összegét? Ki fog arra törekedni, hogy növelje azt, aminek értékét senki nem képes megbecsülni? Ki fog felhalmozni, ha nem tudja, mi az értéke annak, amit meg akarít? Ha eltekintünk a szerencsejátékban való felhasználástól, az értékpapírvagyon felhalmozása nem emberi bölcsesség, hanem a csókára jellemző beteges ösztön.

A szerencsejátékosok nemzetének megalkotását célzó módszeres politika leglehangolóbb eleme az, hogy bár mindenki játszani kényszerül, csak kevesen értik a játékot; s még kevesebben vannak olyan helyzetben, hogy fel is használhatják e tudást. A tömegek azon kevesek balekjaivá kell hogy legyenek, akik ezeknek az üzelmeknek a gépezetét kezelik. Látható, hogy mi ennek az elkerülhe-

tetlen hatása a vidékiekre. A városi lakos naponta végezhet számvetést; nem így a falusiak. Mikor a paraszt először a piacra viszi gabonáját, a városi hatóságok arra kötelezik, hogy névértéken fogadja el az assignatákat; amikor e pénzzel elmegy az üzletbe, azt tapasztalja, hogy hét százalékot romlott, csupán mert átment az utca túloldalára. Nem fog örömet visszateríteni a piacra. A városlakók erre megdühödnek! Kényszeríteni fogják a falusiakat, hogy hozzák el a gabonájukat. Megkezdődik az ellenállás, s szerte Franciaországban kiújulhatnak a párizsi és st. denis-i öldöklések.²⁴⁵

Mi a jelentősége a vidéknek tett üres bókna, hogy a képviseletben elméletileg tán még kijáró részénél is többet kap? Hol helyezték el Önök a pénz- és földforgalom feletti igazi hatalmat? Hol az eszközöket arra, hogy minden ember szabad birtokának értékét emeljék vagy csökkentsék? Nem lehetnek mások az urai minden franciának, mint azok, akiknek a tevékenysége tíz százalékkal levagy fölértékelheti az ország minden lakosának jószágait. A forradalom által szerezett összes hatalom elkerülhetetlenül a városokban állapodik meg, a polgárok és az őket vezető spekulánsok körében. A földbirtokos nemes, a szabad gazda és a paraszt közül egyik sem ápol olyan szokásokat, rendelkezik olyan hajlandósággal és tapasztalattal, mely részhez juttatná a hatalom és a befolyás egyetlen forrásában, ami ma Franciaországban megmaradt. Maga a falusi élet, s a földbirtok természete az összes általuk kínált foglalatosságban és kedvtelésben bizonyos mértékig megghiúsítja a szervezkedést és az egyezkedést (a befolyás megszerzésének egyetlen módját). Bármilyen ügyesen és kitartóan próbálsz őket összefogásra biztatni, mindig csak egyénekre hullanak szét. A társulás minden formája megvalósíthatatlan közöttük. A reménység, a félelem, a tűnékeny ármítás, mely elvégzi feladatát s egy nap alatt elenyésczik; mindezek, melyek a vezetők számára gyeplő és sarkantyú gyanánt szolgálnak a követők lelkének uralására és ösztökélésére, nem könnyen, sőt talán egyáltalán nem alkalmazhatók szétszórtan élő emberek körében. A legnagyobb nehézségek és a legmagasabb

költségek árán gyűlnek össze, fegyverkeznek fel és cselekszenek. Erőfeszítéseik, ha egyáltalán kifejthetik őket, nem lehetnek kitartóak. Nem képesek módszeresen eljárni. Ha a vidéki nemesek megpróbálnak birtokaik csekélyke jövedelmére támaszkodva befolyást gyakorolni, ugyan mi az azokéhoz képest, akiknek tízszer nagyobb a jövedelmük, s akik képesek szétzúzni birtokaikat, ha a piacon saját kacatjaikat szembesítik velük. Ha a földbirtokos el akarja zálogosítani birtokát, azzal valójában csökkenti annak értékét, miközben növeli az assignatákét. Ellenfele erejét fokozza éppen azokkal az eszközökkel, amelyekhez nyúlania kell, hogy megvívjon vele. Ezért a vidéki nemes, a katona- és a tengerésztiszt, a szabadelvű nézetekkel és szokásokkal felvértezett férfi, aki nem kötődik semmilyen szakmához, oly teljes mértékben ki fog szorulni országa kormányzásából, mintha csak törvényen kívül helyezték volna. Nyilvánvaló, hogy a városokban minden, ami a vidéki nemesek ellen összeesküszik, a pénzügyek irányítóinak érdekében egyesül. A városokban a társulás természetes dolog. A polgárokat szokásaik, foglalkozásuk, időtöltéseik, üzleti ügyeik és tétlenkedéseik egyaránt folyamatosan kapcsolatba hozzák egymással. Erényeik és bűneik egyaránt társas jellegűek; állandó helyőrségi szolgálatot teljesítenek; s mozgósítva és félig kiképezve kerülnek a kezébe bárkinek, aki polgári vagy katonai akcióra óhajtaná megszervezni őket.

Mindezek a megfontolások az én lelkemben nem hagynak kétséget afelől, hogy ha ez az alkotmányszörnyeteg képes fennmaradni, akkor Franciaországot teljes mértékben az agitátorok testületei, a városokban az assignaták kezelői által alakított társaságok, meg az egyházi birtokok eladásának gondnokai, ügyvédek, ügynökök, üzérek, spekulánsok és kalandorok fogják kormányozni, mint a korona, az egyház, a nemesség és a nép tönkretetésére épített nemtelen oligarchia. Így végződik az emberek egyenlőségével és jogaival kapcsolatos összes csalárd álom és látomás. Mind felszívódnak, elsüllyednek és örökre eltűnnek ennek az alantas oligarchiának a „serboni mocsarában”²⁴⁶.

Bár szem nem képes felfedezni ilyesmit, az ember hajlik rá, hogy azt képzelje: Franciaországban valószínűleg nagy bűntettek kiáltanak az égre, mely helyénvalónak tartotta ezeket hitvány és gyalázatos uralomnak való alávetéssel büntetni, melyben semmi, még azok a talmi fények sem hozhatnak megnyugvást vagy enyhét, amelyek más zsarnokságokban megakadályozzák, hogy az emberek megsebzéyenítve érezzék magukat, még ha el is nyomják őket. Meg kell vallanom, hogy felháborodással vegyes ámulatot érzek egyes személyek viselkedése miatt, akik valaha magas rangúak, s még annál is jellemesebbek voltak, s szép szavaktól félrevezetve olyan vállalkozásba kapcsolódtak be, melynek alantassága nem méltó szellemükhöz; jóhírust és szépen csengő nevük tekintélyét olyan emberek szándékaihoz adták kölcsön, akiket nem ismerhettek; s ezáltal éppen erényeiket állították az ország lerombolásának szolgálatába.

Ennyit az első összetartó elvről.

Az új köztársaság második kötőanyaga Párizs városának felelőssége; s elismerem, hogy ez erősen összefügg a másik elvvel, azaz az értékpapírforgalommal és az elkobzással. A tervezetnek ebben a részében kell keresnünk az egyházi és világi tartományok és joghatóságok régi kötelekei elpusztításának, az ősi egységek felbomlásának, s az oly sok kicsiny, széttöredezett köztársaság megalakulásának okát. Kétségtelen, hogy Párizs városának hatalma politikájuk egyik nagy mozgatója. E klikk vezetői a mára az üzérkedés központjává és gyülekezőhelyévé vált Párizs hatalmán keresztül irányítják az egész törvényhozó és végrehajtó hatalmat, sőt parancsnokolnak felette. Ezért mindent el kell követni, hogy e város tekintélyét a többi köztársasággal szemben megerősítsék. Párizs sűrűn lakott, hatalmas az ereje, aránytalanul nagyobb a négszög-köztársaságok bármelyikének erejénél; s ez az erő szűk határon belül sűrűsödik össze. Párizs egyes részei között természetes és könnyű úton lehet kapcsolatot teremteni, amit nem befolyásolhat semmiféle geometriai alkotmánytervezet, s annak sem túl nagy a jelentősége, hogy részese-e a képviseletben nagyobb lesz-e vagy kisebb, hiszen

a hálójában van az egész halraj. Mivel a királyság többi részét szétszabdalták, darabokra tépték, s a részeket megfosztották hagyományos erőforrásaiktól, sőt az egyesülés elvi lehetőségétől is, ezek legalább egy ideig nem tudnak összefogni vele szemben.²⁴⁷ Semmit nem hagyhattak meg az alárendelt tagokban, csak a gyengeséget, a széthullottságot és a zűrzavart. Hogy megerősítsék a tervnek ezt a részét, a gyűlés a minap azt a határozatot hozta, hogy nem lehet egyazon személy egyszerre két köztársaság főparancsnoka.

Annak, aki az egész felett áttekintéssel rendelkezik, Párizs így kialakított ereje az általános gyengeség rendszerének fog tűnni. Azzal kérkednek, hogy geometrikus politikát folytatnak, hogy minden helyi eszme el kell hogy enyésszen, s hogy az emberek nem lesznek többé gascogne-iak, picardiaiak, bretonok vagy normandiaiak, hanem mind franciák, egyetlen hazával, egyetlen szívvel és egyetlen gyűléssel. Ahelyett azonban, hogy mind franciává lennének, nagyobb a valószínűsége annak, hogy e területek lakosainak rövidesen nem lesz hazájuk. Soha senki nem kötődött még büszkeséggel, elfogultsággal vagy vonzalommal egy területmértékegységhez. Soha nem fog azzal büszkélkedni senki, hogy a tábla 71. kockájához tartozik, vagy bármely másik cellaszámot viseli. Nálunk a családi körben bontakoznak ki a közéleti vonzalmak. Hűvös rokon nem lehet buzgó polgár. Innen térünk át szomszédságunkra, s szokványos helyi kapcsolatainkra. Erre szolgálnak a fogadók és a pihenőhelyek. Országunk azon osztatai, melyeket a szokás alakított ki, nem pedig a hatalom valami hirtelen rándulása, a nagy ország megannyi kis képmásai, melyekben a szív talált valamit, amiért doboghat. Ez az alacsonyabb szintű elfogultság nem oltja ki az egész iránt érzett szeretetet. Talán amolyan elemi képzés ez azokhoz a nagyobb és magasabb szempontokhoz, amelyek egyedül tehetik az embereket érintetté, mintha csak saját gondjukról lenne szó, egy olyan nagy királyság virágzásában, amilyen Franciaország. Az egész terület iránti elkötelezettség csakúgy, mint a régi tartományok iránti hűség, az emberek ősi előítéleteiből és megindokol-

hatatlan szokásokból erednek, nem pedig alakjuk mértani tulajdonságaiból. Párizs hatalma és elsősége persze elnyomja és összetartja a köztársaságokat, mindaddig, amíg fennáll. De azoknál az okoknál fogva, melyeket már előadtam, nem hinném, hogy túl sokáig állhatna fenn.

Áttérve ennek az alkotmánynak a teremítő és összetartó elveiről a nemzetgyűlésre, mely szuverénként lép fel és tevékenykedik, olyan testület áll előttünk, mely felépülésénél fogva minden lehetséges hatalommal rendelkezik, s kívülről ellenőrizhetetlen. Olyan testület, melynek nincsenek alaptörvényei, nincsenek bevett vezérelvei, tiszteletben tartott működési szabályai, melyet semmi sem készíthet arra, hogy szilárdan kitartson bármilyen rendszer mellett. Saját hatalmukat illetően a legvégletesebben felfogott törvényhozói hatáskör eszméjét vallják, s közönséges esetekre alkalmazott példákat a legsürgetőbb szükség alkotta kivételekből merítik. A jövőben a gyűlés a legtöbb szempontból a jelenlegire fog hasonlítani; de az új választások módja és az új körforgások tendenciája fel fogja számolni azt a csekély mértékű belső ellenőrzést is, amelyet az eredetileg különféle érdekeltségekből választott és ezek szellemét némileg megőrző kisebbség által gyakorolt. Ha lehet, a következő gyűlés még rosszabb lesz, mint a jelenlegi. A mostani azzal, hogy mindent lerombol és átalakít, semmi népszerű tennivalót nem hagy utódaira. A példa követése a legképtelenebb és legvakmerőbb vállalkozásokra fogja sarkallni őket. Nevetséges feltételezés, hogy egy ilyen gyűlés képes lenne tökéletes nyugalomban ülésezni.

Mindentudó törvényhozóik abbeli igyekezetükben, hogy mindent egyszerre véghezvigyenek, megfélekeztek valamiről, ami alapvetőnek tűnik, s amit úgy hiszem, még sem elméletben, sem gyakorlatban nem mellőzött egyetlen köztársaságcsináló sem. Elfelejtettek *Szenátust*, vagy valami hasonló jellegű testületet alkotni.²⁴⁸ Azelőtt soha nem lehetett olyan politikai testről hallani, mely egyetlen működő törvényhozó gyűlésből és végrehajtó tisztségviselőiből állott volna, ilyen tanács nélkül; olyasmi nélkül, amivel a külföldi államok felvehetik a kapcsolatot; amire

az emberek a kormányzat hétköznapi működésekor is felnézhetnek; ami irányt szab és állandóságot kölcsönöz az állam működésének, s valamiféle következetességet tart fenn abban. A királyok általában tartanak tanácsként ilyen testületet. A monarchia éppen meglehet nélküle; úgy tűnik azonban, hogy a republikánus kormányzatnak a lényegéhez tartozik. Egyfajta köztes helyet foglal el a nép által gyakorolt, vagy közvetlenül általa delegált főhatalom és a pusztá végrehajtás között. Ennek nyoma sincs az Önök alkotmányában; a mikor nem is gondolnak semmi ilyesmire, Szolónjaik és Numáik²⁴⁹ éppen annyira, mint minden másban, nagymérvű alkalmatlanságról tesznek tanúbizonyságot.

Fordítsuk most tekintetünket arra, ahogyan a végrehajtó hatalom felállításáról intézkedtek. Erre a célra egy megalázott királyt választottak. E legelső végrehajtó tisztségviselőjük olyan gép lesz, akinek egyetlen hivatali cselekedetében sincs semmi döntési szabadsága. A legjobb esetben is pusztá csatorna, melyen át azokat az ügyeket továbbítják a nemzetgyűlés felé, amelyeknek ismerete e testület számára fontos. Ha ő lenne az egyetlen ilyen közvetítő, hatalma nem lenne jelentéktelen; bár végtelenül veszedelmes volna arra nézve, aki úgy dönt, hogy gyakorolja. De a közéleti hírek bejelentése, e tények közlése ugyanilyen hitelesen bármilyen más közvetítéssel is eljuthat a gyűléshez. Tehát ami azt a módszert illeti, hogy az intézkedéseknek egy meghatalmazott tudósító bejelentése által szabnak irányt, ez a hírközlő hivatal a semmivel egyenlő.

Ha megvizsgáljuk a végrehajtó hivatalokkal kapcsolatos francia tervek két természetesen adódó oldalát, a polgárit és a politikait – az első esetben azt a megfigyelést kell tennünk, hogy az új alkotmány szerint a felső szintű igazságszolgáltatás egyik vonalon sem a király kezében van. Franciaország királya nem az igazság forrása. Nem ő nevezi ki a bírákat, sem az alsófokúakat, sem a fellebbeztelieket. Nem ő tesz javaslatot a jelöltekre, s nem is vétőzhatja meg a választást. Még csak nem is ő az államügyész. Csupán jegyzőként szolgál, hogy hitelesítse a bí-

ráknak a kerületekben történt választását. Hivatalnokai útján végrehajtja ezeknek az ítéleteit. Ha megvizsgáljuk hatalmának igazi természetét, nem tűnik többnek, mint törvényszolgák, altisztek, fogdmegek, porkolábok, hóhérok főnökeinek. Lehetetlen volna megalázóbb helyzetbe taszítani azt, amit királyi fenségnek neveznek. E boldogtalan uralkodó méltóságára nézve ezerszer jobb lett volna, ha az égvilágon semmi köze az igazságszolgáltatáshoz, mint az, hogy így megfosztották mindentől, ami ebben a hivatalban tiszteletreméltó és vigaszt hozó; lévén hogy nem áll hatalmában semmilyen eljárást indítani; nem áll hatalmában felfüggeszteni, enyhíteni vagy megkegyelmezni. Minden az ő vállát nyomja, ami az igazságszolgáltatásban hitvány és gyűlöletes. Nem ok nélkül történt, hogy a gyűlés oly nagy erőfeszítéseket tett, hogy a nemrégiben még királyuknak nevezett személyt csupán egyetlen lépcsőfokkal helyezze magasabbra a hóhérnál, az övével szinte azonos minőségű hivatalba. Nem lenne a természet szerint való, ha jelenlegi helyzetében a franciák királya becsülni tudná önmagát, vagy hogy mások becsülnék.

Vegyük most szemügyre ezt az új végrehajtó hivatalnokot politikai minőségében, ahogyan a nemzetgyűlés utasításai szerint tevékenykedik. Törvényeket végrehajtani királyi hivatal; parancsokat végrehajtani nem királyhoz méltó. A politikai végrehajtó hatalom, még ha csak erről is van szó, mégiscsak nagy megbízatás. Bizony olyan megbízás, amelynek hűséges és gondos teljesítésén sok múlik, mind a benne elnöklő személy, mind alárendeltjei esetében. Rendszabályokkal kell eszközöket adni e köteleesség teljesítésére; s a hozzá való viszonyulást a megbízatással járó kísérő körülményeknek kell meghatároznia. Méltósággal, tekintéllyel és fontossággal kell körülvenni, s dicsőségre kell vezetnie. A végrehajtói hivatal megerősített. A tehetetlenségtől nem várhatjuk a hatalom előtt tornyosuló feladatok véghezvitelét. Miféle személy az a végrehajtás felett parancsnokló király, akinek semmiféle lehetősége nincs arra, hogy jutalmazza azt? Sem állandó hivatallal, sem földadománnyal, még csak egy évi ötven fontos

járadékkal sem; még a legjelentéktelenebb csip-csup címmel sem. Franciaországban a király semmivel sem inkább forrása már a megbecsülésnek, mint az igazságnak. Minden jutalmazás, minden kitüntetés más kezekben van. Akik a királyt szolgálják, azokat semmilyen más természetes indíték nem sarkallhatja, mint a félelem; félelem mindenkitől, kivéve saját urukat. Az országon belüli elnyomó kényszerítő tevékenysége éppen olyan gyűlöletes, mint az, amelyet az igazságszolgáltatás terén fejt ki. Ha bármelyik törvényhatóságnak segélyre van szüksége, azt a gyűlés adja. Ha csapatokat kell kiküldeni, hogy a gyűléssel szemben engedelmességre szorítsák őket, a parancsot a királynak kell végrehajtania; s minden alkalommal neki kell befröcskölnie magát népének vérével. Nincs vétőjoga: mégis az ő nevét és tekintélyét használják fel minden szigorú rendelkezés érvényre juttatásához. Mi több, jóvá kell hagynia azok lemeszárlását, akik megkísérik kiszabadítani fogságából, vagy a legcsekélyebb kötődést árulják el személyéhez vagy ősi hatalmához.

A végrehajtó hatóságot olyan módon kell megalkotni, hogy akiből áll, készek legyenek szeretni és tisztelni azt, akinek engedelmeskedni kötelesek. Szándékos hanyagság, vagy ami még rosszabb, látszat szerinti, de valójában torz és rosszakaratú engedelmesség a legbölcsőbb tanácsokat is ellehetetleníti. A törvény hiába próbálja majd elejét venni az ilyen kiszámított hanyagságnak és csalárd készségességnek, vagy kinyomozni azt. A törvénynek nem áll hatalmában az embereket ügybuzgóságra készíteni. A királyoknak, még azoknak is, akik valóban azok, meg kell tűrniük a számukra kellemetlen alattvalókat is. Sőt anélkül, hogy saját tekintélyüket csorbítanák, megtűrhetik az ilyen személyek hatalmát is, ha az elősegíti ügyüket. XIII. Lajos halálosan gyűlölte Richlieu [sic] bíborost; mégis e miniszternek riválisaival szemben nyújtott támogatása volt uralma minden dicsőségének forrása, s maga a trón szilárd alapzata. XIV. Lajos trónralépésekor nem szívélhette Mazarin bíborost, de saját érdekében meghagyta hivatalában. Öregkorában megvetette Louvoist²⁵⁰; ám éveken keresztül, amíg az híven szolgálta nagyságát,

megtúrta maga körül. Midőn II. György bizalmába fogadta Pitt urat²⁵¹, akit bizonyosan nem kedvelt, nem tett semmi olyasmit, ami egy bölcs uralkodóra nézve megalázó volna. De ezek a miniszterek, akiket az ügyek, nem pedig az érzelmek választottak ki, a királyok nevében és irántuk való bizalomból cselekedtek; nem pedig mint akik elismerten és szemmel láthatólag alkotmány szerint való uraik. Úgy vélem, lehetetlen hogy bármelyik király, miután magához tért első rémületéből, jó szívvel lehelne lelket és erélyt olyan intézkedésekbe, amelyekről tudja, hogy azok diktálják, akik az ő meggyőződése szerint a legnagyobb mértékben ellenségesek vele szemben. Fog-e bármelyik miniszter, aki egy ilyen királyt (vagy nevezzük akárminek) a tiszteletnek csak az illendő látszatával szolgál, jó szívvel engedelmeskedni azok parancsainak, akiket a minap az ő nevében ítéltek a Bastille-ban való raboskodásra? Fognak-e engedelmeskedni azok parancsainak, akikkel, miközben zsarnoki módon ítélkeztek felettük, úgy vélték, elnézően jártak el; s akiknek, úgy hitték, a börtönnel menhelyet biztosítottak? Ha egyéb újításaik és újjászervezéseik mellett ilyen engedelmességre számítnak, akkor a természetben kell forradalmat végrehajtaniuk, s az emberi szellemnek kell új alkotmányt adniuk. Máskülönb legfelső kormányzatuk nem lehet összhangban a végrehajtás rendszerével. Vannak esetek, amikor nem elégedhetünk meg nevekkal és elvonatkoztatásokkal. Nevezhetünk fél tucat vezető egyéniséget, akiket okunk van félni és gyűlölni, nemzetnek. Ez nem változtat semmit, csupán még nagyobb félelmet és gyűlöletet kelt bennünk irántuk. Ha elképzelhető lett volna, hogy indokolt és hasznos olyan forradalmat végrehajtani, olyan eszközökkel és olyan személyek által, ahogyan Önöknél történt, bölcsőbb dolog lett volna az egészet bevégezni október ötödikén és hatodikán. Akkor az új végrehajtó hivatalnok azoknak köszönhetné állását, akik egyszerre alkotói és urai; s érdekei, a bűnben való közösség, s a hála (ha a bűnökben rejtőzhetnének erények) azoknak a szolgálataiba állítaná, akik olyan állásba emelték, mely nagy nyereséggel és kiadós érzéki élvezetekkel jár; s még valami

többel: mert valószínűleg még többet kapott volna azoktól, akik bizonyára nem korlátoztak volna olyannyira egy hatalmassá alkotott lényt, mint ahogy egy meghódolt ellenféllel tették.

Olyan helyzetben lévő király, mint a jelenlegi, az őt ért szerencsétlenségektől úgy megdermedve, hogy nem szükségletnek, hanem az élet ajándékának, előjognak tekinti, hogy ehét és alhat, s ügyet sem vet a dicsőségre, soha nem lehet alkalmas e hivatalra. Ha úgy érez, mint az emberek általában, akkor bizonyára megérti, hogy egy ilyen körülmények között működő hivatalban nem szerezhet se hírnevet, se dicsőséget. Nincsenek nemes ügyek, melyek tettekre sarkallhatnák. Magatartása a legjobb esetben passzív és védekező. Alacsony sorsú embereknek ilyen hivatal megtiszteltetést jelenthet. Ám nem ugyanaz ide felemelkedni, illetve lesüllyedni, s eltérő érzelmeket is kelt. Vajon *valóban* ő nevezi ki a minisztereket? Akkor szimpatizálni fognak vele. Ráerőszakolják őket? Az egész viszony köztük és a névleges király között kölcsönös ellenszegülés lesz. Az államminiszter hivatala minden más országban a legmagasabb méltóságot élvezi. Franciaországban ugyanez csupa veszély, s nem hozhat dicsőséget. Lesz azonban versenytársuk e jelentéktelenségben mindaddig, amíg lesz a világon sekélyes törtetés, s amíg egy nyomorúságos fizetés ösztönzőerő a rövidlátó mohóság számára. A miniszterek e versenytársai számára alkotmányuk lehetővé teszi, hogy létfontosságú szerveiket támadják; miközben nekik maguknak semmiféle eszközük nincs a vádjaik elutasítására, csak a vádlottak csúfos híre. Franciaországban az állam miniszterei az egyedüli személyek, akik nem juthatnak részhez a nemzeti tanácsokban. Micsoda miniszterek! Micsoda tanácsok! Micsoda nemzet! – De felelős miniszterekkel állunk szemben. Szegényes szolgálat az, amelyet kötelességből vállalnak. A lélek félelemből származó emelkedettsége soha nem tesz egy nemzetet dicsővé. A felelősség elejét veszi a bűnöknek. Veszélyessé tesz minden törvényellenes próbálkozást. De csak a félkegyelmű gondolna arra, hogy benne keresse a tevékeny és buzgó szolgálat princípiumát. Rábízzuk-e a

háború vezetését olyan emberre, aki borzad annak vezérelvétől, aki minden lépéssel, amit a siker érdekében tesz, azoknak a hatalmát erősíti meg, akik őt magát elnyomták? Komolyan veszik-e az idegen államok azt, akinek nem tartozik a hatáskörébe a hadüzenet és a békekötés; még annyira sem, hogy egyetlen szavazattal rendelkezne akár ő maga, akár miniszterei, vagy bárki, akit esetleg befolyásolhat. A megvetettség állapota nem fejedelmi állapot; jobb azon nyomban megszabadulni az ilyen fejedelemtől.

Tudom, azt mondják majd, hogy ezek a hangulatok az udvarnál és a végrehajtó kormányzatban csak addig fognak élni, amíg a mi nemzedékünk: s hogy a királyt rábírták, hogy kijelentse: a dauphint²⁵² helyzetének megfelelően fogják felnevelni. Ha a dauphint hozzáidomítják helyzetéhez, akkor bizony semmilyen neveltetésben nem lesz része. Rosszabb lesz még annál is, amiben egy önkényes uralkodó részesül. Ha tud olvasni – de akár tud, akár nem, valami jó vagy rossz szellem el fogja neki mondani, hogy ősei királyok voltak. Ettől kezdve csakis az lehet a célja, hogy érvényesítse jogait és bosszút álljon szüleiért. Önök majd azt mondják, nem ez e kötelessége. Lehet; de ez a Természet; s ha kihívják maguk ellen a Természetet, nem teszik valami bölcsen, hogy bíznak a kötelességben. Ebben a felületes politikai rendszerben az állam ma is a gyengeség, a zűrzavar, az ellenszegülés és az eredménytelenség forrásait táplálja méhében; s előkészíti saját végső bukásának eszközeit. Röviden, nem látok semmit a végrehajtó erőiben (hatalomnak nem nevezhetem), ami rendelkezne az életerőnek akár csak a látszatával, illetve amiben a legkisebb mértékben is meglenne a megfelelő korrespondencia és szimmetria, vagy baráti viszony a legfőbb hatalommal, akár jelenleg fennálló formájában, akár ahogyan a jövőbeli kormányzatra tervezik.

Önök gazdaságilag éppen olyan visszás módon, mint politikailag, kétféle kormányzatot* állítottak fel: egy való-

* Valójában hármat, ha számolunk a vidéki köztársasági kormányokkal.

ságosat, meg egy képzeletbelit. Mindkettőt nagy költségekkel tartják fenn, de úgy gondolom, a képzeletbeli kerül többre. Olyan gépezet, mint ez az utóbbi, még annyit se ér meg, mint a kerekeire kent zsír. A kiadások mérhetetlenül magasak; s sem a teljesítmény, sem a haszon nem éri meg a terhek tizedét sem. Ó, de hisz nem méltányolom a törvényhozók tehetségét. Nem vagyok eléggé tekintettel a szükséghelyzetre. Nem ők választották végrehajtó hatalmuk rendjét. E díszes külsőségeket meg kell tartani. A nép nem nyugodna bele, hogy megfosszák tőlük. Rendben; megértem Önöket. Nagyszabású elméleteik ellenére, melyek előtt meghajolni kényszerítenék az eget és a földet is, tudják hogyan alkalmazkodjanak a természethez és a dolgok körülményeihez. De amikor arra kényszerültek, hogy alkalmazkodjanak a körülményekhez, akkor még tovább kellett volna elmenniük a kényszernek való behódolásban, s azt kellett volna alkotniuk, amire szükségük volt: hasznos, a célnak megfelelő eszköz. Hatalmukban állott, hogy ezt megtegyék. Többek között, példának okáért, hatalmukban állott meghagyni királyuknak a hadüzenet és a békekötés jogát. Hogyan? Meghagyni a végrehajtó eljárónak minden felségjog közül a legveszedelmesebbiket? Nem ismerek veszedelmesebbet; s olyat sem, amelyet ennél szükségesebb lenne a végrehajtásra bízni. Nem állítom, hogy ezt a jogot akkor is a királyokra kell bízni, ha nem rendelkeznek más, kiegészítő megbízatásokkal, amilyenek most nincsenek az Önök királyának kezében. De ha birtokában lennének, akkor bár kétségkívül van kockázat, az ilyen alkotmányból akkora előnyök származnának, melyek bőségesen kárpótolnak a kockázatért. Nincs más mód megakadályozni Európa számtalan hatalmasságát abban, hogy nyíltan és személyes kapcsolatra lépve intrikáljanak gyűlésük tagjaival, hogy minden ügyükbe beleártsák magukat, s hogy országuk szívében élesszék fel a legveszedelmesebb klikkeket; idegen hatalmak érdekeit szolgáló és irányítása alatt álló klikkeket. Ettől a legrosszabb bajtól, Istennek hála, egyelőre megmenekültek. Képességeiket, ha volnának, jól kamatoztathatnák arra, hogy közvetett módon

szabályozzák és ellenőrizték ezt a veszélyes megbízást. Ha nem tetszenek Önöknek azok a megoldások, amelyeket mi választottunk Angliában, vezetőik arra fordíthaták volna tehetségüket, hogy jobbakat eszeljenek ki. Ha szükséges lenne példákkal illusztrálom az Önök fajtájából való végrehajtó kormányzatnak a fontos ügyek intézésére gyakorolt hatását, hivatkozhatnék Montmorin úr²⁵³ nemzetgyűlésnek küldött jelentésére, meg az összes Nagy-Britannia és Spanyolország közötti nézeteltérésekkel kapcsolatos vitára. Tiszteletlenség volna részemről az Ön szellemével szemben, ha mindezt részletezném.

Úgy hallom, a miniszternek nevezett személyek kifejezésre juttatták szándékukat, hogy lemondanak állásukról. Elégge meg vagyok lepve, hogy nem mondtak le már jóval ezelőtt. A világ minden kincséért sem viselném el, hogy olyan helyzetben legyek, mint ők a legutóbbi tizenkét hónap folyamán. Biztosra veszem, hogy jóindulattal voltak a Forradalom iránt. Akárhogy is van, mivel magas pozícióban voltak, jóllehet a megaláztatás magaslatán, nem lehetett másként, mint hogy ők legyenek az elsők, akik közösen felismerték és egyenként érzékelték a forradalom által a maguk minisztériumára hozott bajokat. Minden lépésben, amit megtettek és amitől elálltak, érzniük kellett országuk lealázott helyzetét és a maguk tökéletes alkalmatlanságát arra, hogy szolgálják. Olyan fajta alárendelt szolgátságban vannak, mint korábban soha senki. Nem élvezvén sem szuverén uruk bizalmát, akire rátukmálták őket, sem a gyűlését, amelyik ezt tette, hivataluk minden nemes funkcióját a gyűlés bizottságai gyakorolják, anélkül hogy bárminemű tekintettel lennének az ő személyes vagy hivatali hatalmukra. Hatalom nélkül kell a végrehajtást gyakorolniuk; szabad választás nélkül kell felelősséget vállalniuk. Talányos helyzetükben, két úr szolgálatában, akik közül egyikre sincs semmi befolyásuk, úgy kell cselekedniük (lényegében akarjanak is bárhogy), hogy olykor az egyiket, olykor a másikat árulják el, önmagukat pedig mindig megcsalják. Ilyen volt az ő helyzetük; s ilyen kell, hogy legyen azoknak a helyzete, akik az örökükbe lépnek. Nagy tisztelője és jóakarója vagyok

Necker úrnak, akinek irántam való figyelmessége lekötö-
lező.²⁵⁴ Mikor ellenségei elűzték Versailles-ból, úgy gon-
doltam, e kiűzetés a legkomolyabb gratulációkra ad okot
– *sed multae urbes et publica vota vicerunt*.²⁵⁵ Most a
pénzügyek és Franciaország romjain ül.

Még sokkal több észrevételt tehetnénk az új kormány-
zat végrehajtó szerveinek felépítéséről; ám kimerültsé-
günk határt kell hogy szabjon olyan témák taglalásának,
melyek aligha meríthetők ki.

Ugyanílyen kevés szellemet és tehetséget tudok felfe-
dezni a nemzetgyűlés által alkotott igazságszolgáltatási
rendszerben. Állandó módszerükhöz híven, alkotmányuk
tákolói a parlamentek teljes felszámolásával kezdték. E
tiszteltetreméltó testületek, akárcsak a régi kormányzat
többi része, reformra szorultak, még ha a monarchián
nem is változtattak volna semmit. Még több átalakításra
volt szükségük, hogy szabad alkotmányos rendszerhez
igazítsák őket. Voltak azonban szerkezetükben olyan ele-
mek, s nem is kevés, amelyek rászolgáltak a bölcsek elis-
merésére. Volt egy alapvető kiválóságuk: függetlenek vol-
tak. A leginkább kételyeket ébresztő körülmény, mely e
hivatalt kísérte, az, hogy áruba lehetett bocsátani, még
hozzá is járult e független jelleghez. Élethossziglan tartó
hivatal volt. Még azt is lehetne mondani, hogy örökség
gyanánt viselték. A király nevezte ki, de szinte hatalmán
kívül állónak tekintették őket. Legelszántabb hatalmi tö-
rekvései velük szemben csupán arra voltak jók, hogy rá-
mutattak gyökeres függetlenségükre. Állandó politikai
testületeket alkottak, melyek arra szolgáltak, hogy ellen-
álljanak az önkényes újításnak; s helyesen számítottak ar-
ra, hogy e testületi felépítés és legtöbb megjelenési for-
májuk alkalmassá teszi őket arra, hogy biztonságot és ál-
landóságot kölcsönözzenek a törvényeknek. Biztonságos
menedéket nyújtottak, hogy megvédelmezzék a törvénye-
ket a hangulatok és vélemények minden forradalmának
idején. Megmentették az országot e szent javait az önké-
nyes uralkodók és az önkényeskedő klikkek torzsalkodá-
sainak korában. Életben tartották az alkotmány emlékét
és krónikáit. Ők alkották a magántulajdon nagy biztosíté-

kát; amiről el lehet mondani, hogy (miközben személyi szabadság nem létezett) jóvoltukból Franciaországban éppen olyan védelmet élvezett, mint bármely más országban. Bármilyen legyen is egy állam főhatalma, amennyire lehetséges, bírói hatalmát úgy kell megalkotni, hogy ne csak függjön tőle, hanem valamilyen módon ellensúlyozza is. Biztonságot kell nyújtania az igazságosságnak a hatalommal szemben. Az igazságszolgáltatást mintegy ki kell vonnia az állam hatalma alól.

E parlamentek nyilván nem a legjobban, de igen jelentős mértékben igazították helyre a monarchia túlkapásait és bűneit. Ilyen független igazságszolgáltatás tízszeresen szükséges lett volna, amikor a demokrácia jutott abszolút hatalomhoz az országban. Ebben az alkotmányban a választott, ideiglenes és helyi bíróságok, amilyeneket Önök kiagyalnak, s akik szűk körben gyakorolják függő funkcióikat, minden ítéлőszékek legrosszabjaivá kell hogy legyenek. Hiábavaló bennük keresni az igazságosságnak akár csak a látszatát is az idegenek, a fenyegetett gazdagok, a tönkretett pártok kisebbsége, s mindazok iránt, akik a választásokon a sikertelen jelölteket támogatták. Lehetetlen lesz az új törvényszékeket tisztán tartani a legrosszabb párttűző szellemtől. Tapasztalatból tudjuk, hogy a sorshúzás hiábavaló és gyerekes megoldás e hajlamok felszínre kerülésének megakadályozására. Ahol a legjobban szolgálják ezek elleplezésének célját, ott gyanút keltenek, ez pedig a részrehajlás még ártalmasabb oka.

Ha megőrizték, ahelyett hogy felbomlasztották volna a parlamenteket a nemzet számára oly pusztító változás idején, ebben az új államban elláthatták volna, talán nem egészen ugyanazt (úgy értem, teljesen analóg), de közel ugyanazt a feladatot, amelyet Athénban az Areioszpagosz²⁵⁶ törvényszéke és szenátusa; tehát a súlytalan és igazságtalan demokrácia hibáinak ellensúlyozását és helyreigazítását. Mindenki tudja, hogy e törvényszék nagy korlátja volt annak az államnak; mindenki tudja, milyen nagy gonddal tartották fenn, s milyen vallásos hódolattal adóztak neki. Elismerem, hogy a parlamentek nem voltak teljesen mentesek a pártoskodástól. Ez a baj azonban

mellékes volt és véletlenszerű, s nem annyira felépítésükben rejlő fogyatékoság, mint ahogy az az Önök újonnan feltalált, hatévente választott bíróságainak esetében szükségyszerű. Sok angol javasolja a régi törvényszékek felszámolását, feltételezve, hogy azok mindenről megvesztegetés és korrupció útján határoznak. Mégis kiállták a monarchikus és a republikánus felülvizsgálat próbáját egyaránt. Az udvar hajlandó lett volna rábizonyítani a korrupciót ezekre a testületekre, amikor 1771-ben feloszlatták őket.²⁵⁷ – Akik most ismét feloszlatták őket, ugyanezt tették volna, ha módjukban áll – de miután mindkét vizsgálat kudarcot vallott, arra következtettek, hogy a durva pénzügyi korrupció meglehetősen ritka lehetett körükben.

Bölcs dolog lett volna a parlamentekkel együtt megtartani ősi hatalmukat arra, hogy bejegyezzék a nemzetgyűlés minden határozatát, s legalább tiltakozhassanak ellenük, ahogyan azt a monarchia idején kibocsátottak esetében megtehették. Olyan eszköz lenne ez, melynek segítségével a demokrácia alkalmankénti határozatait össze lehetne vetni az általános jogtudomány elveivel. Az ókori demokráciák egyik fogyatékosága, s romlásuk egyik oka az volt, hogy Önökhöz hasonlóan alkalmankénti határozatok, *psephismata*²⁵⁸ segítségével uralkodtak. Ez a gyakorlat hamarosan elnyomta törvényeik lényegét és következetességét; aláásta az emberek velük szembeni tiszteletét; végül teljes pusztulásba sodorta őket.

Hogy a tiltakozás hatalmát, melyet a monarchia idején a párizsi parlament bírt, most legfőbb végrehajtó tisztviselőjükre ruházzák, akit a józan ész ellenére makacsul továbbra is királyuknak neveznek, a legnagyobb képtelenség. Soha nem szabad tiltakozást megtűrni annak a részéről, akinek a feladata a végrehajtás. Annyi ez, mint nem érteni sem a tanács, sem a végrehajtás; sem a hatalom, sem az engedelmisség természetét. A személy, akit királynak neveznek, nem lenne szabad, hogy rendelkezzen ezzel a hatalommal, vagy pedig többet kell a kezébe adni.

Jelenlegi rendszerük szigorúan judíciummal bíró. A helyett, hogy utánozták volna királyságuk példáját, s bíráikat

független székbe ültették volna, az a céljuk, hogy a legvakabb engedelmességre szorítsák őket. Ahogyan mindent átalakítottak, feltalálták a rend új elveit is. Először kijelölik a bírákat, akiknek feltételezem, a jog értelmében kell ítélniük, majd tudomásukra hozzák, hogy előbb vagy utóbb szándékukban áll valamilyen jogrendszert alkotni, melynek értelmében majd ítélniük kell. Minden tanulmány, amit folytattak (ha egyáltalán folytattak ilyeneket), haszontalanná válik számukra. De hogy ezt a hiányt kipótolják, felesketik őket, hogy engedelmeskednek majd minden szabálynak, parancsnak és utasításnak, amit időnként a nemzetgyűléstől kapnak. Ezek, ha alávetik nekik magukat, nem hagynak meg semminemű jogalapot az alattvaló számára. Tökéletes és a lehető legveszedelmesebb eszközzé válnak a kormányzó hatalom kezében, mely egy per kellős közepén, vagy éppen annak tervbevételekor teljesen megváltoztatja az ítélezésre vonatkozó szabályokat. Ha a Nemzetgyűlés e parancsai történetesen ellentétesek a nép akaratával, mely a helyi bírakat megválasztja, olyan zűrzavar kerekedik, hogy rágondolni is szörnyű. A bírák ugyanis a helyi felhatalmazásnak köszönhetik hivatalukat; s a parancsok, melyeknek engedelmeskedni felelősek, olyanoktól származnak, akiknek nincs részük az ő kijelölésükben. Ezenközben előttük áll a Chatelet²⁵⁹ törvényszékének példája, hogy bátorítsa és vezérelje őket funkcióik gyakorlásában. Ennek a széknek kell tárgyalnia a Nemzetgyűlés által eléje küldött, vagy más módon feljelentett bűnözők ügyét. A bírák öröktől körülvéve üléseznek, hogy védjék saját életüket. Nem tudják, milyen törvények szerint ítélniük, hogy milyen felhatalmazásból tevékenykednek, hogy milyen hosszú a szolgálati idejük. Úgy tartják róluk, hogy olykor fejvesztés terhe mellett kell ítéletüket meghozniuk. Ez talán nem így van, s nem is lehet bizonyosságot szerezni felőle; ám ha valakit felmentenek, tudjuk, hogy láthattak általuk szabadon bocsátott személyeket törvényszékük kapuja előtt bitóra húzva, s a tettesek teljes büntetlenségét élveztek.

Persze a gyűlés megígérte, hogy alkot egy olyan törvényt, mely rövid lesz, egyszerű, világos, és így to-

vább. Rövid törvényeikkel tehát sokat hagynak majd a bírák mérlegelésére; miközben megsemmisítették mindazon tudásnak az autoritását, amelynek révén a bírói mérlegelés (mely a legjobb esetben is kockázatos dolog) rászolgálna arra, hogy *megalapozott* mérlegelésnek nevezzük.

Meglepetéssel tapasztaljuk, hogy a közigazgatási testületeket gondosan kivonják ezeknek az új törvényszékeknek a joghatósága alól. Azokat a személyeket mentesítik tehát a törvények hatalma alól, akiknek a leginkább kellene azoknak alávetve lenniük. Mindenki közt azokat kellene a legszigorúbban köteleességük teljesítésére szorítani, akik az állam pénzével kapcsolatos megbízásokat hajtának végre. Az ember azt gondolná, legelső gondoljaik közé kellett volna tartoznia, hacsak nem akarják, hogy e közigazgatási szervek valósággal független államokká váljanak, hogy az Önök régi parlamentjeihez, vagy a mi királyi ítélőszékünkhöz hasonló, tiszteletet parancsoló törvényszéket létesítsenek, amelynél minden tisztségviselő védelmet kaphat hivatalának törvényes gyakorlásához, s az igazságszolgáltatásba ütközik, ha törvény által előírt kötelesegeit megszegi. Világos azonban a felmentés oka. Ezek a közigazgatási szervek a jelenlegi vezetők legjobb eszközei a demokráciától az oligarchia felé vezető úton. Ezért a törvény fölébe kell helyezni őket. Azt fogják mondani, hogy az Önök által felállított törvényszékek alkalmatlanok arra, hogy kényszert gyakoroljanak felettük. Kétségtelen, hogy azok. Alkalmatlanok bármilyen értelmű célra. Azt is mondják majd, hogy a közigazgatási szervek az általános gyűlésnek fognak felelősséggel tartozni. Attól tartok, ilyenkor nem túl nagy megfontoltsággal beszélnek a gyűlés vagy e testületek természetéről. Ezzel együtt, a gyűlés tetszésének alávetve lenni nem ugyanaz, mint a törvény alatt állni, akár védelem, akár kényszerítés céljából.

Még mindig hiányzik valami, hogy ez a bírói rendszer teljes legyen. Egy újfajta törvényszékkel fogják megkoronázni. Ez egy nagy állami bíróság lesz; olyan bűnök felett fog ítéletet hozni, amelyeket a nemzet, jobban mondva a

gyűlés hatalma ellen követtek el. Úgy tűnik, jellegét tekintve valami olyasmit terveznek, mint az Angliában a nagy bitorlás idején létesített legfőbb ügyészség.²⁶⁰ Mivel a tervnek ezt a részét még nem fejezték be, lehetetlen egyértelmű véleményt mondani róla. De ha nem fordítanak elegendő gondot arra, hogy a politikai bűntettekkel kapcsolatos eljárás során őket vezérlő elvektől élesen eltérő szellemben alakítsák ki, akkor ez a törvényszék inkvizíciójuk, a vizsgálobizottság²⁶¹ szolgálatában állva, ki fogja oltani Franciaországban a szabadság utolsó szikráit is, s a legszörnyűbb és legönkényesebb zsarnokságot fogja meghonosítani, amelyet bármely nemzet valaha is ismert. Ha a szabadságnak és az igazságosságnak akár csak a lát-
szatával óhajtják e törvényszéket felruházni, nem szabad tetszésük szerint eléje rendelni vagy kivonni hatásköréből saját tagjaik ügyeit. Ezenkívül a bíróság székhelyét el kell távolítani a párizsi köztársaságból.*

Vajon több bölcsességről tanúskodik-e hadseregük szervezete, mint ami bírói rendszerükben felfedezhető? Ennek a résznek a megfelelő megszerkesztése még nehezebb, s még nagyobb képességeket és figyelmet igényel, nem csak azért, mert önmagában fontos ügy, hanem azért is, mert ez a köztársaságok Önök által francia nemzetnek nevezett új közösségének harmadik összetartó elve. Igaz, nem könnyű megjósolni, mivé válhat végül ez a hadsereg. Igen nagy létszámúnak szavazták meg, mely jól felszerelt, legalábbis amennyire anyagi lehetőségeik megengedik. De mik fegyelmi szabályzatának elvei? Vagy kinek tartozik engedelmességgel? Fülön fogták a farkast, s kívánom, hogy leljék örömeiket abban a saját maguk választotta boldog állapotban, melyben módjukban áll szabadon tanácskozni a hadsereg vagy bármi más felől.

A hadügyminisztérium élén La Tour du Pin úr²⁶² áll. Ez az úriember, hasonlóan a közigazgatásban működő munkatársaihoz, a forradalom igen buzgó híve, s szenvedélyes csodálója az új alkotmánynak, mely abban fogant.

* E bíróságok, valamint a vizsgálobizottság témájának további kifejtésére lásd Calonne úr említett munkáját.

Jelentése Franciaország hadügyeiről nem csak saját hivatali és személyi hatalmának szempontjából fontos, hanem azért is, mert igen világosan tárja fel a francia hadsereg tényleges állapotát, s fényt vet azokra az elvekre, amelyek alapján a gyűlés e kritikus tárgy igazgatásában eljár. Lehetővé teszi számunkra, hogy némi ítéletet alkossunk arról, mennyire lenne hasznos a mi országunkban utánózni Franciaország katonapolitikáját.

La Tour du Pin úr június 4-én jelentést tett miniszteriumának állapotáról, ahogyan az a nemzetgyűlés égisze alatt működik. Senki nem ismeri azt nála jobban; senki nem képes nála jobban számot adni róla. A Nemzetgyűléshez intézve szavait, így beszélt: „Őfelsége a *mai napon* utasított, hogy tájékoztassam Önöket azokról a sokszoros zavarokról, amelyekről *nap mint nap* a leglehangolóbb híreket kapja. Az a veszély fenyeget, hogy a hadsereg (le *corps militaire*) a legféktelenebb anarchiába hullik. Egész ezredek merészelték egyszerre megszegni a törvényeknek, a királynak, az Önök határozatai által kialakított rendnek, s a saját maguk által a legnagyobb ünnepélyességgel tett esküvéseknek kijáró tiszteletet. Kötelességem tájékoztatni Önöket e túlkapásokról, s vérzik a szívem, ha megvizsgálom, hogy kik követték el ezeket. Azok, akikkel szemben nem áll hatalmamban elfojtani a legsúlyosabb panaszokat, a katonaságnak éppen azt a részét alkotják, mely a mai napig csupa becsület és hűség volt, s akikkel ötven éve bajtársi és baráti viszonyban élek.

Milyen érthetetlen, eszelős, csalárd szellem hatására tévelyedtek meg hirtelen? Miközben Önök fáradhatatlanul munkálkodnak azon, hogy megteremtsék a birodalom egységét, s az egészet egyetlen összefüggő, tömör testté kovácsolják; miközben Önök egyszerre oktatják a franciákat arra a tiszteletre, amellyel a törvények tartoznak az emberi jogoknak, s arra, amellyel a polgárok a törvényeknek, a hadsereg vezetése csupa felfordulás és zűrzavar. Nem egy alakulatnál a fegyelem kötelékeinek fellazulását és széthullását tapasztalom; a leghallatlanabb követelésekkel lépnek fel közvetlenül és arcátlan módon; nincs a parancsoknak erejük, s a parancsnokoknak tekintélyük; a

katonaládát és a lobogót eltüntetik; magának a királynak a tekintélyével (*risum teneatis*)²⁶³ is kevélyen dacolnak; a tiszteket megvetik, megalázzák, fenyegetik, elűzik, egyeseket bebörtönöznek saját alakulatuk körében, s megvetéstől és megaláztatástól körülvéve tengetik bizonytalan életüket. Hogy e borzalmak teljesek legyenek, egyes helyőrségi parancsnokok torkát saját katonáik szeme láttára, szinte karjaikban vágják el.

Ezek a bajok nagyok; de még mindig nem a legrosszabb következmények, melyeket ilyen katonai zendülések előidézhetnek. Előbb vagy utóbb magát a nemzetet kezdik fenyegetni. *A dolgok természete megköveteli*, hogy a hadsereg soha ne működjék másként, mint *eszközként*. Abban a pillanatban, hogy tanácskozó testületté emelve önmagát, saját határozatai szerint kezd működni, a *kormányzat*, legyen az bármilyen, haladéktalanul katonai demokráciává fajzik el; amolyan politikai szörnyeteggé, mely mindig is azzal végezte, hogy felfalta azokat, akik életre hívták.

Ezek után kit ne aggasztanának a szabálytalan tanácskozások és lármás bizottságok, melyeket egyes ezredekben a közkatonák és az altisztek alakítanak feletteseik tudta nélkül, vagy éppen azok tekintélyével dacolva; bár e szörnyűséges demokratikus gyűléseknek [*comices*] még e felettések jelenléte és közreműködése sem adhatna tekintélyt.”

Nem szükséges túl sokkal kiegészíteni ezt a teljes képet; teljes, már amennyire a vászon mérete megengedi; de attól tartok, nem tárja fel teljes szélességében a természetét és az összetettségét e katonai demokrácia rendezavarásainak, mely a miniszter helyes és bölcs megfigyelése szerint ha bárhol létrejön, az állam tényleges alkotmányává kell hogy váljék, bármilyen néven nevezik is azt formailag. Mert bár arról tájékoztatja a gyűlést, hogy a hadsereg nagyobbik része még nem dobta sutba az engedelmességet, hanem továbbra is tartja magát kötelességeihez, azok akik látták a legjobb magatartású alakulatokat, inkább a lázadás hiányát, mint a fegyelem meglétét tapasztalták közöttük.

Nem állhatom meg, hogy itt egy pillanatra megtorpanjak, s elgondolkodjam a kifejezéseken, melyeket a miniszter használt, hogy meglepetésének hangot adjon, mikor a túlkapásokról beszélt. Számára meglehetősen érthetetlennek tűnik a csapatok eltávolodása a becsület és a hűség ősi elveitől. Azok persze, akikhez szavait intézi, nagyon is tisztában vannak az okokkal. Ismerik a tanokat, melyeket hirdettek, a rendeleteket, melyeket kiadtak, s a tetteket, melyeket elnéztek. A katonák emlékeznek október 6-ára. Emlékszenek a nemzeti gárdistákra. Nem felejtették el a király párizsi és marseille-i erődjének bevételét.²⁶⁴ Hogy a kormányzókat mindkét helyen büntetlenül legyilkolták, olyan tény, mely nem hullott ki emlékezetükből. Nem adják fel az emberek egyenlőségéről oly nagy feltűnéssel és buzgalommal hirdetett eszméiket. Nem hunyhatják be szemüket az egész francia nemesség lealázása és a gentleman pusztá eszméjének az elnyomása előtt. Nem maradhat hatástalan rájuk a címek és kiüntetések teljes eltörlése. Du Pin urat azonban megdöbbenti hűtlenségük, hiszen a gyűlés doktorai egyszersmind a törvényeknek kijáró tiszteletre is okították őket. Könnyű megítélni, hogy kezükben fegyvert hordó emberek a két lecke közül vajon melyiket szívlelik meg inkább. Ami a király tekintélyét illeti, magától a minisztertől értesülhettünk arról (ha nem lenne e tárgyban minden érv teljesen felesleges), hogy az nem jelent többet e csapatok, mint bárki más számára. „A király – mondja – újra és újra elismételte parancsait, hogy gátat vessen e túlkapásoknak: ám ebben a borzasztó válságban az Önök (a gyűlés) közreműködése nélkülözhetetlenül szükségessé vált, hogy elejét vegyük az államot fenyegető bajoknak. Önökben egyesül a törvényhozó hatalom ereje, s az ennél is fontosabb közvéleményé.” A hadseregnek persze nem lehet véleménye a király hatalmáról és tekintélyéről. A katonáknak talán mostanra már megtanulta, hogy maga a gyűlés sem élvez sokkal nagyobb mérvű szabadságot, mint a királyi személy.

Vizsgáljuk meg most azt, hogy milyen javaslat hangzott el ebben a legsúlyosabb vész helyzetben, mely egy ál-

lamban előállhat. A miniszter arra kéri a gyűlést, hogy minden rémülete ellenére rendezze sorait és őrizze meg méltóságát. Azt kívánja, hogy általuk meghirdetett súlyos és komoly elvek adjanak súlyt a király nyilatkozatának. Ezek után azt várnánk, hogy rendes és statáriális pereket rendeznek; szétzúznak egyes alakulatokat, megtizedelnek másokat, s bevetik mindazokat a félelmes eszközöket, melyeket a szükség ilyen esetekben a legnagyobb bajok feltartóztatására alkalmazni szokott; az ember különösen azt várhatná, hogy komolyan kivizsgálják a parancsnokok katonáik szeme láttára történt legyilkolását. Egyetlen szó sem esik erről vagy hasonlókról. Miután értesült arról, hogy a katonaság lábbal tiporja a király által kihirdetett határozatait, a gyűlés újabb rendeleteket szavaz meg; s felhatalmazza a királyt, hogy újabb nyilatkozatokat tegyen. Miután a hadügyminiszter bejelentette, hogy az ezredeket sem vetnek esküikre, *prêtés avec la plus imposante solennité*²⁶⁵, mit javasolnak? Újabb esküket. Tapasztalván rendeleteik és nyilatkozataik eredménytelenségét, megújítják őket, s olyan arányban szaporítják az esküket, ahogy azok az emberek szemében gyengítik a vallás szentségét. Remélem, a polgári eskük mellett elküldik a katonáknak Voltaire, d'Alembert, Diderot és Helvetius a Lélek Halhatatlanságáról, a Gondviselés különleges irányításáról, s a Jutalmak és Büntetések Jövőbeli Állapotáról szóló kiváló szónoklatainak praktikus kivonatát. Efelől nincs kétségem, mivel úgy veszem észre, hogy az olvasmányok egy bizonyos fajtája jelentékeny részét alkotja katonai gyakorlataiknak, s hogy éppen olyan bőséges munícióval rendelkeznek röpiratokból, mint töltényekből.

Azt hiszem, még a mi termékeny korunk minden talál-mánya közül is az embereknek valaha eszébe ötlött legmeghökkenőbb eszközöket használták fel arra, hogy elejét vegyék a katonák összeesküvéseiből, szabálytalan tanácskozásaiból, zendülő bizottságaiból, gyalázatos demokratikus gyűléseiből [comitia, comices] származó ártalmaknak, valamint a léhaságból, fényűzésből, kicsapongásból és engedetlenségből fakadó zavargásoknak. Nem kevesebbről, mint a következőkről van szó: – A király va-

lamennyi ezredhez intézett körlevelekben hirdette ki, hogy egyenesen engedélyezi és támogatja, hogy az alakulatok csatlakozzanak a különböző községek klubjaihoz és szövetségeihez, s vegyenek részt lakomáikon és polgári mulatságaikban! Úgy tűnik, e vidám fegyelemnek kell enyhítenie lelkük vadságát; összebékíteni őket más rendekhez tartozó ívócimboráikkal, s az egyes kis konspirációkat beolvasztani az általános szervezkedésekbe.* Annak alapján, ahogyan La Tour Pin úr jellemezte a katonákat, készséggel elfogadom, hogy ez az orvoslat nem lenne ellenükre; s hogy legyenek bármilyen rebellisek is egyébként, engedelmesen alávetik magukat *ezeknek* a királyi proklamációknak. De meg kell kérdezni, vajon mindez a polgári esküdözés, szövetkezés, mulatozás a jelenleginél nagyobb hajlandóságot ébreszt-e bennük arra, hogy engedelmeskedjenek tisztjeiknek; vagy jobban megtanítja-e őket arra, hogy alá vessék magukat a katonai fegyelem szigorú szabályainak? A francia divat szerinti nagyszerű polgárokká teszi majd őket, de semmilyen divat szerint nem annyira jó katonákká. Könnyen felébred a kétség, hogy vajon e kellemes asztaloknál folytatott társalgások alkalmasabbá teszik-e őket arra, hogy *pusztá* eszközzé váljanak, aminek a hadseregnek e veterán katonatiszt és államférfi helyes megfigyelése szerint a dolgok természeténél fogva mindig lennie kell.

Ami azt a kérdést illeti, hogy mi a valószínűsége annak, hogy a fegyelem fejlődne a katonáknak a városi társaságokkal való szabad érintkezésétől, amit tehát a királyi felhatalmazás és engedély hivatalosan ösztönöz, azt megítélhetjük maguknak a községeknek az állapotából, amiről a hadügyminiszter ugyanebben a beszédében tudósít. Bizonyos ezredek helyes hozzáállása alapján úgy véli, a

* Comme sa Majesté y a reconnu, non une système d'associations particulières, mais une réunion de volonté de tous les François pour la liberté et la prospérité communes, ainsi pour le maintien de l'ordre publique; il a pensé qu'il convenoit que chaque regiment pris part a ces fêtes civiques pour multiplier les rapports, et reserrer les liens d'union entre les citoyens et les troupes.²⁶⁶ – Nehogy szavaimban kételkedjenek, ideillesztem a szavakat, melyek felhatalmazzák a csapatokat a népi szövetségekkel való közös mulatozásra.

jelenre nézve jók a kilátások arra, hogy a rend helyreállításának érdekében tett erőfeszítései sikerrel járnak; ám a jövővel kapcsolatban borúlátóbb. Ami a zűrzavar visszatérésének megakadályozását illeti, „enélkül a közigazgatást (mondja) nem lehet Önöknek felelőssé tenni mindaddig, amíg azt látják, hogy a helyhatóságok bitorolják a hadsereg feletti hatalmat, melyet intézményeink teljes mértékben az uralkodó számára tartanak fenn. Önök megállapították a katonai és a törvényhatósági autoritás határait. Az utóbbinak az előbbivel szembeni cselekvési szabadságát a rekvirálás jogával kapcsolták össze; arra azonban soha nem hatalmazta fel az Önök rendeleteinek sem a betűje, sem a szelleme e községek képviselőit, hogy lefokozzák és bíróság elé állítsák a tiszteket, parancsokat osztogassanak a katonáknak, elirányítsák őket azokról a helyekről, melyeknek őrzésére kirendelték őket, feltartóztassák a király által elrendelt elvonulásukat, egyszóval arra, hogy a csapatokat minden egyes város, akár mezőváros rabságába hajtsák, amelyen keresztülhaladnak.”

Ilyen a természete és a beállítottsága a községek társadalmának, melynek az a feladata, hogy a katonaságot megszelídítse, visszatérítse a katonai engedelmesség igaz elveihez, s az ország főhatalmának kezében működő gépezetté változtassa! Ez hát a francia seregek betegsége! Ilyen a gyógymód! A tengerészettel ugyanaz a helyzet, mint a hadsereggel. A helyhatóságok hatálytalanítják a gyűlés parancsait, a tengerészek pedig a maguk részéről hatálytalanítják a helyhatósági utasításokat. Szívemből szánom a köz olyan tiszteletreméltó szolgálójának a helyzetét, mint ez a hadügyminiszter, aki öreg korában arra kényszerül, hogy e civil gyűlésre mondjon pohárköszöntőt, s ősz fejjel bonyolódjon bele e tejfelesszájú politikusok szeszélyes hóbertjaiba. Nem olyan tervek ezek, melyek egy, az emberek között ötven éve fáradozó s verítékező férfiútól származhatnának. Inkább olyanak tűnnek, mint ami a politika nagy kombinátoraitól várható, akik lerövidítik az államban az egyes fokozatokhoz vezető útjukat; s bizonyos fanatikus belső bizonyossággal és megvilágosultsággal ítélik meg minden tárgyról; aminek alapján

egyik bölcsük nagy tetszést és még nagyobb sikert aratva rendjén valónak találta figyelmeztetni a gyűlést, hogy ügyet se vessen az öregekre, vagy bárkire, aki saját tapasztalatát nagyra értékeli. Feltételezem, hogy az állam minden miniszterének vizsgáznia kell, s ki kell állnia ezt a próbát; teljes mértékben meg kell tagadnia a tapasztalat és a megfigyelés hibáit és eretnokségeit. Mindenkinek megvan a maga ízlése. De azt hiszem, ha nem tudnám megszerezni a hajlott kor bölcsességét, legalább megőriznék valamit szilárd és határozott méltóságából. Ezek az urak a megújításon iparkodnak; én azonban aligha engedném meg bármi áron, hogy az én elmeredett szöveimet élesszék újjá; s nem kezdenék vénségemre az ő új nyelvükön üvöltözni, vagy második bölcsőmben barbár metafizikájuk hangjain makogni. * *Si isti mihi largiantur ut repueriscam, et in eorum cunis vagiam, valde recusem!*²⁶⁷

Nem lehet leleplezni az általuk alkotmányának nevezett gyerekes és vaskalapos rendszer egyetlen részének gyengeelműségét sem anélkül, hogy feltárnánk az összes többi rész tökéletes alkalmatlanságát és kártékonyágát, mely akár csak a legtávolabbi kapcsolatban áll vele. Nem találhatnak gyógyírt a korona hozzá nem értésére anélkül, hogy rámutatnának a gyűlés gyengeségére. Nem tanácskozhatnak az állami hadsereg zűrzavaros állapotáról anélkül, hogy felderítenék a felfegyverkezett községek enél is súlyosabb zavargásait. A katonai anarchia fényt vet a polgárra, a polgári pedig elárulja a katonait. Bárcsak mindenki gondosan tanulmányozná La Tour du Pin úr ékesszóló beszédét (mert az volt). A községek megmenekülését a csapatok némelyike által tanúsított jó magaviseletnek tulajdonítja. E csapatoknak kell megvédelmeznünk a községek jó szándékú, bevallottan leggyengébb részét, a rosszindulatúak fosztogatásától, akik a legerősebbek. De a helyhatóságok szuverénként tetszelegnek, s parancsolgatni akarnak azoknak a csapatoknak, amelyekre saját védelmükhöz szükségük van. Természetesen vagy paran-

* A hadügyminiszter időközben kijárta az iskolát és lemondott hivataláról.

csolniuk, vagy hízelkedniük kell nekik. A helyzetükből adódó szükségszerűségnél és a rájuk ruházott köztársasági hatalomnál fogva, a helyhatóságok a hadseregnek vagy urai, vagy szolgálói, vagy szövetségesei, vagy mindez felváltva kell hogy legyenek; vagy pedig, ha a körülmények úgy alakulnak, egybe kell gyúrniuk ezeket a szerepeket. Milyen eszközök van a hadsereg kényszerítésére, ha nem a helyhatóságok, illetve a helyhatóságok kényszerítésére, ha nem a hadsereg? Hogy fenntartsa az egyetértést ott, ahol a tekintélyt kioltották, a gyűlés bármilyen következményt megköcskáztatva azzal kísérletezik, hogy a kórokat magukkal a kórokkal gyógyítsa; s azzal reméli megmenteni magukat a tiszta katonai demokráciától, hogy züllött érdekekkel fűzik azt a községekhez.

Ha egyszer a katonák elkezdenek mégoly rövid időre is elvegyülni a községi klubokban, szövetségekben és klikkekben, ösztönös vonzalom fogja őket a legaljább és legnyomorúságosabb csoporthoz láncolni. Osztoznak majd szokásaikban, érzelmeikben és szimpátiáikban. A katonai szövetkezések, melyeket a polgári konspirációkkal kell orvosolni; a lázongó községek, melyeket azzal kell engedelmességre kényszeríteni, hogy olyan eszközökkel látják el őket, amelyek megronthatják éppen azokat az állami csapatokat, melyeknek a rendet kell köztük fenntartani; a félelmetes és baljóslatú politika mindezen agyrémei csak súlyosbítják a felfordulást, amelyből eredetüket veszik. Vérnek kell folynia. A józan ítélőképesség hiánya fogja ontani, mely megnyilvánul minden haderejük, polgári és bírói hatóságuk felépítésében. A zavargásokat egyszerre egy helyen és egy időben le lehet csendesíteni. De ki fognak törni másutt, mert a baj gyökeres és lényegi. A lázongó polgárok rebellis katonákkal való egyesítésével kapcsolatos tervek egyre inkább meggyengítik a katonáknak a tisztekhez fűződő viszonyát, emellett kalandor, hőzöngő elszántságot lehelnek a lármás iparosokba és parasztokba. Ha valódi hadsereget akarunk, akkor a tisztnek kell az elsőnek és az utolsónak lennie a katona számára; elsőnek és utolsónak a fegyelem, az engedelmesség és a tisztelet szempontjából. Úgy tűnik, olyan tisztekre volna

szükség, akiknek a legfőbb képesítése a türelem és a mérséklet. Csapataikat a korteskedés fogásaival kell irányítaniuk. Nem parancsnokként, hanem jelöltként kell viselkedniük. De mivel ilyen eszközökkel olykor hatalom kerülhet a kezük közé, igen fontos hogy kinevezésük milyen forrásból származik.²⁶⁸

Hogy Önök végül mit tehetnek, az nem világos; de nincs is nagy jelentősége mindaddig, amíg a hadseregük és köztársaságuk különböző részei közötti különös és elmentmondásos viszony, továbbá ama részek egymás közötti és az egészhez fűződő zavaros viszonyai megmaradnak olyannak, amilyenek most. Úgy tűnik, a tisztek ideiglenes kinevezésének jogát első fokon a királynak adták, a jóváhagyást fenntartva a Nemzetgyűlésnek. Akiket valamilyen érdek vezérel, rendkívüli éleselméjűséggel ismerik fel a hatalom valódi birtokosát. Hamarosan rá kell jönniük, hogy aki a végtelenségig visszautasíthatja a javaslatokat, valójában az nevezi ki a jelölteket. Ezért a gyűlésben való intrikálásban kell látniuk az előléptetéshez vezető egyetlen biztos utat. Új alkotmányuknak megfelelően mégis azzal kell kezdeniük, hogy az udvarnál kilincselnek. Úgy látom, ez a kettős alkudozás a katonai rangokért, oly jól szolgálja a hadseregben eluralkodó protekcionizmussal kapcsolatos klikkek kialakítását a gyűlésben, mintha éppen erre a célra találták volna ki; s arra, hogy helyezték bármilyen alapra is a kormányzatot, biztonságára nézve még veszedelmesebb pártoskodással mérgezze meg a tisztikart, s végül aláássa magának a hadseregnek a hatékonyságát is. Azok a tisztek, akik elestek a király által nekik szánt előléptetéstől, az igényeiket elutasító gyűlés klikkjével ellenséges pártot kell hogy alkossanak, s az uralkodó hatalmakkal szembeni elégedetlenséget szítanak majd a hadsereg szívében. Másfelől azok a tisztek, akik a gyűlésben való érdekeltségük révén keresztülvéve akarataikat a korona jóindulatában legfeljebb másodíknak, bár a gyűlésében elsőnek érzik magukat, semmibe fogják venni annak a tekintélyét, aki nem hajlandó támogatni, viszont nem képes megakadályozni előléptetésüket. Ha ezeknek a bajoknak az elkerülése érdekében nincs

egyéb szabályuk a parancsnoklásra vagy az előléptetésre, mint a rangidősség, akkor hadseregük merő formaság lesz; ugyanakkor függetlenebbé válik, s katonai köztársaság alakját ölti. Nem ők, hanem a király a pusztító gép. Egy királyt nem lehet felerészenként letaszítani trónjáról. Ha ő nem minden a hadsereg parancsnokságában, akkor semmi. Mi az értelme egy olyan, névleg a hadsereg élére állított hatalomnak, mely a hadsereg számára sem a hálának, sem a félelemnek nem forrása? Ilyen súlytalan alak nem alkalmas arra, hogy valamennyi feladat közül a legkényesebbet, a katonaszemélyek feletti legfőbb parancsnokságot ellássa. Kényszer alatt kell tartani őket (s hajlamaik arra vezérlik őket, amit szükségleteiknél fogva megkívánnak), mégpedig tényleges, élénk, hatékony, egyszemélyi hatalommal. Maga a gyűlés tekintélye szenved csorbát attól, hogy az általa választott elerőtlenítő csatornán kel át. A hadsereg nem fog sokáig támaszkodni egy olyan gyűlésre, mely a hamis látszat és a nyilvánvaló csalás szerveit használja fel. Nem fog komolyan engedelmeskedni egy rabnak. Vágy fittyet hánynak az üres pompának, vagy szánni fogják a fogoly királyt. Ha nem tévedek túl nagyot, a hadsereg és a korona közötti viszony súlyos politikai dilemmát fog Önöknek okozni.

Azt is meg kell még vizsgálnunk, hogy egy olyan gyűlés, mint az Önöké, még ha fel is tesszük, hogy birtokában áll egy másfajta szerv is, melyen rendeletei keresztülmennek, alkalmas-e arra, hogy a hadseregben elősegítse a fegyelmet és az engedelmisséget. Közismert, hogy a hadseregek engedelmissége bármilyen szenátus vagy népi hatalom iránt, mindeddig felettébb ingatag és bizonytalan volt; s a legkevésbé egy olyan gyűlésnek fognak engedelmeskedni, amely csupán két esztendeig áll fenn. A tisztek teljes mértékben elveszítik a katonaság jellegzetes alkatát, ha az ügyvédek uralmát tökéletes alázattal és megfelelő tisztelettel szemlélik; különösen ha rábrednek, hogy új menyecskéknek kell csapniuk a szelet azoknak a prókátoroknak a személyében, akiknek katonapolitikája és parancsnoklásának egész szelleme (ha van ilyen) éppen olyan bizonytalan, mint amilyen tünékeny a

hivatalviselésük. A hatóságok egyik fajtájának gyengesége, s az összes többi ingatagsága mellett a hadsereg tisztjei egy darabig lázongó pártütők lesznek, míg nem egy népszerű tábornok, aki ért a katonaság megbékítésének mesterségéhez, s megvan benne az igazi parancsnoki véna, minden ember tekintetét magára vonja. A hadsereg személyes karizmája miatt fog engedelmeskedni neki. Ebben az állapotban nincs más mód a katonák engedelmességének biztosítására. De abban a pillanatban, hogy ez bekövetkezik, az a személy lesz az úr Önök felett, aki ténylegesen irányítja a hadsereget; ura királyuknak (ez nem nagy dolog), ura a gyűlésnek, ura az egész köztársaságnak.²⁶⁹

Hogyan jutott a gyűlés a hadsereg feletti jelenlegi hatalmához? Legfőképpen természetesen azzal, hogy elcsábította a katonákat tisztjeiktől. A legszörnyűsebbes művelettel kezdték. Arra a pontra tapintottak, amely körül a hadsereget alkotó részecskék nyugalmi állapotba rendeződnek. Tönkretették az engedelmesség eszméjét a tiszt és a közkatona közötti nagy, alapvető és kritikus láncszemben, éppen ott, ahol a katonai alávetés láncolata kezdődik, s amelynek az egész rendszer a függvénye. A katonának azt mondják, hogy polgár, s hogy emberi és polgári jogokkal rendelkezik. Azt mondják neki, az ember joga, hogy saját magát kormányozza, s hogy csak azok uralkodjanak felette, akikre ezt az önkormányzatot rábízták. Természetes, hogy úgy gondolja, a leginkább akkor kellene hogy legyen választási lehetősége, amikor pont a legnagyobb engedelmisséget várják el tőle. Ezért minden valószínűség szerint rendszeresen fogja azt cselekedni, amit ma csak olykor-olykor tesz meg; vagyis legalább vétőjogával fog élni a tisztek kiválasztásánál. A tisztek jelenleg legjobb esetben csupán engedékenysügről és jó magaviseletükről ismertek. Valójában számos esetben elbocsátotta őket alakulatuk. Íme még egy vétő a király döntésével szemben; egy legalább olyan hatékony vétőjog, mint a gyűlésé. A katonák már tudják, hogy a nemzetgyűlésben nem ütközött ellenséges fogadtatásba a kérdés, vajon nem kellene-e közvetlenül választaniuk tisztjei-

ket, vagy legalább egy részüket. Amikor ilyen kérdésekről tanácskoznak, nem túlzás azt feltételezni, hogy hajlanak majd az igényeiket tekintve legkedvezőbb nézet elfogadására. Nem viselnék el, hogy egy bebörtönzött király hadseregének tartsák őket, miközben ugyanabban az országban egy másik hadsereg, mellyel együtt kell mulatozniuk, s szövetkezniük, szabad alkotmány szabad hadseregének látszik. A másik, állandóbb hadseregre fogják emelni tekintetüket; mármint a helyhatóságira.²⁷⁰ Ez a testület, mint jól tudjuk, valóban maga választja tisztjeit. Lehet, hogy nem képesek felfogni annak a különbségnek az alapjait, hogy ők nem választhatják meg a maguk La Fayette márkiját (vagy hogy is hívják mostanában).²⁷¹ Ha tehát a főparancsnok megválasztása része az emberi jogoknak, akkor az övékének miért nem? Választott békebírókat, választott bírákat, választott káplárokat, választott püspököket, s a párizsi hadseregben választott parancsnokokat látnak. – Miért lenne szükségszerű, hogy egyedül ők ki legyenek zárva? Franciaország bátor csapatai az egyedüliek a nemzetben, akik nem alkalmasak a katonai érények, s a főparancsnok posztjához szükséges feltételek teljesítésének elbírálására. Azért, mert az állam fizeti őket, vesztítsék el emberi jogukat? Maguk is a nemzet részei, s hozzájárulnak e fizetséghez. S vajon nem ugyanabból fizetik-e a királyt, a gyűlést, s mindenkit, aki a nemzetgyűlést megválasztja? Ahelyett, hogy azt látnák; mindezek eljártsszák a jogukat azáltal, hogy fizetést kapnak, éppen azt tapasztalják, hogy fizetést adnak nekik e jogok gyakorlásáért. Minden határozatukat, minden eljárásukat, minden vitájukat, s doktoraik minden vallási és politikai tárgyú munkáját lelkiismeretesen a kezükbe kapták; s Önök azt remélik, hogy a saját esetükben éppen annyit fognak alkalmazni elveikből és példáikból, amennyi tetszésüknek megfelelő.

Olyan kormányzatban, amilyen az Önöké, minden a hadseregtől függ, mivel gondosan elpusztítottak minden véleményt, minden előítéletet, s amennyire tellett Önöktől, minden ösztönt, ami a kormányzatot támogathatja. Ezért abban a pillanatban, hogy nézeteltérések támadnak

a nemzetgyűlés és a nemzet bármely 'része között, erőszakhoz kell folyamodniuk. Semmi más nem maradt Önöknek; vagy inkább semmi mást nem hagytak meg maguknak. Hadügyminiszterük jelentéséből láthatjuk, hogy a csapatok elosztását nagymértékben a belső kényszerítés szempontja szerint végezték el.* Hadsereggel kell kormányozniuk; s a hadseregbe, amellyel kormányoznak, csakúgy mint a nemzet egész testébe, olyan elveket plántáltak, amelyek egy idő múlva lehetetlenné fogják tenni Önöknek, hogy szándékaik szerint használják fel azt. A királynak csapatokat kell kivezényelnie, hogy fellépjenek a nép ellen, amikor a világnak azt mondták, s e kijelentés még mindig fülünkbe cseng, hogy a hadseregnek nem szabad a polgárookra lőnie. A gyarmatok független alkotmányt és szabad kereskedelmet követelnek. Csapatokkal kell féken tartani őket. Az emberi jogokról szóló törvénykönyvük melyik fejezetében olvashatják, hogy az emberek jogai közé tartozik kereskedelmük mások általi kisajátítása és hasznának lefölözése? Ahogy a gyarmatok felkelnek Önök ellen, úgy támadnak ellenük a négerek.²⁷² Újra hadsereget – mészárlást, kínzást, akasztást! Íme, az Önök emberi jogai! Ezek tehát a szemérmetlenül tett és szégyenteljesen visszavont metafizikai nyilatkozatok gyümölcsei! Csak a minap történt, hogy egyik tartományukban a földművesek megtagadták valamilyen bérlet kifizetését a föld urának. Válaszként Önök kijelentették, hogy a föld népe köteles megfizetni minden bérletet és járadékot, kivéve azokat, amelyeket mint sérelmeket eltöröltek; s ha megtagadnák ezt, akkor utasítják a királyt, hogy indítson ellenük csapatokat.²⁷³ Metafizikai tételeket fektetnek le, melyek egyetemes következményeket vonnak maguk után, aztán megpróbálják a logikát zsarnoksággal korlátozni. A jelenlegi rendszer vezetői azt mondják nekik, hogy mint embereknek joguk van erődtételeket foglalni, öröket gyilkolni, királyokat lefogni anélkül, hogy akár a gyűlés felhatalmazásának csak a látszatát is bírnák, miközben a gyűlés szuverén törvényhozó testületként ülése-

* *Courier François*, 1790. július 30. Assemblée Nationale, Numero 210.

zik a nemzet szívében – s e vezetők mégsem áttallják ki-vezényelni azokat a csapatokat, amelyek ugyancsak részt vettek ezekben a zavargásokban, hogy erőszakot alkalmazzanak azokkal szemben, akik maguk a vezetők jóváhagyásától garantált elvek és példák alapján járnak el.

A vezetők arra tanítják az embereket, hogy iszonyodva utasítsanak el mindennemű hűbéri köteleket, mint a zsarnokság barbarizmusát, majd megmondják nekik, hogy e barbár zsarnokságból mennyi az, amit türelemmel kell viselniük. Amilyen tékozlón bánnak a fénnel, hogy a sérelmekre rávilágítsanak, az emberek oly rendkívülien fukarnak találják őket, amikor az orvoslatról van szó. Nemcsak azt tudják, hogy bizonyos robotszolgálatok és személyi kötelezettségek, melyeknek megváltását engedélyezték számukra (de nem adtak nekik pénzt, hogy meg is válthassák) semmiségek azokhoz a terhekhez képest, amelyekkel kapcsolatban semmiféle intézkedést nem hoztak. Tudják, hogy szinte az egész földtulajdonrendszer feudális eredetű; hogy nem eredete más, mint az eredeti tulajdonosok birtokainak egy barbár hódító általi szétosztása az ő barbár alattvalói között; s hogy a hódítás legsúlyosabb következményei a különféle földbérletek, ami kétségkívül így is van.

A parasztok minden bizonnyal ezeknek az ókori, római vagy gall tulajdonosoknak a leszármazottai. De ha valamennyire is kudarcot vallanak azzal, hogy a régiségkutatók és a jogászok elvei alapján érvényesítsék jogcímlüket, visszavonulnak az emberi jogok erődjébe. Ott azt találják, hogy minden ember egyenlő; s a földet, mely mindenkinek egyformán jóságos anyja, nem szabad kiséjébe juttatni, hogy olyan emberek kevélységét és fényűzését táplálja, akik a természettől fogva nem jobbak náluk maguknál, s ha nem dolgoznak meg a kenyérükért, akkor még rosszabbak is. Azt találják, hogy a természet törvénye szerint a föld elfoglalója és művelője annak igazi birtokosa; hogy a természet ellenében nem létezik preskripció; s hogy az egyezségek (már ahol voltak), melyeket a szolgaság korában kötöttek uraikkal, csak kényszer és erőszak következményei; s hogy amikor az embereket

visszahelyezték jogaikba, ezek az egyezségek éppen úgy megsemmisítették, mint bármely más megállapodás, mely a régi hűbéri és arisztokrata zsarnokság uralma alatt született. El fogják mondani, hogy nem látnak különbséget a kalapot és nemzeti kokárdát viselő semmittevők és kámzsába öltözött kollégáik között. Ha Önök a jogcímet az örökösödés és a preskripció elvére alapozzák, ők *Camus* úr beszéde alapján, melyet tájékoztatásuk céljából adott ki a nemzetgyűlés, elmondhatják, hogy eredetükben hibás dolgokat nem támogat a preskripció; s hogy e földesurak jogcíme bűnös eredetű; s hogy az erőszak legalább olyan rossz, mint a csalás. Ami az öröklés útján szerzett jogcímet illeti, azt fogják mondani, hogy a föld megművelőinek öröklődése a földbirtoklás igazi nemes leszármazása, nem pedig a korhadt pergamenek és ezek ostoba hamisítványai; hogy a földesurak túl hosszú ideje élvezik bitorlásuk gyümölcsét; s ha bármilyen jótékony járadékot mégis engedélyeznek e világi szerzetesek számára, azoknak hálásnak kell lenniük a valódi birtokos bőkezűségéért, aki oly nagylelkű javainak hamis igénylőivel szemben.

Amikor a parasztoktól visszakapják a nyakatekert bölcsesség érméjét, melybe belevésték az Önök arcmását és feliratát, hamis pénzként ócsárolják, s azt mondják nekik, hogy a jövőben nemzeti gárdával, dragonyosokkal, huszárokkal fognak fizetni. Hogy megzabolázzák őket, a király elhasznált tekintélyére hivatkoznak, aki az egyetlen eszköz, mely elpusztíthatja, viszont megvédelmezni nem képes, sem a népet, sem saját személyét. Úgy tűnik, rajta keresztül óhajtanak maguknak engedelmességet szerezni. Ők így válaszolnak: Azt tanították nekünk, hogy nincsenek nemesurak; s melyik elvük tanít arra, hogy bókoljunk olyan királyok előtt, akiket nem mi választottunk? Az Önök tanításai nélkül is tudjuk, hogy földeket osztottak a feudális méltóságok, címek és hivatalok alátámasztására. Ha egyszer felszámolták a sérelmek okait, miért kellene a még fájdalmasabb következményeknek fennmaradniuk? Miután nincsenek többé örökletes címek, kitüntetett családok, miért adóztatnak bennünket annak a fenntartásá-

ra, amiről azt mondják, nem lenne szabad léteznie? Régi arisztokrata földesurainkat nem más minőségben és felhatalmazással küldték hozzánk, mint az Önök fennhatósága alatti adószedőt. Törekedtek-e arra, hogy ezeket a bérletbehajtókat tiszteletreméltóvá tegyék számunkra? Nem. Fegyverüket leeresztve, címerpajzsukat összetörve, pecsétjüket megrongálva küldték el őket hozzánk; kitüntetéseiktől megfosztott, lealázott, eltorzított, megkopasztott kétlábú lények, akiket többé nem ismerünk fel. Idegenek számunkra. Még csak nem is ősi uraink nevét viselik. Fizikailag talán ugyanazok az emberek: bár ismervén az Önök új filozófiai elveit a személyazonosságról, ebben sem vagyunk teljesen bizonyosak. Minden más tekintetben teljesen megváltoztak. Nem látjuk be, miért ne lenne éppen annyira jogunk megtagadni tőlük az adókat, mint Önöknek arra, hogy eltöröljék minden becsületüket, címüket, kitüntetésüket. Soha nem bíztuk meg Önöket azzal, hogy így tegyenek; s ez csak egy példa oly sok közül arra, hogy felhatalmazás nélkül bitoroltak maguknak hatalmat. Azt látjuk, hogy a párizsi polgárok klubjaikon, csőcselékeiken, s a nemzeti gárdán keresztül tetszésük szerint irányítják Önöket, s törvényként adják ki Önöknek azt, ami az Önök tekintélyéből kifolyólag törvényként kerül közvetítésre mifelénk. Önökön keresztül ezek a polgárok valamennyiünk élete és vagyona felett rendelkeznek. Miért ne lehetnének Önök éppen annyira tekintettel adóink kapcsán, melyek a lehető legsúlyosabban érintenek, a szorgos gazda óhajaira, mint e pimasz polgárok követeléseire a kitüntetések és címek kapcsán, amire se nekik, se nekünk semmi közünk? Úgy látjuk azonban, hogy több figyelmet szentelnek az ő szeszélyeiknek, mint a mi szükségleteinknek. Az is az ember jogai közé tartozik, hogy sarcot fizessen egyenlő társainak? Mielőtt ez az intézkedésük megszületett, azt gondolhattuk, hogy nem vagyunk teljes mértékben egyenlőek. Táplálhattunk némi régi, megszokott, értelmetlen elfoglaltságot a földesurak javára; de képtelenek vagyunk felfogni, mi más cél, mint az irántuk való tisztelet szétzúzása vezérelhetette Önöket, amikor megalkották az őket lefokozó törvényt.

Megtiltották, hogy a tiszteletadás régi formaságaival közelítsünk hozzájuk, most pedig hadsereget küldenek, hogy karddal és bajonettel kényszerítsenek a félelemnek és az erőszaknak való behódolásra, miután nem szenvedhették, hogy ugyanezt a vélemény enyhe hatalmával szemben tegyünk.

Ezen érvek némelyikének alapja ostoba és nevetséges minden racionális elme számára; ám a metafizika politikusainak szemében, akik iskolákat nyitottak az álbölcsességnek és alapítványokat tettek az anarchia bevezetésére, szilárdak és következetesek. Nyilvánvaló, hogy ha a jog lenne az egyetlen szempont, a legkevésbé sem aggályoskodtak volna eltörölni a bérleteket a címekkel és a családi címerekkel együtt. Ez csupán azt jelentette volna, hogy követik érvrendszerük alapelveit, s teljesen következtések önmagukhoz. De nemrégiben az elkobzással nagy tömegű földvagyon került birtokukba. Ezt az árut piacra dobták; s a piac teljesen összeomlott volna, ha hagyják, hogy a gazdák fellázadjanak azok ellen a spekulációik ellen, melyekkel már olyannyira megrészegették magukat. Az egyetlen biztonság, amit a tulajdon bármely formája élvez, mohóságuknak valamely másik birtokhoz fűződő érdekelttségéből származik. Kizárólag önkényes tetszésükre hagyták, hogy eldöntse, milyen tulajdont kell védelemben részesíteni, s milyet aláásni.

Nem hagytak meg egyetlen olyan elvet sem, amellyel községeiket engedelmességre készíthetnék, vagy akár csak lelkiismeretesen köteleznék magukat, hogy nem szakadnak el az egésztől, válnak függetlenné, vagy csatlakoznak valamely más államhoz. Úgy értesültem, Lyon népe a minap megtagadta, hogy adót fizessen. Miért ne tenné? Milyen törvényes hatóság maradt, hogy az adókat behajtsa? Egyeseket ezek közül a király vetett ki. A régebbieket a régi rendek szabták meg határozataikkal. A nép azt mondhatja a gyűlésnek: kik vagytok ti, akik sem királyaink, sem választott rendjeink, s nem is azon elvek szellemében ülészetek, amelyeknek szellemében benneteket választottunk? S kik vagyunk mi, hogy ha látjuk, hogy az általatos kivetett gabelle²⁷⁴ terhét lerázzák, majd azt,

hogy ezt az engedetlenségi aktust utóbb ti magatok hagyjátok jóvá; kik vagyunk mi, hogy ne ítélhetnénk meg, hogy mely adókat kell megfizessük, s melyeket nem, s hogy ne élhetnénk ugyanazzal a hatalommal, melynek érvényességét másokra nézve elismertétek? Erre az a válaszuk, hogy csapatokat vezényelnek ki. A király legvégső eszköze a gyűlésnél mindig a legelső. A katonai segítség egy darabig megteszi, mindaddig amíg a katonák úgy érzik, növekszik a zsoldjuk, s azzal hízelelhetnek maguknak, hogy minden vitában ők a döntőbírók. Ez a fegyver azonban csütörtököt fog mondani, s hűtlen lesz a kézhez, mely használja. A gyűlés iskolát teremtet, ahol módszeresen és lankadatlan szorgalommal tanítanak olyan elveket és alkotnak olyan szabályokat, amelyek szétzúzzák a polgári és katonai engedelmesség szellemét – s aztán arra számítanak, hogy anarchikus hadseregükkel fogják majd engedelmességre az anarchikus népet.

A helyhatósági hadsereg, melynek az új politika szerint ellensúlyt kell képeznie a nemzeti hadsereggel szemben, ha csak önmagában-szemléljük, sokkal egyszerűbb felépítésű és minden tekintetben kevésbé kifogásolható. Egyszerű demokratikus testület, melynek semmi köze a koronához vagy a királysághoz; az egyes alakulatokat azon kerületek tetszése szerint fegyverzik fel, képezik ki és látják el tisztekkel, amelyhez tartoznak; s ugyancsak a helyi hatóság dönt az egyéni szolgálatról, illetve a szolgálatot helyettesítő váltságról.* Mi sem lehetne egységesebb. Ha azonban a koronához, a nemzetgyűléshez, a törvényszékekhez, vagy a másik hadsereghez való viszonyát, vagy az egyes részek közötti összetartást és kapcsolatot vizsgáljuk, akkor olyan szörnyetegnek tűnik, amelynek kusza mozgólódásai aligha végződhetnek másként, mint valami nagy nemzeti vészben. Az alkotmány tartósítószerének rosszabb, mint a krétai systasis, vagy a lengyel konföderá-

* Necker úr beszámolójából látom, hogy a párizsi nemzeti gárda a saját városában beszédett pénzen kívül 145.000 fontot kapott az államkincstárból. Hogy ez kilenc hónapi tényleges fizetségük-e, vagy becslés szerint egyévi költségeik, azt nem látom világosan. Nincs nagy jelentőség, hiszen nyilván annyit szednek be, amennyit csak akarnak.

ció,²⁷⁵ vagy bármely más rosszul megtervezett kiigazító szerv, amit valaha kitaláltak egy hibás felépítésű kormányzati rendszer szükségállapotában.

Befejezván pár megjegyzésemet a főhatalom szerkezetéről, a végrehajtásról, az igazságszolgáltatásról, a hadseregről, valamint ezen intézmények egymáshoz való viszonyáról, törvényhozóiknak a kincstár kezelésével kapcsolatos képességeiről fogok szólni.

Ezen a téren eljárásukban a politikus ítélet vagy a pénzügyi lelemény még kevesebb jele mutatkozik. Amikor a rendek összeültek, úgy látszott, a nagy cél az adórendszer megjavítása, az adók beszédésének kiszélesítése, elnyomástól és zaklatástól való megtisztítása, s a legszilárdabb alapra helyezése. Európa-szerre nagyok voltak a várakozások ezen a téren. Ettől a nagyszabású intézkedéstől várták, hogy Franciaország áll-e vagy bukik; s véleményem szerint igen helyénvaló módon, ez lett volna a mérce, melyen megmérettethettek volna a gyűlés vezetőinek képességei és hazafiassága. Az állam azonos az állami bevételekkel. Lényegében minden ezektől függ, akár az állam fenntartásáról, akár megújításáról van szó. Minden foglalkozás méltósága azon múlik, hogy mekkora és milyen erényeket lehet rajta keresztül gyakorolni. Mint-hogy minden nagy szellemi képességnek, mely a nyilvánosság előtt működik, s nem csupán szenvedő és passzív, erőre van szüksége, hogy megmutathassa magát, majdnem azt mondtam, hogy létezése kétségbevonhatatlan legyen, az adó, mely minden hatalom mozgatórugója, igazgatása minden tevékeny erény területévé lesz. A közéleti erénynek, mely nagyszerű és nemes természetű, nagy dolgokra hivatott és magas ügyekben otthonos, elegendő térre van szüksége, s nem terjeszkedhet és fejlődhet korlátok közé szorítva, hitvány, beszűkült körülmények között. A politikai test egyedül csak a bevételeken keresztül képes igazi szellemének és természetének megfelelően működni, s ezért éppen annyi közéleti erényről fog tanúbizonyságot tenni, s annyit fog felmutatni azokból az erényekből, melyek mozgatóit jellemzik, s mintegy létét és vezérelvét jelentik, amennyire megfelelő adóbevételek

állnak rendelkezésére. Ebből ugyanis nem csak a bőkezűség, a szabad szelleműség, a jótékonyság, az állhatatosság, a megfontoltság, s az összes szép művészet gyámkodó pártolása nyerik táplálékukat és szerveik növekedésének forrását, de a mértékletesség, az önmegtartóztatás, a szorgalom, az éberség, a takarékoság, s bármi egyéb, amiben a lélek felülemelkedik a vágyakon, sincs sehol inkább elemében, mint a közvagyon előteremtésében és elosztásában. Ezért nem ok nélkül való, hogy az elméleti és gyakorlati pénzügyi tudomány, melynek az ismeretek oly sok kiegészítő ágának segítségét kell igénybe vennie, nagy megbecsülésnek örvend nem csak az egyszerű emberek, de a legbölcsebbek és legkiválóbbak körében is; s ahogy e tudomány tárgyának növekedésével együtt fejlődött, úgy fokozódott általában a nemzetek virágzása és előmenetelle bevételeik növekedésével együtt; s továbbra is fejlődni és virágozni fognak, amíg megfelelő kölcsönösségi viszony és szoros kapcsolat marad aközött, amit az egyének erőfeszítéseik megerősítésére maguknál tartanak, s amit begyűjtenek az állam közös erőfeszítéseinek céljaira. S talán a jövedelmek nagyságának és az állam sürgető szükségének tudható be, ha a pénzügyek szerkezetében régi keletű visszaéléseket fedeznek fel, s tökéletesebben megértik valódi természetüket és racionális elméletüket; olyannyira, hogy valamely korszakban lehetnek az alacsonyabb adók súlyosabbak, mint máskor a jóval magasabbak; még ha egyformán aránylanak is a vagyon nagyságához. A mostani helyzetben a francia gyűlés talált az adórendszerben olyat, amit megtart, biztosít és bölcsen végrehajt, s olyat is, amit eltöröl vagy megváltoztat. Noha rá tarti tetszelgésük indokolná a legsúlyosabb megmérettetést is, amikor próbára teszem a pénzügyi eljárásokban tanúsított képességeiket, csupán azt veszem figyelembe, hogy mik az egyszerű pénzügyminiszter nyilvánvaló kötelességei, s nem az eszményi tökély mintáját veszem alapul.

A pénzügyi szakember tehát azért van, hogy elegendő jövedelmet biztosítson; hogy józanul és egyenlően vesse ki az adókat; s ha a szükség arra készíti, hogy hitelhez

folyamodjék, arra az esetre és a jövőre nézve is biztosítsa annak megalapozottságát eljárásának tisztaságával, nyíltságával, számításainak pontosságával, tőkéjének szilárdságával. Ezen címszavak alatt röviden és világosan áttekinthetjük a nemzetgyűlés azon tagjainak érdemeit és képességeit, akik vállalkoztak e fáradságos ügy intézésére. Korántsem tapasztalom, hogy kezükön a jövedelmek emelkednének; a pénzügyi bizottság Vernier úr²⁷⁶ révén augusztus 2-án tett jelentéséből éppen azt látom, hogy a forradalom előtti hozamhoz képest az állami bevételek évi kétszázmillióval, azaz *nyolcmillió fonttal*, az egésznek jóval több, mint egyharmadával csökkentek!

Ha ez a nagy képességek eredménye, akkor bizonyos, hogy soha nem mutatkozott még tehetség ilyen nagyszerű módon s ily erőteljes hatással. Semmiféle egyszerű ostobaság, durva hozzá nem értés, hétköznapi hivatali hanyagság, akár hivatali vétség, aligha bármilyen nyílt ellenségeség, amit mai világunkban tapasztalhattunk, nem lehetett volna ilyen rövid idő alatt képes ilyen teljes mértékben aláásni egy nagy királyság pénzügyeit, s velük együtt erejét. – *Cedo qui vestram rempublicam tantam amisistis tam cito?*²⁷⁷

Az okoskodók és a nagyhangúak, 'mihelyt a gyűlés összeült, azzal kezdték, hogy kígyót-békát kiabáltak a régi adórendszer számos legalapvetőbb ágára, például az állami sómonopóliumra.²⁷⁸ Azzal vádolták, éppen olyan jogosan, mint amilyen ostobán, hogy hibásan elgondolt, elnyomó és részrehajló. Nem elégedtek meg azzal, hogy ezt az állítást valamilyen reformtervet előkészítő beszédekbe ágyazzák bele; ünnepélyes nyilatkozatban, illetve nyilvános ítéletként hirdették ki, mintegy jogi úton ítélkezve felette; s ezt országszerte elhíresztelték. Amikor megszavazták a rendeletet, ugyanilyen komolysággal elrendelték ugyanennek a képtelen, elnyomó és részrehajló adónak a kivétését, amíg nem találnak valami olyan jövedelemforrásra, ami helyettesíthetné. A következmény elkerülhetetlen volt. Azok a tartományok, amelyek mindig mentesek voltak a sómonopólium alól, s amelyek közül egyeseket talán azonos mértékű egyéb adókkal terheltek meg, egy-

általán nem voltak hajlandók viselni a teher bármekkora részét is, ami a többieknek esetleg könnyíthetett volna. Ami a gyűlést illeti, mivel az emberi jogok kinyilatkoztatásával és megsértésével, meg az általános zűrzavar érdekében tett intézkedéseivel volt elfoglalva, nem volt se ideje, se lehetősége, hogy kieszeljen, se hatalma, hogy keresztülvigyen bármilyen tervet az adó helyettesítésére vagy kiegyensúlyozására, vagy a tartományok kárpótlására, vagy arra, hogy gondolataikat valami kiegyezés irányába terelje a többi kerülettel, melyeknek a során enyhíteni kellene.

A sóadótól terhelt tartományok népének, akik nehezen túrték az egyazon hatóság által elrendelt és elátkozott adókat, hamarosan elfogyott a türelme. Úgy gondolták, ők is lehetnek olyan rátermettek a pusztításban, mint a gyűlés. Az egész teher lerázásával könnyítettek önmagukon. E példától fellelkesülve minden kerület vagy részkerület, saját érzelmei szerint megítélve sérelmeit, s saját belátása szerint az orvoslatot, tetszése szerint cselekedett a többi adóval.

Most azt fogjuk megnézni, hogyan jártak el az egyenlő, a polgárok lehetőségeihez szabott adó kidolgozásával kapcsolatban, hogy a legkisebb legyen annak a valószínűsége, hogy azok túlságosan erősen nehezednek a magánvagyon felhalmozásában használt aktív tőkére, melyből a közvagyonot kell nyerni. Eltűrve, hogy az egyes kerületek, sőt minden kerületben egyes magánszemélyek döntsenek arról, hogy a régi adók közül melyeket tagadják meg, az egyenlőség magasabbrendű elvei helyett a legelnyomóbb egyenlőtlenséget vezették be. Az adók megfizetését a hajlandóság szabályozta. A királyságnak azok a részei viselték az állami terhek egészét, amelyek a legengedelmesebbek, a legrendezettebbek, s az állam iránt a legodaadóbbak voltak. Nincs semmi elnyomóbb és igazságtalanabb, mint egy erőtlen kormányzat. Mi marad egy hatalom nélküli állam számára, hogy betöltse a régi adók hiányát és a várható mindenféle új hiányokat? A nemzetgyűlés önkéntes jóakaratra szólított; valamennyi polgártól jövedelmének negyedrészt kérte, aminek a felmérését azoknak a

becsületére bízta, akiktől a fizetséget várta.²⁷⁹ Valamivel többet kaptak, mint amennyire ésszerűen számítani lehetett, bár jóval kevesebbet, semmint hogy kielégítette volna valódi szükségleteiket, még kevésbé szép reményeiket. Értelmes emberek nem sokat vártak volna a jóindulat álruhájába öltöztetett adótól; e gyenge, hatástalan és egyenlőtlen adótól; olyan adótól, mely elleplezi a fényűzést, a kapzsiságot és az önzést, s terhét a termelő tőkére, a tisztességre, a bőkezűsége és a közösségi szellemre zúdítja – olyan adótól, mely megbéklyózza az erényt. Végül azonban lehullik az álarc, s most (bár csekély sikerrel) erőszakos eszközökkel próbálkoznak, hogy behajtsák a jóindulatot.

E jótékonytságot, a gyengeség roskatag ivadékát egy másik leleménynek kellett volna támogatnia, ugyanazon termékeny gyengeelméjűség ikertestvérének. A hazafias adók hiányát hazafias adakozással kellett volna kipótolni. John Doe-t tennék meg Richard Roe kezésének.²⁸⁰ E fondorlattal olyan dolgokat szedtek ki az adományozókból, melyek számukra nagy, a kedvezményezett számára azonban csekély értéket képviselnek; számos mesterséget tönkretettek; megfosztották a koronát díszeitől, az egyházat aranykincseitől, az embereket személyes értéktárgyaiktól. A szabadság ifjú bajnokainak e találmánya valójában nem más, mint az elaggott zsarnokság egyik legsivárabb leleményének szolgálai utánzata. Előhúztak XIV. Lajos ódivatú cicomáinak ruhatárából egy hatalmas régi parókát, hogy elfedjék vele a nemzetgyűlés idő előtti kopaszodását. E divatjamúlt szertartásos oktalanságot szedték elő, noha St. Simon herceg²⁸¹ már oly kimerítően állította pellengérré *Emlékirataiban*, ha még szükség lett volna érvekre ahhoz, hogy értelmes emberek meggyőződjenek kártékonyágáról és elégtelenségéről. Emlékezetem szerint valami hasonló megoldással próbálkozott XIV. Lajos, ám az soha nem volt kielégítő. A pusztító háborúk szükségletei mégis valamilyen mérsékléssel szolgálhattak az elkeseredett terveknek. A bajban fogant döntések ritkán bölcssek. Most azonban itt volt az idő a megfontolt előkészületekre. Szilárd, immár öt esztendeje élvezett, s még

hosszabb fennmaradást ígérő béke idején történt, hogy ehhez az elkeseredett, felületes elképzeléshez folyamodtak. Bizonyosra lehetett venni, hogy ebben a súlyos helyzetben többet veszítenek jóhírukból, ha e pénzügyi játékszerekkel játszadoznak, melyek jegyzőkönyveik felét betöltik, mint amennyiért a megszerzett szegényes és ideiglenes bevételek kárpótolhatják Önöket. Úgy tűnt, mintha azok, akik e tervekhez nyúltak, nem lennének tisztában saját helyzetükkel, vagy pedig teljesen képtelenek lennének a szükségnek megfelelni. Legyenek bármilyen értekeik is ezeknek a módszereknek, nyilvánvaló, hogy sem a hazafias adományokra, sem a hazafias adózásra nem lehet többé támaszkodni. Hamar kimerül a politikai ostobaság leleményessége. Pénzügyi politikájuk lényegében abból áll, hogy némi furfanggal azt a benyomást keltik, hogy pillanatnyilag tele a kincstár, míg ugyanakkor elvágják a folyamatos utánpótlás minden élő forrását. Nem kétséges, hogy Necker úr nemrégiben közzétett számadását kedvezőnek szánták. Derűlátó képet fest arról, hogyan lehet az évet túlélni; de elég természetes módon kifejezést ad némi aggodalmának is azt illetően, hogy mi fog ezután következni. Ezzel az utóbbi előrejelzéssel kapcsolatban, ahelyett hogy aggodalma okait firtatta volna, hogy megfelelő előrelátással elejét lehessen venni a megjósolt bajoknak, a gyűlés elnöke némi baráti dorgálásban részesítette Necker urat.

Ami egyéb adózási terveiket illeti, azokról lehetetlen bármit is bizonyossággal megállapítani; nem tették meg ugyanis még a hatásukat; de senki nem táplálhat olyan vérmes reményeket, hogy betölthetnék akár csak halványan érzékelhető részét is annak a szélesen tátongó szakadéknak, amelyet hozzá nem értésük hasított a bevételekben. A jelenlegi helyzetben kincstárunkban egyre inkább apad a készpénz s egyre duzzad a fiktív pénz állománya. Mikor a kincstárban és azon kívül oly kevés van mindenből, kivéve az értékpapírokból, melyek nem a gazdagság, hanem az ínség megtestesítői, nem a hitel, hanem a hatalom teremtményei, azt képzelik, hogy mi Angliában virágzó állapotunkat az értékpapíroknak köszönhetjük,

nem pedig értékpapírok a termékei kereskedelmünk virágzásának, hitelrendszerünk szilárdságának, meg annak, hogy a hatalom minden eszméjét száműztük a velük való üzletelésből. Megfeledkeznek arról, hogy Angliában egyetlen shillingnyi papírpénzt sem fogadnak el, csak önkéntesen; hogy az egész háttérben ténylegesen letétbe helyezett készpénz áll; s hogy az értékpapír egy szempillantás alatt tetszés szerint és a legcsekélyebb veszteség nélkül visszaalakítható készpénzzé. Értékpapírunknak azért van értéke a kereskedelemben, mert a jog számára a semmivel egyenlő. Hatalma van a Tőzsdén, mert a Westminster Hallban²⁸² tehetetlen. A hitelező húsz shillinges adósság kiegyenlítésekor is visszautasíthatja az Angol Bank összes kötvényét. Nincs minálunk egyetlen, semmilyen jellegű vagy természetű állami kötvény sem, amelynek használatát a hatalom előírná. Valójában könnyű lenne bebizonyítani, hogy az értékpapírban álló vagyon, ahelyett, hogy csökkentené az érmék forgalmát, annak fokozására hajlamos; nem helyettesíti a pénzt, hanem megkönnyíti a forgalomba való be- és kilépését; hogy a virágzás szimbóluma, nem az ínség jelképe. A mi nemzetünkben soha nem volt panasz tárgya sem a készpénz hiánya, sem az értékpapír túltengése.²⁸³

Nos! viszont a tékozló költekezés csökkentése, s az erényes és bölcs gyűlés által bevezetett takarékoskodás helyreigazítja a jövedelmek befolyásánál elszenvedett veszteségeket. Legalább ennyiben teljesítették a pénzügyi szakértő kötelességét. Vajon akik ezt állítják, megvizsgálták-e valaha is magának a nemzetgyűlésnek a kiadásait? vagy a községtanácsokét, vagy Párizs városáét? vagy a két hadsereg megemelt illetményét? vagy az új rendőrségét? az új bíróságokét? Akár összevetették-e a járadékosok mostani listáját a régivel? Ezek a politikusok kíméletlenek, nem pedig takarékosak. Ha összehasonlítjuk az előző pazarló kormányzat kiadásait és ezeknek az akkori bevételekhez való viszonyát az új rendszer költségeivel, illetve ennek az új kincstár állapotához való viszonyával, azt hiszem, a jelenlegit összehasonlíthatatlanul több szemre-

hányással lehetne illetni.* Csak annyi marad hátra, hogy megvizsgáljuk a pénzügyi tehetség azon bizonyítékát, amelyet a jelenlegi francia vezetők akkor mutatnak, amikor hitelt kell szerezniük. Itt kissé meg kell torpannom, mivel hitelük tulajdonképpen nincs. Persze a régi kormányzat hitelképessége sem volt a legjobb: de valamilyen feltételek mellett mindig tudtak pénzt szerezni, nem csupán otthon, hanem Európa legtöbb olyan országából, ahol többlet-tőkét halmoztak fel; s annak a kormánynak napról napra nőtt a hitele. Természetes feltételezés, hogy egy szabad rendszer megalapítása új erőt kell hogy adjon ennek; s így is történt volna, ha szabad rendszer jött volna létre. Milyen ajánlatokat kapott az állítólagos szabadság kormánya Hollandiából, Hamburgból, Svájcban, Genovában vagy Angliából, hogy értékpapírjaikkal üzleteljenek? Ugyan miért lépnének ezek a takarékos kereskedőnemzetek bárminemű pénzügyi tranzakcióba egy olyan néppel, mely magát a dolgok természetét próbálja a feje tetejére állítani; akiknél azt látják, hogy az adós írja elő a bajonett hegyével a kiegyenlítés eszközét a hitelezőnek; egyik kötelezettségétől egy másik vállalásával szabadul meg; éppen inségéből kovácsol tőkét; s kamatait rongyjaiból fizeti meg?

Az egyház kifosztásába vetett fanatikus hit arra indította e filozófusokat, hogy elhanyagolják a közvagyon minden gondját, ahogyan a bölcsek kövéről való álmodo-

* Az olvasó nyilván megjegyzi, hogy csak felületesen érintettem (tervem többet követelt volna meg) a francia pénzügyek állapotát, már ami a velük szembeni követelményekhez való viszonyulásukat illeti. Ha másképpen is szándékoztam tenni, erre a feladatra a rendelkezésemre álló anyagok elégtelenek. E tárgyban hadd hívjam fel az olvasó figyelmét Calonne úr művére; s arra az általa érzékletesen bemutatott dúlásra és pusztításra, amelyet az önhitt tudatlanság és a hozzá nem értés jó szándéka a közvagyonban és Franciaország valamennyi ügyében véghezvitt. Ezek az okok mindig is ilyen következményekkel fognak járni. Ha eléggé, sőt talán túlságosan is szigorú szemmel vizsgálják meg e beszámolót, leszámítva mindent, ami annak számlájára írható, hogy szerzője hivatalából kitett pénzügyi szakember, akiről ellenfelei feltételezhetik, hogy a dolog lehető legjobb kiaknázására törekszik, azt hiszem, még akkor is úgy fogják találni, hogy soha nem szolgáltak még az emberiségnek üdvösebb intő leckével az újítók vakmerő szelleme ellen, mint amit most Franciaország kárára kaptunk.

zás a hermetikus furfangoknak a fenténél valóságosabb illúziói alatt készíti a rászédetteket arra, hogy sutba dobják vagyunk gyarapításának minden racionális eszközt. A filozófus pénzszakértők szemében az egyház múmiájából nyert egyetemes orvosság az állam minden baját kikúrálja. Ezek az urak talán nem nagyon hisznek a jámborság csodáiban; de nem vonható kétségbe, hogy feltétlen hitüket vetik a szentséggyalázás csodatetteibe. Ha valamilyen adósság nyomása nehezedik rájuk – bocsássunk ki assignatákat. – Ha kártérítést kell fizetni, vagy járadékot azoknak, akiktől elrabolták szabad birtokukat, vagy elűzték őket állásukból – assignatákat. Ha flottát kell felállítani – assignatákat. Ha ezekből a népre erőltetett assignatákból tizenhatmilliónyi mellett is sürgetőbb szükségét szenved az állam, mint valaha – bocsássunk ki, mondja valaki, harmincmillió fontnyi assignatát – egy másik még megtoldja, nyomjunk ki még nyolcvanmilliónyit. Az egyetlen különbség pénzügyi klikkjeik között abban áll, hogy nagyobb vagy kisebb mennyiségű assignatával akarják megterhelni a nép tűrőképességét. Mindannyian az assignaták professzorai. Még azok is, akiknek természetes józan esze és a kereskedelemben való jártassága döntő érveket szolgáltat ezzel a csalással szemben, azzal fejezik be érvelésüket, hogy újabb assignaták kibocsátását javasolják. Azt hiszem, azért kénytelenek assignatákról beszélni, mert a gyűlésben más nyelven nem értenek. Eredménytelenségük megannyi tapasztalata sem tántorítja el őket a legcsekélyebb mértékben sem. A régi assignaták elértéktelenednek a piacon? Mi a megoldás? Új assignaták kibocsátása. – *Mais si maladie, opiniatria, non vult se garire, quid illi facere? assignare – postea assignare; ensuita assignare.*²⁸⁴ A szavak egy kissé megváltoztak. Lehet, hogy az Önök mostani doktorainak latinsága jobb, mint egykori komédiásuké; de tudományuk és leleményeik tárháza ugyanaz. Hangterjedelmük nem nagyobb a kakukénál; ám ellentétben a nyár és a bőség e hírnökének lágy énekével, az ő hangjuk olyan durva és vészjósló, mint a hollóé.

Senki más, csak a filozófia és a pénzügyek legelszántabb kalandorai vehették egyáltalán a fejükbe azt, hogy tönkreteszik az állam szilárd jövedelemforrásait, az állami hitel egyetlen biztosítékát, abban a reményben, hogy az elkobzott vagyon anyagából újjáépítik? Ám ha az állam iránti mérhetetlen buzgalma arra indított egy jámbor és tiszteletreméltó főpapot²⁸⁵ (s megelőlegezhetjük: egyházatyát)*, hogy kifossa saját rendjét, s az egyház és népe javára elvállalja az elkobzás fő pénzügyi szakértőjének, a szentséggyalázás legfőbb számvevőjének posztját, akkor neki és segédeinek véleményem szerint későbbi magatartásukkal bizonyítaniuk kellene, hogy valamelyest értenek az általuk vállalt hivatalhoz. Mikor úgy döntöttek, hogy kisajátítják a kincstár számára meghódított országuk földvagyonának egy bizonyos részét, az ő dolguk lett, hogy bankjukat a hitel valódi háttérévé alakítsák; már amennyire ez ilyen bank esetében egyáltalán lehetséges.

Mindeddig legalábbis elég nehéznek bizonyult, hogy bármilyen körülmények között állandó hitelforgalmat hozzanak létre valamilyen *föld-bankra* támaszkodva. A kísérlet általában csőddel végződött. De mikor a gyűlés a tanulságokat megvetve dacolni kezdett a gazdaságosság elveivel is, legalább azt el lehetett volna várni, hogy nem mulasztanak el semmit e nehézségek csökkentésére és a csőd súlyosbodásának megakadályozására. Elvárható volt, hogy *föld-bankjukat* elviselhetővé teendő, minden eszközt megragadnak majd, ami nyíltságról és őszinteségről tanúskodik a kezességi nyilatkozatban; mindent, ami elősegítheti a követelés behajtását. Ha a legelőnyösebb szempontból nézzük, az Önöké egy olyan nagybirtokos helyzete volt, aki meg akar válni földjétől, hogy megszabaduljon adósságaitól és hozzájusson bizonyos kamatszolgálatokhoz. Mivel a földet nem tudták azonnal eladni, el akarták zálogosítani. Mit tenne ilyen körülmények között egy tiszta szándékú és átlagosan világos értelmű ember? Nem kellene először megállapítania birtoka bruttó értékét; igazgatásának és berendezésének költségeit; a

* La Bruyère, Bossuet-ről.²⁸⁶

rajta lévő mindenféle állandó és ideiglenes terheket; s aztán, megállapítva a nettó többletet, kiszámítani a biztosíték méltányos értékét? Amikor a többletet (a hitelező számára az egyetlen biztosítékot) világosan meghatározták, s rendben elhelyezték a gondnokok kezében, akkor kijelöli az eladandó parcellákat, meg az eladás időpontját és feltételeit; ezután fogadja az állami hitelezőt, hogy ha akar, jegyezzen elő részvényt ebben az új tőkében; vagy elfogadhat ajánlatot egy assignatúra olyasvalakitől, aki előleget adna ilyenfajta részvény megvásárlására.

Ez üzletemberhez méltó, módszeres és ésszerű eljárás lenne, mely az állami és magánhitelezés egyedüli ismert elvein alapul. Az ügynök akkor pontosan tudná, mit vásárolt meg; s az egyetlen kétely, mely fejében megmarad, a zsákmány visszavételének félelme lenne, amelyet egy napon (esetleg büntetéssel megfejelve) azoknak a gyalázatos bitangoknak a szentséggyalázó prédálása valósíthatna meg, akik vásárlókká válnának ártatlan polgártársaik elárverezésén.²⁸⁷

A nagyon tiszta értékének és az eladás idejének, körülményeinek és helyének nyílt és pontos bejelentése mind szükségesek voltak, hogy – amennyire lehet – letöröljék a bélyeget, mely mindeddig rá volt sütvé a föld-bank valamennyi formájára. Egy másik elv alapján, mégpedig az adott tárgyban előzetesen adott becsületszó elve alapján, szükséges volt, hogy jövőbeli megbízhatóságukat e kényes ügyben az eredeti kötelezettség melletti kitartással tanúsítsák. Mikor végül határoztak az állami erőforrássá alakított egyházi vagyon felől, 1790. április 14-én ünnepélyes rendeletet bocsátottak ki, s megfogadták országuknak, „hogy a közterhek éves mérlegében el kell könyvelni egy összeget, mely elegendő arra, hogy fedezze a római katolikus vallás kiadásait, a lelkészek oltárai mellett tartását, a szegények segélyezését, a világi papok és a mindkét nembeli szerzetesrendek járadékait, *hogy a nemzet rendelkezésére álló birtokokat és javakat minden tehertől mentessük, s a képviselők, azaz a törvényhozó testület által az állam nagy és súlyos szükségleteire fordíthassuk.*” A továbbiakban, ugyanazon a napon kötelezték magukat arra is,

hogy azon nyomban határoznak az 1791. évre szükséges összegről.

Ebben a határozatban kötelességüknek ismerik el, hogy pontos kimutatást adjanak a fenti célokra fordított költségekről, mely célokról már előzőleg kiadott határozatokban megfogadták, hogy elsők lesznek az intézkedések rendjében. Elismerik, hogy meg kell mutatniuk, mégpedig azonnal: a vagyon tiszta és minden tehertől mentes. Megtették ezt azonnal, vagy valaha is? Adtak-e valaha is bérleti jegyzéket az ingatlanokról, vagy leltárat az ingóságokról, amelyeket assignatáik ellenében elkoboztak? Hogy milyen módon tudják teljesíteni vállalt kötelezettségeiket, azaz hogy a köz szolgálatára „minden tehertől mentes” birtokokat mutatnak fel anélkül, hogy hitelt érdemlően megjelölnék a birtok értékét és a terhek nagyságát, annak megmagyarázását meghagyom angliai csodálóiknak. Rögvest ez után az esküdözés után, s előbb, mint hogy egyetlen lépést is tettek volna valóra váltása érdekében, e csinos nyilatkozat hitelére támaszkodva kibocsátanak tizenhatmilliónyit az értékpapírjaikból. Ez aztán férfias cselekedet. E mesteri vágás után ki kételkedne pénzügyi tehetségükben? – De aztán, mielőtt újabb pénzügyi *búcsúcédulákat* bocsátottak volna ki, legalább ügyeltek volna arra, hogy beváltsák eredeti ígéretüket! – Ha készült ilyen becslés, akár a birtok értékét, akár a terhek mértékét illetően, elkerülte figyelmemet. Soha nem hallottam róla.

Végül nyíltan beszéltek, s egészen feltárták visszaszítót csalásukat, amikor az egyházi földeket mutatták fel mindennemű adósság vagy kamatszolgálat biztosítékául. Csak azért rabolnak, hogy csalhassanak; de igen rövid időn belül meghíúsítják mind a rablás, mind a csalás céljait azzal, hogy más célokra állítanak ki számlákat, ami a levegőbe röpíti egész erőszakra és a csalárdságra épülő apparátusukat. Hálás vagyok Calonne úrnak, hogy utal arra a dokumentumra, mely bebizonyítja ezt a rendkívüli tényt: az én figyelmemet valami módon elkerülte. Valójában nem is lett volna szükség arra, hogy felhozzam az 1790. április 14-i nyilatkozattal kapcsolatos hitszegést. Bi-

zottságuk egyik jelentéséből most kitűnik, hogy a megtépázott egyházi intézmények fenntartásának költségei, továbbá a vallással, illetve a mindkét nembeli eltartott vagy járadékban részesített egyháziakkal kapcsolatos és hasonló jellegű egyéb kiadások, melyeket a tulajdonviszonyok e felforgatásával magukra vállaltak, meghaladják a rendek által szerzett hatalmas, évi kétmilliós összeget; a hétmilliónál is nagyobb adósság mellett. Ilyenek hát a család haszonleső hatalmai! Ez hát a filozófia pénzügye! Ez az eredménye mindazoknak az ámtásoknak, melyeknek célja, hogy a nyomorult népet lázadásba, gyilkolásba és szentséggyalázásba hajszolják, s saját országa lerombolásának készséges és buzgó eszközévé tegyék! Egy állam se gazdagodott még meg soha, semmilyen esetben polgárai vagyonának kisajátításából. Ez az új kísérlet is olyan sikerrel járt, mint a többi. Örvendeznie kell minden becsületes léleknek, a szabadság és az emberiség minden igaz barátjának, ha azt tapasztalja, hogy az igazságtalanság nem mindig jó politika, s a fosztogatás sem a vagyonhoz vezető országút. Örömmel csatolom jegyzetben Calonne úr ügyes és szellemes észrevételeit ebben a kérdésben.*

* „Ce n'est point à l'assemblée entière que je m'adresse ici; je ne parle qu'à ceux qui l'égareront, en lui cachant sous des gazes séduisantes le but où ils l'entraînent. C'est à eux que je dis: votre objet, vous n'en disconviendrez pas, c'est d'ôter tout espoir au clerge & de consommer sa ruine; c'est-là, en ne vous soupçonnant d'aucune combinaison de cupidité, d'aucun regard sur le jeu des effets publics, c'est-là ce qu'on doit croire que vous avez en vue dans la terrible opération que vous proposez; c'est ce qui doit en être le fruit. Mais le peuple qui vous y intéressez, quel avantage peut-il y trouver? En vous servant sans cesse de lui, que faites vous pour lui? Rien, absolument rien; & au contraire, vous faites ce qui ne conduit qu'à l'accabler de nouvelles charges. Vous avez rejeté, à son prejudice, une offre de 400 millions, dont l'acceptation pouvoit devenir un moyen de soulagement en sa faveur; & à cette ressource, aussi profitable que légitime, vous avez substitué une injustice ruineuse, qui, de votre propre aveu, charge la trésor public & par conséquent le peuple, d'un surcroît de dépense annuelle de 50 millions au moins, & d'un remboursement de 150 millions.

Malheureux peuple, voila ce que vous vaut en dernier résultat l'expropriation de l'Eglise, & la dureté des décrets taxateurs du traitement des ministres d'une religion bienfaisante; & désormais ils seront à votre charge: leurs charités soulageoient les pauvres; & vous allez être im-

Hogy meggyőzzék a világot az egyházi birtokok elkobzásából származó vagyon kimeríthetetlenségéről, a gyűlés további, hivatalokban álló javak elkobzásával folytatta, amit persze nem lehetett volna semmilyen jogcímen megtenni, ha nem nyújtanak érte kárpótlást a nagyarányú földbirtokelkobzásból. Erre a készletre tehát, melynek többletet kellett volna felmutatnia, s mentesülnie kellett volna minden tehertől, újabb terheket rónak, mégpedig az egész leépített jogszolgáltatás, meg a többi felszámolt hivatal és rend kárpótlásának terhé; amelynek összegéről nem tudok bizonyosat mondani, de nem lehet kétséges, hogy sokmilliónyira rúg, francia pénzben. Egy másik új kiadás az a négyszáznyolcvanezer fontnyi éves teher, amit (ha úgy döntenek, hogy tartják szavukat) napi részletekben fizetnek az első assignaták kamataként. Vették-e valaha is a fáradságot, hogy korrektül közöljék, mibe kerül az egyházi birtokok helyhatóságok általi igazgatása, amelyekre, no meg az ő ismeretlen al megbízottaik gondjára, rátermettségére és szorgalmára bízta az elkobzott birtokok terhé, aminek a következményeire oly találóan hívta fel a figyelmet Nancy püspöke?²⁸⁹

De szükségtelen túl hosszan időzni a terhek magától értetődő kérdéseinél. Készítettek-e világos kimutatást a különféle állami és községi intézményekre nehezedő összerhekről, s összevetették-e ezt a rendszeres adóbevételekkel? Ezek minden hiánya az elkobzott földek terheit fogja növelni, még mielőtt a hitelező egyetlen hold földön is elültethetné káposztáit. Az elkobzott vagyonon kívül nincs semmiféle támasz, mely megakadályozhatná, hogy az egész állam a földre omoljon. Ebben a helyzetben szándékosan sűrű ködbe burkoltak mindent, amit szorgosan fel kellett volna tárniuk; s aztán, hogy a maguk szemét is bekössék, mint a bika, mely támadáskor behunyja szemét, bajonettjük hegyével kényszerítik maguknál nem kevésbé elvakított szolgálkat, hogy képzelgéseiket pénznek fogadják el, s harmincnégymillió fontos

sés pour subvenir à leur entretien!" *De l'Etat de la France*, 81. o. Lásd még a 92. és következő oldalakat.²⁸⁸

adagban nyeljük le papírpíruláikat. Aztán büszkén benyújtják igényüket, amikor minden korábbi vállalkásuk teljesítését elmulasztották, s világos (már amennyire ilyen ügyben bármi is világos lehet), hogy a birtokok tömege soha nem fogja fedezni még az első elzálogosítást, azaz a négyszázmilliónyi (tizenhatmillió font értékű) assignatát sem. Nem látom ebben az eljárásban sem a tisztesség szilárd normáit, sem az ügyes csalás finomságait. A gyűlésben megválaszolatlanul maradnak az ellenvetések azzal szemben, hogy megnyitják a zsilipeket a csalás eme áradata előtt; de alapos cáfolatra lelnek az utcai pénzszakértők százezereinél. Ezekkel a számokkal dolgoznak a metafizika matematikusai. Íme, a nagyszabású számítások, melyeken a filozófusok állami hitele alapul Franciaországban. Nem tudnak utánpótlást szerezni; viszont képesek tömegeket mozgósítani. Örvendjenek csak a dundee-i klub²⁹⁰ tapsviharának, mely abbeli bölcsességüknek és hazafiasságuknak szól, hogy a polgárok kifosztását ily módon az állam szolgálatába állították. Nem hallottam, hogy az Angol Bank igazgatói nyilatkoztak volna ebben a kérdésben; bár helyeslésük tán *valamivel* többet nyomna a latban, mint a dundee-i klubé. De hogy a klubbal szemben méltányosak legyünk, azt hiszem, az urak, akik alkotják, okosabbak, mint amilyennek látszanak; hogy kevésbé fognak bőkezűen bánni pénzüikkel, mint bókjaikkal; s hogy gyűrött és szakadozott skót értékpapírjaik egyetlen foszlányát sem adnák oda cserébe az önök húsz ropogós assignatájáért.

Ez év elején a gyűlés tizenhatmillió font értékű követényt bocsátott ki; milyenek lehettek az állapotok, melyekbe a gyűlés taszította ügyeiket, ha ilyen hatalmas összeg alig hozott érzékelhető enyhülést? E papírok aztán szinte azonnal öt százalékos leértékelésen mentek keresztül, ami rövid időn belül úgy hétre emelkedett. Figyelemreméltó az assignaták hatása az adók behajtására. Necker úr azt tapasztalta, az adószedők, akik érméket vettek magukhoz, a kincstárnak assignatákkal fizettek. Azzal tehát, hogy pénzt szedtek be és leértékelt papírral számoltak el, az adószedők hét százalékos haszonra tet-

tek szert. Nem volt valami nehéz megjósolni, hogy ez elkerülhetetlen lesz. Ettől azonban nem volt kevésbé zavarba ejtő. Necker úrnak (azt hiszem, jórészt a londoni piacon) aranyat és ezüstöt kellett vásárolnia a pénzverde számára, úgy tizenkétezer fonttal drágábban a beszerzett áru értékénél. A miniszternek az volt a véleménye, bármekkora is legyen a titkos tápértékük, az állam nem élhet csupán assignatákon; hogy szükség van némi valódi ezüstre, különösen azoknak a kielégítésére, akik, lévén fegyver a kezükben, aligha fogják türelmességükkel kitüntetni magukat, ha ráébrednek, hogy míg illetményük valódi pénzben való megemelésével kecsegtetik őket, ezt ismét csalárd módon csökkentik, leértékelt papírral fizetve ki őket. Igen természetes aggodalmában a miniszter a gyűléshez fordult, hogy utasítsa az adószedőket, hogy amit fém pénzben gyűjtöttek be, azt fém pénzben is szolgáltatásukba. Nem kerülhette el a figyelmét, hogy ha a kincstár 3 százalékot fizet olyan pénz használatáért, melynek értéke visszaszolgáltatásakor alacsonyabb, mint amikor a miniszter kibocsátotta, ilyen üzlet nemigen segíti elő az állam meggazdagodását. A gyűlés ügyet sem vetett erre a javaslatra. A következő dilemma előtt álltak: – Ha továbbra is elfogadják az assignatákat, a kincstár többé nem fogja ismerni a készpénzt; ha a kincstár visszautasítja a papíramuletteket, akkor tönkreteszik egyetlen erőforrásuk hitelét. Úgy tűnik, megtették választásukat; s némi hitelt kölcsönöztek értékpapírjuknak azzal, hogy ők maguk elfogadták: ugyanakkor beszédeikben hetvenkedő nyilatkozatokat tettek, ami úgy vélem, túlmegegy a törvényhozói hatáskörön; arról ugyanis, hogy nincs semmi különbség a fém pénz és az assignaták értéke között. Ez aztán jó szilárd hitcikkely, melyet a kiátkozás terhével nyilatkoztatnak ki a filozófiai zsinat tiszteletreméltó atyái. *Credat, aki akarja – persze nem Judaeus Apella.*²⁹¹

Nemes felháborodás ébred az önök népi vezetőinek a lelkében, amikor azt hallják, hogy pénzügyi mutatványaik csodalámpáját Law úr csalárd mesterkedéseire hasonlítják.²⁹² Nem tudják elviselni, ha azt hallják, hogy a Mississipp-i homokját az egyház kösziklájához hasonlítják,

amelyre az ő rendszerük épül. Könyörgök, nyomják el ezt a fensőséges szellemet addig, amíg meg nem mutatják a világnak, hogy milyen szilárd talaja van assignatáiknak, melyet előzőleg nem foglaltak le más terhek számára. Méltánytalan a csalások ama nagy ősanjával szemben, hogy az ő satnya utánzatukkal vetjük össze. Nem igaz, hogy Law csupán a Mississippivel kapcsolatos spekulációkra épített. Bevonta a kelet-indiai kereskedelmet; bevonta az afrikai kereskedelmet; s bevonta Franciaország minden adót szolgáltató gazdaságát. Mindezek persze együttesen sem támaszthatták alá a szerkezetet, melyet nem is ő, hanem a közönség fellelkesültsége akart ezekre az alapokra építeni. Ezek azonban viszonylag nagystílu szemfényvesztések voltak. Feltételezték, s egyben célul tűzték Franciaország kereskedelmének fellendülését. Szélesre tárták előtte mindkét féltekét. Nem gondoltak arra, hogy Franciaországot kizárólag a saját birtokaiból táplálják. Egy szárnyaló képzelet lelt valami meghódításra érdemesre ebben a kereskedelmi fellendülésben. Célja az volt, hogy a sas szemét kápráztassa el; nem az, hogy – mint az önök esetében – a földet túró és beletemetkező vakondok szimatát ingerelje. Az emberek természetes távlatait akkoriban nem zsugorította össze semmilyen lealázó, hitvány filozófia, s nem voltak fogékonyak alantas és közönséges csalások iránt. Mindenekelőtt pedig ne feledjük, hogy a képzelet effajta rászedésekor a vállalkozás akkori irányítói bókkal illették az emberek szabadságát. Csalásukba nem vegyült erőszak. Ez megmaradt a mi korunkra, hogy kioltsa az értelem gyengécske pislákolását, mely e felvilágosult kor sűrű sötétjébe beszívároghat.

Emlékezetem szerint nem szóltam egy olyan pénzügyi tervről, melyet fel lehetne hozni ezen urak képességeinek védelmében, s amelyet nagy hűhóval terjesztettek elő, bár a nemzetgyűlésben még nem fogadták el teljesen. Van valami, ami szilárd háttérrel biztosít az értékpapírforgalom hitelének megtámogatására; s sokat beszéltek hasznosságáról és eleganciájáról. Az elnyomott egyház templomi harangjainak pénzzé verését célzó tervre gondolok. Ez az ő alkímiájuk. Vannak ostobaságok, melyek minden

érvet megbénítanak; amelyek semmilyen érzelmet nem keltenek, csak undort; ezért erről nem is szólok többet.

Éppen ilyen kevésbé érdemes további megjegyzéseket fűzni állandó huzavonáikhoz, a végzet elkerülésére tett erőfeszítéseikhez, a kincstár és a *Caisse d'Escompte* közötti mérkőzéshez, s a kapzsi szélhámoskodáshoz összes rég leleplezett fortélyához, melyeket most az állami politika rangjára emeltek. Az adókkal nem lehet tréfálni. Az emberi jogokról való locsogást nem fogják fizetség gyanánt elfogadni egy darab kétszersültért vagy egy font lőporért cserébe. Itt tehát a metafizikusok leszállnak fennkölt csapongásaik magaslatáról, s hűségesen követik a példákat. Milyen példákat? A fizetéseképtelenekét. De porig sújtva, megzavarodva, megalázva, midőn lélegzetük, erejük, leleményeik és képzeletük is elhagyta őket, magabiztosságuk akkor is tartja állásait. Miután képességeikkel nyilvánvalóan kudarcot vallottak, jószándékukra akarnak hitelt szerezni. Miközben az adók elfolynak kezeik között, legutóbbi gyűléseiken öntelten dicsérik *magukat* a nép sorának enyhítéséért. Nem enyhítettek a nép során. Ha ez volt a szándékuk, miért rendelték el a gyűlölt adók megfizetését? A nép enyhített a maga során, a gyűlés szándékainak ellenére.

De félretéve minden vitát a pártokról, ki követelhetné magának ennek az állítólagos enyhítésnek az érdemeit, ha ilyen bármilyen formában tényleg lett volna? Bailly úr, az értékpapírforgalom egyik értelmi szerzője betekintést enged ennek az enyhítésnek a természetébe.²⁹³ A Nemzetgyűléshez intézett beszéde magasröptű dicshimnusz Párizs lakosairól, azért az állhatatosságért és töretlen elszántságért, amellyel az ínséget és a nyomort viselik. Gyönyörű kép az általános jólétről! Hogyan? Nagy bátorság és megingathatatlan lelki szilárdság a jótétemények elviselésére és az orvoslat túlélésére! E tudós polgármester beszéde nyomán az ember azt gondolná, hogy Párizs lakossága az elmúlt tizenkét hónapban valami szörnyű blokád szorításában szenvedett; hogy IV. Henrik torlaszolta el utánpótlásának útjait, s Párizs kapuinál Sully mennydörgi utasításait; miközben a valóságban nem

egyéb ellenség ostromolja őket, mint önnön ostobaságuk és örültségük, saját hiszékenységük és megátalkodottságuk. De Bailly úr előbb fogja megolvasztani az örök jeget atlanti vidékein, mint helyreállítani a meleget párizsi központjában, amíg azt „kövesztő jogarával megveri jégcsárazzá”²⁹⁴ a hamis és érzéketlen filozófia. Valamivel a beszéd után, augusztus 13-án ugyanez az előljáró, ugyanennek a gyűlésnek beszámolva saját ténykedéséről a következőket mondotta: „1789 júliusában (örök emlékeztető idő) Párizs városának pénzügyei még megfelelő rendben voltak; a kiadásokat kiegyenlítették a bevételek, s abban az időben a városnak egymilliója (negyvenezer font) volt a bankban. A kiadások, melyeket a *forradalom* után kényszerült magára vállalni, 2.500.000 livre-re rúgnak. Ezen kiadások, valamint az *önkéntes adományok* hozadékának nagyarányú csökkenése miatt nem csupán átmeneti, hanem *teljes* pénzhiány lépett fel.” Íme az a Párizs, melynek táplálása az elmúlt év folyamán oly hatalmas, egész Franciaország nemes szerveitől megvont összegeket emésztett fel. Amíg Párizs az ókori Róma szerepét tölti be, addig az alávetett tartományok fogják eltartani. Olyan baj ez, mely elkerülhetetlen velejárója a szuverén demokratikus köztársaságok rendszerének. Ahogyan Róma esetében is történt, túlélheti a republikánus uralmat, mely előidézte. Ebben az esetben a zsarnokságnak is be kell hódolnia a népi uralom bűneinek. Császárai alatt Róma egyesítette mindkét rendszer hátrányait; s ez a természetellenes összetétel volt bukásának fő oka.

Azt mondani a népnek, hogy közbizonyának herdálásával enyhítenek sorsán, kegyetlen és arcátlan megtévesztés. Mielőtt azzal kérkednének, hogy a nép jövedelmeinek elpusztításával könnyíthetnének sorsán, az államférfiaknak gondosan ügyelni kellett volna a következő probléma megoldására: – Előnyösebb-e a nép számára, ha alaposan megadóztatják, s ennek arányában tesz szert nyereségre; vagy ha nem húz semmilyen hasznót, vagy csak keveset, viszont mentesül minden tehertől? Az én értelmem az előbbi megoldás elfogadására hajlik. Oldalamon áll a tapasztalat, s úgy hiszem, a legbölcsebbek meggyő-

zódése is. Az igazi politikusi képességek alapvető eleme egyensúlyban tartani az alattvaló szerzési lehetőségeit és azokat a követeléseket, amelyeknek az állammal szemben meg kell felelnie. Időben és fontosságukat tekintve elsőrendűek a szerzési lehetőségek. Mindennek a dolgok megfelelő rendje az alapja. Hogy a szerzésre képes legyen, a népnek hajlékonynak és engedelmesnek kell lennie anélkül, hogy szolgálivá válna. A hatóságoknak élvezniük kell tiszteletét, a törvényeknek pedig saját tekintélyüket. Nem szabad, hogy a nép úgy érezze, hogy a természetes meghódolás elveit gyökeresen kitépték lelkéből. Tiszteletben kell tartaniuk azt a tulajdont, amelyből nem részesedhetnek. Dolgozniuk kell, hogy megszerezzék azt, ami munkával megszerezhető; s ha rájönnek, amint általában meg is történik, hogy a siker nem áll arányban erőfeszítéseikkel, meg kell ismerniük az örök igazságosságban rejlő vigaszt. Ha bárki megfosztja őket ettől a vígasztól, elfojtja szorgalmatosságukat, s minden szerzés és megtartás gyökerére mér csapást. Aki így tesz, az kegyetlen zsarnok, s a szegények és elesettek könyörtelen ellensége; eközben gonosz számításaival kiteszi a sikeres szorgalom gyümölcseit és a jószerencse által felhalmozott javakat a hanyagok, a kiábrándultak és a boldogulni képtelenek fosztogatásának.

A hivatásos pénzügyi szakértők közül túl sokan nem képesek egyebet látni a bevételekben, mint a bankokat, a forgalmat, az életjáradékokat, a tontinákat²⁹⁵, az állandó bérleteket és a boltok megannyi jelentéktelen árucikkét. Kialakult állami rendben nem szabad lefitymálni ezeket a dolgokat, s a bennük rejlő lehetőségeket sem szabad alábecsülni. Hasznosak, de csak akkor, ha megállapodott rend hatásait tükrözik, s ilyen rendbe épülnek. De amikor az emberek azt hiszik, hogy ezek a szegényes lelemények menedéket nyújtanak a bajoktól, melyek a közrend alapjainak felforgatásából és abból fakadnak, hogy előidézik vagy eltűrik a tulajdon elveinek aláásását, akkor országukat lerombolva az esztelen politizálásnak és az önhitt, szűklátókörű, rövidlátó bölcsességnak állítanak maradó és szomorú emlékművet.

A népzvezérek hozzá nem értésének az állam összes nagy tagjában mutakozó hatásait a szabadság „mindent kiengesztelő nevével” takargatják. Némelyeknél valóban jókora szabadságot tapasztalok; sokaknál, ha nem a legnagyobb tömegnél azonban terhes és megalázó szolgaságot. De mi a szabadság bölcsesség és erény nélkül? Minden rosszak lehető legrosszabbika; mert gyámkodás és korlátozás nélkül ostobaság, bűn és örűlség. Akik tudják, hogy mi az erényes szabadság, nem tűrhetik, hogy hozzá nem értő vezetők bemocskolják, csak mert ajkukon szépen csengő szavakkal lépnek fel. Bizonyos, hogy nem vetem meg a szabadság nagyszerű, lenyűgöző érzését. Ezek melengetik a szívet; kitágítják és felszabadítják a szellemet; küzdelem idején fokozzák a bátorságot. Öregember létemre kedvtelve olvasgatom Lucanus és Corneille²⁹⁶ nagyszerű áradozásait. Nem ítélem el teljesen a köznép apró fortélyait és leleményeit sem. Ezek megkönnyítik sok fontos szándék keresztűlvitelét; összetartják a népet, frisseséget lehelnek a szellem erőfeszítéseibe, s alkalmanként vidámságot varázsolnak az erkölcsi szabadság komor homlokára. Minden politikusnak kell áldoznia a gráciáknak; s ezt össze kell kötnie az ésszerűséghez való alkalmazkodással. De egy olyan vállalkozás során, amilyen a franciaországi, mindezek az alárendelt érzelmek és fortélyok kevésbé használnak. Kormányzatot alkotni nem követel meg valami nagy bölcsességet. Jelöljük ki a hatalom helyét; tanítsunk engedelmességet; s a mű készen áll. Szabadságot adni még könnyebb. Nem szükséges irányítani, csupán a gyeplőt kell szabadjára engedni. Ám *szabad kormányzatot alkotni*, azaz egyetlen harmonikus műben összeegyeztetni a szabadság és a kényszer egymással ellentétes elemeit sok gondolkodást, mély töprengést, bölcs, erős és hajlékony szellemet követel meg. Ilyesmit nem tapasztalok azoknál, akik kezűkbe vették a nemzetgyűlés vezetését. Talán nem olyan szánalmasan fogyatékosak, amilyennek tűnnek. Inkább így hiszem. Ha mégis olyanok lennének, az azt jelentené, hogy nem érik el az emberi értelem hétköznapi szintjét. De ha a vezetők úgy döntenek, hogy bekapcsolódnak a népszerűség árverésé-

be, akkor az államépítés során semmilyen hasznát nem veszik tehetségüknek. Törvényhozók helyett talpnyalók lesznek; s nem a nép irányítói, hanem eszközei. Ha valamelyikük történetesen valamilyen józanul korlátozott és megfelelő megszorításokkal körülhatárolt szabadságra vonatkozó tervvel állna elő, vetélytársai azonnal ráígérnének, valami még népszerűbb javaslattal. Gyanú ébredne az ügyhöz való hűségével kapcsolatban. A mérsékletet a gyávák erényeként fogják megbélyegezni; az egyezkedést az árulók bölcsességeként; mindaddig, amíg abban a reményben, hogy megtartja a hitelt, mely olykor lehetővé teszi számára a mérséklést és az enyhítést, a nép vezére arra nem kényszerül, hogy tevékenyen hirdessen olyan elveket és alkosson olyan hatalmakat, amelyek később megghiúsítanak minden komoly célt, melyre eredetileg törekedett.

De vajon oly oktalan lennék, hogy semmit nem látok e gyűlés fáradhatatlan munkájában, ami rászolgálna a dicséretre? Nem tagadom, hogy a számtalan erőszakos és ostoba tett mellett előfordulhatott néhány helyes is. Akik mindent lerombolnak, bizonyára sérelmeket is felszámolnak. Akik mindent újjáalkotnak, azoknak van esélyük arra, hogy létrehozzanak valami hasznosat is. Hogy érdmük gyanánt tartsuk számon, amit az elbitorolt hatalom segítségével tettek, vagy hogy felmentést nyerjenek a bűnök alól, amelyek árán a hatalmat megszerezték, ahhoz be kellene látnunk, hogy ugyanezek a dolgok nem lettek volna megvalósíthatók ilyen forradalom végrehajtása nélkül. Bizonyosak lehetünk afelől, hogy a dolog nem így áll; ugyanis szinte minden egyes szabály, amit alkottak, s nem eleve nagyon is kétes értékű, vagy a királynak a rendek összeülésekor történt önkéntes lemondásából származott, vagy a rendeknek szóló ezzel egyidejű utasításaiból. Egyes szokásokat igazságos alapon töröltek el; de ezek olyanok voltak, hogy ha örökké változatlan formában fennmaradtak volna, az sem vonna le sokat bármely állam boldogságából és virágzásából. A nemzetgyűlés jobbitásai mellékesek, hibái alapvetőek.

Legyenek bármilyenek is, honfitársaimnak mégis azt kívánom, inkább a brit alkotmány példáját ajánlják szomszédainknak, semmint hogy tőlük vegyenek mintát a sajátunk fejlesztésére. Azt hiszem, az előbbi felbecsülhetetlen kincs számunkra. Nem gondolom, hogy semmi okuk aggodalomra és panaszra; ezeket azonban ne az alkotmánynak, hanem saját magatartásuknak tulajdonítsák. Úgy vélem, alkotmányunknak köszönhetjük szerencsés állapotunkat; de együttesen az egésznek, nem pedig külön valamelyik részének; nagy mértékben annak, amit megőriztünk számtalan felülvizsgálatunk és megújításunk alkalmával, de annak is, amit átalakítottunk és hozzátettünk. Népünknek van mire fordítania igazán hazafias, szabad és független szellemét – például arra, hogy megvédelmezze a háborgatástól azt, amiye van. Nem zárom ki az átalakítást sem; de még amikor változtatok, azt is a megtartás érdekében kell hogy tegyem. Nagy sérelemnek kellene lennie, ami orvoslásra késztet. Amit teszek, abban őseink példáját követném. A javításokat, amennyire csak lehetséges, az épület eredeti stílusának megfelelően végezném el. Politikus elővigyázat, óvatos körütekintés és nem annyira külsődleges, mint inkább erkölcsi óvatosság ősatyjaink vezérelvei közé tartoztak legelszántabb tetteik idején is. Mivel nem világosította meg őket a fény, melyről a franciaországi urak azt mondják, hogy oly bőségesen részesültek benne, az emberiség tudatlanságának és esendőségének erős hatása alatt tevékenykedtek. Az, aki ilyen esendővé alkotta őket, meg is jutalmazta őket azért, hogy magatartásukban alkalmazkodtak természetükhöz. Utánozzuk óvatosságukat, ha ki akarjuk érdemelni sorsukat, vagy megtartani hagyatékukat. Egészítsük ki, ha úgy tesszük, de tartsuk meg, amit ránk hagytak; s a brit alkotmány szilárd talaján állva elégedjünk meg azzal, hogy megcsodáljuk, de ne próbáljuk meg követni a francia aeronautákat kétségbeesett repülésükben.

Nyíltan feltártam Önnek érzéseimet. Nem valószínű, hogy megváltoztatják az Önét. Ön ifjú; nem irányíthatja, inkább követnie kell országa sorsát. Azután azonban lehet, hogy hasznukat veszi majd, ha államuk a jövőben

esetleg valami más formát öltene. A jelenlegiben aligha marad meg; de a végső rendezés előtt lehet, hogy keresztül kell mennie, mint egyik költőnk mondja, „sokféle kipróbálatlan dolgon”²⁹⁷, s minden lélekvándorlása során tűz és vér által kell megtisztulnia.

Nézeteimnek nincs más ajánlólevele, csak hosszú évek tapasztalata s a teljes pártatlanság. Olyasvalakitől származnak, aki nem volt a hatalom eszköze, nagyok talpnyalója; s aki nem óhajtja élete utolsó tetteivel meghazudtolni élete lényegét. Olyan valakitől származnak, akinek egész közéleti tevékenysége a mások szabadságáért folytatott küzdelem volt; akinek lelkében soha nem élt tartós vagy heves harag, kivéve az, amit a zsarnokság váltott ki; aki az Önök ügyeire fordított órákat azokban a törekvésekben vállalt részéből csípte le, melyet jószándékú emberek a viruló elnyomás leleplezése érdekében fejtenek ki; s akinek meggyőződése, hogy ezzel nem távolodott el rendes hivatásától; olyan embertől származnak, aki ha egy kevésse vágyik is megbecsülésre, kitüntetésekre és nyereségre, soha nem várja el ezeket; aki nem veti meg a hírnevet, s nem fél a rágalmazástól; aki őrizkedik a viszálykodástól, de nem fél véleményt nyilvánítani; aki megóhajtja őrizni következetességét; ám erre úgy törekszik, hogy a cél egységének biztosítása érdekében váltogatja eszközeit; s ha a hajó egyensúlyát, melyben utazik, az egyik oldal túlságos megterhelése veszélyezteti, szeretné, ha érveinek csekély súlyát áthordhatná arra az oldalra, ahol az egyensúlyt megőrizné.

FINIS

A Uniform Whig.

"I preserve consistency, by varying my means, to secure the unity of my end." Burke's Preface.

„Az egyen-whig”.

A megközelítőleg pontos idézetet – „Következetességet úgy őrzöm, hogy célom egysége érdekében változtatok eszközeimet” – illusztrálандó, Burke a Töprengéseket tartó jobb keze III. György mellszobrán pihen, s a jobb oldalon díszes ruhájának zsebeiből súlyos aranyak potyognak; leeresztett bal kezében „szabadság” feliratú frigiai sapka, bal zsebe üres, ruhája toprongyos.

James Gillray karikatúrája, 1792. november 12.

¹Burke 1785-ben beaconsfieldi otthonában látta vendégül Charles-Jean-Francois Depont (1767–1796) vidéki taláros nemesi családból származó fiatalembert, majd az ő érdeklődésére (*The Correspondence of Edmund Burke*, szerk. Alfred Cobban és Robert A. Smith, Chicago, The Chicago University Press, VI. köt. 1967. 31–33. o.) foglalta össze első ízben, egyelőre valóban magánlevél formájában, a forradalommal kapcsolatos nézeteit 1789. novemberében (*Correspondance*, VI. 39–50. o.). Ez a levél nemcsak kijelölte a *Töprengések*-hez vezető utat, hanem azt is elárulja, hogy a Bastille lerombolásától számított négy hónapon belül már körvonalazódott Burke végleges álláspontjának minden lényegesebb mozzanata forradalom és szabadság, törvényesség, célszerűség viszonyáról. Depont számára, aki Burke nagy tisztelője volt – „ő tanította a szabadság eszméire” – a válasz nagy csalódást okozott, s a levelezőpartnerek elhidegüléséhez vezetett.

²Az Alkotmányos Tájékoztató Társasága (*Society for Constitutional Information*) 1780 áprilisában alakult a parlamenti reformot támogató mozgalom szerveként. Az alapító John Cartwright mellett a kor ismert radikálisai – John Horne Tooke, John Jebb, Thomas Paine – játszottak benne főszerepet, de a társaságban megtalálhatók a Richard Brinsley Sheridan vezette baloldali whigek is. A társaság tevékenységének a kormány 1794 májusában, iratainak elkobzásával vetett véget, egyben kirakatpert indítva a főbb vezetők ellen. Az 1788-ban a Dicsőséges Forradalom centenáriumának méltó megünneplése céljából alakított Forradalmi Társaság (*Revolution Society*), melynek elnöke Charles Stanhope gróf („Polgár Stanhope”, 1753–1816) volt, a francia forradalom hatása alatt az Alkotmányos Társasághoz hasonlóan igen nyitottá vált a radikális eszmék iránt. Burke jellemzése a társaságokról számos indulatos kritikát váltott ki.

³A társaság 1789. november 4-i ülésén Richard Price (1723–1791) jeles nonkonformista (ld. 4. sz. jegyzet) lelkész – ugyanaznap, amikor elmondta a *Töprengések* apropójául szolgáló *Discourse on the Love of Our Country* (Értekezés hazánk szeretetéről) című prédikációját – indítványozta, hogy küldjenek üdvözlő levelet az Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek. Jókívánságaikat Louis-Alexandre, La Roche-Guyon és La Rochefoucauld d'Enville herceg (1743–1792) – Stanhope személyes barátja, aki a nemesség soraiból az első között csatlakozott a harmadik rendhez – olvasta fel a nemzetgyűlésben, mely viszonzásul biztosította a Forradalmi Társaságot arról, hogy az „egyetemes jószándék” azon érzelmeivel viseltetik iránta, „melynek a világ minden országában egyesítenie kellene a szabadság, s az emberiség boldogsága minden igaz barátját”. – A Nemzetgyűlés nevet, melyet Rendi Gyűlés 1789 júniusa óta viselt, 1789 októberében az Alkotmányozó Nemzetgyűlés elnevezés váltotta fel, Burke azonban általában a korábbi, rövid néven vagy egyszerűen „gyűlésként” emlegeti.

⁴ A „szakadár” (*dissenter*) és a „nonkonformista” az angol reformáció korában eredetileg külön értelmű megjelöléseit az 1660-as Stuart restauráció után kezdték egymás alternatívájaként, a nem anglikán vallású brit protestánsok – Burke korában elsősorban metodisták, unitáriusok, kongregacionalisták – gyűjtőnévül. Az 1689-es tolerancia-rendelet (*Act of Toleration*) és az azt kiegészítő törvények értelmében rendelkeztek ugyan a saját imaházaikban való szabad vallásgyakorlat jogával, közéleti szereplésüknek azonban súlyos akadályt volt a közfunkciók – nem csak parlamenti képviselőség és hivatalok, de pl. részvénytársaságok vezető állásainak – betöltését az anglikán egyház melletti hűségeskükhöz és egyéb feltételekhez kötő törvények (*Test and Corporation Acts*) fennmaradása. Így a szakadárok egyes csoportjai a XVIII. század végén is minden politikai reformmozgalom fontos bázisát képezték.

⁵ Ld. Cervantes: *Don Quijote*, 22. fejezet. A sors iróniája, hogy egy politikai karikatúra már a *Töprengések* megjelenésének másnapján éppen Burke-öt gúnyolta szélmalomharcot vívó Don Quijoteként, s ebben számos követője akadt.

⁶ Ezzel és az ehhez hasonló megjegyzésekkel Burke még whig körökben is meglehetősen elszigetelt volt: a hozzá egyébként legközelebb álló brit politikusok számára a forradalom korai, „alkotmányos monarchista” szakaszának vezetői korántsem voltak „új” emberek. Charles James Fox (1749–1806) – Burke politikai neveltje, a párt egyik vezéralakja az 1780–90-es években – és mások hosszú ideje élénk kapcsolatokat áptoltak velük.

⁷ Az üzenetváltásra, Price-ra és La Rochefoucauld hercegre ld. 3. sz. jegyzet. Aix-en-Provence érseken, Jean de Dieu-Raymond Boisgelin de Cucé (1732–1804) a nemzetgyűlés elnöke volt 1789 novemberében, az ő nevében született a Forradalmi Társaságnak küldött válasz.

⁸ Ld. 4.sz. jegyzet.

⁹ Old Jewry: a régi London egy utcája, mely onnan kapta nevét, hogy az angliai letelepedésüket korlátozó rendszabályok feloldása (1655) után nagy számban költöztek be házaiba zsidók.

¹⁰ Ld. a 2.sz. jegyzet.

¹¹ Burke a gyülekezőhelye, William Petty, Lansdowne márkí (más néven Lord Shelburne, 1737–1805) vidéki udvarháza nyomán bowoodi körnek nevezett „szabadgondolkodó” csoportra (ld. Bevezetés) céloz, s a jelzők, melyekkel illeti, az ő szótárában igen súlyosak: nézete szerint az „irodalmi élet cselszöveí”, az „ármánykodó filozófusok” jelentős mértékben hozzájárultak a forradalom kirobbantásához.

¹² Hugh Peters (1598–1660) independens lelkes, 1641-ben Massachusettsből tért vissza Angliába, hogy jelentékeny szerepet játsszon a polgárháborúban. A Stuartok restaurálásakor I. Károly perében vállalt részéért kivégezték. A *Töprengések* nyomán kibontakozott vitában Burke több ízben „potenciális Peters”-ként – republikánusként, királygyilkosként – kárhóztatta Price-ot.

¹³ A francia Katolikus Liga 1576-ban jött létre a vallásháborúk katolikus erőinek mozgósítására, az Ünnepeles Ligát és Szövetséget pedig az angol parlament és a skót presbiteriánusok alakították 1638-ban I. Károly és Laud canterbury-i érsek önkényuralmi törekvéseivel szemben.

¹⁴ A „világi teológus” Augustus Henry Fitzroy, Grafton herceg (1735–1811), a cambridge-i egyetem kancellárja, akinek reformokat pártoló *Hints Submitted to the Serious Attention of the Clergy, by a Layman* (Egy laikus jótanácsai, a papság komoly megfontolására ajánlva, 1789) című írására Price hivatkozott. A többi „laikus hittudósra” tett célzás valószínűleg ugyancsak Lansdowne márkira és körére vonatkozik.

¹⁵ A seekerek („kutatók”) XVII. századi protestáns szekta. Vezetőinek nagy része végül a kvékerekhez csatlakozott – bennük vélték megtalálni a keresett „igaz egyházat”.

¹⁶ „Kiszáradt kert”, növénygyűjtemény.

¹⁷ „Mess-John” v. „Mas John” a skót presbiteriánus lelkészek gúnyneve.

¹⁸ Burke újabb célzása – ezúttal a Cromwell seregével utazó puritán lelkészek példáján keresztül – arra, hogy a nonkonformista prédikátorok és politikai állásfoglalásaik polgárháborús zűrzavar veszélyét idézik elő.

¹⁹ „Töltött volna csak ily butasággal minden időt e véres korban ...”

Juvenalis: *Szatírák*. I.iv. 150-1. Ford. Muraközy Gyula, Budapest, Akadémia, 1964. 109.o.

²⁰ R. Price: *Discourse*, 25. o.

²¹ Burke bírálói szerint az uralkodók és a tulajdonosok jogcíme, ha az időben visszafelé haladva eredetét meggyünk vissza, végsősoron valóban fosztogatáson, „a kard hatalmán” alapul, s a preskripció burke-i doktrínája (ld. Bevezetés) az erőszakosan szerzett tulajdon magasztalására kitalált eufemizmus. Paine szerint Burke-nek „ahhoz azért mégsem volt elég bátorsága, hogy előrangassa Hódító Vilmost, s azt mondja: *íme, a lista vezetője, ime, a becsület kútforrása, egy szajha sarja, az angol nemzet kifosztója.*” Thomas Paine: *The Rights of Man*. I. In: *Political Writings*. szerk. Bruce Kuklick, Cambridge, Cambridge University Press, 1989. 120. o.

²² „Gyűjtöm s elraktározom azt, mit elővehetek majd”

Horatius: *Episztolák*, I.i. 12. Horváth Károly István ford. In: *Quintus Horatius Flaccus összes versei*. szerk. Borzsák István, Devecseri Gábor, Budapest, Corvina, 1961.

²³ R. Price: *Discourse*, id. kiad. 34.o. – Price felsorolásában valójában a következők szerepelnek:

„Először: a vallási ügyekben való lelkiismereti szabadság joga;

Másodszor: a hatalommal való visszaélés esetén a vele szembeni ellenállás joga;

Harmadszor: kormányzóink megválasztásának joga; kötelességük elhanyagolása esetén elbocsátásuk joga; és a kormányzat magunk számára való megalakításának joga.”

²⁴ A Jogok Nyilatkozata (*Declaration of Rights*) ill. elfogadása után Jogok Törvénye (*Bill of Rights*) a Dicsőséges Forradalom (1688) és az angol alkotmány egyik alapidokumentuma a többihez hasonlóan nem annyira törvényes becikkelyezésétől, hanem a történelmi helyzet a benne foglaltaknak megfelelő alakulásából nyerte tekintélyét. Sarkalatos pontjai lényegében a Stuart-restauráció három évtizede alatt elszenvedett sérelmek orvoslását célozták a király prerogatíván

alapuló önkényes jogainak (törvényektől való eltekintés, jogerős ítélet alóli felmentés, parlamenti hozzájárulás nélküli adóztatás, állandó hadsereg tartása békeidőben) eltörlésével, a protestantizmus – azaz az anglikanizmus – melletti és a katolicizmus elleni kiállással, a katolikusok trónöröklésből való kizárásával. Elvileg a II. Jakabot felváltó III. (Orániai) Vilmos megkoronázásának feltételül szolgált volna, de a gyakorlatban nem követelték meg a beleegyezést az új uralkodótól; az elkövetkező időszak bel-és külpolitikai fejleményei, társadalmi erőviszonyai azonban kedveztek annak, hogy a másfél évtizeden belül meghozott kiegészítő törvényekkel (a toleranciáról, a parlament rendszeres összehívásáról és újraválasztásáról, a cenzúra korlátozásáról, a bírói függetlenségről, a trónöröklésről) minőségileg új rendszer alapjául szolgáljon.

²⁵ Burke bírálói hevesen tiltakoztak az ellen, hogy bármely nemzedék döntése örökre kötelező lenne az utódokra nézve. Ld. Bevezetés.

²⁶ A trónöröklésről szóló törvény (*Act of Settlement*, 1701, „Öfelsége személyének fokozott biztosítására, a trón protestáns ágon való öröklődése és a trónkövetelő walesi herceg [II. Jakab fia] reményeinek megíúsítása végett”) – tekintettel III. Vilmos (1689–1702) és utódának szánt sógornője, Anna hercegnő, I. Anna (1702–14) gyermektelenségére – I. Jakab (1603–25) unokája, I. György (1714–27) anyja, Zsófia braunschweig-hannoveri hercegnő, választófejedelem (1630–1714) leszármazottait jelölte meg a trón örököseiként, akik az alternatívákkal – II. Jakab fia mellett a Stuart-ház savoyai rokonaival – szemben protestánsok és a kontinensen vívott háborúban Anglia szilárd szövetségesei voltak.

²⁷ Római jogi elv: „Az egyén joga nem alkot általános szabályt”. III. Vilmos országlása ezzel együtt okozhatott némi fejfájást Burke-nek, hiszen lévén csupán II. Jakab veje, különösen felesége, Mária 1694-es halála után semmiféle örökletes jogcímmel nem rendelkezett.

²⁸ A közhiedelem szerint „III. Jakab”, az „idősebb trónkövetelő” valójában nem is II. Jakab fia volt, hanem csecsemőként úgy csempészték be a királynő hálószobájába. Az ellenzék számára kapóra jött ez a nézet, hiszen erre hivatkozva 1688-ban az „elmenekült” király legidősebb lánya és annak férje trónralépését legitimnek foghatták fel.

²⁹ John Somers, Evesham báró (1651–1716), író és jogász, 1688-ban Orániai Vilmos Angliába jövetelének egyik előkészítője, a Jogok Nyilatkozatát megszövegező bizottság elnöke.

³⁰ Burke az alábbiakban a Dicsőséges Forradalom azon értelmezését követi, mely az 1688-as eseményeket már közvetlenül bekövetkezésük után az isteni gondviselés beavatkozásának, nem pedig tudatos emberi mozgalomnak tekintette.

³¹ A Dicsőséges Forradalomhoz vezető politikai küzdelmekben kialakult és a brit parlamenti politikát az 1832-es reformtörvény koráig fémjelző két nagy párt közül a whigek általában a „liberálisabb”, a toryk a „konzervatívabb” megoldások hívei voltak.

³² „Az állam közösen vállalt kötéséből.” A kifejezésnek nincs nyoma klasszikus forrásokban, Burke kovácsolhatta, hogy nagyobb súlyt kölcsönözzön saját mondanójának.

³³ A normann hódítás (1066) után általában a primogenitura elvét követték a trónöröklésben, de voltak kivételek: II. Vilmos (1087–1100)

után pl. öccse, I. Henrik (1100–35) lépett a trónra, noha élt még két idősebb fivére. A *per capita* és a *per stirpes* a római jogban az egyes örökösökre eső részt meghatározó kifejezések: az előbbi esetben kijelölt körön belül az örökösök egyenként egyenlő arányban részesednek, az utóbbiban a család egy-egy ága közösen jut örökrészhez.

³⁴ „Sok éven át áll a ház szerencséje, s számlálatnak nagyapák nagyapai” Vergilius: *Georgika*. IV. 208. In: *Vergilius összes művei*. ford. Lakatos István, Budapest, Magyar Helikon, 1965.

³⁵ Az egyéni szabadságjogok garantálásához vezető út fontos állomásai. A *De tallagio non concendendo* törvény (1297) a parlamenti hozzájárulás nélküli adóztatás tilalmát szögezte le; a Jogok Kérvénye (*Petition of Right*, 1628) ugyanezt mondta ki, emellett megtiltotta a királynak vésztörvényszékek felállítását és az alattvalók törvényes eljárás nélküli bebörtönzését; a *Habeas corpus* törvény (1679) szerint a letartóztatáshoz hivatalos parancs szükséges, s a letartóztatottal 24 órán belül közölni kell a fogvatartás alapjául szolgáló vádat.

³⁶ Ld. 26. sz. jegyzet.

³⁷ Ua.

³⁸ Erzsébet hercegnő (1596–1662), I. Jakab lánya, 1613-tól V. Frigyes rajnai palotagróf felesége.

³⁹ Újabb kapaszkodó Burke kritikusai számára, akik sietve mutattak rá, hogy ha egy vallási-egyházi rend megőrzése indokoltá teszi az örökletesség megszakítását vagy módosítását, akkor ezt más tényezők is indokolhatják. A szó szoros értelmében vett örökletesség felfüggesztése valamiféle választást jelent: „Vajon a királyok természetes öröklésének menetét megváltoztatva valójában nem a választás jogát gyakorolták-e ténylegesen, annak meghatározásával, hogy attól kezdve miféle személyek trónralépése lehet törvényes? S semmi kétség, hogy amit az egyik parlament megtett, azt bármelyik rákövetkező parlament semmissé nyilváníthatja.” Joseph Priestley: *Letters to the Right Honourable Edmund Burke*. Birmingham, 1791. 36. o.

⁴⁰ Az „isteni jog” elmélet szerint az örökletes monarchia intézménye a teremtés rendjének része és, mint ilyen, az egyetlen legitim politikai berendezkedés, s a földi királyok valamilyen módon mind Adám – akinek gondjaira Isten bízta a világot, hogy nevében uralkodjon felette – egyenesági leszármazottai. A francia Jacques-Bénigne Bossuet (1627–1704) amellett az elmélet legjelesebb képviselője az angol Robert Filmer (1588–1653) volt, akinek nevét Locke kritikája tette halhatatlanná.

⁴¹ Részlet a Jogok Nyilatkozata sokat idézett bevezetőjéből.

⁴² Burke egyik jeles bírálója, James Mackintosh gúnyosan mutatott rá, hogy amennyiben a kötelességmulasztás nem szolgálhat felelősségrevonás alapjául, idővel elnyerheti a burke-i preskripció szentesítését is. James Mackintosh: *Vindiciae Gallicae. Defence of the French Revolution and its English Admirers ...*, Dublin, 1791. 98. o.

⁴³ A Jogok Nyilatkozatán alapuló Jogok Törvénye (1689).

⁴⁴ A trónöröklésről szóló törvény (1701).

⁴⁵ „A talpnyalás mindig ocsmány, s ha a hatalmasoknak szól, korrumpálja őket.” R. Price: *Discourse*, 22. o.

⁴⁶ Helyesen „istaec commemoratio quasi reprobatio est”:

„[Örülök, ha kedves volt előttem az, Simo
mit tetszésedre tettem; hála! Ám] kínos
a felemlítése; szemrehányja szinte, hogy
jótéteményedet elfelejtem ...”

Terentius: *Az androszi lány (Andria)*. ford. Kárpáti Csilla, Bukarest, Kriterion, 1973. 12. o.

⁴⁷ A pápa mint „servus servorum Dei” bocsátotta ki bulláit, melyekről a „halász” – Szent Péter, Róma első püspöke eredeti foglalkozására utaló – pecsétje függött.

⁴⁸ A középkori Aragónia királya köteles volt a nemességgel való nézeteltéréseit a főbíró (*Justicia*) elé vinni, akinek hétköznapi hatásköre a nemesek egymás közötti vitás kérdéseinek rendezésére terjedt ki.

⁴⁹ „Jogos a háború annak, akinek számára szükséges.” Livius: *A római nép története a város alapításától*. IX.i. 10. ford. Muraközy Gyula, Budapest, Európa, 1982.

⁵⁰ Akár egyéb korabeli klubok és társaságok, a Forradalmi Társaság életében is rendszeres esemény volt a közös lakoma, melynek végén gyakran hangzottak el az Alkotmányozó Nemzetgyűlés döntéseit, vezetőit stb. éltető tiszteletkifejezések.

⁵¹ Edward Coke (1552–1634), I. Jakab korának vezető alkotmányjogásza, 1613-tól főbíró, az angol jogról – melyet a korára közmondásossá vált „angol szabadság” legfőbb letéteményesének tartott – írt nagy hatású értelmező munkák szerzője.

⁵² William Blackstone (1723–80), az angol jogtudomány vezető szaktekinélve a XVIII. században. Főműve, a *Commentaries on the Laws of England* (Kommentárok Anglia törvényeiről, 1765–69) a legfontosabb korabeli jogi kézikönyv, melyet gyakran írtak is a brit intézményrendszer túlzott magasztalása és konzervativizmusa miatt.

⁵³ I. Henrik 1101-es koronázási esküje valóban megelőlegezi a Magna Chartát (1215) a feudális kapcsolatok és kötelezettségek jellegének leírásában. Burke egyes ellenfelei szerint azonban ezek természetes jogokból kell, hogy származzanak, hiszen máskülönben „a Magna Chartát ... és a többi szabadságlevelet vagy az őket adományozó fejedelmek gyengeelméjűsége miatt lehetett kicsikarni, vagy az uralkodók önkéntes ajándékából származnak; mindkét esetben visszavonható jogon alapulnak.” Catherine Macaulay: *Observations on the Reflections of the Right Hon. Edmund Burke ...*, London, 1790. 30–1. o. Ezt a problémát Burke ellenfelei szerint csak természetjogi elméletekre támaszkodva lehet áthidalni.

⁵⁴ Ld. 35. sz. jegyzet.

⁵⁵ John Selden (1584–1654), jogász és orientalista, az I. Jakab és I. Károly alatti parlamenti ellenzék egyik vezéralakja. Fontos jogi és teológiai munkák szerzője.

⁵⁶ Emmanuel-Joseph Sieyès abbé (1748–1836), pap és politikai író. Az 1789-es rendi gyűlés előestéjén kiadott programszerű *Qu'est-ce que le*

tiers état? (Mi a harmadik rend) című írása tette híressé, majd fontos részt vállalt az 1791-es alkotmány megszövegezésében. Egyike a forradalom korai szakasza azon kevés vezetőjének, akik a jakobinus uralmat Franciaországban átvészelve a direktórium idején ismét meghatározó szerephez jutottak.

⁵⁷ Holtkéz: jogi személy birtokában levő ingatlan, mely nem idegeníthető el és nem is terhelhető meg.

⁵⁸ Burke nézete, miszerint az ancien régime intézményei csupán némi kiigazításra szorultak volna, heves reakciót váltott ki számos ellenfeléből; az a megállapítása pedig, hogy ebben a brit példát követhették volna, számukra Burke következetességét vonta kétségbe, hiszen elvileg ellentmond az organikus fejlődés általa erősen igenelt koncepciójának.

⁵⁹ A bírálók készséggel álltak kötelnek, s sorolták a forradalom vívmányait az angol kormányzat árnyoldalaival szembeállítva. Ld. Bevezetés.

⁶⁰ 1788 májusában a párizsi parlament nyilatkozatot bocsátott ki, arra téve javaslatot, hogy a jövőben csak a Rendi Gyűlés hozzájárulásával kivetett adók legyenek törvényesek.

⁶¹ Ebben a bekezdésben bukkan fel először Burke egyik fő témája: az egyházi birtokok „a nemzet rendelkezésére bocsátásának”, azaz elkobzásának kérdése, melyet Mirabeau gróf kezdeményezésére szavaztak meg 1789. november 2-án, valamint az assignaták ezzel összefüggő problémája.

⁶² Utalás arra, hogy az új rezsím finanszírozása céljából ékszerek, nemesfém tárgyak, többek között cipőcsatjaik eladományozására hívták fel a franciákat.

⁶³ Harmadik rend. Burke lesújtó véleménye a harmadik rend képviselőinek képességeiről ugyancsak a kritikák kereszttüzében állt.

⁶⁴ Több kommentátor jegyezte meg, hogy Franciaországban, nem úgy, mint Angliában, a politikai gondolkodók ritkán tevékenykednek aktív politikusként. A legnevesebb közülük Alexis de Tocqueville: *L'Ancien Régime et La Révolution*. Paris, Hachette, 1989. 3.o.

⁶⁵ XVI. Lajos 1788 decemberében járult hozzá a harmadik rend képviselői létszámának megkétszerezéséhez. Az 1789. május 5-én összeült rendi gyűlés végül összesen 1154 (291 egyházi, 258 nemesi és 578 harmadik rendi) tagot számlált.

⁶⁶ 1789. június 22-én Vienne és Bordeaux érsekeinek vezetésével az egyházi rend 250 tagja csatlakozott a harmadik rendhez; ezeket három nap múlva az Orléans herceg, a király unokafivére vezette közel ötven nemesi küldött követte. Június 27-én XVI. Lajos elrendelte a három rend közös ülését, s ettől kezdve legálisan használták a tíz nappal korábban a harmadik rend képviselői által felvett „Nemzetgyűlés” megnevezést.

⁶⁷ Ebben is jelentős nézetkülönbségek voltak Burke és támadóik között. „Talán igaz, hogy a brit alsóház a tárháza mindennek, ami rangban, származásban, öröklött és szerzett pompában jeles – de igen kétséges, hogy meglenne benne minden, ami tehetségben, katonai, polgári, tengerészeti és politikai kiválóságban tiszteletreméltó.” Mary

Wollstonecraft: *Vindication of the Rights of Men, in a Letter to the Right Honourable Edmund Burke*. London, 1790. 102.o.

⁶⁸ Az „indiai törvényszegők” – Burke szerint – Warren Hastings (1732–1818), Bengál, majd Kelet-India főkormányzója és cinkosai a Kelet-Indiai Társaságban, melynek korábban alkalmazottja volt. Hastings ellen Burke kezdeményezésére a parlament bírósága visszaélések vádjával 1786–94 között eljárást folytatott, mely a vádlott felmentésével végződött. Ld. Bevezetés.

⁶⁹ Alexander Pope: *Essay on Criticism*. Kétséges, hogy Burke vajon egyetértett-e a teljes idézettel:

„Nosza, az oltárhoz, a szónok nem fog kímélni

Hisz örült beront, hová angyal fél belépni” (a ford.)

⁷⁰ A forradalom előtti években egyre feszültebb volt az általában az arisztokráciából származó egyházi méltóságok és az alulfizetett, feljebbvalóik által megvetett alsópapság között. Az utóbbiak körében népszerűvé vált a *richisme* elnevezésű mozgalom, mely az őskeresztény egyház mintájára akarta újjászervezni az egyházon belüli vagyon- és hatalommegosztást. Mivel a községi papság így eléggé szervezett volt, viszonylag sok képviselőt tudott a rendi gyűlésbe juttatni.

⁷¹ Burke megvetésének talán szuperlatívuszait tartogatta a forradalom oldalára állt arisztokraták számára (vö. 113., 271. sz. jegyzet). Vezérüknek Orléans herceget (1747–93) tekintette, aki 1789-ben az alkotmányos ellenzékhez, majd a jakobinusokhoz csatlakozott és Égalité Fülöp néven a Konventnek is tagja lett, de amikor fia Dumouriez tábornok mellett állt az osztrákokhoz, lefejezték. A herceget 1787-es és 1790-es látogatásai idejéből jól ismerték Angliában. Fox, Sheridan, a walesi herceg, Lansdowne márkí tartoztak főbb angliai kapcsolatai közé – Burke számára a *Töprengések* megírásakor ezek egyike sem volt túl jó ajánlólevél.

⁷² Henry Rich, Kensington báró, majd Holland gróf (1590–1649) pályafutása kezdetén a királyi család kegyence, de a polgárháborúba a parlamenti oldalon kapcsolódott be. Ehhez sem maradt azonban lojális, s 1649-ben lefejezték.

⁷³ Edmund Waller: *A Panegyric to My Lord Protector*. ford. Mesterházy Mónika. A szerző (1606–87) valóban közeli rokona volt Cromwellnek, akinek emlékével szemben Burke – meglepő módon – jóval elnézőbb számos kortársánál.

⁷⁴ A XVI. századi francia vallásháborúkban Henri, Guise herceg (1549–88) és Louis de Guise bíboros (1555–88) a katolikus, Gaspard de Coligny admirális (1519–72) a hugenotta párt verérei közé tartozott. Armand Jean du Plessis, Richelieu bíboros (1585–1642), XIII. Lajos főminisztere a francia protestánsokat zaklató politikát folytatott. Louis de Bourbon, Condé herceg (1621–86) XIV. Lajos kiskorúsága idején a Fronde elnevezésű, az udvar ellen irányuló mozgalom politikai és katonai vezetőinek egyike volt.

⁷⁵ IV. Henrik (1589–1610) és legfőbb tanácsadója, Maximilien de Bethune, Sully gróf (1560–1641) türelmes politikával igyekeztek vallási békét megvalósítani Franciaországban.

⁷⁶ Mivel a forradalom nemcsak a protestánsokat, hanem a zsidókat is igen korai szakaszában egyenjogúsította, mindkét csoport körében erős támogatásra talált.

⁷⁷ Burke Franciaország pecsétőre, Charles-Louis-François de Paule de Barentin (1738–1819) 1789. május 5-i beszédére utal: „Csak a bűnök és a haszontalanság szolgál rá az emberek megvetésére, s minden hasznos foglalkozás tiszteletreméltó.”

⁷⁸ A XVIII. században a whigek körében bizonyos feszültség volt abban a kérdésben, hogy a tulajdon vagy a tehetség-e a megfelelőbb jogcím a politikai szereplésre. Az előbbinek bizonyos túlsúlyt biztosító locke-i doktrínát a gyakorlatban számos kihívás érte, aminek a legjelesebb példái a pusztán kivételes képességeik révén a csúcsra jutott Pittek (vö. 251. sz. jegyzet). Tehetségben Burke sem szenvedett hiányt, de megelégedett azzal, hogy élete nagy részét a tulajdonosok gyámkodásának árnyékában töltse: sokáig a whig párt szellemi vezére volt, de soha nem viselt magas kormányhivatalt, s gyanakvással tekintett azokra, akik hozzá hasonló háttér mellett magasabbra törtek.

⁷⁹ Az 1789 nyári párizsi zavargások folyamán lincselések is bekövetkeztek. Ezek egyik nevesebb áldozata Bertier de Sauvigny (1737–89), Párizs intendánsa volt.

⁸⁰ Az alkotmány kidolgozásának első szakaszában létrehozott új közigazgatási egységek (*département*-ok).

⁸¹ Egyike Burke kevésbé prófétai megállapításainak: a forradalom során a vidék minden erőfeszítése Párizs szerepének korlátozására megüszult, a főváros megőrizte az események irányítását.

⁸² R. Price: *Discourse*, 48–9. o.

⁸³ Ibid. 41–2. o.

⁸⁴ Joseph Priestley (1733–1804) teológus és természettudós, Price közeli barátja, a bowoodi kör (ld. Bevezetés és 11. sz. jegyzet) tagja. Az idézett sorok *History of the Corruptions of Christianity* (A kereszténység megrontásának története, 1782) című művéből valók.

⁸⁵ Burke a történelmileg kialakult formák kötelező („preskriptív”) erejéről vallott doktrínájára bővebben ld. Bevezetés.

⁸⁶ „...ott legyen úr, a szeleknek

Börtöni, jólzárt odva felett, a saját zugában!”

Vergilius: *Aeneis*. I. 140–1. ld. kiad. 108. o.

⁸⁷ Viharos erejű keleti szél a Földközi-tengeren.

⁸⁸ A teljes idézet:

„... deus immortalibus haberi

dum cupit Empedocles, ardentem frigidus Aetnam
insiluit. Sit ius liceatque perire poetis.”

„...Lám ama költő Szicíliaiból

Empedocles, hogy az égilakókig emelje a hír őt,

Szánt szándékkal dobta le magát az Etna tüzebe.”

Horatius: *Ars Poetica*. 464–6. In: *Horatius összes művei*. ford. Bede Anna, Budapest, Európa, 1989. 342. o.

⁸⁹ Higannyal a vérbajt kezelték, a kantaridint – egy azonos nevű légyfajtából nyert szert – ajzószerként használták, mindenekelőtt a

szexuális képességekre gyakorolt feltételezett hatása miatt. Mindkettő igen ártalmas volt az egészségre, innen a burke-i hasonlat.

⁹⁰ A teljes idézet:

„Declamare doces? o ferrea pectora Vetti,
cum perimit saevos classis numerosa tyrannos!”
„Szónoklatot oktatsz – ó, Vettius – érc a te kebled,
míg az agyonzsúfolt osztály vad zsarnokot öldös”

Iuvenalis: *Szatirák*. IV. vii. 150–1. Id. kiad. 179. o.

⁹¹ Ld. 31. sz. jegyzet.

⁹² Mózes nem mehetett be a Kánaánba, de a távolból megszemlélhette: „Menj fel a Pisga hegyének tetejére, és emeld fel a te szemeidet napnyugot felé és észak felé, dél felé és napkelet felé, és lásd meg a te szemeiddel: mert nem mégy által a Jordánon.” 5 Móz. 3,27.

⁹³ R. Price: *Discourse*, 49. o. Burke felháborodása azért ilyen heves, mert úgy vélte: Price a királyi család október eleji megaláztatása felett lelkendezik. Price későbbi magyarázkodása, hogy a kérdéses szakasz a király júliusi Párizsba érkezésére vonatkozik – nem győzte meg a konzervatívokat.

⁹⁴ Valószínűleg Pierre-Étienne-Louis Dumont (1759–1829) genfi származású lelkész, a bowoodi kör (ld. Bevezetés és 11. sz. jegyzet) tagja, aki 1789 nyarán Párizsban Mirabeau gróf mellett tevékenykedett.

⁹⁵ Ld. 12. sz. jegyzet.

⁹⁶ Vendéglő, a politikai klubok kedvelt találkozóhelye.

⁹⁷ Jezsuita misszió az Ontario-tótól délre.

⁹⁸ 1789. október 19-ig a Nemzetgyűlés közel 300 tagja mondott le mandátumáról vagy emigrált.

⁹⁹ Gaius Marius Cethegus részt vett Lucius Sergius Catilina (i. e. 108–62) híres összeesküvésében a római köztársasági kormányzat ellen (i. e. 63).

¹⁰⁰ Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés üléseire beengedték a nagyközönséget is, s a karzatok gyakran voltak zsúfoltak.

¹⁰¹ Helyesen:

„Nec color imperii nec frons erit ulla senatus”
„... mi alakja se lesz
sem kormányzásnak, sem képe akármilyen tanácsnak.”

Lucanus: *Pharsalia*. IX. 207. *Fárvália vagy: polgárharc*. ford. Márki József, Budapest, Rudnyánszky, 1886. 370.o.

¹⁰² 1789. október 6, amikor a királyi családot a forradalom második jelentős tömegmegmozdulása nyomán Versailles-ból Párizsba költöztették. Allítólag Jean-Sylvain Bailly (1736–93), Párizs polgármestere kiáltott fel érkezésük láttán: „mily szép nap!”. Bailly, eredetileg csillagász, elsőként tette le a híres labdaházi esküt, párizsi polgármesterként igyekezett határokat szabni a spontán megmozdulások erőszakosságának. 1793 novemberében kivégezték.

¹⁰³ Antoine-Pierre-Joseph-Marie Barnave (1761–93) kommentálja Bertier és apósa, Joseph-François Foullon meggyilkolásáról (1789. július 23, vö. 79. sz. jegyzet.) Barnave kezdetben a jakobinus klub szélsőségeinek, a Mirabeau gróf politikáját támadó

„triumvirátusnak” volt egyike. Később – *Introduction à la Révolution française* (Bevezetés a francia forradalomhoz, 1792) című munkájának tanúsága szerint – mérsékeltabb álláspontot foglalt el. 1791-ben a király tanácsadójaként próbálta befolyásolni a forradalom menetét, majd titkos levelezést folytatott Marie-Antoinette-tel; 1793-ban kivégezték.

¹⁰⁴ A Newgate az egyik legnagyobb londoni börtön volt 1902-ben bekövetkezett lebontásáig.

¹⁰⁵ A XVIII. századi Franciaországban a bakó „hivatala” örökletes volt, „dinasztiák” egymás között házasodtak, részben azért, mert a társadalom megvetéssel kezelte őket. – *Lese-nation* v. *lese-patrie*: hazaárulás ill. az ennek okán indított eljárás.

¹⁰⁶ Macbeth így idézi fel a Duncan meggyilkolása utáni álmát:

„S úgy rémlett, egy hang kiált: 'Ne aludj!
Macbeth öli az álmot!' ... A tiszta álmot,
Az álmot, mely a gondot kibogozza
S napi halál, bús robot fürdeje,
Dúlt szív balzsama s második fogásunk,
Főtáplálónk az élet asztalán.”

Shakespeare: *Macbeth*. II.2. Ford. Szabó Lőrinc, In: *William Shakespeare összes művei*. III. köt. (Tragédiák), Budapest, Magyar Helikon, 1972. 581. o.

¹⁰⁷ Burke drámai leírása az 1789. október 5-6-i eseményekről egyike a *Töprengések* leginkább nagyító alá vett szakaszainak. A kritikusok – szemtanúkra hivatkozva – sietve mutattak rá a beszámoló pontatlanságaira, s gúnyolták patetikus stílusát.

¹⁰⁸ A Tuileriák.

¹⁰⁹ A Dionüszosz ill. Artemisz kultuszával kapcsolatos thébai és szamotrahkéi vallási ünnepek.

¹¹⁰ Vö. 93. sz. jegyzet.

¹¹¹ Io Paeon: Apollónt dicsérő görög himnusz kórusának szövegéből; *paean* az angolban diadaléneket jelent.

¹¹² Az Ötödik Monarchia Emberei (*Fifth Monarchy Men*) kora-XVII. századi puritán szekta. Dániel 2. könyve nyomán azt hirdette, hogy a letűnt asszír, perzsa, görög és római monarchiákat hamarosan követni fogja az „ötödik monarchia”, melyben megvalósul a földre visszatért Krisztus és szentjei ezeréves uralma. 1657-ben összeesküvést szőttek Cromwell ellen, akiről azt gyanították, hogy a trónra aspirál, de a szervezkedést felgöngyölítették és a szektát felszámolták.

¹¹³ Trophime-Gérard, Lally-Tollendal márkai (1751–1830) részt vett a rendi gyűlés és a nemzetgyűlés munkájának korai szakaszában, de 1789 októberében Angliába emigrált (vö. 98. sz. jegyzet), nézetei nagy hatást gyakoroltak Burke-re. 1792 őszén Párizsban eredménytelenül próbálkozott a király kiszabadításával, elfogták, de sikerült ismét Angliába menekülnie. Burke később hajlamos volt őt is az „áruló nemesek” kategóriájába sorolni (vö. 71., 271. sz. jegyzet).

¹¹⁴ Honoré-Gabriel-Victor Riqueti, Mirabeau gróf (1749–91), a jeles fiziokrata gondolkodó fia. Fiatal korában kicsapongásairól hírhedt, az 1789-es rendi gyűlésbe Aix-en-Provence harmadik rendi

képviselőjeként választották meg. A forradalom korai szakaszának egyik vezető politikusa, a kibontakozást az alkotmányos monarchia irányában kereste.

¹¹⁵ Ld. 103. sz. jegyzet.

¹¹⁶ Jean-Joseph Mounier (1758–1806), Barnave-hoz hasonlóan grenoble-i jogász, Dauphiné harmadik rendi képviselője. A labdaházi eskü indítványozója, az angol típusú – erős végrehajtó hatalommal rendelkező – alkotmányos monarchia híve, 1789 októberében Svájcba emigrált.

¹¹⁷ „Beszéljünk arról, milyen álláspontra jutottam; szilárd meggyőződésem: sem ez a bűnös város, sem a Nemzetgyűlés nem méltó arra, hogy védekezzem; de ugyanaz van a szívemben, mint önnek, s akik úgy gondolkodnak, mint ön, nem ítélnék el. Esküszöm, egészségem lehetetlenné teszi, hogy teendőimet ellássam; de ettől eltekintve is meghaladta erőmet, hogy továbbra is elviseljem azt a borzalmat, amit e vér kiváltott – ezek a fejek – a *csaknem meggyilkolt királyné* – a *rabságba vetett király*, aki gyilkosaitól körülülve, szerencsétlen testőrei feje nyomában érkezett Párizsba. Ezek a hitszegő janicsárok, gyilkosok, kannibál asszonyok, és a „LÁMPAVASRA MINDEN PÜSPÖKKEL” kiáltás, mikor a király a fővárosba érkezett, kocsijában két tanácsadó püspökkel. Egy *puskálóvs*, melyet a királyné egyik hintájára láttam leadni. Bailey úr ezt *szép napnak* nevezte. Mirabeau úr büntetlenül mondotta a Nemzetgyűlésben, hogy az állam hajója korántsem állítatott meg haladásában, sőt soha nem látott sebességgel száguld a megújulás felé. Barnave úr vele nevetett, miközben patakokban folyt a vér körülöttünk. A derék Mounier csodás módon menekült meg húsz gyilkos elől, akik az ő fejéből is trófeát akartak csinálni.

Ez fogadtatta meg velem, hogy soha többé nem teszem be a lábam az *emberevők e barlangjába* [a Nemzetgyűlésbe – E.B.], ahol nem volt több erőm, hogy felemeljem szavam, s ahol azt hat héten át hiába tettem. Én, Mounier és minden tisztességes ember végső erőnkig fáradtunk azon, hogy ennek véget vessünk. Egy csöppnyi félelmet sem éreztem. Szégyellnék védekezni. Az út folyamán kaptam ettől a néptől – mely kevésbé bűnös, mint azok, akik ebbe az őrjögésbe vitték – lelkes éljenzést, tapsot, ami másnak talán hízelgett volna, engem azonban megriasztott. A felháborodás, az iszony, a lelki és fizikai megrázkódtatások okozták, hogy a vér első látványa átérezte velem: legyőztem. Az ember dacol egy halállal; szembeszáll többször, ha az hasznos lehet. De az ég alatt semmilyen hatalomnak, semmilyen magán- vagy közvéleménynek nincs joga engem arra ítélni, hogy percenként ezer gyötrelmet szenvedjek el, hogy belepusztuljak a reménytelenségbe és dühbe a bűn diadala közepette, melynek nem tudtam útját állni. Száműzetésbe küldenek majd, elkobozzák javaimat. Földet fogok művelni és többé nem látom őket. – Íme, itt az én igazolásom. Elolvashatja, megmutathatja, engedheti le másolni; azoknak lesz majd rossz, akik nem értik meg; nem én leszek akkor, aki tévedett abban, hogy kezükbe adta.” – Lally-Tollendal két nyílt levelet intézett Burke-höz, az idézet a másodikból való.

¹¹⁸ Mounier 1789-ben két munkát írt a Nemzetgyűlés működéséről (*Exposé de la conduite de M. Mounier dans l'Assemblée nationale et des*

motifs de son retour en Dauphiné [Beszámoló Mounier úrnak a Nemzetgyűlésbeli tevékenységéről és Dauphinébe való visszatérésének okairól] ; *Nouvelles observations sur les États-Généraux de France* [Újabb észrevételek a Franciaország Rendi Gyűléséről]). Burke utalása a kettő valamelyikére vonatkozik.

¹¹⁹ Marie-Antoinette (1755–93) Mária Terézia magyar és cseh királynő és I. (Lotharingai) Ferenc német-római császár lánya volt.

¹²⁰ Burke második franciaországi utazása során, egy évvel XVI. Lajos trónralépése előtt látta az akkor ifjú szépsége teljében levő Marie-Antoinette-et (*Correspondence*, II. köt. 425. o.). A Töprengések e szakasza leginkább az általa kiváltott dühödt támadások valóságos áradata révén vált nevezetessé. A királyné, akinek fogságában megmutatták Burke sorait, ugyan 'állítólag könnyekre fakadt' (*Correspondence*, VI. köt. 203–4. o.), de még Burke-höz közel álló személyek is „puszta hízelgésnek” minősítették őket (*Correspondence*, VI. köt. 86. o.). Ez az „ömlengés” a kritikusok számára végképp bebizonyította, hogy Burke elvtelen talpnyaló, a forradalomról szóló beszámolója pedig inkább romantikus képzelgésen, se mint tényeken alapul. Lesújtó bírálattal illették Burke-nek a lovagi eszmények iránti nosztalgiaját is: „Rapszodikus képzelgésében felfedezte a szelmalmok világát, s afelett bábkodik, hogy nincsenek Don Quijoték, akik rájuk támadjanak.” Th. Paine: *The Rights of Man*. I. Id. kiad. 63. o. Vö. 5. sz. jegyzet.

¹²¹ A teljes idézet:

„Non satis est pulchra esse poemata; dulcia sunt
et quocumque volent animum auditoris agunt”

„Az sem elég, ha a vers csak szép, legyen édes is egyben,
s égre ha száll, a közönséget ne felejtse a földön.”

Horatius: *Ars poetica*. 99–100. o. Összes művei, id. kiad. 331. o.

¹²² Bailly különlegesen kegyetlen kivégzés áldozata lett 1793 novemberében. Jean-Antoine-Nicolas de Caritat, Condorcet márkí (1743–94) matematikus, közgazdász, az *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. (Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története, 1793.) szerzője (Budapest, Gondolat, 1986). Az Alkotmányozó Nemzetgyűlést felváltó Törvényhozó Gyűlés tagjaként előbb a király kivégzése, majd az 1793-as alkotmány ellen szavazott; a jakobinus diktatúra idején börtönbe vetették, ahol megmérgezte magát.

¹²³ „[Itt van az Ida-hegy, itt ringott] bölcsője fajunknak”

Vergilius: *Aeneis*. III. 105. Id. kiad. 148. o.

¹²⁴ David Garrick (1717–79) a XVIII. század nagy Shakespeare-színésze, nem csak Burke, hanem számos más neves közéleti személyiség, gondolkodó és művész (Samuel Johnson, Adam Smith, Joshua Reynolds, stb.) közeli ismerőse. Sarah Siddons (1755–1831), akit Garrick indított el pályáján, az angol színpad történetének egyik legnagyobb tragikája volt.

¹²⁵ Közvetlenül a Bastille elleni támadás előtt elterjedt párizsi szóbeszéd szerint XVI. Lajos ezredeket vezényelt Párizsba, hogy a Nemzetgyűlés erőszakos felosztatásával nyerje vissza a helyzet feletti ellenőrzését. Burke bírálói úgy vélték, ez éppen eléggé indokolta a

július 14-i eseményeket – sőt, ha a provokációt figyelembe vesszük, „inkább a nép mérsékletén fogunk csodálkozni, mellyel teljes diadalát kihasználta, semmint kegyetlensége felett bánkódni” (C. Macaulay: *Observations*, 24–5. o.) –, Burke azonban, éppen fordítva, a királyt előzetesen ért provokációkat tartotta elégséges indoknak a katonai erő bevetéséhez.

¹²⁶ A felsorolt uralkodók mindegyike gyakran szerepelt „fekete báránként” whig írásokban. Johan Reinhold Patkul (1660–1707) livóniai politikust árulás vádjával végeztette ki XII. Károly; Gian Renaldo Monaldeschi(?–1657) elszegényedett itáliai nemes, a száműzetésben élő Krisztina svéd királynő bizalmasa, akinek parancsára Fontainebleau-ben meggyilkolták.

¹²⁷ XVI. Lajos új címe, „a franciák királya” azt volt hivatott hangsúlyozni, hogy az uralkodó nem az ország földjének birtokosa, hanem valamiféle szerződéses kapcsolatban áll annak népével.

¹²⁸ Franciaországban egyes bűnözőkre, kivált prostituáltakra sütötték rá a *fleur-de-luce* bélyegét. A nevezetes nyaklánc-ügyben játszott szerepéért ezzel büntették La Motte grófnét, akinek emlékiratai „francia Messalinaként” emlegették Marie-Antoinette-et.

¹²⁹ Lord George Gordon (1751–93), szabadszajúságárról hírhedt, „független” parlamenti képviselő. 1780 nyarán az angol katolikusok helyzetén könnyítő törvény (*Catholic Relief Act*, 1778) ellen tiltakozó, a kripto-katolicizmussal gyanúsított Burke-öt is veszélyeztető véres londoni katolikusellenes zavargások egyik mozgója volt. 1788-ban a francia királynőt és a londoni francia követet sértő írása miatt bebörtönözték.

¹³⁰ II. (Jó) János (1350–64) a százéves háború poitiers-i csatájában (1356) fogságba esett, s négyéves angliai „raboskodása” folyamán igen nagyvonalú bánásmódban volt része.

¹³¹ Burke hajlandó volt viszonylag jelentéktelen eredményeket tulajdonítani a francia felvilágosodás nagyjainak – elismerte Voltaire élvezetes stílusát és Rousseau képességét a dolgok új megvilágítására –, de semmi sem ingathatta meg azt a meggyőződését, hogy ők és a többiek egyaránt szellemileg középszerűek, erkölcsükben pedig a velejükig romlottak.

¹³² Azonosítatlan személy, talán Étienne Dumont (ld. 94. sz. jegyzet).

¹³³ Fox ekkoriban különösen gyakran hangoztatta, hogy eredetét és céljait tekintve a francia forradalom alapjában véve az 1688-as Dicsőséges Forradalom „másolata”: „[úgy vélte], kétséget kizáróan abból az időből bírjuk mind a mai napig szabadságaink meghatározását és megerősítését; s az az esemény minden bizonnyal hasonlatosabb volt a franciaországi forradalomhoz, mint azt tiszteltreméltó barátja [Burke] elismerni látszott.” *Speeches of the Right Honourable C. J. Fox in the House of Commons*. szerk. J. Wright, London, 1815. IV. köt. 53. o.

¹³⁴ Az angol monarchia és a pápaság összetűzései a szuverenitás kérdésében jóval a reformáció előtti múltra tekintenek vissza. Az ország I. (Földnélküli) János idején évekig (1209–13) pápai átok alatt állt, mert a király nem volt hajlandó elismerni a pápa által támogatott Stephen Langton Canterbury érsekének.

¹³⁵ Anthony Collins (1676–1729), John Toland (1670–1722), Matthew Tindal (1657–1733), Thomas Chubb (1679–1747) és Thomas Morgan (?–1743) a deista és republikánus „szabadgondolkodók” köréhez tartoztak a XVIII. század első évtizedeiben. Henry St. John, Bolingbroke gróf (1678–1751) az 1730–40-es években a tory ellenzék vezéralakja, politikai író, akinek nézeteit Burke már legelső könyvében (*A Vindication of Natural Society* [A természetes társadalom védelmezése], 1756) gúnyval illette.

¹³⁶ „A polgárokat tehát kezdettől fogva meg kell győzni arról, hogy az istenek mindennek az urai és irányítói, s hogy ami történik, az mind az ő akaratukból és tekintélyüknél fogva történik: s hogy emellett ők az emberek nagy jótevői, akik szemmel tartják minden egyes ember jellemét és tetteit, hogy mi rosszban bűnösök, s hogy milyen szándékokkal és mekkora jámborsággal tesznek eleget vallási kötelességeiknek; s hogy megjegyzik maguknak, ki az istenfélő és ki az istentelen. Mert bizonyos, hogy az ilyen gondolatokkal átitatott lelkek nem fogják megvetni azt, ami igaz és hasznos.” (a ford.) A szakasz tényleges forrása Cicero: *De Legibus*. II.7.

¹³⁷ „Bűntetlen maradnak a sokak elkövette bűnök” Lucanus: *Pharsalia*. V. 260.

¹³⁸ Az eredeti szöveg: „Nihil est enim illi principi deo, qui omnem mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitatis appellantur.” „Mert a földön előforduló dolgok közül semmi sem kedvezőbb a legfőbb Istennek, ki az egész világ felett uralkodik, mint a jog iránti érzékétől egyesített emberek társaságai és gyűlekezetei, melyek államoknak nevezetnek.” (a ford.) Cicero: *De Republica*. VI. 13.

¹³⁹ Való igaz, hogy az előkelő ifjak nevelkedésének megkoronázására a XVI. században rendszeressé vált „nagy körutazáson” (*Grand Tour*) a kísérő gyakran egyházi személy volt. De tekintettel arra, hogy az illető minden bizonnyal hazatérésük után is élvezni óhajtotta a fiatalember és családja kegyeit, korántsem bizonyos, hogy konfliktusokat kockáztatva minden esetben igyekezett volna lenyesegetni a tanuló viselkedésének vadhajátait.

¹⁴⁰ Euriposz: erős áramlatairól ismert szoros Euboia szigete és a görög szárazföld között.

¹⁴¹ A Palais Royale Orléans herceg párizsi rezidenciája. A forradalom leghíresebb politikai csoportosulása eredetileg a rendi gyűlés bretagne-i képviselőinek „breton klubjaként” alakult meg; a Nemzetgyűlés Párizsba költözése és a csoport nyitottá válása után az Alkotmány Barátainak Társasága (*Société des Amis de la Constitution*) nevet vette fel. Végső elnevezésük találkozóhelyük, a domonkosok („jakobinusok”) kolostora nyomán rájuk ragadt gúnynév volt, melyet ők maguk csak 1792-ben kezdtek formálisan használni.

¹⁴² Az egyház javainak elkobzására azért került sor, hogy garantálják a monarchia – 1789 után az államénak tekintett – adósságait. Mivel a forradalom korai szakaszának számos vezéralakja az udvar hitelezője volt, nem meglepő, hogy a hitelezői érdekek ápolására kezdettől gondot fordítottak, Burke számára viszont ez alapul szolgált ahhoz, hogy önzéssel vádolja őket, s a nyakukba varrja a forradalom számára elfogadhatatlan eredményeinek java részét.

¹⁴³ A visszaszerzés joga: az ancien régime törvényei szerint a földesúr vagy örökösei bármikor kényszerrel visszavásárolhattak bármilyen, valaha a családi hűbérhez tartozott, korábban elidegenített földet.

¹⁴⁴ A francia földbirtokos osztály zárttságáról és az angol nyitottságáról, ill. a különféle tulajdonformák birtokosai közötti érintkezéséről, keveredéséről Burke korára meggyökeresedett és sokáig ortodoxiaként vallott nézeteket újabban mind a francia, mind az angol kutatások megkérdőjelezzik. Ld. Guillaume Chaussinand-Nogaret: *La Noblesse au XVIIIe siècle*. Paris, Hachette, 1976; Lawrence Stone: *An Open Elite? England 1540–1880*. Oxford University Press, 1984; John Cannon: *Aristocratic Century. The Peerage of Eighteenth Century Britain*. Cambridge University Press, 1984.

¹⁴⁵ Fülöp, Orléans herceg (1674–1723), a korábban szerepelt Orléans herceg dédnagyapja, Franciaország régense XIV. Lajos halála után, XV. Lajos kiskorúsága idején (1714–23).

¹⁴⁶ Valójában nem két, hanem öt francia akadémia létezett Burke korában: a Richelieu alapította (1634) Académie française, a Mazarin által létrehozott (1648) Académie des Beaux-Arts, a Colbert-féle Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (1663), des Sciences (1666), végül az Académie royale d'architecture et de musique (1671). Burke valószínűleg a harmadikra és a negyedikre gondol, elsősorban ezeknek a tagjai vettek részt az *Enciklopédia* munkálataiban, melynek első kötete 1751-ben jelent meg.

¹⁴⁷ Richard Burke, aki a forradalom éveiben politikailag is fontos támasza volt apjának, s akinek politikai jövőjéhez az – többek szerint nem egészen megalapozottan – vérmes reményeket fűzött, 1794 augusztusában halt meg.

¹⁴⁸ Burke nem állt olyan közeli kapcsolatban a francia felvilágosodás képviselőivel, mint több angol kortársa, s túlzó, részrehajló módon, leplezetlen ellenszenvvel jellemzi őket (vö. 131. sz. jegyzet). Valójában kevés ateista volt közöttük, sőt a deizmus híveként általában elméletileg megalapozatlannak és társadalmilag veszélyesnek tartották az ateizmust.

¹⁴⁹ II. (Nagy) Frigyes (1740–86) több vezető *philosophe*-fal, mindenekelőtt Voltaire-rel levelezésben állt.

¹⁵⁰ Anne-Robert-Jacques Turgot (1727–81), fiziokrata közgazdász, a nagy hatású *Réflexions sur la formation et la distribution de la richesse* (Gondolatok a gazdagság keletkezéséről és elosztásáról, 1766) című nagy hatású mű és az *Enciklopédia* több címszavának szerzője. 1774–76 között pénzügyminiszterként liberális reformok bevezetésével kísérletezett.

¹⁵¹ A pénzügyminiszter (contrôleur général) a legtöbbször által áhított, legbefolyásosabb hivatal volt az ancien régime végső szakaszában. Birtokosa igen széleskörű ellenőrzést gyakorolt az ország egész gazdasági élete felett.

¹⁵² Burke a Laborde család két tagjának valamelyikére, esetleg – mint egy típus képviselőire – mindkettejükre céloz, akik egyaránt fontos szerepet játszottak az ancien régime végnapjainak pénzügyi életében. Jean-Joseph Dart (1724–94) bankárt az udvarnak tett szolgálataiért XV. Lajos avatta Laborde márkivá; 1785-től fia, Francois-Louis-Joseph Laborde de Méville (?–1801) királyi kincstárnok mellett működött

tanácsadóként. Az apa 1794-ben a guillotine áldozata lett; az Alkotmányozó Nemzetgyűlésből mandátuma lejártával birtokaira visszavonult ifjabb Laborde-ot is „gyanús elemnek” minősítette a forradalmi törvényszék, de időben sikerült Angliába menekülnie.

¹⁵³ Antoine-Éléonor-Léon Leclerc de Juigné (1728–1811), aki jövedelmeinek igen jótékony felhasználásáról volt közismert. 1789 végén emigrált.

¹⁵⁴ Étienne-François, Choiseul herceg (1719–85), XV. Lajos és – elsősorban – Madame Pompadour kegyence, külügyminiszter a franciák számára katasztrofális párizsi békével (1763) zárult angol-francia háború idején. Erősen rokonszenvezett az enciklopedistákkal. Halálakor tetemes adósságot hagyott hátra. Özvegye követelésére Burke utóbb módosította rá vonatkozó megjegyzéseit (*Correspondence*, id. kiad. VI. köt. 234–7, 285, 337.).

¹⁵⁵ Emmanuel-Armand de Vignerot du Plessis-Richelieu, Aiguillon herceg (1720–88), Madame du Barry pártfogolta udvaronc, Bretagne, majd Felső-Elzász kormányzójaként elküldött visszaélései miatt 1770-ben eljárást indítottak ellene, melyet XV. Lajos állított le.

¹⁵⁶ Louis-Marie d'Ayen, Noailles vikomt (1756–1804) La Fayette (Id. 270. jegyzet) oldalán harcolt az amerikai függetlenségi háborúban, ő indítványozta 1789. augusztus 4-én a feudális terhek eltörlését. Ebben Aiguillon herceg fia, Armand-Désiré (1761–1800) támogatta.

¹⁵⁷ La Rochefoucauld hercegre Id. 3.sz. jegyzet. Utóbbi Dominique de la Rochefoucauld (1713–1800), a család elszegényedett ágából származó roueni bíboros-érsek. Kezdetől a forradalom ellenfele, a monarchia bukása után német területre emigrált.

¹⁵⁸ A teljes idézet, helyesen: „Nec vero umquam bellorum civilium semen et causa deerit, dum homines perditum hastam illam cruentam et meminerint et sperabunt.” „Soha addig nem fog kiveszni a polgárháború magva s oka, míg elkeseredett emberek nem feledik, s újra látni remélik ama véres lándzsát.” (a ford.) Cicero: *De officiis*. II. viii. 29, a Sulla által elkobzott birtokok elárverezéséről. Római szokás szerint az árveréseket földbe leszúrt lándzsa mellett tartották.

¹⁵⁹ VIII. Henriket (1509–47), valamint a római köztársasági polgárháborúkban egymással rivalizáló Gaius Mariust (i. e. 155–86) és Lucius Cornelius Sullát (i. e. 138–78) whig körökben a zsarnoki hatalom vágyától tüzelte politikusok iskolapéldáinak tartották.

¹⁶⁰ A parlament szerepe a reformációval kapcsolatos törvények (1536) kidolgozásában és becikkelyezésében valójában nem kis mértékben hozzájárult súlyának megnövekedéséhez az angol politikai életben.

¹⁶¹ John Denham (1615–69) I. Károly barátja volt. A versidézet Mesterházy Mónika fordítása.

¹⁶² Jacques Necker (1732–1804) genfi bankár Turgot-t (Id. 150. sz. jegyzet) követte a pénzügyminiszteri hivatalban, melyet 1776–81, 1788–89 és 1789–90 között töltött be. Burke a rendi gyűlésnek 1789. május 5-én beterveztett, a francia pénzügyek állapotát felmérő beszámolójára utal.

¹⁶³ „Micsoda ország ez, uraim, melyben *adók nélkül*, csupán *jelentéskelen*, egyszerű eszközökkel el lehet tüntetni egy deficitet, mely úgy felizgatta Európát!”

¹⁶⁴ Ld. 7. sz. jegyzet.

¹⁶⁵ Az elkobzott királyi és egyházi birtokokra (az ország megművelt területének mintegy 15%-a) mint háttérre támaszkodva kibocsátott assignatákról van szó, melyekről Burke helyesen ismerte fel, hogy értékük aligha állandósulhat, s hogy elsősorban a spekulánsok megtollasodását fogják szolgálni.

¹⁶⁶ 1789-ben tizenhárom parlament – királyi törvényszék – működött Franciaországban, melyek közül a legnagyobb, a párizsi ellenőrzése az ország kb. egyharmadára terjedt ki. Fellebbviteli bíróság funkcióját is betöltötték, de a maguk szemében elsődleges joguk és feladatuk minden új törvény és rendelet bejegyzése volt. A *parlementaire*-ek – túlnyomórészt taláros nemesek – ezt a XVIII. században általában úgy értelmezték, hogy ehhez egyúttal hozzájárulásukhoz is szükség van, ami a monarchiával való számos konfliktushoz vezetett. A parlamenteket 1790. szeptember 7-én oszlatták fel.

¹⁶⁷ Arcanum: valamilyen rejtett, titkos dolog; az alkímiában csodatevő képesség, elixír. Lehetséges, hogy Burke az utóbbi értelemben használja.

¹⁶⁸ Arisztotelész: *Politika*. Budapest, Gondolat, 1984. 183. o.

¹⁶⁹ Bolingbroke-ra ld. 135. sz. jegyzet. A hivatkozott gondolatok legismertebb munkájából származnak: *Letters on the Spirit of Patriotism, on the Idea of a Patriot King and on the State of Parties at the Accession of King George the First* (Levelek a hazafiaság szelleméről, a hazafias király eszméjéről és a pártok állapotáról I. György király trónralépése idején). London. 1749, 92 – 3. o.

¹⁷⁰ A *cahier de doléance*-okat (sérelmek felterjesztése) elektori gyűlések vagy spontán módon alakult csoportok állították össze a közösségek panaszairól a rendi gyűlésbe készülők követek útmutatójával.

¹⁷¹ Perzsia Nadir sáh (1736–47) néven is ismert uralkodója, a korabeli európaiak szemében a féktelen, vérszomjas zsarnok megtestesítője.

¹⁷² Franciaország területét adóigazgatási célokból Richelieu korában osztották 23, a régi tartományokkal nagyjából egybeeső *généralité*-re. Élükön a taláros nemességből származó intendánsok álltak.

¹⁷³ Necker beszámolója a királyság állapotáról (*Compte rendu au roi*) valójában 1781-ben született.

¹⁷⁴ Charles-Alexandre de Calonne (1734–1802) pénzügyminiszter volt 1783–87 között, de miután a kiváltságos rendeket nem sikerült rábírnia az általa javasolt adózási reformok elfogadására, kegyvesztett lett. Ekkor Angliába távozott, whig körökben igen jól ismertté vált, s több könyvet, pamfletet írt Franciaország állapotáról. Ezek közül az 1790-ben megjelent *L'état de la France* (Franciaország állapota) címűre céloz Burke, akihez utóbb az ellenforradalom és az emigránsok támogatása kapcsán igen közel került.

¹⁷⁵ Kirkét, Odüsszeusz és társai elbájolóját a monda szerint férje meggyilkolásáért száműzték magányos szigetére.

¹⁷⁶ III. rész, 4. fejezet.

¹⁷⁷ Az északnémet városok – mindenekelőtt Hamburg, Lübeck és Bréma – Hanza-szövetsége a XIII. század folyamán alakult ki kereskedelmi céljaik egyeztetése és a területiális fejedelmek törekvéseivel szembeni védekezés végett.

¹⁷⁸ Az Orsinik római guelf család, melyből több pápa származott; a ghibellin Colonnákkal való összecsapásaik a XI–XV. században gyakran dúlták a várost. A Vitellik XV. századi itáliai zsoldosvezérdinasztia.

¹⁷⁹ Mamelukok: XIII–XVI. századi egyiptomi katonai arisztokrácia ill. a körükből kikerülő szultánok elnevezése. A najarak vagy nairok az indiai Malabár-partot ellenőrző harcos kaszt.

¹⁸⁰ Az 1789. augusztus 4-i határozatot a feudalizmus eltörléséről Noailles vikomt és Aiguillon herceg fia indítványozta.

¹⁸¹ IV. Henrik emlékét a forradalom folyamán mindvégig tiszteletben tartották. Egy ideig Párizs egyik kerülete a nevét is viselte, a Pont Neuf-on álló szobra pedig a monarchia azon kevés szimbóluma közé tartozott, melyeket a forradalom sértetlenül hagyott. Burke számára egyúttal újabb adalék volt a *philosophe*-ok munkássága és a forradalom szoros összefüggésére, hogy IV. Henrik „bálványozásának” kialakulásában szerepet játszott Voltaire *Henriade* című eposza.

¹⁸² Burke nem egy bírálója legalábbis egyetértett e szerénykedő félmondatával. Saját whig társai közül is nem egy vélte úgy, hogy Burke, aki csupán nehézkes francia tudással és két rövid látogatás (1757, 1773) személyes tapasztalataival, a párton belüli és kívüli vitapartnereihez képest jelentéktelen franciaországi kapcsolatokkal és szegényes információk forrásokkal rendelkezett, ráadásul a rossz nyelvek szerint kifejezetten elzárkózott az alaposabb ismeretektől, nehogy előítéleteit módosítania kelljen, aligha kompetens ítéletet mondani a forradalomról. Ld. Leslie Mitchell: „Introduction”, In: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*. VIII. köt.: *The French Revolution 1790–1794*. szerk. Leslie Mitchell, Oxford, Clarendon Press, 1989.

¹⁸³ „Mi jó polgárok valamennyien mindig kedveljük az előkelőket.” (a ford.) Cicero: *Pro sestio*. IX. 21.

¹⁸⁴ A kiváltságos rendek eltörlését egyesek – pl. Burke közvetlen bírálói – éppen azon az alapon vették védelmükbe, hogy Angliával ellentétben Franciaországban a nemesség és a papság mint testület semmiféle hasznos szerepet nem tölt be, jóllehet nem egy érdeműs személy található soraik között. „Abban a néhány észrevételben, amit a francia nemességről és papságról teszünk, szigorúan *politikai és testületi* minőségükre szorítkozunk. Burke úr ellenben *egyéni és erkölcsi* minőségükre alapozza ékesen szóló apológiáját. Ennek azonban semmi köze a kérdéshez, hiszen nem arról vitázunk, hogy egyénileg, hanem hogy testületként milyen helyet kell a társadalomban elfoglalniuk. Nem egyes polgárok bűneivel foglalkozunk, akik rászolgáltak a büntetésre, hanem egy testület szellemével, amelyet célszerű feloszlatni.” J. Mackintosh: *Vindiciae*, id. kiad. 44–5. o.

¹⁸⁵ III. Edward (1327–77), V. Henrik (1413–22) és VI. Henrik (1422–61) uralkodása alatt zajlottak a százéves háború (1339–1453) főbb eseményei. Különösen az előbbi kettő hadjáratai okoztak súlyos pusztítást Franciaországban.

¹⁸⁶ Edmund Spenser: *Fairie Queene*. II.7.14. ford. Mesterházy Mónika.

¹⁸⁷ Az 1572. augusztus 24-i pogromszerű mészárlásnak Párizsban mintegy 3.000, országosan kb. 20.000 hugenotta esett áldozatul.

¹⁸⁸ Marie-Joseph de Chénier (1764–1811) *IX. Károly* című darabja, melyet kétévi betiltás után nagy sikerrel vittek színre 1789 novemberében.

¹⁸⁹ Louis de Guise. Vö. 74. sz. jegyzet.

¹⁹⁰ Jóllehet Burke tiltakozása az egyházzal szembeni intolerancia miatt nem egészen alaptalan, valójában a francia egyház jóhírért a XVIII. században alaposan kikezdte a nem-katolikusok üldözésének néhány hírhedt esete, melyek közül a legkirívóbb az 1762-ben koholt vádak alapján kerébe tört (később Voltaire erőfeszítéseinek hatására rehabilitált) Jean Calas-é volt.

¹⁹¹ Jean-Baptiste-Marie Champion de Cicé (1725–1806), Auxerre püspöke Burke egyik fontos francia levelezőpartnere, Cicé vikomt fivére volt. Emigránsként Angliában élte a Burke család támogatását.

¹⁹² François de Salignac de la Mothe-Fénélon (1651–1715), Cambrai érseke, XIV. Lajos több családtagjának nevelője, jelentős politikai művek szerzője.

¹⁹³ Burke véleménye a párizsi papság értékeiről helytálló, gondolatmenete szempontjából azonban eléggé szerencsétlen, hogy ezek nagy része felesküdt az egyház polgári alkotmányára (1790), mely lényegében fizetett állami tisztviselőkké tette a papságot. Burke kritikusai közül nem egy mutatott rá, hogy ez országos méretekben is igaz, mégpedig azért, mert az új rendszer az egyházi arisztokráciától elvett jövedelmek tetemes részét a korábban nélkülöződ községi papság illő megfizetésére fordítja. Stanhope: *A Letter from Earl Stanhope to the Right Honourable Edmund Burke*. London, 1790. 31–2. o.

¹⁹⁴ Pontosan 130.

¹⁹⁵ Burke itt voltaképpen általában véve a francia egyházra utal, de a választott kifejezés, mely a „Rómától való függetlenség” gondolatát sugallja, bizonyára rokonszenvesebb tette érvelését a brit olvasó számára.

¹⁹⁶ A Burke által gyakran kárhoztatott nonkonformista teológusok sietve mutattak rá, hogy az egyházi tisztségviselők választása bevett gyakorlat volt már az őskeresztény korban, korántsem újításról van tehát szó. „Teljesen nyilvánvaló, hogy bármilyen tanulmányokat folytatott is [Burke], az *egyház történet* nem tarozott ezek közé” – tette hozzá némi elégtétellel Priestley (*Letters*, 78. o.).

¹⁹⁷ Gilbert Burnet (1643–1715), mérsékelt whig egyházi vezető és teológus, III. Vilmos idején Salisbury püspöke. Az idézet *History of His Own Times* (Saját korának története, 1690) című művéből származik (London, 1838. 369. o.).

¹⁹⁸ I. Károly 12 évi szünet után, 1640-ben a skót felkelés leveréséhez szükséges támogatás megszerzése érdekében kényszerült a parlament összehívására. Sem a mindössze három hétig tartó „rövid parlament”, sem a feloszlatása utáni tárgyalások nem hoztak eredményt. Így került sor 1640. november 3-án a „hosszú parlament” összejövetelére, mely kisebb megszakításokkal, de jelentős szerkezeti átalakításokkal a polgárháború és a protektorátus folyamán mindvégig, egészen az 1660-ban bekövetkezett Stuart-restaurációig ülésezett.

¹⁹⁹ Jean Domat (1625–96) neves alkotmányjogász, a *Les lois civiles dans leur ordre naturel* (A polgári törvények természetes rendjükben, 1689) című, a XVIII. században sokat forgatott munka szerzője.

²⁰⁰ Armand-Gaston Camus (1740–1804) janzenista ügyvéd, jelentős szerepet játszott az egyház polgári alkotmányának kidolgozásában. Hogy az állam jogerősen elkobozhatja-e az egyház vagyonát, illetve hogy az egyház ugyanolyan alapon bírja-e jóságait, mint más tulajdonosok, a Burke hívei és ellenfelei közötti vita sarkalatos pontja volt. Ld. Bevezetés

²⁰¹ A gyermekkeresztséget elvető, kommunisztikus elveket valló anabaptisták 1532–35 között a vesztfáliai Münsterben kísérletet tettek egy teokratikus városállam létrehozására.

²⁰² „A jelen forradalomban ellenálltak a *bigotéria minden csábításának*, elviselték a forradalom ellenségeinek *zaklatásait, kellemeitlenkedéseit*. Hogy eleget tegyenek a közrend szempontjainak, melyek a Nemzetgyűlés cselekedeteinek meghatározói, *megfeledeztek legfontosabb érdekükről, zokszó nélkül nézték a rengeteg egyházi intézmény megszüntetését, mely megélhetésüket biztosította; elvesztették ráadásul püspöki székhelyüket is, az egyetlen forrást, melyet meg lehetett, sőt igazság szerint meg kellett volna hagyni számukra; a legrémesebb nyomorra ültettek, módot sem kaptak a meghallgatásra, de nem zúgolódtak*, hűek maradtak a legtisztább hazaszeretet elveihöz; még *vérüket ontani is készek az alkotmány fenntartásáért, amely a legnyomorúságosabb jelentéktelenségre fogja ítélni városukat.*”

²⁰³ A Töprengések születése idején már javában folyt a forradalom exportja. 1790-ben a Párizsban tartózkodó svájci emigránsok klubot alakítottak, mely propagandistákat küldött szét a svájci kantonokba. Ugyanez év nyarán Bern és Fribourg már hivatalosan tiltakozott tevékenységük ellen.

²⁰⁴ A nantes-i Jakobinus Társaság levelezésben állt a londoni Forradalmi Társasággal. Küldöttei 1790 szeptemberében ellátogattak az angol radikálisokhoz, s az „A l’union de la France et d’Angleterre” („Franciaország és Anglia egységére”) feliratot viselő trikolorral ajándékozták meg őket.

²⁰⁵ „Ha többen vannak azok, akiknek helytelenül adtak, mint akitől igazságtalanul elvettek, vajon nagyobb-e az előbbiek hatalma? Nem, mert az ilyesmit nem a számok, hanem a súly dönti el. De miféle méltányosság az, hogy valaki, akinek soha nem volt földje, hozzájusson valaki máséhoz, aki azt hosszú évek, sőt nemzedékek óta bírja, illetve hogy aki bírta, elveszítse? Bizony éppen efféle igazságtalanság miatt üzték el a spártaiak Lüsandrosz efóroszt, s (ami azelőtt soha nem esett meg náluk) ölték meg királyukat, Agiszt. Ettől az időtől kezdve oly nagy széthúzás támadt, hogy zsarnokok jelentek meg, az előkelőket száműzték, s a legnagyobb mértékben megalkotott állam hanyatlásnak indult. De nem csupán maga Spárta bukott el: Görögország többi részét is felforgatta azoknak a bajoknak a fertőzése, melyek a spártaiaktól kiindulva elterjedtek. ... [Aratuszról:] Így kell helyesen bánni a polgárokkal; nem úgy, ahogyan már két ízben is megéltük, lándzsát ültetve el a fórumon, javaikat az árverés kikiáltójának alávetve. E görög azonban (bölc és kiváló férfiúhoz méltó módon) úgy vélte, mindenkinek az érdekeit figyelembe kell venni; s ebből áll a jó

polgár legnagyobb bölcsessége: nem erőszakkal megosztani a polgárok érdekeit, hanem valamennyiüket egyesíteni a pártatlan igazságosság elve alapján.” (a ford.) Cicero: *De officiis*. II. xxii.79 – xxiii. 80 – 83.

²⁰⁶ Mindkét könyv a dél-németországi illuminátusok titkos, szabadkőműves-antiklerikális érzelmű, a kortársak aggodalmaiban erőteljesen felnagyított hatású társaságainak állítólagos összeesküvésére derít fényt.

²⁰⁷ „Ha Spárta lett hazád, azt kell szolgálnod.” Cicero levele Atticushoz 4.6. ford. Havas László. In: *Cicero válogatott művei*. Budapest, Európa, 1987.

²⁰⁸ „Földi gyümölcsök”. Horatius: *Énekek*. II. xiv. 10. ford. András László. In: *Összes versei*. 161. o.

²⁰⁹ A festő David által megtervezett nagyszabású „Szövetség ünnepét” (Fête de la fédération) a párizsi Mars-mezőn 1790. július 14-én, a Bastille lerombolásának évfordulóján tartották a nemzeti megbékélés demonstrálásának szándékával.

²¹⁰ Petit maison: nyaraló, pihenőház; petit souper: vacsora-fogadás.

²¹¹ Válaszul Mackintosh és Priestley egyaránt rámutattak, hogy a kormányzat átalakítását semmilyen körülmények között nem lehet megállapodott formákhoz és szabályokhoz alkalmazkodva végrehajtani, hiszen ilyeneket senkinek nem áll hatalmában előírni. Nézeteik szerint az új hatalom legitimitásának egyedüli próbája a nép támogatása illetve belenyugvása (Locke „hallgatólagos beleegyezése”) lehet, ezt pedig a francia Nemzetgyűlés egyértelműen bírja – sokkal inkább, mint alkalmasint az 1689-es angol parlament (J. Mackintosh: *Vindiciae*, id. kiad. 24–5. o.; Priestley: *Letters*, 5–6. o.). Ami a követutasítás „szentségét” illeti, Burke soha máskor nem mutatkozott ilyen odaadó hívének – éppen ellenkezőleg: sokadmagával együtt rendszeresen tiltakozott az ellen a számára abszurd gondolat ellen, hogy miután a választók (elvileg) jobb képességei és lehetőségei okán a parlamentbe küldték a képviselőt, megszabhatnák ottani politizálásának körét.

²¹² „Atyánk maga hagyta meg egykor,
Arcunknak veritékével műveljük a földet”

Vergilius: *Georgika*. I. 121–2. Id. kiad. 46. o.

²¹³ Jean-Paul Rabaut de St Étienne (1743–93) protestáns lelkész, a konvent girondista tagja, 1793-ban lefejezték.

²¹⁴ „Franciaország minden intézménye a nép boldogtalanságát teszi teljessé; hogy boldoggá tegyük, meg kell újítani; át kell alakítani eszméit; törvényeit; szokásait; ... meg kell változtatni az embereket; a dolgokat; a szavakat ... mindent le kell rombolni; igen, mindent lerombolni, hogy aztán mindent újjáteremthessünk.”

²¹⁵ Les Quinze vint: párizsi kórház vakok számára. Petit Masions: párizsi bolondokháza.

²¹⁶ Burke mindenestre nem szenvedett hiányt e kvalitásokban. Korabeli beszámolók szerint nem egyszer fakadt könnyekre a parlamentben, s érzelmeinek gyakran színpadias pózokkal próbált nagyobb hatást kölcsönözni.

²¹⁷ A Burke által az eredetiben használt kifejezés – „quadrimanous” – talán arra utal, hogy Franciaországban a bűnözők kivégzését gyakran a

végtagok négy lóhoz kötözésével, a test darabokra tépésével hajtották végre.

²¹⁸ Cicero: *Pro murena*, 29–31. o.

²¹⁹ A teljes idézet:

„Quid? si quis voltu torvo ferus et pede nudo
exiguaeque togae simul et textore Catonem
virtutemne repraesentet morseque Catonis?”

„Hogyha Catót mímelve komor képpel, saru nélkül
járkálnánk, szűk tógában, tán elhihetik, hogy
bennük is él a catói erény s ama költői derékség?”

Horatius: *Episztolák*. I. xix. 12–14. ford. Urbán Eszter. In: *Összes versei*, id. kiad. 541. o.

²²⁰ Rousseau 1766–67-ben a szigetországban tartózkodott. Ennek folyamán Hume támogatását élvezte, bár kapcsolatuk igen rapszodikus volt.

²²¹ A Nemzetgyűlés alkotmánybizottsága részéről Jacques-Guillaume Thouret (1746–94) által kidolgozott új közigazgatási rendszer, mely lehetőleg négyzetekre próbálta felosztani az ország területét, sokak számára tűnt különösnek, túlzottan mechanikusnak. Mint azonban Burke egy francia levelezőpartnere – a *Töprengések* egyéb tárgyi tévedései mellett – ironikusan rámutatott, Thouret jelentése nem végleges megoldás volt, s az önkormányzatokról szóló 1789. december 22-i törvény sokat módosított rajta (*Correspondence*, VI. köt. 163–4. o.). Vö. a következő bekezdés utolsó mondatával. Nem csoda, hogy Burke-nek a közigazgatási rendszerrel kapcsolatos véleményére ellenfelei mint a tájékozatlanság kiáltó példájára csaptak le. – A *département*, *commune* és *canton* megfelelőiként a továbbiakban a „megye”, „község(tanács)” és „kanton” megjelöléseket használok (a ford.)

²²² Empedoklész (i. e. 490–30) a négy őselem elméletét valló görög filozófus; George Louis Leclerc Buffon (1707–88) természettudós, az evolúciós elmélet egyik előfutára, az *Enciklopédia* több szakasza és korában nagy hatású művek szerzője. Burke mindkettejüket a spekulatív gondolkodás elrettentő példájának tartotta, noha Buffon maga is a kísérleti és tapasztalati ismeretszerzés és az organikus fejlődés híve volt.

²²³ Alexander Pope: *Moral Essays*. Epistles, IV.i. 129.

²²⁴ A feltételeknek megfelelők (azaz a 25. életévüket betöltött férfiak közül a legalább egy éve egy helyben lakók és három napi munkabérrel azonos értékű évi adót fizetők) „aktív”, a többiek „passzív” polgárrá minősültek. Mindössze öt követ szavazott a Nemzetgyűlésben a megkülönböztetés bevezetése, a passzív polgárok – mintegy 6 millió felnőtt francia férfi kb. egyharmada – választójogból való kirekesztése ellen.

²²⁵ Ezen a ponton egyetértés volt Burke és a Nemzetgyűlés egyes baloldali képviselői, pl. Robespierre között.

²²⁶ Servius Tullius (i. e. 578–34), Róma hatodik királya a hagyomány szerint vagyonai állapot és területi elvek alapján centuriákba, százas

képviselő” kamara hatalmának egyetlen személy és semmiféle testület nem szabhat korlátokat.

²⁴⁹ Numa Pompilius (i. e. 715–672) római király és Szolón (kb. i. e. 630–560) athéni arkhón a politikaelméleti írásokban gyakran szerepeltek mint a klasszikus törvényalkotó őstípusa.

²⁵⁰ Jules Mazarin (Giulio Mazarini, 1602–61) bíboros, Richelieu pártfogoltja és miniszterként utóda XIII., majd XIV. Lajos alatt. Francois-Michel Le Tellier, Louvois márk (1641–91) XIV. Lajos hadügyminisztere.

²⁵¹ William Pitt, Chatham gróf (az „idősebb Pitt”, 1708–78) 1756-ban került államtitkárként a kabinetbe, melyben lényegében ő irányította, igen sikeresen, a hétéves háború idején a kül- és hadügyeket. 1766–68 között miniszterelnök. II. Györggyel elsősorban azért támadták nézeteltérései, mert úgy vélte, a király hannoveri érdekeltségét túlságosan is befolyásolja annak angliai politikáját.

²⁵² A dauphin a francia trón mindenkor örököse.

²⁵³ Armand-Marc, Montmorin de Saint-Herem gróf (1745–92), francia külügyminiszter. A király 1791 nyári szökési kísérlete után lemondásra kényszerült, majd áldozatul esett az 1792-es „szeptemberi mészárlásoknak”. – 1790-ben egy angol halászhajó által Vancouver szigetén létrehozott telep az ifjabb Pitt kormányát diplomáciai konfliktusba sodorta Spanyolországgal, mely Amerika egész nyugati partvidékére igényt tartott. A spanyolok a közös Bourbon-dinasztia révén Franciaországot és Spanyolországot összefűző „családi szerződésre” hivatkozva francia támogatást kértek, mire az Alkotmányozó Nemzetgyűlés – a spanyolok nemtetszésére – „nemzeti szerződéssé” keresztelte át.

²⁵⁴ Burke 1780 februárjában egy beszédében elismerőleg szólt Necker reformeri szándékairól, amit kettejük közötti udvarias levélváltás követett. Necker a továbbiakban néhány apróbb szívességet tett a Burke-családnak.

²⁵⁵ „de győzött annyi sok ember, város imája”

Juvenalis: *Szatírák*. X. 284. Id. kiad. 233. o.

²⁵⁶ Sziklás domb Athén határában, melyen a vének tanácsa tartotta gyűléseit a polisz történetének korai szakaszában; a színhely után magát a tanácsot is így nevezték.

²⁵⁷ René-Nicolas de Maupeou (1714–92), XV. Lajos kancellárja rendeletével 1771-ben feloszlatták a parlamenteket, de XVI. Lajos trónralépésekor helyreállították őket.

²⁵⁸ Az athéni népgyűlés egy-egy szavazása nyomán kihirdetett határozatok.

²⁵⁹ Az egyik legfőbb párizsi bíróságnak az otthonául szolgáló épületről kapott neve. 1789-ben a Nemzetgyűlés felhatalmazta, hogy egyes rojalisták ellen hazaárulás vádjával eljárást indítson, de 1790. augusztus 16-án az ancien régime többi törvényszékével együtt felszámolták.

²⁶⁰ Burke valószínűleg az I. Károly és egyes rojalisták ügyének tárgyalására 1649-ben felállított különleges bíróságra céloz.

²⁶¹ A párizsi községtanács 1789 nyarán állította fel a zavargások elfojtásának és a forradalom elleni szervezkedések felderítésének céljával a *comité des recherches*-t, mely hamarosan hírhedtté vált kihallgatási módszereiről.

²⁶² Jean-Frederic, La Tour du Pin gróf (1727–94), a Nemzetgyűlés katonai bizottságának a feje. 1794-ben a guillotine áldozata lett. Beszámolója, melyet Burke idéz, *Discours de M. de la Tour du Pin* címen jelent meg az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1790 júliusi naplójában.

²⁶³ „Ne nevéssünk.”

²⁶⁴ A Bastille lerombolása, melyben katonák is részt vettek, parancsnoka, Bernard-René Jourdan de Launay (1740–89) meggyilkolásával végződött. Marseille-t 1790 áprilisában vette be a nemzeti gárda, s az ottani erőd parancsnoka, Bausset lovag is Launay sorsára jutott.

²⁶⁵ „Melyeket a legtisztetreméltóbb ünnepélyességgel tettek.”

²⁶⁶ „Mint Ófelsége felismerte, nem különálló társaságok rendszerére van szükség, hanem minden francia akaratának egyesülésére a szabadságért és a köz boldogulásáért, csakúgy, mint a közrend fenntartásáért; úgy gondolta, helyénvaló lenne, ha minden regiment részt venne ezekben a polgári ünnepségekben, hogy bővítsék a kapcsolatokat és szorosabbra fűzzék az egység kötelékeit a polgárok és a csapatok között.”

²⁶⁷ Helyesen: „Et si quis deus mihi largiatur ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem, nec vero velim quasi decurso spatio ad carceres a calce revocari.” „És ha valamely isten azzal akarna jutalmazni, hogy öregből újra gyermekké legyek, s a bölcsőben nyöszörögjek, bizony nem fogadnám el, és nem szeretném, ha a pálya megfutása után a célsorompókhoz szólítanának vissza.” Cicero: *Az idősebb Cato*. 23. Id. kiad. 379. o.

²⁶⁸ A nemzeti gárdában a csapatok maguk választották tisztjeiket.

²⁶⁹ Burke egyik legfigyelemreméltóbb jóslata, melynek beteljesülését – 1799. brumaire 18-át – már nem érte meg. 1789-től kezdve valóban a francia politika vissza-visszatérő dilemmája volt, hogy a forradalomnak esetleg valamilyen hirtelen katonai beavatkozás, illetve összeesküvés vethet véget. Ugyanakkor a forradalmárok, akik élénk érdeklődést tanúsítottak az általuk 1642-esnek nevezett angol forradalom iránt, maguk is szüntelenül a „francia Cromwellt” keresték. La Fayette, majd Dumouriez tábornok voltak az első jelöltek a szerepre, mielőtt Napóleon betöltötte volna.

²⁷⁰ A nemzeti gárda, melynek tagságát eredetileg az aktív polgárookra korlátozták.

²⁷¹ Marie-Joseph Gilbert Motier, La Fayette márk (1757–1834), „két kontinens hőse”, az amerikai függetlenségi háborúban játszott jeles szerepe után az 1789 nyarán felállított nemzeti gárda parancsnoka lett. 1792-ben emigrált. Burke, aki szilárd elvekkel rendelkezett, az „áruló” előkelőségeket a jakobinusoknál is jobban megvetette (vö. 71. és 113. sz. jegyzet), s száműzetésük idején is legfeljebb szálnalmas pojácákat látott bennük, akik – saját magával ellentétben – nem ismerték fel időben az általuk elindított folyamatok nyilvánvaló tendenciáját, s ennek estek áldozatul. Ezek egyik legfőbb példája volt Burke szemében La Fayette – illetve az örökletes címek eltörlése után egyszerűen Monsieur Motier.

²⁷² Ahogy a Nemzetgyűlés határozata minden, bizonyos vagyoni feltételeknek megfelelő polgár választójogáról ismertté vált 1790 tavaszán, a francia nyugat-indiai fehér gyarmatosok fontolóra vették az

anyaországától való elszakadást. 1792-ben Santo Domingo szigetén volt rabszolgák heves felkelése tört ki.

²⁷³ 1789. augusztus 4-én eltörölték a feudális járadékokat, ezt azonban egy 1790. március 15-i határozat olyan értelemben módosította, hogy míg a földesúr mint helyi szuverén személyéhez tartozó szolgáltatásokat valóban érvénytelenítették, magához a birtokhoz tapadókat meg kellett váltani vagy tovább kellett teljesíteni. Ennek az volt az oka, hogy a polgárság, így maga a Nemzetgyűlés számos tagja is rendelkezett olyan földbirtokkal, melyet az utóbbi kategóriába eső járadékok terheltek.

²⁷⁴ A *gabelle* (sódó) az ancien régime egyik legnépszerűtlenebb adóterhe; Burke itt az önkényes, igazságtalan adóztatás általános színönímájaként használja.

²⁷⁵ A krétai városok laza védelmi szövetségét (szüsztaszisz) és a lengyel nemesi köztársaságot Burke korában gyakran említették a működésképtelen, ezért állandóan az anarchia veszélyével fenyegető alkotmányos berendezkedés példájaként.

²⁷⁶ Théodore Vernier, Mont-Orient gróf (1731 – 1818), a Nemzetgyűlés egyik fő pénzügyi szakértője.

²⁷⁷ „E nagy országot, mondd, hogyan tettétek tönkre ilyen hamar?” Cicero szövege így folytatódik: „Ezt kérdezi valaki Naevius költő *Ludusában*, amire egyebek közt különösen ezt felelik:

Üjdonsült, balga ifjú nép lépé szövetségeinket el.”

Cicero: *Az idősebb Cato*. 6. Id. kiad. 354. o.

²⁷⁸ A sódót nem csak azért tekintették sérelmesnek, mert alapvető fogyasztási cikket terhel, hanem azért is, mert nem egyenlően sújtotta az ország egyes részeit. Calonne már 1787-ben a reformjai keresztülvitelére összehívott „előkelők gyűlése” előtt hangot adott a *gabelle*-el kapcsolatos kifogásainak és enyhítésére vonatkozó szándékának.

²⁷⁹ A Nemzetgyűlés 1789. december 14-én „különleges pénztárat” létesített a „hazafias hozzájárulások” befizetésére.

²⁸⁰ A jogi nyelv által perbeszédben használt fiktív személyek.

²⁸¹ Louis de Rouvroy, Saint Simon herceg (1675–1755) katona és diplomata, híres emlékiratai az 1694–1723 közötti éveket dolgozzák fel.

²⁸² A Westminster Hall a londoni parlament épülete, de Burke korában a legfelső bíróságra is szokásos volt így utalni.

²⁸³ Ez a bekezdés afféle önmegnyugtatás-bátorítás: Burke valójában osztotta, olykor el is túlozta nem egy kortársa aggodalmát a brit pénzügyek XVIII. század végi állapotával, kivált az államadósság növekedésével kapcsolatban. Ld. Bevezetés.

²⁸⁴ Burke Molière *Képzelt betegje* nyomán tört latinsággal ironizál: „De ha úgy vélik, a kór nem hajlandó kikúrálni önmagát, mit tegyünk? Bocssáunk ki assignatákat – újabb assignatákat – még több assignatát.”

²⁸⁵ Talleyrand, Autun püspöke vezető szerepet játszott az 1789-es pénzügyi vitákban.

²⁸⁶ Jean de La Bruyère (1645–96) esszéista nevezte így Jacques-Bénigne Bossuet-t (1627–1704), Meaux püspökét, teológust, abszolutista politikai író (vö. 40. sz. jegyzet).

²⁸⁷ A forradalom pénzügyi vezetői számára valóban súlyos fejtörést okozott, hogy az egyház és az emigránsok elkobzott birtokainak értéke a politikai helyzet alakulásának függvényében folytonosan ingadozott.

²⁸⁸ „Nem a Nemzetgyűlés egészéhez fordulok most; azokhoz beszélek, akik félrevezették, bódító gázokba burkolva előtte a célt, mely felé magukkal sodorták. Nekik mondom: az önök célja, nem tagadhatják, az, hogy a papságot minden reménységtől megfosszák s porba sújtsák; ha nem tételezünk fel önökről semmi, az állami kötvények mozgásával kapcsolatos kapzsi számítást, azt kell higgyük, hogy erre törekedtek a szörnyű művelettel, melyet javallottak; nem is járhat más eredménnyel. De milyen hasznát fogja látni a nép, melynek érdeklődését felkeltették iránta? Mit tesznek érte önök, miközben folytonosan kihasználják? Semmit, egyáltalán semmit, sőt ellenkezőleg, csak újabb terhekkel sújtják. Rovására visszautasítottak egy 400 milliós ajánlatot, melynek elfogadása enyülést hozott volna számukra. Ennek a forrásnak a helyébe, mely legalább annyira előnyös, mint törvényes, egy költséges jogtalanságot állítottak, amely saját bevallásuk szerint is legalább 50 milliónyi többletkiadással és 150 milliónyi visszafizetéssel terheli az államkincstárt, következképp a népet.

Szegény nép, íme, ennyit hoz neki végeredményben az egyház javainak elkobzása, s egy üdvös vallás szolgáinak jövedelmét sújtó szigorú adórendeletek. Mostantól fogva önöket terheli a felelősség. Az egyház könyörületessége megkönnyebbülést hozott a szegényeknek; most pedig önök kényszerülnek hozzájárulni eltartásukhoz.” – A „400 milliós ajánlat” az aix-i érsek Burke által korábban már említett javaslata az egyház ilyen összegű adóval való megterhelésére, ami helyett az Alkotmányozó Nemzetgyűlés az elkobzás megoldását választotta.

²⁸⁹ Anne-Louis-Henri de La Fare (1752–1829), Nancy püspöke. 1791-ben emigrált, a restauráció idején Sens érseke, majd bíboros lett.

²⁹⁰ A dundee-i „Szabadság Barátai” radikális társaság.

²⁹¹ „Credat Iudaeus Apella, non ego ...”: „Ha Apella zsidó ezt elhiszi – én tudom azt ...”. Horatius: *Szatírák*. I. v. 100–1. ford. Bede Anna. *Összes versei*. id. kiad. 397. o. Apella zsidó a hiszékenységek megtestesítője.

²⁹² John Law (1671–1729) skót származású kalandor-bankár, a régensség idején Franciaország pénzügyminisztere, a Louisianát igazgató Mississippi Társaság (vö. 244. sz. jegyzet) létrehozója. A kormány Law tanácsaira értékpapírokat bocsátott ki, ami a társaság látványos bukásához vezető nagyarányú spekulációs hullámot indított el.

²⁹³ 1790 tavaszán Bailly, mint Párizs polgármestere több ízben folyamodott a Nemzetgyűléshez, hogy a várost a forradalomban játszott elsődrendű szerepére való tekintettel részesítsék megkülönböztetett bánásmódban.

²⁹⁴ „a gyűjtött földet a Halál kövesztő
jogarával, mint tridensszel megveri
jég-szárazzá ...”

Milton: *Éheszett Paradicsom*. X. 293–5. Id. kiad. 314. o.

²⁹⁵ Kötvények egy olyan ügylet kapcsán, melyben egy közös pénzalapból (kölcsönből) többen húznak évjáradékot. Ennek összege

mindegyikük halálával egyre nő az életben maradottak számára, míg nem az utolsó túlélő az egészhez hozzájut.

²⁹⁶ Marcus Annus Lucanus (i. sz. 39 – 65) római költő, Pierre Corneille (1606 – 84) francia drámaíró.

²⁹⁷ Joseph Addison: *Cato*. V.i. 11.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Act of Settlement – ld. trónöröklésről szóló törvény
Acton, John – 74
Adam, William – 25
Addison, Joseph – 51, 390
adók, adózás – 19–20, 121, 124, 141, 201, 203, 213–5, 232, 235,
332–40, 348, 350, 352–3, 388
~ és képviselő – 275–9, 281–3
Agisz, spártai király – 254, 381
Agrippina – 174
Aiguillon herceg, Emmanuel-Armand de Vignoret du Plessis-Richelieu
– 209, 377, 379
akadémiák, Franciaországban – 59, 157, 205, 295, 376
Alembert, Jean Le Rond d' – 320
alkotmány – 104, 148, 150, 180, 184, 284
brit ~ – 22–3, 34–6, 43, 62–3, 70, 85–6, 96, 109, 108, 110–1, 113,
115, 117, 120, 141–3, 182, 184, 193, 228, 232, 264, 274, 291, 357,
363–4; (német elemzőknél) 77; (Paley-nél) 34–5; (a radikálisoknál)
35–6, 65–7, 142–3, 145; (reformja) 19, 23
francia ~ – (az ancien régime korában) 67–8, 119–20, 223, 227–8
(ut.), 311; (a Töprengések születésekor) 120, 139, 141 (ut.), 175, 282,
285, 289, 291, 293, 299, 302–3, 312, 317, 323, 325, 335; (1791-es) 367,
385
ősi ~ elmélete – 44–6, 50, 115–7
római ~ – 279
skót ~ – 214
Alkotmányos Tájékoztatás Társasága – 24, 28, 85–7, 361
Alkotmányozó Nemzetgyűlés – ld. Nemzetgyűlés
amerikai
~ függetlenségi háború – 20, 42, 377, 387
~ gyarmatok – 19–21, 23
anabaptizmus, anabaptisták – 252, 381
ancien régime – 40, 42, 50, 54, 60–1, 367, 376
~ gazdasága – 39
~ válsága – 57, 59
anglikánok, anglikán egyház – 12, 24, 28, 32, 183 (ut.), 184, 193–5, 197,
362, 364
Angol Bank – 58, 341, 349
angolszászok – 35
Anna, I., angol királynő – 99, 364
Apollón – 371, 384
Apponyi György – 79
Aquinói Szent Tamás – 48
Aratosz – 254, 381
areioszpagosz – 312
arisztokrácia (nemesség) – 10–1, 53–4, 59, 68, 169–70, 207
angol ~ – 11–2, 24, 178, 184, 193–4
francia ~ – 56, 68, 132, 204, 214–5, 231, 233–6, 244, 331–2

- Arisztotelész – 48, 220–1, 378, 384
 Artemisz – 371, 384
 assignaták (értékpapírok, kötvények, papírpénz) – 57–9, 124, 129, 139, 142, 216–9, 237, 293–300, 340–3, 345–6, 349–52, 367, 378, 388
 ateizmus, ateisták – 56, 177, 181, 183, 200, 206, 241, 248, 252, 376

 államadósság – 13, 57–8, 70–2, 208–9, 213–4, 218, 254, 375, 388
 államegyház, államvallás – 56, 69, 185, 192–4

 Bailly, Jean-Sylvain – 164, 170, 352–3, 370, 372–3, 389
 Barentin, Charles-Louis-François de Paule de – 135 (ut.), 369
 Barnave, Antoine-Pierre-Joseph-Marie – 164, 370, 372
 Barruel, Augustin – 76
 Barry, Madame du – 377
 Bastille – 26, 56, 72, 175, 228, 233, 306, 361, 373, 382, 387
 Bedford herceg – 16
 Bentham, Jeremy – 30, 46, 71
 Bertier de Sauvigny – 369–70
 Berzeviczy Gergely – 78
 Bill of Rights – ld. Jogok Törvénye
 Bírói hatalom (igazságszolgáltatás) – 305, 311–6, 335
 Blackstone, William – 115–6, 366
 Boisgelin de Cucé, Jean de Dieu-Raymond, Aix-en-Provence érseke – 91 (ut.), 215, 362
 Bolingbroke gróf, Henry St. John – 14, 181, 221, 375, 378
 Bonald, Louis de – 76
 Bossouet, Jacques-Bénigne – 344, 365, 388
 bowoodi kör – 71, 362–3, 369–70
 Brandes, Ernst – 77
 Brissot, Jacques Pierre – 71
 Buckle, Henry Thomas – 74
 Buffon, George Louis Leclerc – 275, 383
 Burke, Edmund, művei
 An Abridgement of the English History – 14
 An Appeal from the New to the Old Whigs – 71
 First Letter on the Regicide Peace – 60
 Observations on a Late Publication Intituled The Present State of the Nation – 39
 A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas on the Sublime and the Beautiful – 14
 Speech on American Taxation – 20
 Speech on conciliation with the Colonies – 21
 Speech on Economical Reform – 39
 Speech on Mr. Fox's East-India Bill – 25–6
 Thoughts on the Causes of the Present Discontents – 18–9
 A Vindication of Natural Society – 14
 Burke, Richard – 205 (ut.), 276
 Burnet, Gilbert – 248, 380
 Búsképű Lovag – ld. Don Quijote

Calas, Jean – 380
 Calonne, Charles Alexandre de – 76, 228–30, 289–90, 316, 342,
 346–7, 378, 384, 388
 Camus, Armand-Gaston – 252, 331, 381
 Cartwright, John – 23, 361
 Catilina, Lucius Sergius – 157, 370
 Cato, Marcus Portius („ifjabb”) – 272
 centralisták – 79
 cenzus – ld. adózás és képviselet
 Cervantes, Miguel de Saavedra – 52, 362
 Cethegus, Gaius Marius – 157, 370
 Chatham gróf, id. William Pitt – 306, 369, 386
 Chénier, Marie-Joseph de – 380
 Choiseul herceg, Étienne-François – 209, 377
 Chubb, Thomas – 181, 375
 Cicero, Marcus Tullius – 48, 182, 254, 272, 375, 377, 379, 382–3, 385,
 387–8
 Cicé, Jean-Baptiste-Marie Champion de – 380
 Cobban, Alfred – 75
 Coke, Edward – 115, 366
 Coleridge, Samuel Taylor – 73
 Coligny, Gaspard de – 134, 368
 Collins, Anthony – 181, 375
 commune-ök – ld. községtanácsok
 Condé herceg, Louis de Bourbon – 134, 368
 Condorcet márk, Jean-Antoine-Nicolas de Caritat – 170, 373
 Constant, Benjamin – 76
 Corneille, Pierre – 355, 390
 Cromwell, Oliver – 134, 363, 368, 371

 David, Louis – 382
 Declaration of Rights – ld. Jogok Nyilatkozata
 deizmus, deisták – 375–6
 demokrácia – 172, 184, 186, 220–1, 232, 312–3
 Denham, John – 212, 377
 Depont, Charles-Jean-François – 38, 40, 83 (ut.), 361
 Déltengeri Társaság – 297, 385
 département-ok – ld. megyék
 Dicsőseges Forradalom – 12, 24, 36, 41, 43–5, 63, 85–7, 100, 103–6,
 111, 113–5, 151, 361, 364, 374
 ~ a radikálisok felfogásában – 63, 65, 67, 98, 363
 Diderot, Denis – 320
 Dionüszosz – 371
 direktórium – 61, 367
 Domat, Jean – 250, 381
 Don Quijote (Búsképű Lovag) – 82, 90, 362, 373
 Dumont, Pierre-Étienne-Louis – 154 (ut.), 370, 374
 Dumouriez (Charles-François du Périer) – 368, 387
 Dupont, Gaétan-Pierre – 75

 Edward, III., angol király – 238 (ut.), 379
 egyház (papság) – 53, 57, 169–70, 184, 207

francia ~ - 39, 43, 57, 68-9, 208, 214-6, 231, 237, 240, 242-8, 352, 368, 380
 ~ képviselői a rendi gyűlésben és a Nemzetgyűlésben - 131
 őskeresztény ~ - 198, 380
 ~ polgári alkotmánya - 38, 56, 380-1
 ~-i tulajdon - 188, 194, 198, 203-4, 242, 261-4, 381
 ~ vagyonának elkobzása - 40, 54, 56-8, 70, 124, 139, 199-200, 207-8, 210-1, 216-8, 237, 245-8, 250-1, 260-2, 293-5, 299-30, 343-8, 367, 375, 378, 389
 előítélet(ek) - 179, 189, 265, 301, 328
 Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata - 56
 emberi jogok - ld. természetes jogok
 Empedoklész - 275, 383
 Enciklopédia, francia - 205, 376, 383
 Eötvös József - 10, 79
 Erzsébet, I., angol királynő - 101-2
 Erzsébet, angol hercegnő (I. Jakab lánya) - 107, 365
 esküdtszék - 34

 értékpapír - ld. assignaták

 felvilágosodás - 75-7, 154-5, 163, 179
 brit ~ - 51-2, 77, 79
 francia ~ - 374, 376
 német ~ - 77
 Ferenc, I. (Lotharingiai), német-római császár - 373
 feudalizmus - 15, 68, 167-9 (ut.), 330, 379
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe - 244, 380
 Filmer, Robert - 365
 filozófusok - 59, 63, 71, 181, 205 (ut.), 207 (ut.), 343, 349, 379
 Fitzwilliam gróf - 21, 26
 Forradalmi Társaság - ld. Londoni Forradalmi Társaság
 Foullon, Joseph-François - 370
 Fox, Charles James - 21-3, 25-7, 42, 362, 368, 374
 földérdekeltség - 58, 129, 203-4, 216
 Frigyes, II. (Nagy), porosz király - 206 (ut.), 376
 Frigyes, V., rajnai palotagróf - 365
 Függetlenségi Nyilatkozat, amerikai - 20

 gabelle (sóadó) - 334, 337-8, 388
 gallikanizmus, gallikán egyház - 136, 176, 246
 Garrick, David - 14, 172, 373
 Gentry - 12
 Gentz, Friedrich - 77-8
 germánok - 36-7
 Gibbon, Edward - 37
 Gordon, George - 175, 374
 Grafton herceg, Augustus Henry Fitzroy - 94 (ut.), 363
 Guise herceg, Henri - 134, 368
 Guise, Louis de - 134, 240-1 (ut.), 368, 380
 Gulliver - 229

György, I., angol király - 364
 György, II., angol király - 306, 386
 György, III., angol király - 13, 21, 22, 70, 74
 habeas corpus - 34, 106, 365
 hadsereg - 121, 141-2, 156, 235, 293, 316-29, 334-5
 Hamann, Johann Georg - 76
 Hanza-szövetség - 53, 231, 378
 harmadik rend (Tiers État) - 68, 125, 127, 129-32, 214, 367
 Hastings, Warren - 25-6, 130 (ut.), 368
 Helvétius, Claude-Adrien - 177, 320
 Henrik, I., angol király - 116, 365, 366
 Henrik, IV. (Navarrai), francia király - 134, 232-3, 353, 368, 379
 Henrik, V., angol király - 238 (ut.), 379
 Henrik, VI., angol király - 238 (ut.), 379
 Henrik, VIII., angol király - 17, 211, 377
 Herder, Johann Gottfried - 76
 Hérodotosz - 385
 hétéves háború - 386
 Hippokratész - 384
 Hobbes, Thomas - 49
 Holland gróf, Henry Rich - 133, 368
 Hooker, Richard - 11, 48
 Horatius Flaccus, Quintus - 363, 369, 373, 382-3, 385, 389
 Horne Tooke, John - 23, 361
 hosszú parlament - 250, 380
 hugenották - ld. kálvinisták
 Hulme, Obadiah - 35
 Hume, David - 31, 37, 52, 58, 272, 383

 igazságszolgáltatás - ld. bírói hatalom
 illuminátusok - 255 (ut.), 382
 indiai
 ~ brit uralom - 25-6, 130 (ut.)
 ~ vallások - 56
 intendánsok - 223-4, 378
 Iuvenalis, Decimus Iunius - 363, 370, 386

 Jacobi, Friedrich Heinrich - 76
 Jakab, I., angol király - 12, 100-2, 107-8, 364-6
 Jakab, II., angol király - 44, 100, 106-7, 110-1, 364
 jakobinizmus, jakobinusok - 26, 38, 60-1, 200, 211, 214, 367-8, 370,
 375, 381, 384, 387
 jakobita felkelés - 13
 janzenisták, janzenizmus - 381
 János, I. (Földnélküli), angol király - 116, 374
 János, II. (Jó), francia király - 177 (ut.), 374
 Jebb, John - 23, 361
 jezuiták - 110, 370
 jogászok - 127-9, 218
 Jogok Kérényec - 106, 116, 365
 Jogok Nyilatkozata - 48, 99, 101, 103, 107, 111, 116-7, 363-5
 Jogok Törvénye - 111, 363

Johnson, Samuel – 14, 373
 Juigné, Antoine-Elénor-Léon Leclerc de – 209 (ut.), 377
 justicia (Aragónia főbírája) – 113, 366
 Juvenalis – ld. Iuvenalis

 kantonok – 274, 276–7, 282–6, 383
 katolicizmus, katolikusok – 12, 55, 175, 248, 364, 368, 374
 Katolikus Liga – 93, 362
 kálvinizmus, kálvinisták (hugenották) – 28, 56, 240, 368, 379
 Károly, I., angol király – 66, 116, 154, 362, 366, 377, 380, 386
 Károly, IX., francia király – 174
 Károly, XII., svéd király – 174, 374
 Kelet-Indiai Társaság – 25–6
 kereskedelem – 36, 53–4, 57–8, 121, 124, 170, 216, 281, 241
 kereszténység – 55–6, 59, 69, 94, 183, 205, 246–8
 kereszt háborúk – 53, 181
 képviselet – 32, 67, 137, 143–4, 291, 382, 384
 ~ Franciaországban – 287–84, 290, 292
 ~ Paley-nél – 34
 ~ Price-nál – 29, 142–3
 királyválasztás, választó monarchia – 96–103, 108–10, 144, 365
 Kiskő – 229, 378
 kolostorok – ld. szerzetesség
 konvent – 368, 382–3
 konzervativizmus – 11, 73–5, 79
 kötvények – ld. assignáták
 közjog – 45–6, 50, 104
 községtanácsok (commune-ök) – 274, 277, 283–6, 293, 341, 383
 Krisztina, svéd királynő – 174, 374

 Laborde de Méville, François-Louis-Joseph – 209, 376
 Laborde márki, Jean-Joseph Dart – 209, 376
 La Bruyère, Jean de – 344, 388
 La Fare, Anne-Louis-Henri de – 348 (ut.), 389
 La Fayette márki, Marie-Joseph Gilbert Motier – 328, 377, 387
 Lajos, XIII., francia király – 305, 368
 Lajos, XIV., francia király – 38, 59, 205, 305, 339, 368, 376, 380, 386
 Lajos, XV., francia király – 209 (ut.), 245 (ut.), 376–7, 386
 Lajos, XVI., francia király – 38–9, 50, 70, 158–60 (ut.), 162–3 (ut.),
 165–6 (ut.), 173, 174–5 (ut.), 177 (ut.), 226 (ut.), 228, 232 (ut.), 245,
 319 (ut.), 321 (ut.), 325–6 (ut.), 367, 371, 373–4, 386
 Lajos Fülöp, francia király – 385
 Lally-Tollendal márki, Trophime-Gérard de – 164, 371–2
 Langton, Stephen – 374
 Lansdowne márki, William Petty – 21, 71, 362–3, 368, 384
 La Rochefoucauld (Louis-Alexandre, La Roche-Guyon és ~ herceg)
 – 91, 209, 361–2, 377
 La Rochefoucauld, Dominique de – 209–10, 377
 La Tour de Pin gróf, Jean-Frédéric – 316–7, 319, 321–3, 329 (ut.),
 387
 Laud, William – 362
 Launay, Bernard-René-Jourdan de – 387

Law, John – 351, 389
 Lecky, William Hartpole – 74, 79
 Linquet, Simon-Nicolas-Henri – 71
 Liphay Sándor – 79
 Livius, Titus – 366
 Locke, John – 44, 49, 68, 365, 369, 382
 Loménie de Brienne, Étienne-Charles de – 384
 Londoni Forradalmi Társaság – 24, 41, 85–7, 91–3, 95, 97–8, 110,
 113, 115, 140, 142, 155, 158, 163, 177, 361–2, 366, 381
 Louvois márkí, François-Michel Le Tellier – 305, 386
 lovagiasság, lovagság intézménye – 50–4, 69, 166–7, 169, 373
 Lucanus, Marcus Annus – 355, 370, 375, 390
 Lüschantrosz – 254, 381

Macaulay, Catherine – 65–6, 68–9, 366, 374
 Macaulay, Thomas Babington – 74
 machiavellizmus, machiavellisták – 92, 172
 Mackintosh, James – 62–4, 67–9, 71–2, 365, 379, 382
 Magna Charta – 115–7, 366
 Maistre, Joseph de – 76
 Marie Antoinette – 50, 160 (ut.), 161, 162–3 (ut.), 165–6 (ut.), 174–5
 (ut.), 177 (ut.), 370, 373–4
 Marcus, Gaius – 211, 377
 Martialis, Marcus Valerius – 384
 Marx, Karl – 52, 55
 materializmus – 28
 Maupeou, René-Nicolas de – 386
 Maury, Jean Siffrain – 76
 Mazarin, Jules – 305, 376, 386
 Mária, I. (Véres), angol királynő – 102
 Mária, angol királyné, III. Vilmos felesége – 99–100, 107, 116–7, 364
 Mária Terézia – 373
 megyék (département-ok) – 139 (ut.), 274, 277–8, 285–6, 369, 383
 metodizmus, metodisták – 24, 27–8, 362
 Metternich, Klemens Lothar von – 78, 385
 Millar, John – 37, 52
 Milton, John – 385, 389
 Mirabeau gróf, Honoré-Gabriel-Victor Riqueti – 56, 71, 164, 367,
 370–2
 Mississippi Társaság – 297, 351 (ut.), 385, 389
 Molière (Jean-Baptiste Poquelin) – 388
 Monaldeschi, Gian Renaldo – 174, 374
 Montesquieu, Charles de Sécondat – 14, 46, 48, 54, 288
 Monthly Review – 72
 Montmorin de Saint Herem gróf, Armand-Marc – 310, 386
 Mont-Orient gróf, Théodore Vernier – 337, 388
 Morangis abbé – 244
 Morgan, Thomas – 181, 375
 Morley, John – 74
 Morning Chronicle – 25
 Morning Post – 25
 Mounier, Jean-Joseph – 76, 164–5, 372–3

Mózes – 370
 Möser, Justus – 76–7
 Namier, Lewis – 75
 Napóleon – 385, 387
 Necker, Jacques – 39, 213–4, 217 (ut.), 224–6, 229, 311, 334, 340, 349–50, 377–8, 384, 386
 nemesség – ld. arisztokrácia
 Nemzetgyűlés – 41, 156–9, 163–4, 174, 250, 273, 276, 282, 285, 290–1, 317–20, 325–7, 334, 367, 370–3, 375, 383–4, 387, 389
 – és a Forradalmi Társaság kapcsolata – 87–8, 91, 93, 142, 155, 361, 366
 ~ határozata a feudális előjogokról – 40, 56, 251, 332–3, 379, 388
 ~ az egyházi vagyonról és az assignatákról – 199, 217, 250, 349–52
 ~ legitimitása és összetétele – 67–8, 125–6, 129, 131, 133, 267, 382
 ~ tevékenysége, intézkedései ált. – 77, 87, 91, 139, 171, 202, 229–30, 237, 240, 252, 264–9, 277, 286, 301–2, 311, 314–6, 324, 336–40, 344, 355, 357, 372, 383, 386
 ~ viszonya a végrehajtáshoz – 304–5, 310, 325–6
 nemzeti gárda – 319, 328 (ut.), 331, 334, 387
 Nero, római császár – 174
 Noailles vikomt, Louis-Marie d'Ayan – 209, 377, 379
 nonkonformizmus, nonkonformisták – 22, 24, 27–8, 69, 87, 92–4, 178, 361–3, 380
 normann hódítás – 35, 67, 105, 364
 North, Lord – 20, 21
 North Briton – 18
 Numa Pompilius – 303, 386

 Odüsszeusz – 378
 Old Jewry – 93, 94, 99, 102, 115, 153, 155, 162, 165, 176, 362
 Orléans herceg, „Égalité” Fülöp – 367–8, 375
 Orléans herceg, Franciaország régense – 205 (ut.), 376
 Orsinik – 231, 379

 örökletesség – 97, 100–2, 104–5, 107–10, 117–8, 138, 364–5
 ötödik monarchia – 163, 371

 Paine, Thomas – 20, 38, 42–3, 62–5, 67–71, 361, 363, 373
 Palais Royale – 200, 241, 375
 Paley, William – 31–2, 35
 papírpénz – ld. assignaták
 papság – ld. egyház
 parlament, angol – 23, 25, 34, 39, 41–2, 44, 58, 101, 103, 107, 111–2, 116, 152, 178, 211, 251, 362, 364–6, 368, 377, 388
 ~ alsóháza – 15, 18–9, 21, 88, 103, 113, 129–30, 138, 144, 198, 290 (ut.), 291, 367
 ~ lordok háza – 103, 113, 130, 138, 141, 144, 291
 parlamentek, Franciaországban – 39, 217, 311–3, 378, 386
 párizsi ~ – 123, 313, 367
 Patkul, Johan Reinhold – 174, 374
 pápa, pápaság – 96, 112, 181, 366, 374
 Peters, Hugh – 93, 154–5, 362

Petition of Right – ld. Jogok Kérvénye
 pénzérdekeltség – 57–60, 63, 71, 203–5, 207–8, 251
 Pitt, id. William – ld. Chatham gróf
 Pitt, ifj. William – 21, 25–6, 369
 Podmaniczky Sándor – 78
 polgárháború, angol (1642–49) – 45, 133, 380
 Pompadour, Madame de – 377
 Pope, Alexander – 31, 368, 383
 Portland herceg – 21
 preskripció – 31, 46, 51, 64, 145, 250–2, 265–6, 331, 363, 365, 369
 Price, Richard – 20, 24, 28–30, 32, 35, 41, 43–4, 63, 65, 71, 91–5, 98,
 112, 116, 140, 153 (ut.), 154–5, 161, 171, 173 (ut.), 174, 176, 178, 224,
 229, 361–3, 366, 369–70
 Priestley, Joseph – 28, 30–2, 35, 64, 68–9, 71, 145 (ut.), 365, 369, 380,
 382
 protektorátus (Cromwellé) – 380

 Rabaut de St. Étienne, Jean-Paul – 268, 382
 radikalizmus, radikálisok – 17, 18, 22, 24, 27, 35, 43, 49, 61–2, 66, 71,
 361
 reformtörvény (angol, 1832) – 73, 364
 Rehberg, August Wilhelm – 77
 rendi gyűlés – 60, 119–20, 123, 126–7, 135, 213–4, 222, 361, 366–8,
 373, 377–8
 restauráció
 Bourbon ~ – 385
 Suart ~ – 104, 155, 363, 380
 Reynolds, Joshua – 373
 Rémusat, Charles de – 76
 Richelieu bíboros, Armand Jean du Plessis – 134, 305, 368, 376, 378
 richerisme – 368
 Richmond herceg – 16
 Rivarol, Antoine de – 76
 Robertson, William – 37, 52–3
 Robespierre, Maximilien – 383
 Rockingham márkí – 13–6, 18–9, 21, 23
 Rousseau, Jean-Jacques – 60, 177, 272–3, 374

 Saint Simon herceg, Louis de Rouvroy – 339, 388
 Schlözer, August Ludwig – 78
 seekerek – 94, 363
 Selden, John – 116, 366
 Servius Tullius – 279, 383
 Sénac de Meilhan – 76
 Shakespeare, William – 371, 373
 Sheridan, Richard Brinsley – 361, 368
 Siddons, Sarah – 172, 373
 Sieyès, Emmanuel-Joseph – 116, 366
 skolasztika – 53
 Smith, Adam – 37, 52, 59, 373
 Smith, William Cusac – 72
 sóadó – ld. gabelle

- Somers, John, Evesham báró – 101, 103, 364
 Southey, Robert – 73
 Spencer, Edmund – 379
 Spittler, Ludwig Timotheus – 77–8
 Stael-Holstein bárónő, Anne Louise Germaine Necker – 76
 Stanhope gróf – 93, 155, 361, 380
 Stuartok – 13, 45, 214, 362, 364
 Sulla, Lucius Cornelius – 211, 377
 Sully gróf, Maximilien de Bethune – 134, 353, 368
- szabadkőművesség, szabadkőművesek – 382
 szabadság – 121, 139–41, 143, 151, 157, 166, 171, 174, 231, 262, 289, 312, 355
 „brit” – – 85, 89–92, 94, 112, 116, 119, 122, 142, 178, 366
 – és szabadság – 120–2, 229
 szakadárság, szakadárok – ld. nonkonformizmus
 százéves háború – 238 (ut.), 379
 szerzetesség, szerzetesek (kolostorok) – 193, 250, 257–8, 260–1, 263, 331, 345
 Szécsen Antal – 79
 Széchenyi Ferenc – 79
 Széchenyi István – 9, 10, 11, 79
 Szolón – 303, 386
- Tacitus, Publius Cornelius – 286, 384
 Tachmas Kouli Khan (Nadir sáh) – 223, 378
 Talleyrand herceg, Charles-Maurice – 295 (ut.), 344 (ut.), 384, 388
 Talmud – 176
 társadalmi szerződés, szerződéselmélet – 27, 30, 33, 48–9, 76, 147, 180, 189–90
 Terentius (Publius Terentius Afer) – 366
 természetjog – 48–9, 250–1, 366
 természetes jogok (emberi jogok) – 20, 24, 27–8, 30, 37, 41, 43, 48–9, 64, 67, 70–2, 106, 116, 145–50, 153, 155, 163, 172, 208, 210, 239, 276–8, 327, 329–30, 332, 338, 352
 Thouret, Jacques-Guillaume – 383
 Tiers État – ld. harmadik rend
 Tindal, Matthew – 181, 375
 Tocqueville, Alexis de – 367
 Toland, John – 181, 375
 tolerancia – 249, 262, 368
 –rendelet (Toleration Act) – 362, 364
 toryk – 13, 44, 58, 375
 Törvényhozó Gyűlés 373, 384
 trónöröklésről szóló törvény – 99–100, 111, 364–5
 Tucker, Josiah – 37
 tulajdon – 55–7, 69, 90, 124, 128, 131, 137–9, 157, 188, 194, 197, 201, 213, 227, 250–2, 260, 262, 287, 311, 354, 369
 Turgot, Anne-Robert-Jacques – 207, 376–7
- unitarizmus, unitáriusok – 24, 28, 56, 362
 utilitarizmus, utilitaristák – 27, 30–1, 37, 47–8

ünnepélyes Liga és Szövetség - 93, 362

vallás - 54-6, 90, 95, 169, 187, 195-7, 200, 213, 239, 241, 249, 259, 362, 375

~ és politika - 153, 247

választójog - 47

~ Franciaországban - 275-9, 282, 383, 387

~ reformja - 18-9, 23, 34

vegyes kormányzat - 66, 130 (ut.)

Vergilius (Publius Vergilius Maro) - 365, 369, 373, 382, 384

Vernier, Théodore - ld. Mont Orient gróf

végrehajtó hatalom - 303-11, 313, 335

Vilmos, I. (Hódító), angol király - 363

Vilmos, II., angol király - 364

Vilmos, III. (Orániai), angol király - 99-101, 107, 111, 116-7, 364, 380

Vitellik - 231, 379

Voltaire, Francois-Marie Arouet - 177, 320, 374, 376, 379-80

Waller, Edmund - 368

Walpole, Robert - 35-6

Westminsteri Választási Klub - 25

whigek - 12-6, 18-9, 21-6, 44-5, 58, 65, 71, 103, 361-2, 364, 369, 377-9

Wilkes, John - 18, 23

Windham, William - 38

Wollstonecraft, Mary - 62, 64, 66, 68-70, 367-8

Wordsworth, William - 73

Young, Arthur - 72

Zsófia, braunschweig-hannoveri hercegnő, választófejedelem - 106-7, 364

ME Központi Könyvtára
MISKOLC

Az Atlantisz könyvprogram
1990-ben megjelent kötetei

Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986.*
Tanulmányok. (elfogyott)

Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért.*
Ausztria-Magyarország szétrombolása.
(A Minervával közös kiadás)
(Circus Maximus) (elfogyott)

Románia 1944-1990. Gazdaság és politikatörténet.
(szerk: Hunya Gábor)
(East-European-Non-Fiction) (elfogyott)

Halmai Gábor: *Az egyesülés szabadsága.*
Az egyesülési jog története és intézményei.
(East-European-Non-Fiction) (elfogyott)

Adorno – Horkheimer: *A felvilágosodás dialektikája.*
(A Gondolattal közös kiadás)
(Kísértések) (elfogyott)

József Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke.* (187 Ft)
(Veszedelmes viszonyok)

Georg Simmel: *Velence, Firenze, Róma.*
Művészetelméleti tanulmányok. (112 Ft)
(Világváros)

Georg Simmel: *A kacérság lélektana.*
Töredékek egy szerelemfilozófiából. (130 Ft)
(Veszedelmes viszonyok)

**Az Atlantisz Kiadó
megjelenés előtt álló, megrendelhető kötetei**

Privatizáció Kelet-Európában.
(Az első nemzetközi összehasonlítás.)

Az angolszász liberalizmus klasszikusai I – II.

Ludwig Wittgenstein: *Hátrahagyott feljegyzések.*

Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások.*

Martin Heidegger – utak és tévutak.
(Gadamer, Pöggeler, Herrmann, Rodi, Held, Nyiri,
Tatár, Tengelyi, Vajda tanulmányai.)

Edmund Husserl: *Az európai tudományok krízise.*

David Hume *Összes esszéje* I. kötet.

Martin Buber: *A próféták hite.*

Colette Sirat: *A középkori zsidó filozófia története.*

Középkori keresztény filozófia. Szöveggyűjtemény.

Karl Löwith: *Világtörténelem és üdvtörténet.*

Wilhelm Dilthey: *A filozófia lényege és más tanulmányok.*

A könyvterjesztés jelenlegi bizonytalansága miatt tisztelt
Olvasóinknak kis példányszámú köteteink előzetes
megrendelését javasoljuk.

Ha Ön egész programunkat megrendeli,
15% árkedvezményt biztosítunk.

Kiadónk címe:
Atlantisz Könyvkiadó
1053 Budapest, Egyetem tér 1–3.
Számlasszáma:
MHB 222-15855

Atlantisz Kiadó

(Medvetánc)

Felelős kiadó: Miklós Tamás

Szerkesztette: Kolta Magdolna

Szedte: Printker Kft. Szeged

Nyomás és kötés: SOTE Nyomdaüzem

Felelős vezető: Hreblay Jenő

A borító sorozatterve: Lajta Gábor

A borítót kivitelezte: Jeszenszky Gyula